

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

3 · 1994 årg. 79

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman
Historiska institutionen, Åbo Akademi, 20500 Åbo

Redaktionssekreterare:

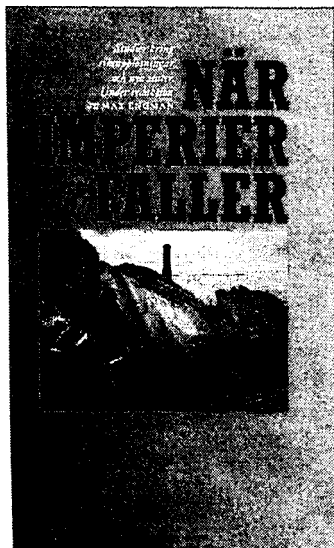
Fil.mag. John Strömberg Fil.dr Henrik Meinander

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

Redaktionens adress: Berggatan 6 A 9
00100 Helsingfors

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) · Max Engman · Derek Fewster
Tom Gullberg · Matti Klinge · Rainer Knapas · Henrik Knif
Henrik Meinander · Beatrice Moring · Alexandra Ramsay
Henrik Stenius · Nils Erik Villstrand · Anna-Maria Åström

Max Engman m.fl.

När imperier faller

När imperier faller är det inte bara gränser som flyttas - ekonomier, samhällsstrukturer och kulturer bryts upp, människor blir lidande och många drivs på flykt. Nationalism - på gott och ont - följer ofta i imperieupplösningarnas spår. En lättläst överblick över 1900-talets Europa. Författarna, med Max Engman i spetsen, är forskare vid historiska institutionen vid Åbo Akademi.

ca 220,-

SÖDERSTRÖMS

Medeltidens renässans

Från Frankrike har man på senare tid fått höra att vi lever i en ny medeltid. Sovjetunionens fall skulle alltså kunna jämföras med Roms, Berlinmuren med limes; barbarinvasioner och stamkrig skapar ett Europa där på sin höjd den katolska kyrkan representerar stabilitet.

Dessa föreställningar må vara riktiga eller felaktiga som prognoser, i sitt symbolspråk är de gamla, de framställer medeltiden som mörker och förfall. Det visar åter en gång hur renässansens humanister var historiens kanske skickligaste imagebyggare. De lyckades framställa ett millenium, där på sin höjd de första århundradena var en nedgångsperiod, som ett mörker, en mellanålder, en obetydlig transportsträcka innan de själv återfödde antikens guldålder.

Vad liknelsen om den nya medeltiden döljer är att 1900-talet har bevittnat en grundläggande omvärdering av både medeltid och renässans; om man bara tar fasta på det antika arvet, kan medeltiden ses som en serie renässanser. Dessutom var den så lång och trots allt så dynamisk att den inte låter sig fångas i enkla bilder av ljus och mörker. Under de senaste decennierna har vi upplevt en renässans för medeltidsstudierna, som med en viss försening nått också vårt land. Det må vara osagt om medeltiden fascinerar på grund av någon form av tidsisomorfi, att vi håller på att bli "medeltida" i någon mening. Faktum är att medeltiden intresserar både forskarna och en stor allmänhet.

Medeltidens renässans har gått hand i hand med och sporrats av metodiska vinningar och en breddning av forskningsfronten. Längre bestod källmaterialet till Finlands medeltid av *Svartboken* och åtta volymer *Finlands medeltidsurkunder*. Forskningsmetoden bestod i att slå i volymerna och komplettera fynden med retrospektion från 1500-talets fogderäkenskaper. Som flera bidrag i detta nummer visar är dessa metoder inte uttömda, men det som fr. a. präglat fältet under de senare decennierna är den metodiska breddningen. *Historisk Tidskrift för Finland* tog 1977 fasta på detta i ett stort temanummer, som granskade bl. a. arkeologins bidrag till medeltidsforskningen och särskilt till utforskningen av ingenmanslandet mellan disciplinerna.

Sjutton år senare kan man, såsom framgår av uppsatser och recensioner i

detta nummer, registrera en mängd ny forskning på det antikvariska och medeltidsarkeologiska fältet. Det gäller både utgrävda lokaler och metoder, allt från fortsatta stiltistoriska dryftningar till avancerade naturvetenskapliga analyser. De har använts för de inom medeltidsforskningen så centrala dateringarna, men naturvetenskaperna kan också bidra i form av osteologisk, paleobotanisk och annan forskning. Liksom på andra historiska fält har teoribyggandet och datorn tillfört forskningen nya dimensioner. Etablerade medeltidshistoriska forskningsområden som namnforskning och kulturgeografi kompletteras av nya eller intensifierade forskningsfält som medeltidens medicin-, teknologi-, mentalitets- och lärdomshistoria. De nya metoderna, och till en del också nytt eller bättre tillgängligt och utgivet källmaterial, har gett förnyad aktualitet åt klassiska frågeställningar som Finland mellan öst och väst, Finlands inlemmande i det svenska riket och den västliga kristenheten.

*

Ett uttryck för det ökande medeltidsintresset i Finland är *Dies Medieuales*, som första gången anordnades i Tammerfors 1990 (största delen av föredragen publicerades i *HArk* 96) och på Åbo slott 1992. De senare dagarna anordnades av Institutet för medeltidsstudier vid Åbo Akademi och kulturhistoriska institutionen vid Turun yliopisto och koncentrerade sig på arkivförhållanden och det skriftliga källmaterialet. Birgitta Fritz', Monica Hedlunds, Horst Wernickes och Tapio Salminens bidrag i detta nummer bygger på föredrag vid medeltidsdagarna i Åbo.

M.E.

Bebyggelsekontinuitet eller diskontinuitet

Under senare tid har intresset inom den arkeologiska forskningen i Finland i allt högre grad inriktats på övergången från förhistorisk till historisk tid samt på medeltiden. Detta har resulterat i att medeltidsarkeologin fått en etablerad och självständig ställning även i vårt land. Ett konkret utslag för detta intresse är tillkomsten av Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland. Eftersom de skriftliga källorna rörande tidig medeltid är så fåtaliga, är det knappast längre möjligt att enbart med historieforskningens metoder vinna ny kunskap om samhällsutvecklingen under medeltidens äldsta skeden. Därför är det för kännedomen om denna period, men även om hela medeltiden, av vikt att det existerar ett fungerande samarbete över disciplinsgränserna, så att resultaten inom såväl historia och byggnadshistoria som arkeologi kan integreras till en helhetssyn men även att dessa discipliner ger nya impulser till varandras frågeställningar.

Inom arkeologin har nyttjandet av äldre och yngre naturvetenskapliga metoder, som å ena sidan belägger förekomsten av mänsklig aktivitet i provtagningslokalerna och å andra sidan ger allt mera exakta dateringar för mänskliga artefakter av varierande material, i hög grad hjälpt att bl.a. överbrygga den tidsmässiga klyfta som existerar mellan upphörandet av hedniskt gravskick med rikligt gravgods och förekomsten av ett fylligt skriftligt källmaterial. De nya dateringsmetoderna är av utomordentlig betydelse även för den bebyggelshistoriska forskningen. Så är fallet särskilt i Finland, där skriftligt källmaterial nästan helt saknas från tiden före början av 1300-talet.

Naturvetenskapliga dateringsmetoder som är aktuella inom medeltidsforskningen är den sedan länge etablerade C14-metoden använd på organiskt material samt de nyare metoderna termoluminiscensdateringen, C14-dateringen använd på murbruk samt dendrokronologin. Särskilt den sistnämnda, som bygger på tidsbestämning med hjälp av trädens årsringar, har fr.o.m. senare hälften av 1980-talet blivit rätt allmänt nyttjad i Finland och har i flera fall ändrat, men å andra sidan även bekräftat tidigare date-

ringar av byggnader. Till sådana naturvetenskapliga metoder som belägger mänsklig aktivitet hör den sedan länge nyttjade pollenanalysen och fosfat-analysen samt arkeobotaniska undersökningar.

Den allt större exakthet som nås med de naturvetenskapliga metoderna medför inte automatiskt att de källkritiska problemen är övervunna och att dessa metoder utan vidare kan ges företräde om det uppstår diskrepanser mellan resultat som nås med den och resultat som grundar sig på traditionella arkeologiska eller andra metoder. Först när diskrepanserna, t.ex. i fråga om dateringar, kan förklaras, är det möjligt att anse att man nått fram till tillförlitliga resultat. Ett åskådligt exempel på detta utgör J.-P. Taavitsainens slutsatser om att en betydande del av föremålsbeståndet på de finska fornborgarna består av gammalt gravgods som blivit återanvänt.¹

Nyttjandet av naturvetenskapliga metoder ser i själva verket ut att leda till att de källkritiska problemen fått allt större aktualitet. Om detta vittnar på ett värtaligt sätt de olika tolkningar om de åländska kyrkornas tillkomst och datering som framkommer i Åsa Ringboms och Markus Hiekkans uppsatser i detta nummer. Å andra sidan visar Kenneth Gustavssons uppsats om Kökar kloster de fördelar som nås med dessa naturvetenskapliga metoder.

Även den bebyggelsehistoriska forskning som gäller övergången från förhistorisk tid till medeltid bjuder på exempel som visar att det inte enbart med de nya naturvetenskapliga metoderna är möjligt att lösa hittills olösta gåtor. Å andra sidan finns det också exempel på att nyttjandet av dessa metoder på ett avgörande sätt preciserat dateringar samt ökat kännedomen om bosättningens karaktär och utbredning; detta gäller särskilt de äldre perioderna inom den förhistoriska tiden, bl.a. introduceringen av jordbruk i olika delar av av Finland. Resultat som nåtts med de nya metoderna har även tvingat fram omformuleringar av gamla frågeställningar inom den bebyggelsehistoriska forskningen.

Med hjälp av naturvetenskapliga metoder, främst pollen- och fosfatana-lys, som belägger mänsklig aktivitet i det förgångna, samt dateringar med hjälp av dendrokronologi och C14-metoden, har man under senare år strävat att få svar på frågan om det i ett antal regioner, Åland och Österbotten,

¹ J.-P. Taavitsainen, *Ancient Hillforts of Finland. Problems of Analysis, Chronology and Interpretation with Special Reference to the Hillfort of Kubmoinen*, Finska Fornminnesföreningens tidskrift 94, Helsingfors 1990.

men även i Nyland, finns bebyggelsekontinuitet från förhistorisk tid till medeltiden.

För Ålands vidkommande är det en omdiskuterad fråga om järnåldersbebyggelsen, som var en utlöpare av bebyggelsen i Mälardalskapen, till följd av avfolkning eller andra orsaker gått under, eller om obruten bebyggelsekontinuitet existerat in i medeltiden. Inom ramen för historisk kulturgeografi har detta problem granskats av Birgitta Roeck Hansen, varvid de naturvetenskapliga metoderna spelat en central roll. Hittills har vissa indicier på bebyggelsekontinuitet framkommit, men inga avgörande bevis, medan andra omständigheter talar för diskontinuitet.

Den diskussion som förts om kontinuitet eller diskontinuitet från järnålder till medeltid i bosättningen i södra Österbottens kustregioner har väckt uppmärksamhet även utanför arkeologernas och historikernas krets. Gravfynden i Österbottens järnåldersbygd tar slut kring 800, och lösfynden från den därpåföljande tiden är fåtaliga. Den allmänt accepterade tolkningen bland fackarkeologer är att järnåldersbygden av någon orsak gått under, men uppfattningen om bebyggelsekontinuitet har även sina förespråkare, särskilt inom lokala grupper i området. Denna problematik har under senare hälften av 1980-talet och i början av detta årtionde undersökts av ett tvärvetenskapligt projekt vid Umeå universitet;² projektet som letts av Evert Baudou har erhållit medel som riksdagen särskilt ställt till förfogande för ändamålet.

Trots en intensiv inventeringsverksamhet som Umeåprojektet bedrivit har varken nya gravfält eller boplatser från århundradena efter 800 kommit i dagen i de under järnåldern bebodda delarna av Österbotten. Utgående från tecken på kortvarig mänsklig aktivitet på flera håll i södra Österbotten, bl.a. momentan förekomst av spannmålspollen under perioden 800–1200 i flera prov, har Umeåprojektet dragit slutsatsen att obruten regional bebyggelsekontinuitet från järnålder till medeltid kunnat påvisas. Bakom denna slutsats ligger uppfattningen att odlingsspåren i de österbottniska pollendiagrammen härrör från åkerbruk, eftersom belägg för rågodling saknas under förhistorisk tid. De svenska forskarna anser nämligen att rågen var det enda sådesslag som kunde odlas med svedjebbruksteknik i den nordliga barrskogs-

² Evert Baudou, Roger Engelmärk, Lars Liedgren, Ulf Segerström, Jan-Erik Wallin, *Järnåldersbygd i Österbotten*, Acta Antiqua Ostrobotniensia. Studier i Österbottens förhistoria 2, Vasa 1991.

zonen och utesluter därför möjligheten av förhistoriskt svedjebruk i Österbotten. Inom finländsk paleobotanisk forskning råder däremot samstämmighet om att även korn odlats i förhistoriska sveder. Därför kan odlingsspåren även vara vittnesbörd om fjärrsveder vilka inte förutsätter fast bosättning, och denna uppfattning harmonierar bättre med fyndfattigdomen för tiden efter 800.³

Den bebyggelsehistoriska forskningen i Finland ger å andra sidan exempel på hur resultat som erhållits med de allt mera sofistikerade naturvetenskapliga metoderna ger anledning att rikta in forskningens intresse på utforskandet av nya regioner och att formulera nya problemställningar; möjligheterna att i större skala använda sig av de nya metoderna utgör en förutsättning för sådan forskning. Resurser borde därför i större utsträckning kanaliseras till studiet av bebyggelseutvecklingen utanför de gamla järnåldersbygderna.

Man har fr.o.m. senare hälften av 1980-talet börjat ta prov för pollenanalyser även i sådana delar av Finland som ligger utanför de områden som enligt arkeologiska vittnesbörd haft fast bosättning under förhistorisk tid och ännu under medeltiden. Dessa prov har visat att det flerstädes långt ute i ödemarkerna i Savolax⁴ och även längre i nordväst⁵ finns spår av återkommande kortvarig odlingsaktivitet under senare järnåldern och medeltiden. Dessa än så länge fåtaliga prov låter ana att resursnyttjandet i det inre av Finland mot slutet av den förhistoriska tiden och under stora delar av medeltiden inte skett endast i sådana former som man känt till genom arkeologiska fynd och sentida skriftliga källor.

Hur skall denna aktivitet förklaras? Är det endast fråga om fjärrsveder som ett element i erämarksnyttjandet, eller handlar det om misslyckade kolonisationsförsök, eller har vi att räkna med mera permanenta utposter som i främsta rummet betjänat varutbytet med invånarna i inlandet, lapparna. I vilken mån kan det rentav vara fråga om en mera bestående agrar bebyggelse-

³ Recension av *Järnåldersbygd i Österbotten* samt därpå följande debatt, *Fennoscandia archaeologica* IX (1992), s. 99–106 och X (1993), s. 65–82.

⁴ Heikki Simola, Elisabeth Grönlund, Pirjo Uimonen-Simola, *Etelä-Savon paleoekologinen tutkimus*, Joensuu Yliopisto. Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja 84, Joensuu 1988.

⁵ Jfr t.ex. Hans Sundström, 'Ogräs i odlingshistoriens tjänst', *Bothnica* 2, Uleåborg 1988, s. 56–77.

se, såsom hävdats för delar av det östnyländska kustområdet trots avsaknaden av gravar och boplatser.⁶

Utforskandet av bosättning och resursnyttjande samt relationerna mellan den sedentära agrarkulturen och den på jakt och fiske grundade nomadkulturen är trots beaktansvärda insatser av forskare som Christian Carpelan, Matti Huurre och Jussi-Pekka Taavitsainen ännu i sin linda. I denna volym tangeras denna problematik i Taavitsainens uppsats.

Uppfattningarna om karaktären av det nuvarande finska territoriets relationer till Sveariket i väster samt områdets ställning i skärningspunkten mellan den västliga och östliga kulturkretsen förändras allt eftersom forskningen rörande den politiska och ekonomiska utvecklingen i de angränsande områdena och kring Östersjön framskrider. Omprövning av vedertagna uppfattningar om Finlands ställning under tidig medeltid ingår i flera uppsatser i detta nummer.

P. O. Sjöstrand försöker med utgångspunkt i teoribildning kring statens framväxt formulera en ny tolkning av de öster om Ålands hav belägna territoriernas ställning i förhållande till olika maktcentra i det nuvarande Sverige. Jukka Korpela åter ifrågasätter den bild som getts av Jalmari Jaakkola och i hans efterföljd av senare forskare om tillkomsten av och motiven bakom det kända *Gravis admodum*-brevet från år 1171/1172. Problematiken kring gränsförhållandena mellan Novgorod och Sverige har fått ny aktualitet genom Jarl Galléns och John Linds studier av Nöteborgsgränsen. Särskilt uppfattningen om ett genom gränstraktaten 1323 tillkommet gemensamt nyttjandeområde för de bägge fördragsslutande parterna har gett upphov till ett livligt meningsbyte. J.-P. Taavitsainens uppsats innehåller ett inlägg i denna debatt, och där presenteras nya argument som ger stöd åt de slutsatser som framlagts av Gallén och Lind. Bidrag till medeltidens administrationshistoria ingår i uppsatser av C. J. Gardberg och Eljas Orrman.

De omvälvningar som inträffat öster om Östersjön kommer säkerligen med tiden att få inverkan även på medeltidsforskningen i Finland. Kontakter med en ny forskargeneration i de baltiska staterna kommer att rikta intresset på nya frågeställningar rörande den medeltida kulturkretsen kring

⁶ Kaarina Sarmaja-Korjonen, *Fine interval pollen and charcoal analyses as traces of early clearance periods in S Finland*, Acta Botanica Fennica 146, Helsinki 1992.

Östersjön. Även i fråga om synen på relationerna mellan det nuvarande Finland och områdena längre österut under tidig medeltid finns det förutsättningar för nya insatser och omvärderingar, bl.a. genom att även finländare nu har möjlighet att delta i arkeologiska utgrävningar på ryskt territorium och tack vare bättre förutsättningar att tolka utgrävningsresultaten utan utomvetenskapliga hänsyn.

Eljas Orrman

Östra Tavastland som samfäll erämark

J.-P. TAAVITSAINEN

”Det finns knappast någon annan vetenskap som är lika beroende av intresset bland folkets breda lager som fornforskningen”, skrev Aarne Europæus, sedermera professorn i arkeologi Aarne Äyräpää, i samband med en översikt över Uleåborgs läns förhistoria i tidningen *Kaleva* år 1910.¹ Jämsätrakten i östra Tavastland vid Päijänne är ett gott exempel på detta. Särskilt tack vare den lokala amatörarkeologen Kari Koskinen (1968–1989) och hans medhjälpare har forskningen fr.o.m. mitten av 1980-talet kunnat ta del av en mängd nya fynd, som avsevärt har utökat antalet fornfynd i socknen och även gett upphov till ett par mindre arkeologiska utgrävningar.²

Redan före Koskinens insatser har man i Jämsätrakten under årens lopp påträffat ett för det inre av Finland jämförelsevis stort antal järnåldersfynd. Även några arkeologiska utgrävningar har tidigare företagits i socknen. De nya fynden är därför inte omvälvande för bilden av Jämsä sockens förhistoria, men de ger en mera exakt och distinkt bild av utvecklingslinjerna i traktens bebyggelsehistoria.

Däremot är de senaste årens fynd särdeles intressanta tillskott till det finländska beståndet av fornsaker. Bland fynden ingår förutom typiska föremål från yngre järnålder tre ”nyheter”, värda en närmare presentation: en ny

¹ Matti Huurre, 'Aarne Äyräpää museomiehenä, tutkijana ja kansanvalistajana', *Aarne Äyräpää. Tutkija Opettaja Kansalainen. 1980-luvun näkökulmia*, red. Matti Huurre (Helsinki 1989), s. 17–18.

² Nya fynd föreligger från följande fyndplatser: Jämsä, Kirkonmäki, Papinpelto (Nationalmuseum = NM 24014:1, 24263:1–3, (25612), Jämsä, Kirkonmäki, Sankarihautausmaa (NM 24014:2), Jämsä Kirkonmäki södra (NM 24801), Jämsä, Moiskala, Pukinvuori el. Linnavuori (NM 24262:1–5). Därtill har samlingarna i Nationalmuseum mottagit följande fynd från Jämsä museum: Jämsä, Auvila (NM 27705), Jämsä, Honkala (NM 27706) och Jämsä, Kauhkiala, Eskola (NM 27739).

variant från två sällsynta föremålsgrupper och en tidigare helt okänd föremålstyp. Förutom att fornföremålen tillför traktens förhistoria nya drag ger de en möjlighet att skärskåda de nyttjandeformer som från olika håll riktade sig mot östra Tavastland³ vid övergången från förhistorisk till historisk tid, därtill anknutna problem inom äldre historia och bebyggelsehistoriska frågor. Vid järnålderns slut var trakten i huvudsak ännu en s.k. erämark utan fast bosättning⁴ och genomströvades av en lapsk befolkning under dess nomadiserande årscykel.⁵

Den stora allmänhetens intresse ger nya möjligheter att gripa sig an frågorna. Äyräpääs konstaterande är alltjämt aktuellt: arkeologerna är fortsättningsvis beroende av intresset för fornforskning bland folkets breda lager.

Fynden från Jämsä

Efter ett meddelande av amatörarkeologen Tuomas Tihinen, då sommaranställd i Jämsä museum, fick Nationalmuseum från sockenmuseets samlingar motta en dubbeleggad yxa av järn (fig. 1).⁶ Fyndtidpunkt och exakt plats framgår inte ur Jämsä museums katalog; vi vet endast att yxan påträffats av Veikko Keskinen i Honkala by i Jämsä, på hemmanet Keskinens mark.

Det är fråga om en s.k. dubbelyxa, en i Ryssland allmänt förekommande yxtyp. Dess parallellform är den s.k. hammaryxan, som i Finland tidigare påträffats i Kuusamo.⁷ Dubbelyxans ursprung är obekant. Den förekommer i fynd från Karpaterna redan från 600-talet. Inom den f.d. Sovjetunionens territorium har dubbelyxor påträffats i Bolgar vid Volga, i Basjkirien i fornfynd från 700–900-talen och på gravfältet Panovsk från 700–800-talen i Mordvinska republiken. I Fornryssland var dubbelyxorna spridda över ett

³ Med östra Tavastland avses här den östra del av det historiska landskapet Tavastland som låg inom sjön Päijännes influensområde.

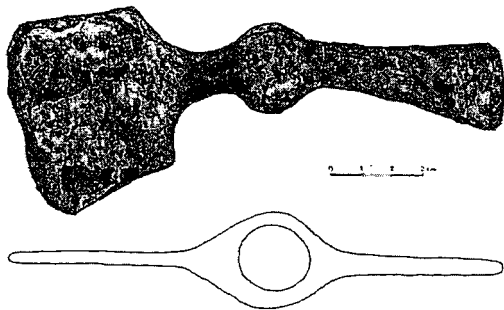
⁴ C.F. Meinander, *The Finnish Society during the 8th–12th Century*, Helsingin yliopiston arkeologian laitos, Moniste n:o 22, 1980, s. 7.

⁵ Betr. problemen kring definition och verifiering av den lapska befolkningen se J.-P. Taavitsainen, *Ancient Hillforts of Finland. Problems of Analysis, Chronology and Interpretation with Special Reference to the Hillfort of Kuhmoinen*, Finska Fornminnesföreningens tidskrift 94 (Helsingfors 1990), s. 54–55.

⁶ Jämsä museum 704.

⁷ Helena Wuolijoki, *Suomen rautakauden silmäkirveet*. Helsingin yliopiston arkeologian laitos, Moniste no 4 (1972), s. 17. Wuolijoki (s. 35) har hänfört även två andra fynd till gruppen hammaryxor, men i de publikationer hon åberopar har motsvarigheter till dem inte räknats som hammaryxor.

Fig. 1. Dubbelyxa från Jämsä, Honkala, Keskinen (NM 27706). Teckning av Museiverket/arknologiska avdelningen/ Merja Hänninen-Paasio.

stort område på 900-talet och i början av 1000-talet. Däremot har hammarxor varit i bruk ännu under de två följande århundradena.⁸ Dubbelyxan från Jämsä kan genom ryska motsvarigheter dateras till vikingatid, närmast till 900-talet.

Kartan över dubbelyxornas utbredning visar, att sådana har påträffats även i väster: i Lettland, Ostpreussen, Polen, Sverige och Ungern (fig. 2)⁹. De västliga och nordliga fynden har förmodats härstamma från Ryssland.¹⁰

Kari Koskinen påträffade år 1990 i Jämsä kyrkobö (Kirkonmäki Papinpelto) ett litet halvmånformat hängsmycke av brons, vars tjockare del nedan om det triangelformade upphängningshålet pryds av fåror och oxögon (fig. 3:4). Efter sin form kallas föremålet lunulahänge. Föremålsformen är känd redan från de olika bronsålderskulturerna i Europa.¹¹ Bland fynd från Fin-

⁸ A.N. Kirpičnikov, 'Drevnerusskoe oružie 2'. *Arheologija SSSR* EI-36, 1966, s. 35 (typ II). Lászlo Révész, 'Előzetes jelentés a karosi honfoglaláskori temető ásátásáról, 1986-1987', *Archaeologiai értesítő* 116, 1989. 1-2 szam, s. 70-72 (typ IA).

⁹ Kartan är uppgjord på basen av följande publikationer: Kirpičnikov, 'Drevnerusskoe oružie 2', s. 35, 104-106. Peter Paulsen, *Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa*, Bonn 1956. Ingmar Jansson, *Wikingerzeitlicher orientalischer Import in Skandinavien*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Band 69, 1988. Laslo Kovac, *Vooruženie vengrov-obretatelej rodiny: sabli, boevyje topory, kop'ja*. *Istoričeskie nauki* 07.00.06 - arheologija, Dissertacija na soiskanie učenoi stepeni kandidata istoričeskih nauk, Akademija nauk SSSR, Ordena Trudovogo Krasnogo Znameni Institut arheologii. Révész, *Előzetes jelentés*, s. 70-72, 203-208. Betr. fynd från Ladogas sydöstra strand har kartan kompletterats enl. uppgifter av O.I. Boguslavski (St: Petersburg).

¹⁰ Kirpičnikov, s. 35.

¹¹ Václav Furmánek, 'Bronzové závěsky doby bronzové ze Slovenska', *Slovenská archeológia* XXX-2, (1982), s. 315-344.

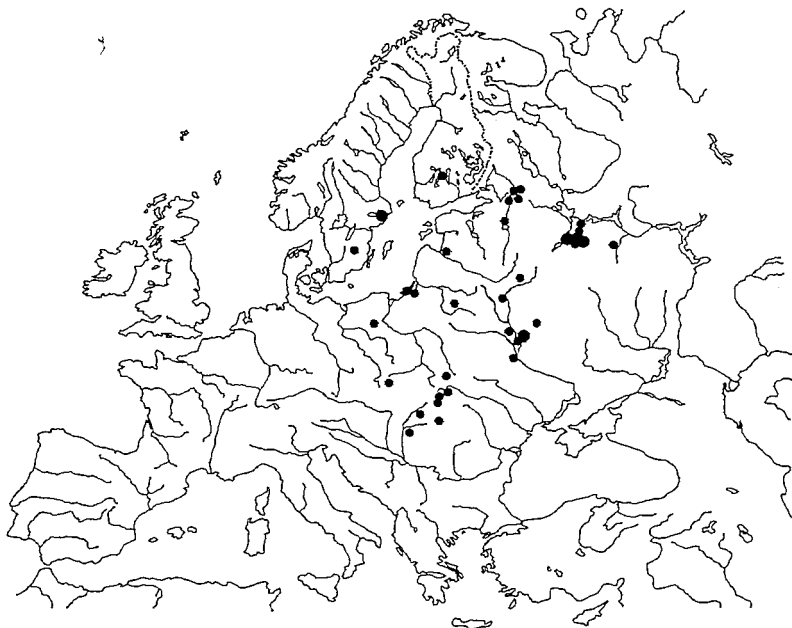

Fig. 2. Utbredningen av dubbelyxor. Liten punkt 1 st, större punkt 2–4 st.

land förekommer den i flera varianter under järnålderns olika perioder.¹² Före vikingatid påträffas motsvarigheter till lunulorna vanligen i Ostbalticum. I Östeuropa var de allmänna på hedniska gravfält ända till historisk tid. I nordvästra Ryssland har lunulorna daterats till 900–1300-talen.¹³

Hängsmycket från Papinpelto saknar identiska motsvarigheter bland fynd från Finland men de närmast motsvarande lunulahängena (fig. 3) härrör från vikinga- eller korstågstad.¹⁴ De har uppenbarligen införts just från

¹² Ella Kivikoski, *Die Eisenzeit Finnlands. Bildwerk und Text*. Neuausgabe (Helsinki 1973), Tf. 4:139, 140, Tf. 52:476, Tf. 87:763, 764, Tf. 88:769, Tf. 91:808.

¹³ A. V. Uspenskaja, 'Nagrudnye i posjačnye priveski', *Očerki po istorii russkoj derevni X–XIII vv.*, *Trudy Gosudarstvennogo istoričeskogo muzeja* 43 (1967). M. V. Sedova, 'Juvellirnye izdelija drevnogo Novgoroda (X–XV vv.)', Moskva, s. 23–26. Ju. M. Lesman, 'Hronologija juvelirnyj izdelij Novgoroda (X–XIV vv.)', *Materialy po arheologii Novgoroda* 1988 (Moskva 1990), s. 62.

¹⁴ Terhi Nallinmaa-Luoto, 'Tampere-Vilusenharju. Nuoremman rautakauden kalmisto Pirkanmaalla', *Karhunhammas* 3 (1978), s. 110.

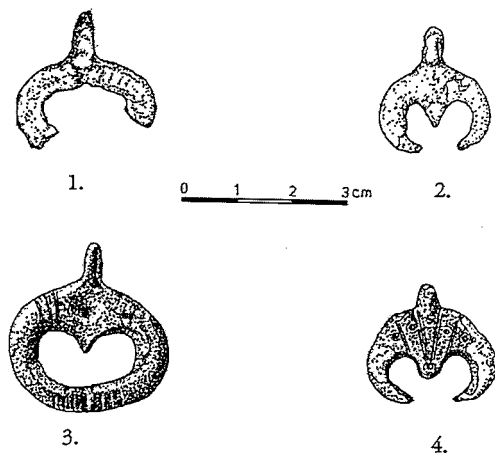

Fig. 3. Lunulor av brons: 1. Tammerfors, Messuby, Vilusenharju (NM 17208:314), 2. Tammerfors, Messuby, Vilusenharju (NM 17208:27), 3. Kuopio, Haminalahti, Mustalahti (NM 1647), 4. Jämsä, Kyrkkonkylä, Papinpelto (NM 25612). Teckning Museiverket/arknologiska avdelningen/Tuula Piili.

nordvästra Ryssland, där lunulor har påträffats i hundratal.¹⁵ Motsvarigheterna till de sena estniska lunulorna har också sitt ursprung i det slaviska eller votisk-slaviska området.¹⁶ Lunula-motsvarigheterna från Sverige¹⁷ antyder likaså ett ryskt och/eller orientalistiskt ursprung. I Saltvik på Åland har man emellertid påträffat en gjutform, där även två lunulor ingår bland de många gjutfördjupningarna.¹⁸

Lunulan från Papinpelto kan genom sina motsvarigheter dateras till vikingatid eller senare, ända till 1300-talet. Ifall – vilket förefaller troligt – den har ett samband med de övriga fynden från Papinpelto, kan den hänföras till vikingatid.

¹⁵ Se t.ex. Vera Gol'msten', 'Lunnicy Imperatorskago Rossijskago Istoriceskago Muzeja Imeni Imperatora Aleksandra III', *Oicet Imperatorskago Rossijskago Istoriceskago Muzeja Imeni Imperatora Aleksandra III v Moskve za 1913 god.*, s. 98–106.

¹⁶ Jüri Selirand, *Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete subete tärkamise perioodil (11.–13. sajand)* (Tallinn 1974), s. 153.

¹⁷ T. J. Arne, *La Suède et l'Orient*, (Uppsala 1914). Inga Serning, 'Lapska offerplatsfynd från järnåldern och medeltid', *Acta lapponica* (1956), s. 69–.

¹⁸ Hjalmar Appelgren, 'Barbariska efterbildningar af orientalistiska mynt', *Finskt Museum* 1898, s. 27–28.

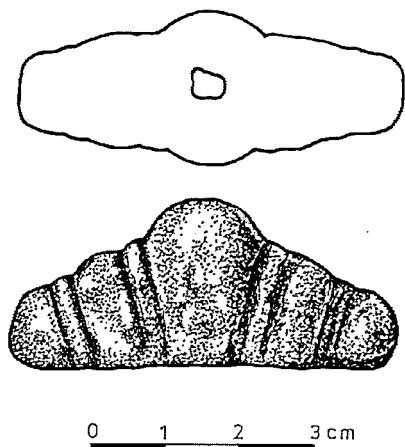

Fig. 4. Svärdsknapp, Jämsä, Moiskala, Pukinvuori (Linnavuori) (NM 24262:5). Teckning Museiverket/arkeologiska avdelningen/Tuula Piili.

Från följande period, korstågstiden, härrör en svärdsknapp som Kari Koskinen påträffat på Pukinvuori (Linnavuori) i Moiskala i Jämsä (fig. 4)¹⁹. Den femdelade knappen av brons hör till de s.k. kurländska svärdsknapparna, som vanligen har daterats till perioden mellan 1000 och 1300, i Estland till 1200- och 1300-talen.²⁰

Sammantagna tyder fynden på vidsträckt kontakt, även om de har påträffats i det inre av landet. Deras betydelse kan klarläggas endast genom en exkurs till Jämsätrakten och det s.k. Päijänne-Tavastlands (fi. Päijät-Häme) bebyggelsehistoria.

Bebyggelsens historia i Jämsä och Päijät-Häme

Om man fogar de nya fynden från Jämsä till de tidigare kända får man ett diagram (fig. 5a), som visar den kvantitativa och kvalitativa fördelningen av det arkeologiska fyndmaterialet²¹. Av detta framgår, att Jämsätrakten före vikingatiden varit jämnt men föga utnyttjad och/eller ett område för strövtag. Under vikingatiden mångdubblas fynden. En betydande nedgång sker

¹⁹ Taavitsainen, *Ancient Hillforts*, s. 235.

²⁰ Ed. Štrums, 'Kuršu zobenī', *Senatne un māksla IV* (1936), s. 106–116. Mari Mandel, 'Eesti 8.–13. sajandi mõokade tüpoloogiast ja dateerimisest', *Muinaisaja teadus I Arheoloogiline kogumik* (1991), s. 121.

²¹ Om grunderna för och problem vid sammanställandet av diagrammet, se Taavitsainen, *Ancient Hillforts*, s. 57.

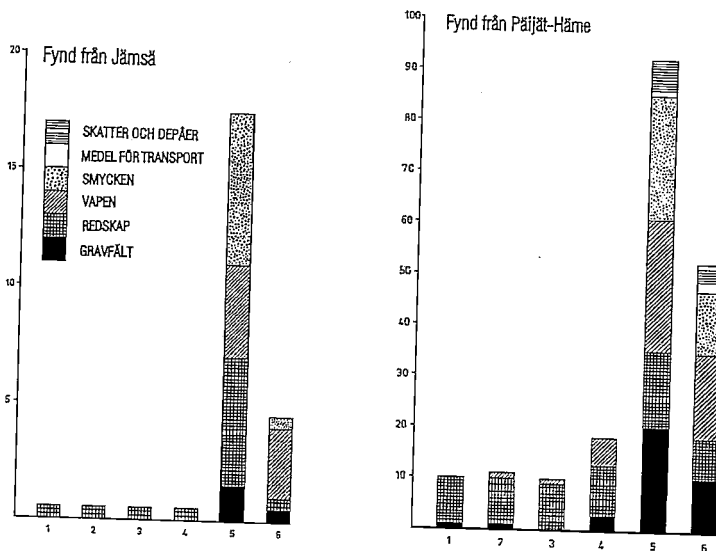

Fig. 5. Den kvantitativa och kvalitativa utvecklingen av fornsfynden från Jämsä (övre diagrammet) och Päijät-Häme (nedre diagrammet). 1. Äldre romersk järnålder, 2. yngre romersk järnålder, 3. folkvandringstid, 4. merovingertid, 5. vikingatid, 6. korstågstit.

under korstågstiten, men antalet fynd är fortsättningsvis mångdubbelt större än från tiden före vikingatiden.

Även om det föreligger flera fynd från Jämsä än från många andra socknar i östra Tavastland är diagrammet för Jämsä, fransert detta avvikande drag och en del smärre nyansskillnader, identiskt med utvecklingen i hela Päijät-Häme (fig. 5b). Även fyndens relation till jordarterna är densamma: de har påträffats i närheten av odlingsbara och bördiga lätta lerjordar. Fyndet är fördelaktigt belägna även i förhållande till samfärdslederna.²²

Fig. 5 visar att den fasta bosättningen inte växer eller sprider sig regelbundet i Päijät-Häme, utan att den stabiliseras stötvis under vikingatiden.

²² Oiva Keskitalo, 'Suur-Jämsän esihistoria', *Suur-Jämsän historia I* (Forssa 1954), s. 82. Oiva Keskitalo, 'Nordgränsen för Tavastlands bosättning under vikingatid i belysning av fynden från Jämsä socken', *Finskt Museum* 1956, s. 45. Eljas Orrman, 'Geographical factors in the spread of permanent settlement in parts of Finland and Sweden from the end of Iron Age to the beginning of Modern Times', *Fennoscandia archaeologica VIII* (1991), s. 6. Taavitsainen, *Ancient Hillforts*, s. 65-66.

Eftersom uppkomsten av en fast bosättning inte kan anses vara en följd av en bebyggelseutveckling predestinerad till en jämnt framåtskridande expansion måste det finnas andra orsaker till den starkt ökade aktivitet som riktades mot trakten under vikingatiden och till uppkomsten av bebyggelseagglomerationer. Vi skall i det följande betrakta koloniseringen av Päijät-Häme och de stötvis ökade fynden framför allt i ljuset av den ökade exploateringen av området och den förändring i urbefolkningens näringar som skedde genom handelsförhållandena. Detta kräver en överblick över läget i kärnbygderna och den internationella handelns inverkan.

En kolonisation som utgår från kärnbygderna har yttre och inre orsaker. Det är därför svårt att isolera olika faktorer från varandra, det vanliga är snarast att de är oskiljaktigt sammanvävda med varandra. Som inre faktorer räknas här folkökningen, förändringarna i samhällets organisation och teknologiska innovationer. Yttre faktorer är miljöpåverkan, t.ex. klimatförändringar, handelskonjunkturen och konkurrens från andra folkgrupper eller områden, d.v.s politiska orsaker.

Enligt C. F. Meinander påbörjades en rad betydande förändringar i sydvästra Finland under 700-talet: en övergång från enstaka hemman till byar, från ett autoritärt till ett egalitärt samhälle, från svedjebbruk till regelrätt åkerbruk och från spridda boplatser till ett befolkningsöverskott.²³ Han belägger dessvärre inte sina påståenden, av vilka det sista därtill är formulerat på ett svårförståeligt sätt. Enligt hans tes skulle de inre faktorerna för en kolonisation, befolkningsökning och samhälleliga förändringar i alla händelser ha förelegat.

Av yttre faktorer torde man kunna utsluta miljöförändringarna. En klimatförsämring har visserligen kunnat skapa ett flyttningstryck framför allt på områden som är marginella från jordbrukssynpunkt.²⁴ Däremot förändrades handelsrelationerna. Vid 700-talets slut blev handeln livligare kring Östersjön; den stora färdleden till den islamiska Orienten längs de ryska floderna hade sin västliga startpunkt i Finska vikens innersta del. Silver började

²³ Meinander, *The Finnish Society*, s. 12–13.

²⁴ Reijo Solantie, 'Climatic conditions for the cultivation of rye with reference to the history of settlement in Finland', *Fennoscandia archaeologica* V (1988), s. 10–11. K.R. Briffa, P.D. Jones, T.S. Bartholin, D. Eckstein, F.H. Schweingruber, W. Karlén, P. Zetterberg & M. Eronen, 'Fennoscandian summers from AD 500: temperature changes on short and long timescales', *Climate Dynamics* 7 (1992), s. 111–119.

strömma till Norden. Handelsvägens västra del nådde Västeuropa, där handeln hade fått ett uppsving under Karl den Store. Stadsliknande samhällen började uppstå och den politiska organiseringen framskred, både kring Nordsjön och längs färdvägen mot öster. Den västasiatiska boomen avslutades vid mitten av 900-talet. Handeln på "Nordens Medelhav" stagnerade emellertid inte, utan sökte sig längre västerut: västliga silvermynt ersatte de kufiska. Det ryska riket med sina städer höll på att uppstå: Novgorod blev en central handelsstad och den novgorodiska staten bildades. Novgorods expansion mot väster inleddes. Finlands grannområden hade vid 1000-talets ingång övergått till kristendomen. Finland – liksom Baltikum – höll på att falla mellan tre uppåtgående stater, Sverige, Danmark och Novgorod och mellan två kyrkosamfund. En politisk kapplöpning pågick kring Östersjön.

De ökade fynden sammanfaller med de betydande samhällsförändringar som antas ha ägt rum i sydvästra Finland och med den handelspolitiska utvecklingen; därtill har klimatförändringar som påverkat jordbruket åtminstone lokalt kunnat inträffa. Den ökade aktivitet som kan noteras i östra Tavastland är måhända ett sammanlagt resultat av dessa faktorer.

Den ökade ekonomiska aktiviteten inom Östersjöområdet torde dock vara den mest betydande av de faktorer som ökade exploateringen av erämarkerna och "infödingshandeln". Efterfrågan på erämarksprodukter från det inre av Finland måste ha ökat, och den begynnande konkurrensen om fångstmarkerna gav upphov till handelsstationer längs goda kommunikationsleder och vid deras korsningar för att säkerställa tidigare intressen. Överskottsbefolkningen kanske sökte sig till och/eller lokalbefolkningen stannade kvar i lämpliga jordbrukstrakter utmed vattenlederna. Bebyggelsen var ännu så gles, att det inte var fråga om en övergång från egentligt erämarksbruk till landnam: mellan de smala, för jordbruk lämpade vikbottarna kvarstod stora erämarker.

Ett omfattande landnam skulle ha stört lapparnas näringar som fångstmännens handelspartners och underleverantörer av erämarksprodukter. Det var kanske snarare fråga om ett slags "trapper-stationer" för handelns behov; för att trygga deras verksamhet året om måste de förläggas till goda jordbruksbygder. Under vikingatiden omvandlades det som Väinö Voionmaa benämnt "erämarksekonomi för husbehov" (fi. elannollinen erätalous) – till en kommersiell erämarksekonomi, präglad av pälshandel i stor skala.²⁵

²⁵ Väinö Voionmaa, *Hämäläinen eräkausi* (Helsinki-Porvoo 1947), s. 24–32.

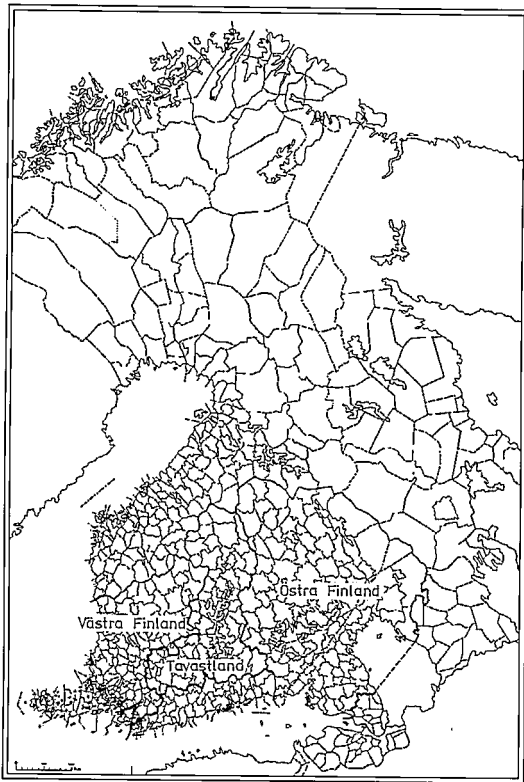

Fig. 6. Korstågstens kulturområden.

Samma förändring återkommer i erämarkerna i Savolax, Karelen och i Norra Finland, av allt att döma något senare än i Päijät-Häme. Även nyttjandet och kolonisationen av mera närliggande erämarker intensifieras i Satakunta och i "Vänå-Tavastland" (fi. Vanajan-Häme).²⁶

Diagrammen utvisar dessvärre inte den betydande kvalitativa förändring, som de nya östliga föremålen eller förmålen av östligt ursprung innebär under korstågstiden i Tavastland. Perioden präglas av att det enhetliga kulturområde som hela landet bildade under vikingatiden nu, enligt smyckefynd, sönderfaller i tre delar: Västra Finland, Tavastland och östra Fin-

²⁶ Taavitsainen, *Ancient Hillforts*, s. 71, 75.

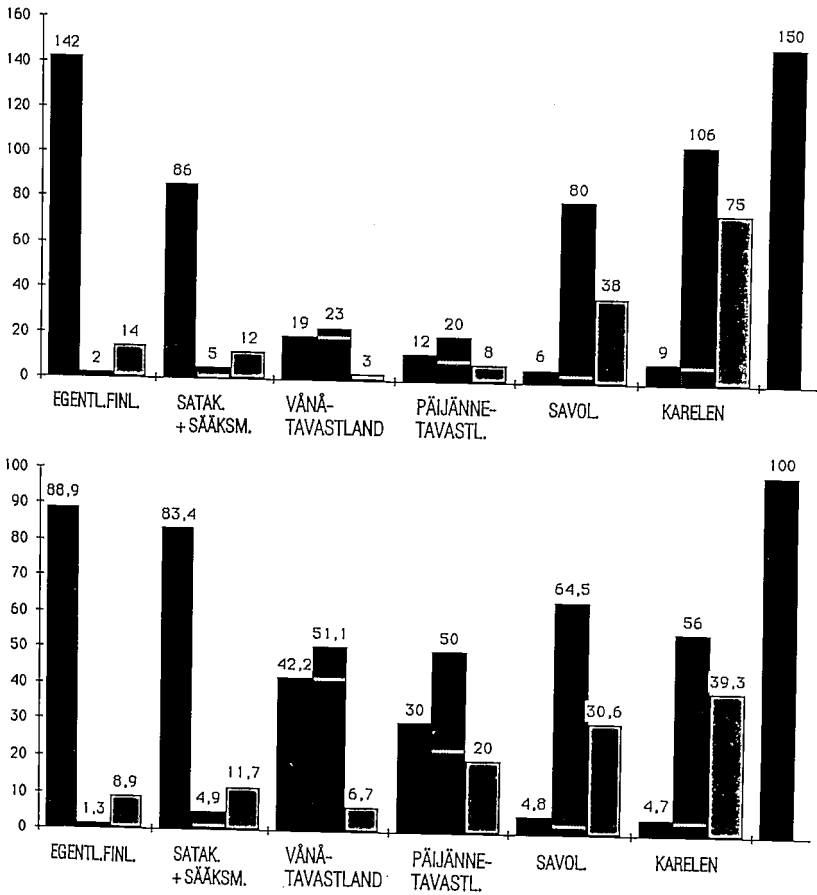

Fig. 7. Det absoluta (övre diagrammet) och relativa (nedre diagrammet) antalet spännen från kors-tågstid i västra Finland, Tavastland och östra Finland. Svart stapel = små hästskospannen, rastre-rad stapel = ovala spännbucklor (stapeldelen nedanför det vita strecket avser tavastländska, den övre delen savokarelska spännbucklor), grått histogram = övriga spännen.

land (fig. 6).²⁷ Typiska för den västliga smyckeuppsättningen är små hästskospannen, i Savolax-Karelen förekommer en egen uppsättning som består av ovala spännbucklor och stora karelska hästskospannen. Mellan dessa

²⁷ Gravskicket med föremål fortsätter längre i östra Finland, vilket ger upphov till principiella problem vid en jämförelse av olika grupper av spännen: det är särskilt fråga om en parti-

områden ligger ett blandat område med östliga och västliga smyckeformer, som i stort sett motsvarar det historiska landskapet Tavastland. Utanför detta faller Sääksmäkitrakten, som otvivelaktigt hör till västra Finland. Detta Tavastland indelas i sin tur i det västliga "Vånå-Tavastland" och i en östligare del. Den senare motsvaras av vårt undersökningsområde i Päijännetrakten (fig. 7). I bägge områdena har man påträffat små hästskospannen av västlig typ. Övriga västliga föremål förekommer i stort sett lika mycket – eller lika litet – och i Tavastland som helhet förekommer samtliga större västliga föremålsgrupper från korstågstiden. Detta förenar de "bägge Tavastlanden" med det västliga kulturområdet. Betydelsen av smyckeuppsättningarnas utbredningsområden framhävs ytterligare av att "Vånå-Tavastlands" västra eller snarare nordvästra gräns liksom "Päijänne-Tavastlands" östgräns kan ses som gränser mellan kulturområden: väster om den förstnämnda gränsen förekommer färre östliga fynd och öster om den senare förekommer västliga fynd endast sporadiskt.²⁸

De östliga föremålen återspeglar främst Novgorods allt starkare ställning som ekonomiskt och politiskt centrum i nordvästra Ryssland. Novgorods uppsving inleddes redan under vikingatiden, men dess inflytande blir egentligen kännbart först under korstågstiden. De knoppornrade ovala spännbucklorna från Tavastland och Savolax och de savokarelska s.k. enkolpionarmbanden kan ses som förebud om en nyorientering av handelsrelationerna under vikingatidens slut. Bägge fyndtyperna förekommer även vid Ladogas sydvästra kust.²⁹ Utbredningen av dessa föremålsgrupper torde kunna betraktas som uttryck för inflytande österifrån.

Detta kan vara en förklaring till att smycken börjar uppträda under vikingatiden vid sidan av de tidigare bruksföremålen, vapnen och redskapen. Fynden har knappast tillhört enbart fångstmän, lapparna har säkerligen använt en del av dem. Smyckena kan naturligtvis vara ett tecken på ett genom erämarkshandeln ökat välstånd och på ett överskott som investerats i lyxvaror. Men smycken har även kunnat utnyttjas som identitetssignaler för den egna etniska gruppen och som medium för att uttrycka solidaritet: när

ell kronologisk disproportionalitet. Från alla områden föreligger dock en grupp fynd som förenar de olika smyckegrupperna (betr. jämförelsernas förutsättningar se närmare Taavitsainen, *Ancient Hillforts*, s. 82–84).

²⁸ Betr. indelningen i kulturområden och smyckekombinationerna närmare i Taavitsainen, *Ancient Hillforts*, s. 77–112.

²⁹ Taavitsainen, *Ancient Hillforts*, s. 112–113, Fig. 46.

konkurrensen om erämarkshandeln underleverantörer, lapparna, skärptes har man demonstrerat samhörighet genom smycketyper, som äldre eller nyetablerade handelsmän har delat ut till sina kontaktpersoner bland lapparna.

Ett intressant drag är också det minskade antalet lösfynd och gravfält under korstågstiden. De fåtaligare gravfälten kan självfallet bero på utbredningen av ett kristet gravskick men också på att gårdsgravfälten har ersatts av bygravfält. En ytterligare förklaring kan vara, att det sedan de nya exploateringsförhållandena stabiliserats inte fanns något behov av att anlägga nya erämarksstationer och inte heller av solidaritetssignalering på samma sätt som tidigare. I själva verket skulle ett utvidgat landnam ha varit till förfång för erämarksnäringarna.

Fynden från Jämsä och den s.k. permiska aktiviteten

Kan då de östliga fynden från Jämsä vara belägg för en östlig aktivitet redan under vikingatiden? Finlands relationer österut – eller landets östliga drag – är urgamla. Hela det nuvarande Finland och åtminstone det inre av landet har i kulturellt avseende varit orienterat österut ända tills keramiken kom ur bruk eller avsevärt avtog vid järnålderns början.³⁰ Alla stora innovationer, keramik, brons, järnframställning, av allt att döma även jordbruket, kom till det inre av landet österifrån. Av det bevarade arkeologiska materialet att döma skulle den största förändringen i kulturförhållandena i det inre av Finland, egentligen en fullständig omorientering, ha skett under den keramiklösa järnåldern och framför allt under vikingatiden, då nästan alla fynd är av västligt ursprung.³¹ Korstågstiden innebar därför delvis en återgång till tidigare förhållanden.

Bland de finländska fynden förekommer genom hela järnåldern tämligen jämnt, om än inte i större mängder, smycken som är typiska för mellersta Ryssland, s.k. permiska smycken. En betydande del härrör från områden som betraktats som obebodda. De utgör en direkt fortsättning på de östliga

³⁰ Om kritiken rörande keramikperiodens slutpunkt, se Jussi-Pekka Taavitsainen, 'Kaskeaminen ja metsästys erämailla', *Metsä ja metsänviljää, Kalevalaseuran vuosikirja* 73 (1994), s. 204, not 8.

³¹ Det är möjligt, att keramikens dominans i det arkeologiska materialet ger uppfattningarna om inlandets kulturbild alltför östliga drag. Se t.ex. Heikki Simola, J.-P. Taavitsainen & Elisabeth Grönlund i *Fennoscandia archaeologica* XI (1994), (under tryckning).

förbindelserna under Ananinotid (800–200 f.Kr.) och bronsålder. Förutom i Finland och kring Ladoga har dylika smycken påträffats i norra Fenno-skandien, norra Sverige och Finnmarken, men inte i Mellansverige, som i övrigt uppvisar rikligt med östliga vikingatida fynd. Permiska smycken förekommer därtill mycket sparsamt i östra Balticum.³² Man har förmodat, att de skulle ha medförts av kringströvande enstaka köpmän eller grupper, som torde kunna betraktas som föregångare till de sentida karelska gårdfarihandlarna, "arkangeliterna" eller "påsarjssarna" (fi. laukkuryssä).³³

De östliga föremålen från Jämsä kan ingå i detta östliga kontaktfält; motsvarigheter har påträffats i Centralryssland. Jämfört med det permiska föremålsbeståndet föreligger dock en skillnad i utbredningen av lunulor och dubbelyxor, vilket antyder att spridningen av dem åtminstone delvis skulle ha skett inom andra distributionssystem: bägge typerna påträffas längre västerut än de s.k. permiska föremålen.³⁴ Därtill är dubbelyxan från Jämsä en stridsyx, de "permiska" föremålen består av smycken och inte av vapen.³⁵ Gol'msten' har framlagt en för vår frågeställning intressant observation: förutom att lunulorna enligt henne har följt det slaviska inflytandets utbredning är de sällsynta i finsk-ugriska gravar.³⁶

Sannolikt ansluter sig de östliga vikingatidsfynden från Jämsä snarare till den novgorodiska aktiviteten än till de urgamla förbindelserna med Central-Ryssland. Detta, i förening med den ovan framlagda arkeologiska observatio-

³² Se t.ex. C.F. Meinander, 'Brobackan pyöreä solki', Honos Ella Kivikoski, *Finska Fornminnesföreningens Tidskrift* 75 (1973), s. 146–151.

³³ Meinander, 'Brobackan pyöreä solki', s. 150. Kustaa Vilkuna, *Kihlakunta ja häävuoide. Tutkielmia suomalaisen yhteiskunnan järjestäytymisen vaiheilta* (Helsinki 1964), s. 78–102 och *Studien über alte finnische Gemeinschaftsformen*, Finnisch-ugrische Forschungen XXXVI (1965), s. 64–93.

³⁴ Betr. utbredningen av de s.k. permiska smyckena se t.ex. L.A. Golubeva, 'Zoo-morfnyje ukrasjenija finno-ugrov', *Arheologija SSSR*, EI-59 (1959). E.A. Rjabinin, 'Zoo-morfnyje ukrasjenija drevnej Rusi X–XIV vv.', *Arheologija SSSR* EI-60.

³⁵ Bland yxorna från järnåldern finns en grupp på sex yxor, som brukar benämnas mellanryska yxor. Fyra av dem är från Tavastland och övre Satakunta, en från Österbotten och Nyland och två från Karelen. Två av dem har daterats till merovingertid, de övriga härstammar från icke närmare daterade sammanhang. I Finland har de ansetts härröra från merovingertid, men i Ryssland var typen känd ännu under vikingatid (se Helena Wuolijoki, *Suomen rautakautiset silmäkirveet*, s. 4–5). Det är sålunda möjligt, att också en del av yxorna hos oss är från en senare tid och eventuellt från samma tid som dubbelyxan från Jämsä.

³⁶ Gol'msten', Lunnicy.

nen rörande ett särskilt korstågstida fyndmönster i östra Tavastland med inslag från västra Finland, "Vänå-Tavastland" och östra Finland, ger anledning att närmare betrakta en förklaring till motsvarande mönster i östra Tavastland, som jag tidigare i förbigående framlagt i en not:

På området har kunnat förekomma samfällida nyttjandeformer för tavastlänningar, savokarelare och invånare från övre Satakunta; det nuvarande smyckemönster med dess hänvisningar till öst och väst skulle alltså vara ett genomsnitt av dessa nyttjandeformer. De fåtaliga fynden begränsar tillsvidare mera ingående spekulationer.³⁷

Frågan om nyttjandegränserna

Vilka tillskott ger den folkliga traditionen från Jämsä: ortnamnen och de historiska sägnerna, enligt vilka svenskar och ryssar har utkämpat strider i trakten?³⁸ I ortnamn och sägner återkommer samma motsättning mellan väst och öst som också möter i historiska källor. Detta har med jämna mellanrum inom historieforskningen aktualiserat frågan om eventuella gränser mellan Sverige och Novgorod – politiska eller gällande nyttjanderätt av markerna – i Tavastland före freden i Nöteborg.³⁹

Jalmari Jaakkola ansåg det sannolikt att territoriella gränser hade funnits före Nöteborgsfreden och förmodade att en gränslinje hade löpt från Halikkoviken mot nordost till Päijänne och längs Perho å (Vetelinjoki) till Bottniska viken.⁴⁰ Uppfattningen har mött skarp kritik.⁴¹ Den saknar också allt arkeologiskt stöd.

Martti Kerkkonen har tolkat en gräns mellan tre härad i Tavastland, omtalad i källor från 1400- och 1500-talen, som en gammal gräns mellan Sverige och Novgorod. Den skulle ha uppstått senast vid början av 1200-talet och sträckt sig från "saltsjö till saltsjö": från Kymmene älv, runt

³⁷ Taavitsainen, *Ancient Hillforts*, s. 163, not 21.

³⁸ Seppo Suvanto, 'Suur-Jämsän keskiaika', *Suur-Jämsän historia I* (1954), s. 92–98.

³⁹ Alla gränsspekulationer rörande tiden före Nöteborgsfreden berör inte Tavastland. Det har också hävdats, att det redan före det tredje korståget (1293) skulle ha förekommit ett slags gräns mellan det svenska riket och Ryssland, från St Johannes socken vid Viborgska vikens östra strand till södra Saimen. Ragnar Rosén, "Kolmas ristiretki Suomeen". *Tapahtumia ja taustaa*, *HAik* 1945, s. 1–22. Toivo Paloposki, "Viipurin Karjalan asema kolmannen ristiretken aikana", *HAik* 1966, s. 95–111.

⁴⁰ Jalmari Jaakkola, *Suomen muinaiset valtarajat vuoteen 1323*, HTutk VII (1926), s. 13–44.

⁴¹ Se t. ex. Vilho Niitemaa, 'Hämeen keskiaika', *Hämeen historia 1* (1955), s. 205–207. Jarl Gallén, 'Riksgraense' *KHLNM* 14(1969), s. 207.

Hollola härad i sydväst och till Pälkäne, därifrån vidare till havet. Seppo Suvanto har på vägande grunder ifrågasatt Kerkkonens konstruktion. De arkeologiska kulturområdena stöder inte Kerkkonens uppfattning: hans gräns löper mitt genom det västtavastländska utbredningsområdet för ovala spännbucklor.⁴²

Seppo Suvanto har senast framlagt sin uppfattning om gränsen mellan Sverige och Ryssland i Finland före Nöteborgsfreden. Jag skall i det följande närmare referera hans synpunkter.⁴³ Suvanto ser inga tvingande skäl till att dela Tavastland mellan Sverige och Ryssland. Däremot ser han det som en annan sak, att Novgorod tidvis har kunnat beskatta hela Tavastland på motsvarande sätt som Sverige möjligen har uppburit skatt i västra Finland långt före Birger Jarls korståg. Suvanto framhåller, att denna skatteuppbörd knappast har krävt några inbördes statsfördrag eller gränsdragningar. Han framhåller samtidigt det temporära i den eventuella beskattningen av Tavastland.

I Karelen var läget ett annat. Karelen uppträder som Novgorods bundsförvant år 1143 och flera gånger senare. Samarbetet och av allt att döma även beskattningen har varit fortgående, måhända med undantag av en kortare frigörelseperiod under 1260- och 1270-talen. Suvantos slutsats är att gränsen mellan Sverige och Ryssland skall sökas där de tavastländska och karelska nyttjandeområdena tangerar varandra. Där låg de svenska och de novgorodiska väldenas yttersta punkter vid mitten av 1200-talet. En utgångspunkt är även karelarnas och novgorodernas intressen och särskilt kunskapen om hur man färdades till Tavastland och hur färdlederna kunde säkerställas.

Suvanto bygger sin argumentering på bebyggelsehistoria och på erämarkerövringen, på folklig tradition och på sådana ortnamn, som bevarat inslag av gränsställets helgd, deras tabukaraktär. Ortnamn med karelskt ursprung ingår även i argumentationen. Enligt Suvanto har ryssarna ofta företagit krigståg till Tavastland, antingen över Kymmene älv eller utgående

⁴² Martti Kerkkonen, 'Länsimaisen Suomen vanhin itäraja', *HAIk* 1962, s. 243-268. Seppo Suvanto, 'Rajankäynnit Hämeessä 1400-luvun puolimaissa ja alueen vanhat valtarajat', *HAIk* 1973, s. 169-189. Martti Kerkkonen, 'Hämeen vanhimman maakirjan liitteet ja kysymys valtarajasta', *HAIk* 1973, s. 314-316. Seppo Suvanto, 'Viellä vähän Hämeen "valtarajoista"', *HAIk* 1974, s. 53-54. Seppo Suvanto, 'Ruotsin ja Venäjän raja Suomessa ennen Pähkinäsaaren rauhaa', *Har* 88(1986), s. 49-65.

⁴³ Suvanto, 'Ruotsin ja Venäjän raja', s. 49-65.

från den nyländska kusten väster om älven. Samtidigt, d.v.s. c:a 1040–1240, har ett karelskt kulturinflytande förekommit i Tavastland, men någon egentlig karelsk bosättning har inte kunnat påvisas. Suvanto anser den dock vara mycket sannolik. Ryssarna har på något sätt skyddat sina landstigningsställen vid Kymmene älvs utlopp eller eventuellt längre norrut utmed älvens lopp. Det ligger även inom möjligheternas gräns att de har upprättat fornborgar och i deras närhet kan de även ha infört karelsk befolkning. Den svensk-ryska nyttjande- och intressegränsen kan således ha gått i trakten av Kymmene älv och södra Päijänne.

Omkring själva sjön Päijänne löper gränsen oregelbundet. De nuvarande trakterna kring Asikkala, Padasjoki och Sysmä har legat under tavasterna, men redan i Kuhmoinen och Jämsä finns tecken på en territoriell delning mellan tavaster och karelare. Till denna del av Päijännetrakten leder en enhetlig vattenled från det centrala Savolax till Orijärvi vid gränsen mellan Joutsa och Luhanka, där man över ett näs kan ta sig till Hauhajärvi i Luhanka och vidare till Tammilahti, en vik i Päijänne.⁴⁴ Enligt äldre uppgifter skulle ån Jämsänjoki i tiden ha varit gräns mellan Ryssland och Finland. Härifrån drar Suvanto gränsen vidare genom att följa ortnamnen med förleden pyhä- (=helig) till Vaajakoski vid Pyhäjärvi i Äänekoski.⁴⁵ Gränså i norr har varit Perho å (Vetelinjoki), av gammalt ansedd som en ryssgräns; karelarna kunde nå den vattenvägen antingen över Saarijärvi eller längre norrut över Viitasaari.

Sammanfattningsvis förmodar Suvanto att nyttjandegränserna knappast har varit långa enhetliga gränslinjer, utan att de har uppkommit i trakter där intressekonflikterna har varit starka och fortgående. Han anser, att man inte kan tala om en enhetlig territoriell gräns mellan det västliga Finland och Novgorods bundsförvant Karelén; han har godtagit uppfattningen att karelarna under korstågstiden expanderat mot väster eller nordväst. Ätminstone i södra Finland skulle expansionen också ha skett med novgorodskt

⁴⁴ Suvanto, 'Ruotsin ja Venäjän raja', kartan s. 55.

⁴⁵ Betr. ortnamnen med förleden pyhä- se senast Veikko Anttonen, 'Erä- ja metsäluonnon pyhyys', *Kalevalaseuran vuosikirja* 73 (1994), s. 24–35. Det bör påpekas, att det på många orter med namn på Pyhä- förekommer s.k. lapinraunio-stensättningar (t.ex. Pyhäsalon i Konginkangas och Pyhäsaari i Jyväskylän landskommun). En noggrannare och systematisk granskning av observationerna kan eventuellt ge nya nyanser till ortnamnens karaktär som gränsnamn och till frågan om gränsernas ålder.

stöd. Suvanto konstaterar att liknande uppfattningar på senare tid har framförts av Heikki Kirkinen och Jouko Vahtola.⁴⁶

Tidigare har Väinö Voionmaa på basen av ortnamnen antagit, att det karelska stamväldet eller rentav Novgorod som politisk makt under någon tid har dominerat i Päijänne-trakten⁴⁷. Terho Itkonen har påvisat så tydligt avgränsade östliga inslag i de sydöstliga tavastländska dialekterna, att de inte kan förklaras på annat sätt än att dialektområdet verkligen under någon tid har hört till den östliga intressesfären.⁴⁸

Jouko Vahtolas bebyggelsehistoriska undersökning av Torne och Kemi älvdalar tangerar vårt undersökningsområde och särskilt dess ortnamn med förlederna Häme- (Tavast-), Karjala- (Karelen-) och Venäjä- (Ryss-). Även han anser att namngivningen utgått från ägande av stödjepunkter i erämarkerna och från en reglering av erämarkernas gränser mellan olika stammar. Sålunda "märkte" de som tillhörde en annan stam genom namn på Häme-sådana fångstställen och områden som innehades av tavasterna, "hämeet", särskilt i sådana fall då egna marker låg i närheten.⁴⁹ Vahtola fäster särskild uppmärksamhet vid Häme-namnen söder och väster om Päijänne. De förekommer således i själva Tavastland. Deras uppkomst kan enligt honom enbart förklaras i relation till en annan folkstam inom samma område.

Företrädarna för västliga intressen har gett Karjala-namn åt karelarnas markinnehav. I väster visar Karjala-namnen hur karelarnas och tavasternas nyttjandeområden har legat sida vid sida och hur områdena utan rätlinjiga gränsdragningar har gått in i varandra. De karelska nyttjomarkerna har sträckt sig tämligt djupt in i de traditionella tavastländska erämarkerna, i betydande utsträckning t.ex. väster om Nöteborgsfredens gräns, vilket måste gå tillbaka till äldre tid än 1300-talets början. Ortnamn med förleden Venäjä- förekommer rikligt i Päijänne-trakten, även väster om sjön, vilket skulle

⁴⁶ Heikki Kirkinen, *Karjala taistelukenttänä, Karjala idään ja lännen välissä*, HTutk 99 (1976), s. 12. Jouko Vahtola, *Tornionjoki- ja Kemijokilaaksosn synny. Nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus*, *Studia historica septentrionalia* 3 (1980), s. 97-99, 321, 387.

⁴⁷ Väinö Voionmaa, 'Itä-Hämeen asutuksen alkuperästä', *HAIK* 1924, s. 1-14.

⁴⁸ Terho Itkonen, 'Välilikatsaus suomen kielen juuriin', *Virittäjä* 2/1983, s. 200. Se även Terho Itkonen, 'Uudenmaan suomalaisasutus ja kielimaantiede', *Suomen varhais-historia, Tornion kongressi 14.-16.6.1991*, *Studia historica septentrionalia* 21 (1992), s. 95-121.

⁴⁹ Vahtola, *Tornionjoki- ja Kemijokilaaksosn asutuksen synny*, betr. Häme-namnen s. 96-102, Ruotsi-namnen s. 394-395, Karjala- och Venäjä-namnen s. 316-321, Metelinamnen s. 354-355.

förklaras av en gammal intresse motsättning, ett novgorodskt-karelskt tryck i fråga om beskattning, erämarksnäringar och bosättning. I samma trakter förekommer även Ruotsi-namn som motvikt till Venäjä-namnen. Enligt Vahtolas uppfattning stöder polariteten i fråga om ortnamnen som helhet på sitt sätt tanken, att Finlands äldsta östgräns under någon tid före den s.k. erövringen av Tavastland rentav skulle ha löpt väster om Päijänne.

Intressant är, att Päijät-Häme, "Päijänne-Tavastland", motsvarar det område som Suvanto och Vahtola behandlat. Där finns det starkaste, arkeologiskt belagda östliga inflytandet i Tavastland.⁵⁰ Det bör dock framhållas att man tillsvidare har få gravfältfynd från korstågstad, endast från Hollola, Nastola och Konginkangas. Från andra håll i Päijät-Häme föreligger endast lösfyndsspännen, även de få till antalet. Många av Suvantos uppfattningar kan därför inte tas till närmare övervägande. T.ex. från Padasjoki föreligger endast ovala spännbucklor, från Kuhmoinen åter enbart små hästskospännen.⁵¹ För vår frågeställning är det beklagligt, att korstågstida spännen helt saknas från Jämsä. Eftersom spännen helt saknas eller är få i många områden är det inte möjligt att ta ställning till bl.a. Suvantos antagande, att det östliga inflytandet skulle ha varit svagare i Sysmä-trakten än längre söderut och starkare i Jämsä-trakten.

Trots de fåtaliga fynden kan man närmare studera och förklara de arkeologiska observationerna, det belagda fyndmönstret och fyndens utbredning. Sammanfattningsvis kan man konstatera, att utbredningsområdena för lösfynden av spännen i likhet med ortnamnstyperna går in i varandra.⁵² I själva verket torde just denna överlappning kunna förklara smyckemönstret i östra Tavastland: medeltalet av det sammanlagda fyndantalet är detsamma som vid motsvarande mönster i Päijät-Häme. Det är ett resultat av förekomsten av västfinska (små hästskospännen), Vänå-tavastländska (tavastländska ovala spännbucklor och små hästskospännen) och östfinska (östliga spännen)

⁵⁰ I detta sammanhang avses framför allt östliga smycken. Man bör även hålla i minnet, att i ett fynd från fornborgen Kapatuosia i närheten av Hollola kyrka har påträffat myntfragment med samma sammansättning som i de karelska skattfynden. Se Tuukka Talvio, 'Kapatuosian rahat', *Fennoscandia antiqua* I (1982), s. 36-40.

⁵¹ Här behandlas enbart spännen från gravfält eller påträffade som lösfynd. Av källkritiska skäl behandlas inte spännen som påträffats i andra sammanhang (skattfynd och fornborgar).

⁵² Taavitsainen, *Ancient Hillforts*, utbredningskartorna fig. 30-31, 33 samt förteckningarna över spännen i noterna 28, 29 och 31, s. 77-82.

smyckeuppsättningar i området. På basen av det arkeologiska fyndmaterialet har området varit ett samfällt nyttjandeområde.

Om man betraktar en karta över det nordligaste Tavastland, d.v.s. den nordliga delen av Päijät-Häme vid slutet av medeltiden, präglas området framför allt av nyttjandeformer med utgångspunkt i två olika smyckeområden⁵³: trakten har varit erämark för sääksmäkibor (området med små hästskospännen) och Hauho (området med ovala tavastländska spännbucklor och små hästskospännen).⁵⁴ Vid denna tid framträder inte längre de karelska nyttjandeintressen som ortnamnskicket vittnar om. I brytningen mellan förhistorisk och historisk tid har det kunnat förekomma tre olika smyckemönster på området. De arkeologiska observationerna har analogier inom historieforskningen, ortnamns- och dialektforskningen.

Nöteborgsfredens gräns

I denna belysning är det lockande att betrakta även den nyare debatten om Nöteborgsfredens gräns. Jarl Gallén och John Lind har genom att framlägga en historisk analogi, utgående från gränstraktaten mellan Norge och Novgorod, allmän förvaltningspraxis vid uppgörandet av gränstraktater och de diplomatariskt-administrativa rutinerna, hävdad att gränsen i norra Österbotten skulle ha varit tudelad: den ena grenen har fastställt östgränsen för Sveriges intressen och den andra västgränsen för Novgorods. Det mellanliggande området skulle ha varit samfällt nyttjat.⁵⁵ Galléns och Linds uppfattning har väckt en stark kritik.⁵⁶

Kirkinen konstaterar: ”Det mest hållbara i en tolknings allmänna bakgrund består i det, att den ger en på omfattande kunskaper baserad och så objektiv uppfattning som möjligt av den territoriella utvecklingen inom erä-

⁵³ Päijät-Hämebornas erämarker har här inte beaktats.

⁵⁴ Se t.ex. Vilho Niitemaa, 'Hämeen keskiaika', s. 399.

⁵⁵ Jarl Gallén, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns*, SSLF 427:1 (1968). Jarl Gallén & John Lind, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns 2-3*, SSLF 427:2-3 (1991).

⁵⁶ Heikki Kirkinen, 'Mikä oli Pähkinäsaaren rauhan raja?', *HAik* 2/1993, s. 157-162. Heikki Kirkinen, 'Pohjanlahti vai Vienan meri 1323?', *HAik* 1/1994, s. 42-47. Jouko Vahtola, 'Pitkästä aikaa suomenruotsalainen yleisesitys Suomen historista' (rec. av Torsten Edgren & Lena Törnblom, *Finlands historia* I), *HAik* 4/1993, s. 333. Se dock även Eljas Orrman, 'Jarl Gallénin vieroksuttu rajateoria saa tukea tanskalaistutkijalta. Pähkinäsaaren rauha määrittä Ruotsin ja Novgorodin yhteismaat', *Helsingin Sanomat* 9.11.1991, B6.

marksnyttjandet, bebyggelsen och den administrativa överheten i det medeltida Finland och dess närområden.⁵⁷ Det arkeologiska fyndmaterialet, som glömts bort i debatten, erbjuder uttryckligen uppgifter om erämarksbruket och bebyggelsen. Sammansättningen av fynden från Päijät-Häme är en förhistorisk analogi till den gränslinje som Gallén och Lind skisserat upp. Om jag har förstått rätt, får Galléns och Linds tolkning stöd även av Suvanto och Vahtola.

För att utreda gränsfrågans bakgrund bör man på motsvarande sätt som för Päijät-Häme betrakta den bebyggelsehistoriska utvecklingen även i de östliga områdena, i Savolax och Karelen. Diagrammet över lösfynd från Savolax ligger mycket nära motsvarande från Päijät-Häme, men gravfältsdiagrammet från Savolax är avvikande. Här ökar antalet gravfält under korstågstiden. Vid en närmare granskning visar det sig emellertid, att gravfälten ökar i antal endast i trakten av S:t Michel och Villmanstrand. Detta innebär att området med gravfält är mindre än under vikingatid. Orsaken till nedgången i antalet fynd från erämarkerna är inte enbart ett förändrat gravskick, utan uppenbarligen har även konkurrensen från olika håll avtagit. De västliga föremålsfynden är verkligt få. Av detta att döma har Savolax stabiliserat sig som erämark för Karelen och det har inte varit nödvändigt att erövra området genom en fast bebyggelse som bara skulle göra intrång på erämarksbruket.⁵⁸ Korstågstidens bebyggelsetryck har utlösts inom den äldre etablerade bebyggelsen: där ökar både lösfynden och gravfälten i antal.⁵⁹ Eftersom antalet gravfält från korstågstiden minskar i Päijät-Häme jämfört med föregående period, torde också detta innebära, att konkurrensen om områdets nyttjande har avslutats och/eller stabiliserats. Päijät-Häme har övergått till att bli en erämark mellan Vänå-Tavastland och Savolax-Karelen och trakten har varit föremål för nyttjande utgående från tre olika kulturområden.

Det samfällida nyttjandeområdet i Päijät-Häme ligger tidsmässigt mycket nära Nöteborgsfredens år. Varför skulle det inte ha varit möjligt att en motsvarande samfällid nyttjandeform existerade i de nordligare områden som var kända vid fredsslutet? Trycket från väster har av allt att döma fortsatt och

⁵⁷ Kirkinen, 'Mikä oli', s. 305.

⁵⁸ Bland lösfynden finns bara ett västligt spänne och i gravfältsfynden saknar deras antal betydelse, se Taavitsainen, *Ancient Hillforts*, s. 77-83.

⁵⁹ Taavitsainen, *Ancient Hillforts*, s. 71.

måhända riktat sig mot de erämarker som varit kända sedan järnåldern, och som under tiden gått förlorade till novgorodiska underleverantörer.⁶⁰ Avsikten med Nöteborgsfreden har varit att hejda den västliga expansionen eller åtminstone få den under kontroll.

Nyttjande- och gränsfrågorna, framför allt Nöteborgsfredens gräns, hör till de evighetsfrågor inom äldre historia där varje forskargeneration har känt sig manad att framlägga en egen uppfattning. Jouko Vahtola har träffande konstaterat: "Överhuvudtaget har frågan om Nöteborgsfredens gräns i vår historieforskning blivit ett monstrum av helt överdimensionerade proportioner".⁶¹ Eftersom Galléns och Linds tolkning förklarar de till buds stående observationerna från ortnamns- och dialektforskningen, fredstraktatens ordalydelse och därtill stämmer överens med de arkeologiska observationerna, kan den då inte enklast och med minsta motsägelser förklara beläggen ur samtliga källgrupper? Är den då inte en valid, vetenskaplig förklaring? Vore det inte nu hög tid för konsensus och för att övergå till andra forskningsfrågor?

⁶⁰ Enligt Kauko Pirinen, *Savon keskiaika*, Savon historia I (1988) s. 284 skulle särskilt de nordligaste delarna av Savolax ha varit föremål för tavasternas eräfärder, men under medeltidens lopp sker även en gradvis insippling av tavaster bland savolaxarna, särskilt i landskapets västligaste del. Det kan nämnas, att i ett fynd från Joensuu i Pielavesi ingår en s.k. ostbaltisk spjutspets (15870), ett till sin utbredning västlig föremål, se Taavitsainen, *Ancient Hillforts*, s. 189 och där omnämnd litteratur.

⁶¹ Vahtola, 'Pitkästä aikaa', s. 333.

Gravis admodum

Korstågsbulla eller episod i den västeuropeiska diskussionen om suveräniteten i världen

JUKKA KORPELA

Påven Alexander III undertecknade den 9 september 1171 eller 1172 i Tusculum ett brev riktat till ärkebiskopen i Uppsala, hans biskopar och jarlen Guttorm. Påven klagade över att finnarna gärna tog emot präster och skydd då de hotades av fiender, men föraktade och förföljde prästerna när faran var över. Påven uppmanade adressaterna att ta bättre säkerhet för hjälpen t.ex. i form av borgar. Brevet, som inleds med orden "Gravis admodum", är det första egentliga dokumentet i Finlands historia.¹

Jalmari Jaakkola tillmätte *Gravis admodum* mycket stort värde och ansåg att brevet spelade en väsentlig roll i Östersjöområdets stormaktspolitik. Enligt honom var Finland i slutet av 1100-talet "en självständig korstågsprovins", som ännu inte lydde under Sverige, fastän ärkestiftet i Uppsala grundats 1164. Jaakkola framhåller, att en kyrklig omorganisering pågick i Skandinavien. Ärkebiskop Eskil i Lund, Skandinavien primas och påvlig legat, försökte säkra sin position genom en aktiv politik i "den omvändelseprovins, som låg öster om hans eget legatdöme". Samtidigt konkurrerade han med Uppsala om suveräniteten i området. Jaakkola betonar, att Eskil hade mycket goda relationer till Rom, och han kopplar – felaktigt – samman Eskils ambitioner med Valdemar den Stores vendiska politik. Enligt

¹ *Finlands medeltidsurkunder (FMU)* 24. J. Jaakkola, *Suomen Varhaiskeskiaika*, Suomen historia III (Porvoo 1938) 128. Jfr dock *Suomen Varhaiskeskiajan Lähteitä*, Historian Aitta XXI (Jyväskylä 1989), s. 1.

honoma öppnade Eskil 1171 en ny "korstågsfront" i Estland, som härefter stod i "omvändelsepolitikens" brännpunkt.²

Jaakkola anser, att *Gravis admodum* hör hemma i denna politiska utveckling och att författaren har sett finnarna som ett kristet folk med egna fiender. Finlands position var enligt Jaakkola entydig: "— den första historiska källan som behandlar vårt land ger en uppfattning om dess *allmänna ställning* som kan sägas karakterisera de väsentliga dragen inte bara i vårt ditillsvarande korstågsliv utan också i vår historias mest djupgående och pregnant problem: kampen mellan öst och väst. Oaktat att *Gravis admodum* bullan återspeglar en uppfattning i andra hand,... domineras den av tanken, att Finland redan på grund av sin tidigare utveckling befinner sig på den uppenbaraste... *eldlinjen mellan öst och väst*."³

Sedan Jaakkola har detaljuppfattningarna naturligtvis förändrats mycket, men hans politiska grundteser lever kvar såväl i skolböcker som i mera vetenskapliga skrifter. I den nyaste allmänna framställningen över Finlands medeltid ställer Seppo Suvanto sig tvivlande till betydelsen av *Gravis admodum* och delar inte Jaakkolas hypotes att källornas biskop Fulco är identisk med den bekante finske biskopen Folquinus. Kauko Pirinen anser, att identifieringen av Fulco med Folquinus är språkligt möjlig, men tillmäter inte brevet så stor betydelse som Jaakkola. Tanken om en strid mellan öst och väst kan emellertid klart återfinnas hos både Suvanto och Pirinen. När Suvanto behandlar danskarnas aktivitet i Nyland 1191, anser han, att ett samarbete mellan Danmark och Novgorod kunde ha varit möjligt på grund av släktskapen mellan härskarna, "om det inte vore mycket mera sannolikt, att den västerländska världen inte längre accepterade ett dylikt förbund. Likaledes hade Novgorods ärkebiskop och den ortodoxa kyrkan redan tillräckligt stort inflytande för att förhindra ett sådant förbund också i öster".⁴

Dessa uppfattningar delas av V. T. Pashuto, expert på Kiev-rikets utrikespolitik. Han anser att det vid denna tid fanns tre maktcentra i Europa: påven, Tyskland och Bysans. Den tyske kejsaren och påven försökte expandera österut längs hela fronten från Sicilien till Baltikum, medan Rus'

² Jaakkola, s. 120–128, 131–139. Jfr. S. Carlsson & J. Rosén, *Svensk historia I* (Stockholm 1969), s. 134–140.

³ Jaakkola, s. 141, 135–136.

⁴ S. Suvanto, 'Keskiaika', *Suomen historia II* (Espoo 1985), s. 29–31, 34. K. Pirinen, *Suomen kirkon historia I* (Porvoo 1991), s. 47–48.

deltog i kampen mot den tyska aggressionen som medlem av en rysk-polsk-ungersk koalition. Enligt Pashuto förflyttades korstågens tyngdpunkt efter det tredje korståget till Mindre Asien och Baltikum; de omformades således till påvens och den västlige kejsarens imperialism mot den rysk-polsk-ungerska koalitionen. B. Ja. Ramm, som har studerat relationerna mellan påven och Rus', förfäktar en lika kategorisk uppfattning. Kurian och hela den västeuropeiska världen lyckades förena sina krafter i en gemensam aggression med målsättningen att underkua Ryssland genom en blockad, som kunde realiserats genom att erövra Finlands och Baltikums kuster.⁵

När man betraktar Finlands medeltidshistoria enbart som en strid mellan öst och väst, förutsätter man samtidigt existensen av nationer med en färdig nationalkänsla och utvecklade nationella kulturer, vilkas egenart var självklar redan för samtiden. Allt detta måste alltså existera redan före 1800-talets nationalism. Man har projicerat den politiska konfrontation som vi känner från vår egen värld på de medeltida kyrkliga skiljelinjerna, och utgått från att Europa också då var splittrat som under 1900-talet. Det har varit mycket lätt att betona skillnader, eftersom det har legat i alla parterns intresse. De finska och svenska forskare, som har orienterat sig mot Västeuropa och Skandinavien, har varit benägna att finna sina egna rötter i den romersk-katolska och västliga världen. Ryssarna har däremot letts av en slavofil anda som starkt betonat, att den ryska kulturen bara har en bysantinsk bakgrund utan några västliga, heretiska rötter. Efter andra världskriget har den här attityden t.o.m. tillspetsats, eftersom den världspolitiska bipolariseringen projicerades på det förgångna. Ramm säger t.ex.: "Balterna anser, att ryssarna var deras försvarare i den gemensamma kampen mot de tysk-katolska aggressanterna. Balterna, särskilt esterna, bad om hjälp av sina östliga grannar, när faran hotade dem västerifrån."⁶

Det har varit speciellt lätt att läsa in dessa moderna tendenser i historien, eftersom de som i tiden producerade källmaterialet – romersk-katolska präster och den svenska statsledningen i väst, ortodoxa präster i öst – ville se samma motsättningar i sin egen värld.

⁵ V. T. Pashuto, 'Mesto drevnej Rusi v istorii Evropy', *Feodal'naja Rossija vo vseмирnoistoricheskom processe (FRVIP)* Moskva, 1972, s. 188–200, jfr också V. D. Koroljuk, *Zapadnye slavjane i Kievskaia Rus' v X–XI vv.* (Moskva 1964) s. 41. B. Ja. Ramm, *Papstvo i Rus' v X–XV vekah*, Akademiija nauk SSSR muzej istorii religii i ateizma (Moskva & Leningrad 1959) s. 97–134.

⁶ Ramm, s. 110.

Under de senaste åren har forskningen emellertid omvärderat dessa myter. Rus'-riket har börjat framstå mera som västeuropeiskt än som ett mystiskt, orientaliskt rike.⁷ Om det stämmer, kan vi inte tänka på ett konventionellt sätt utgående från den skandinaviska synvinkeln. Borde man alltså försöka granska *Gravis admodum* på nytt och försöka fränse från striden mellan öst och väst som en utgångspunkt?

Ryssland år 1171

Det ryska riket var i slutet av 1100-talet formellt ett enhetligt rike, Rus', som styrdes av storfursten av Kiev. Faktiskt hade landet emellertid redan efter Mstislav Vladimirovitshs död (1132) upplösts i självständiga furstendömen, som t.o.m. förde krig med varandra. Storfursten Andrej Bogoljubskij flyttade slutligen huvudstaden från Kiev till Vladimir vid floden Kljazma 1169. De viktigaste centra i Rus' var Galizien, Kiev, Suzdal (Vladimir/Kljazma) och Novgorod.

Metropoliten av Kiev var den ryska kyrkans primas. De främsta biskoparna antog emellertid redan personliga metropolitvärdigheter. De kyrkliga relationerna mellan Kiev och Konstantinopel var formellt entydiga, men redan på 1050-talet tvistade man första gången om vem som skulle utnämna den nya metropoliten. Frågan kom upp på nytt 1147, när storfursten och inte den ekumeniska patriarken av Konstantinopel utnämnde Kliment Smoljatitsh till metropolit av Kiev.⁸ Konflikten löstes inte som hundra år tidigare, utan furstarna försökte behålla kontrollen över de kyrkliga utnämningarna. Konflikten påminner om den s.k. investiturstriden i Västeuropa.

Det är en förenkling och forskningsmyt att se Rus' som ett orientaliskt, mystiskt och bysantiskt rike. Man har betonat relationerna till Bysans av

⁷ Jfr t.ex. A. V. Nazarenko, 'Popytka kreshchenija Rusi pri knjagine Ol'ge v kontekste mezhdunarodnyh otnoshenij 60-h godov X v.', *Cerkov', Obshchestvo i gosudarstvo v feodal'noj Rossii. Sbornik statej* (AN SSSR) (Moskva 1990). A. Kazhdan, 'Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries', A. Poppe, 'Two Concepts of the Conversion of Rus' in Kievan Writings', F. J. Thomson, 'The Bulgarian Contribution to the Reception of Byzantine Culture in Kievan Rus': The Myths and the Enigma', samtliga i *Harvard Ukrainian Studies* (HUS) XII/XIII (1988-1989).

⁸ *Novgorodskaja Pervaja Letopis' starshego i mladshego izvodov* (Moskva & Leningrad 1950) (NPL(s)(m)) 6657(1147). A. Poppe, 'Die Metropoliten und Fürsten der Kiever Rus', G. Podskalsky, *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988-1237)* (München 1982), s. 289-290.

religiösa skäl. Det är väl bekant, hur den äldre forskningen betonade de nära familjebanden mellan hoven i Kiev och Konstantinopel.⁹ Den nyaste forskningen har dock totalt bestridit den här uppfattningen: "To me, the result are astonishing. — Princely Kiev of eleventh and twelfth centuries stood aloof from Constantinople. Byzantine sources ignore marital connections with Kiev. Hence, there was not a single union of real importance between the two countries. — Those marriages that did take place involve primarily Byzantine impostors, Kievan exiles, or the members of the Byzantine second-rank elite."¹⁰ Äktenskap med partner från västeuropeiska hov var däremot mycket vanliga. Storfurste Vsevolod Jaroslavitsh (1078–1093) var t.ex. morbror till Filip I av Frankrike, Salomon av Ungern och Olav Hunger av Danmark, kusin till Vladislav Hermann av Polen och svärfar till kejsar Henrik IV. Hans son Vladimir var gift med Gita, dotter till kung Harold Godwinsson av England och deras son Mstislav med Kristina, en dotter till sveakonungen Inge Stenkilsson. Valdemar den Store av Danmark var son till en av den ovannämnde Mstislavs döttrar. Han föddes efter faderns död i Rus', levde sin ungdom där och gifte sig i Danmark 1157 med Sofia, dotter till furst Vladimir Glebovitsh.¹¹

Den religiösa atmosfären i Rus' var inte heller enbart och entydigt ortodox. Om man förenklar något, kan man hävda, att när bysantinska klosterbröder och senare slavofiler talar om storfurstinnan Olga, kommer de enbart ihåg, att hon döptes i Konstantinopel, men glömmar, att samma Olga skickade en delegation till Frankfurt am Main och bad kejsar Otto den Store att sända en biskop och präster till Rus'.¹² Källorna beskriver utförligt

⁹ T.ex. N. de Baumbarten, 'Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siècle', *Orientalia Christiana IX:1*, 35 (Roma 1927) s. 69.

¹⁰ Kazhdan, s. 425–429.

¹¹ J. Forssman, *Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter mit 22 Stammtafeln ost- und nordeuropäischer Fürsten* (Bern 1970) s. 31. Kryl'ingasaga c. 93. J. Gallén, 'Vem var Valdemar den Stores drottning Sofia?' *HTF* 1976, s. 279–284. N. I. Shchavel'eva, 'Pol'ki – zheny p uskikh knjazej (XI-seredina XIII v.)', *Drevnejšie Gosudarstva na Territorii SSSR*, Moskva (DGTS), 1987, s. 56. J. Lind, 'De russiske ægteskaber. Dynasti- og alliancepolitik i 1130'ernes danske borgerkrig', *DHT* 1992, s. 228–235, 244–250.

¹² *Povest' Vremennyh let po lavrentjevskoj letopisi 1377g. I–II* (Moskva & Leningrad 1950) (PVL) 6463 (955). *Ann. Hildesh. anno 960, ann. Quedlinb. anno 960*. Nazarenko, s. 24–26, 30–32.

Vladimir den Heliges dop, bysantiniska äktenskap och de ortodoxa biskopar som då kom till Rus', men går med lätt hand förbi Svjatopolk den Förbannades (sic!) polska äktenskap och romersk-katolska präster samt glömmmer helt och hållet att Jaropolk Svjatoslavitsh eventuellt döptes enligt västlig rit.¹³

Till följd av dessa äktenskap fanns det ständigt romersk-katolska kristna i Rus', liksom även så många köpmän och soldater att vi känner deras kyrkor i många städer: Kiev (S:t Clemens), Perejaslavl' och Novgorod (S:t Olav, Aposteln Peter).¹⁴ Utom tillfälliga skotska munkar känner vi till också bofasta romersk-katolska bröder, som nämns i källorna: "Kiovensis conventus fratrum Praedicatorum" och "Gerardus primus episcopus Russie de ordine Cisterciensium". Johannes Dlugosz påstår, att Jaroslav Izjaslavitsh 1173 lät fördriva och häkta "de katolska abbotar, präster, munkar och överhuvudtaget alla de latinare, som vistades i Kiev".¹⁵ Vladimir Rurikovitsh tillät dominikaner att grunda Heliga Jungfru Marias kloster i närheten av Kiev i början av 1220-talet, men lät fördriva priorn och munkarna redan 1233 som påvliga agenter¹⁶. Prästen Stefan, som vi känner i samband med en brand i Novgorod, torde också ha varit romersk-katolsk¹⁷. En romersk-katolsk konvertit var möjligen den Antonij Rimljanin, som var igumen i St. Antonij-klostret i Novgorod på 1100-talet.¹⁸ Thietmar av Merseburg kon-

¹³ PVL 6494 (986)–6497 (989). *Thietmar Mers.* VII.72–74 (VII.52). *Ademari chronicon*, III.31. Shchaveleva, s. 51. Poppe, s. 309. M. Labunka, 'Religious Centers and Their Missions to Kievan Rus': From Ol'ga to Volodimer', *HUS XII/XIII* (1988–1989), s. 175–183.

¹⁴ *Thietmar Mers.* VII.52. Jfr Avgustin, 'Die orthodoxe Rus' und die römisch-katholische Kirche', *Ostkirchliche Studien* 37 (1988), s. 281–282, 285–286. 'Ipatjevskaja letopis', *Polnoje sobranije russkix letopisej* II (AN) (Moskva 1962) (II) 6662 (1154). A. Ruprecht, 'Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runeninschriften', *Palaestra* 224 (1958), nr. 131.

¹⁵ V. T. Pashuto, *Vneshnjaja politika drevnej Rusi* (Moskva 1968), s. 135–136. *Vita beati Mariani Scoti*, p. 369. *De vita et miraculis S. Iacchonis*, c. VIII. Se också N. I. Shchaveleva, 'Kievskaja missija pol'skih dominikancev', *DGTS* 1982, s. 139–151. *Annales capituli Posnaniensis anno 1254*. Jfr T. Dumin-Wasowicz, 'Projets missionnaires cisterciens dans la Rus' du sud-ouest aux XIIIe–XIIIe siècles', *HUS XII/XIII* (1988–1989), s. 538–541. Johannes Dlugosz, *Historia Polonicae* I, p. 539.

¹⁶ J. Zatkan, 'The Union of Suzdal, 1222–1252', *The Journal of ecclesiastical history* VIII (1957), s. 33–39. *Historica Russiae monumenta, ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta ab A. J. Turgenievio*, I (Sankt Peterburg 1841) s. 40. Ram m, s. 141.

¹⁷ *Codex AM 619 quarto* (*Old Norwegian Book of Homilies containing the Miracles of Saint Olaf, and Alcuin's De Virtutibus et Vitiis*). By George T. Flom. University of Illinois Studies in Language and Literature XIV:4 (1929) s. 174 (636).

staterar 1018, att befolkningen i Kiev bestod "maxime ex velocibus Danis".¹⁹

År 1090 anlände en påvlig delegation till Kiev med rikliga gåvor och relik-ker. I det här sammanhanget instiftades i den ortodoxa kyrkan i Kiev en årlig fest (9.5.) för att ära translationen av ärkebiskop S:t Nikolaos Undergöraren från Myrra i Lykien till Bari i Italien. Påven Urban II hade instiftat festen i Rom 1089. Det är fråga om en antibysantinsk åtgärd, eftersom ärkebiskopens relik-ker praktiskt taget rövades från Myrra, som låg i det bysantinska området.²⁰ När den ryska kyrkan tog in festen i sin kalender, tog rys-sarna ur bysantinsk och sydslavisk synvinkel ställning för motståndarna. Pashuto hävdar t.o.m. att ryssar deltog i operationen i Myrra.²¹

Ryssar deltog också i helt romersk-katolska religiösa festligheter i Västeu-ropa. Vi känner t.ex. "peregrinantes de Ruzia" vid den Helige Godehardus av Hildesheims translationfest ca 1132²². Släktingar till ryska furstar del-tog naturligtvis i korstågen. Den mest kända är väl greve Hugo av Créspy, som var en av ledarna för första korståget. Han var son till Anna Jaroslavna och kusin till storfurst Svjatopolk Izjaslavitsh. Ryssar förekom också i övrigt i korstågsarméerna: sådana nämns t.ex. i Gottfried av Bouillons här 1097²³.

¹⁸ *Zhitie prepodobnago Antonija Rimljanina. Pamjatniki drevle-russkoj duhovnoj pis'mennosti. Pravoslavnyj sobesednik izdavaemyj pri Kazanskoj duhovnoj akademii* (Kazan 1856) s. 5-6. NPL (s,m) 6625 (1117). Podskalsky, s. 143. E. Morini, 'The Orient and Rome: Pilgrimages and Pious Visits between the Ninth and the Eleventh Century', *HUS XIII/XIII* (1988-1989, s. 849-850. M. Collucci, 'The Image of Western Christianity in the Culture of Kievan Rus', *ibid.*, s. 581.

¹⁹ *Thietmar Mers.* VIII.16. Jfr F. Braun, 'Das historische Russland im nordischen Schrifttum des X-XIV Jahrhunderts', *Festschrift Eugen Mogk (Halle) zum 70. Geburtstag 19. Juli 1924*, s. 169. A. V. Riasanovsky, 'Runaway Slaves' and "Swift Danes" in eleventh century Kiev', *Speculum XXXIX* (1964), s. 288-297.

²⁰ Letopisnyj sbornik', *imenuemyj Patriaršeju ili Nikonovskoju letopisju, Polnoje sobranije russkix letopisej IX-XIV* (AN) (Moskva 1965) (NL) 6599 (1091): Finlands ortodoxa kyrka firar denna fest än idag. A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs* (Cambridge 1970) s. 287, 291. M. F. Mur'janov, 'Russko-vizantijskie cerkovnye protivorechija v konce XI v.', *FRVIP* 1972, s. 221.

²¹ Mur'janov, s. 221. Pashuto, *Vneshnjaja politika*, s. 131. En likadan liturgisk tillhörighet till väst kan vi finna i den s.k. Mstislavs evangelie-bok: Benedictus av Nursias årliga fest firas 21.3, vilket bara kan förklaras av romersk-katolsk påverkan (Mur'janov, s. 218-219).

²² Canonizatio et translatio S. Godehardi c. 37. (Migue Pat. Lat. 141, s. 1221), V. G. Vasil'evskij, 'Drevnjaja torgovlja Kieva s Regensburgom', *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshchenija CCLVIII* (1888), s. 137.

²³ *Li estoire de Jerusalem et d'Antioche* c. 9 (s. 630).

John Lind har visat, hur det skandinaviska religiösa livet har utövat ett stort inflytande på den ryska kyrkan ända till slutet av 1100-talet. Även om handelsförbindelserna var livliga berodde dessa förbindelser huvudsakligen på nära familjeband mellan furstehusen. Läget förändrades först småningom efter andra korståget (1147–1149), men detta manifesterades inte i verkligheten före 1160-talet.²⁴

Europa år 1171

I Europa pågick vid samma tid en strid mellan påven Alexander III och kejsar Fredrik Barbarossa. Fredrik utsåg bl.a. motpåvar. Påven befordrade biskopen av Uppsala till ärkebiskop 1164. Den danske kungen Valdemar den Store hade nämligen svurit en feodaled till Fredrik Barbarossa 1162 och stödde därför motpåven. Eftersom ärkebiskop Eskil i Lund emellertid inte stod på samma sidan som kungen, utan stödde påven, lät Alexander III honom behålla sitt primat över Skandinavien, ”primas Sueci(a)e”. Påven slöt förbund med Venedig och Bysans mot Fredrik. År 1167 erövrade kejsaren Rom och Alexander måste fly till Syditalien. Norditalien revolterade emellertid mot Fredrik och han måste överlämna landet till påven 1168. Den bysantiske kejsaren Manuel I annekterade samma år Dalmatien och en del av Kroatien av Ungern. År 1169 erövrade Valdemar den Store Rügen och inledde en kamp med polska furstar om Slavia, alltså om de hedniska venedernas område vid östersjökusten.²⁵

När den ungerska kungen Géza II, som var son till den kieviska furstinnan Predslava Svjatopolkovnas son Béla den Blinde, dog 1161, bestogs tron av Stefan III. Eftersom han var minderårig, härskade hans moder Eufrosinia som regent. Hon var dotter till Mstislav Vladimirovitsh i Kiev. Stefans mor var alltså styvmöster till Valdemar den Store.²⁶

²⁴ J. Lind, 'The Martyria of Odense and a Twelfth-Century Russian Prayer: The Question of Bohemian Influence on Russian Religious Literature', *The Slavonic and East European Review* 68, 1990, s. 1–21.

²⁵ I. Skovgaard-Petersen, A. E. Christensen & H. Paludan, *Danmarks historie I* (Köbenhavn 1978) s. 135–138. J. Rosén, 'Kyrkan och klostren på 1100- och 1200-talen', *Den Svenska Historien*, I (Stockholm 1966) s. 272. Pirinen, s. 38.

²⁶ Ex Wilhelmi... De beato Kanuto, patre Valdemari regis Danorum. R. Kerbl, *Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluß auf das Arpadenkö nigreich*, Dissertationen der Universität Wien 143 (Wien 1979) s. 115–121, 133ff. *Genealogie*, s. IX.

Kejsar Manuela mor Irene Piroshka var dotter till Ungerns Lazlo I. Hans moster var maka till den kieviska storfursten Jaroslav Svjatopoltshitsh. Bysans hade redan länge fört en aktiv politik mot Ungern och normannerna på Sicilien. Manuel I försökte återupprätta imperium Romanum och måste för att nå sitt mål underkuva den västlige kejsaren. Av de ryska furstarna stödde Jurij Dolgorukij i Vladimir och Vladimirko i Galizien Bysans, men redan Vladimirkos efterträdare Jaroslav (1152) och Izjaslav Mstislavitch i Kiev ställde sig på svågern Géza II:s sida. Just i detta sammanhang vägrade Izjaslav att acceptera den bysantinska kandidaten för metropolitposten i Kiev. När Jurij Dolgorukij 1154 besteg tronen i Kiev efter Izjaslav, bytte Kiev sida, men återgick med den nye storfursten Rostislav Mstislavitch på nytt till den ungerska sidan 1157. Under åren 1164–1165 lyckades kejsar Manuela diplomati äntligen få över alla de ryska furstarna på den bysantinska sidan.²⁷

Påvens legater besökte Kiev 1169. De träffade antingen storfurst Andrej Bogoljubskij eller metropoliten eller båda, men källorna ger tyvärr inga explicita uppgifter. Forskningen har antagit att påven försökte dra in Östeuropa i förbundet mot Fredrik Barbarossa och hoppades kunde utöva inflytande på Bysans genom Kiev. Pashuto har emellertid föreslagit, att delegationen skulle ha fördelats till Vladimir, till Vsevolod Bol'shoe Gnezdo, och försökt uppnå ett direkt förbund mot Fredrik.²⁸ I varje fall är forskningen enig om att ett förbund kom till stånd mellan Rus' och Rom.

Gravis admodum skrevs alltså i ett Europa där det pågick en strid mellan kejsaren och påven och deras bundsförvanter. På påvens sida stod såväl Bysans som Rus'. Ungern och Danmark var på Fredriks sida. Sverige var inte direkt inblandat, men bl.a. på grund av ärkebiskopfrågan i Uppsala stödde svenskarna inte den kejsarliga motpåven; de stod alltså på Alexanders sida och därmed på samma sida som Rus'.²⁹

²⁷ D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453* (New York 1982) s. 213, 297–298, 300–302.

²⁸ NL 6677 (1169). Ramm, s. 79–80. V. T. Pashuto, *Geroicheskaja bor'ba russkogo naroda* (Moskva 1956), s. 79.

²⁹ De dansk-svenska relationerna till kontinenten och de kyrkliga förhållandena i Skandinavien är naturligtvis mera komplicerade och har behandlats mycket i litteraturen. Enskildheterna spelar emellertid inte någon större roll i detta sammanhang. Avsikten är att ge en förklarad översikt som bakgrund till de rysk-västliga kontakterna. Detsamma gäller det västliga kejsardömet. Det var inte ett enhetligt rike utan kejsare Fredrik Barbarossa hade också inom

Rus'-riket stod alltså 1171 på samma sida som påven och Sverige och det var därför helt naturligt, att riket slöt förbund med olika västeuropeiska makter. Situationen förändrades i grunden kort därefter, men det hade naturligtvis inget inflytande på *Gravis admodum*. När Pashuto talar om en förändring i korstågspolitiken avses tiden efter 1188³⁰. Likaså kan vi inte datera Ramms "korstågsaggression" tidigare än till 1180-talet³¹. Fredrik Barbarossa hade då ställt sig på påven Clemens III:s sida och blivit ledare för korstågsrörelsen. Kejsar Manuel I hade dött 1180. Efter att ha spetsat hans efterträdare Alexios 1183 anställde den nya kejsaren Andronikos Komnenos ett blodbad på latinare. Även om han själv torterades till döds redan 1185, hade förbundet med väst brutits. I norr hade Knut VI i Danmark förbättrat sin situation i förhållande till den tyska kejsaren och börjat hota Nordryssland; samtidigt aktiverades korstågsrörelsen i Baltikum³².

Finland år 1171

Vi har bara några fragmentariska källor rörande 1100-talet i Finland och måste därför ofta bygga upp en rekonstruktion med hjälp av vågade antaganden och slutsatser. Furst Vsevolod av Novgorod företog ett krigståg till Tavastland 1123. Det är emellertid oklart om han då deltog i det svenska tronföljdskriget som dotterson till Inge Stenkilsson eller om det bara gällde ett beskattningståg. År 1142 led tavaster ett nederlag mot Novgorod. Den

riket storvasaller, som ibland stödde honom, ibland var hans motståndare, t.ex. Henrik Lejonet av Sachsen, jfr K. Jordan, *Heinrich der Löwe. Eine Biographie* (München 1979), passim.

³⁰ Pashuto, *Mesto drevnej Rusi*, s. 188–200. De ryska källorna börjar också först vid denna tid kalla svenskarna "nemci", J. Lind, "Varæger, nemcer og novgoroder år 1188. Hvor var Chorzhek og Novotorzhcek?" *HTF* 1981, s. 165–174 o. "The Martyria of Odense", s. 21.

³¹ Ram m, s. 95ff. Den religiösa situationen var naturligtvis inte så okomplicerad, att det till en början inte fanns någon skillnad mellan Rus' och Västeuropa och att korstågsrörelsen mot Rus' sedan plötsligt uppstod 1188. Man tänkte i vissa kretsar redan tidigt, att den ryska kyrkan var behäftad med religiösa fel som borde rättas. T. ex. skrev biskop Matvej av Krakow till Bernhard av Clairvaux på 1130-talet och föreslog, att man borde skicka en religiös mission till Rus' (Ram m, s. 76–77, *Historica Russiae monumenta...* I, s. 13) Bernhard själv var också aktiv på detta håll (H. Boockmann, *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte* (München 1982) s. 21–23). Situationen förändrades småningom och var mogen för ett korståg när det politiska läget också var det.

³² *Danmarks historie* I, s. 148–156.

moderna forskningen anser att tavasternas krigståg var en del av det samtida svenska krigståg, som leddes av en furste (kung Sverker?) och som en biskop också deltog i; det var fråga om ett statligt krigståg mot staten Novgorod. Forskningen har dessutom betonat, att eftersom också karelare nämns i den novgorodiska hären fanns det redan en motsättning mellan de finska stammarna.³³

Enligt min mening är det inte nödvändigt att sammanbinda svenskar och tavaster; svenskarna seglade naturligtvis direkt från Sverige till Rus' utan att stiga iland i Finland. Dessutom var ett beskattningståg till kristet novgorodskt område inte nödvändigtvis ett korståg. Också enligt romersk-katolsk dogm skulle det nämligen ha varit en synd att omvända kristen befolkning på detta sätt – man kunde naturligtvis helt enkelt bara döda och plundra dem³⁴. Å andra sidan fanns det tillräckligt med hedningar på andra håll i Östersjöområdet för att man skulle kunna få till stånd ett korstågsdokument. Statliga förbund mellan å ena sidan novgoroder och karelare och å andra sidan mellan svenskar och tavaster är eventuellt bara en sentida överdrift. Nationsterminologin i dåtida källor är överhuvudtaget mycket otillförlitlig. I ryska härar fanns det dessutom alltid representanter för olika folk och stammar såväl från väst som öst, och det är på grund av detta faktum kategoriskt omöjligt att dra några slutsatser beträffande statliga förbund eller alliansförhållanden³⁵. Det enda säkra är att man vid denna tid på grund av de oklara gränserna i de finska, karelska, nordryska och baltiska områdena företog åtskilliga beskattnings- och plundringståg och att olika stater beskattade t.o.m. samma befolkning. När tavasterna led nederlag i roternas land

³³ NPL(a) 6631 (1123), 6650 (1142). Suvanto, s. 23–24. År 1131 (IL 6639) gällde det åtminstone ett beskattningståg. M. Huurre, *9000 vuotta Suomen esihistoriaa* (Keuruu 1983) s. 221–222. Dock Pirinen, s. 39–40.

³⁴ Jfr emellertid Ramm, s. 128–131, ibland kanske man förde samman hedningar och ryssar.

³⁵ V. T. Pashuto, *Osobennosti struktury Drevnerusskogo gosudarstva, Drevnerusskoe gosudarstvo i ego mezhdunarodnoe znachenie* (Moskva 1965) s. 105–108. Holmogorskaja letopis'. Kniga letopisev Kievskij, i Volodimerskij, i Moskovskij vseh ruskij knjazej ot leta 360-go i o rodstve litovskih knjazej. V nachale slovo, *Polnoje sobranije russkix letopisej XXXIII* (AN) (Moskva 1977) 6631 (1123). PVL 6585, 6604. H. Rüss, 'Das Reich von Kiev', *Handbuch der Geschichte Russlands* 1 (Stuttgart 1981) s. 329. Jfr M. V. Bibikov, 'Vizantijskie istochniki po istorii Rusi, narodov Severnogo Prichernomor'ja i Severnogo Kavkaza (XII–XIII vv.)', *DGTS* 1980, s. 40–61.

1149, vet källorna ingenting om konflikter i detta område under några decennier³⁶.

För korstågsrörelsens historia i Finland är de händelser på 1150-talet, som skildras i Erikslegenden mycket viktiga, men källan har skrivits långt senare och är otillförlitlig. Eftersom man genom kanoniseringen försökte legitimera Eriks ställning som stamfader för en ny kungaätt, måste man betona hans helighet. Forskningen måste därför förhålla sig kritiskt till detaljerna i legenden. Beskrivningen av en helig konung i medeltida texter tillkom i en mycket speciell process präglad av medeltidens sanningsuppfattning. När Einhard skrev *Vita Karoli Magni* försökte han inte alls beskriva den verkliga Karl den Store, utan skrev direkt av satser ur *De vita Caesarum* av Suetonius, eftersom dessa biografier hade en kanoniserad status och därför representerade ett kejsarideal.³⁷ Den franska konungen Robert den Helige framställdes inte heller i levnadsteckningarna som en tredubbelt gift barnskändare, utan som en helig änglakonung, såsom hos Thietmar av Merseburg "pacificus et per omnia venerabilis rex". I det kievska härskarhuset är åter Jaroslav den Kloke en ny Salomon, Vladimir den Helige en ny Konstantin den Store och David, medan Svjatopolk den Förbannade är Djävulens instrument och en ny Judas, även om de här uppfattningarna egentligen inte har något att göra med empiriska fakta. En stad i en medeltida miniatyr var ingen realistisk stad utan ett stadens ideal, "det himmelska Jerusalem". Originaliteten vek alltid undan för auktoriteten, eftersom "realia sunt universa".³⁸

Ett ordinarie västligt biskopssäte grundades sannolikt i Finland på 1150-talet och den första biskopen var engelsmannen Henrik. Västra Finland var då otvivelaktigt en del av den romersk-katolska världen. Östra Finland – från det nuvarande St Michel österut – hörde däremot till Östkyr-

³⁶ NPL(s) 6657 (1149).

³⁷ Pirinen, s. 41–42. Einhard, *Vita Karoli Magni*, Text und Kommentar (herausgegeben von L. Gompf) Aschendorffs Sammlung Lateinischer und Griechischer Klassiker, Einleitung, 1971, s. XIV–XV. A. J. Gurjewitsch, *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen* (München 1982) s. 156.

³⁸ Thiet. Mers. VII.46. A. Poppe, 'Vladimir, prince chrétien', *Nuovi Studi Storici* XVII (1992), s. 47–48. Gurjewitsch, s. 11–12, 156, 161, 339. Jfr emellertid J. Lind, 'Early Russian-Swedish Rivalry. The Battle on the Neva in 1240 and Birger Magnussons' Second crusade to Tavastia', *Scandinavian Journal of History* 1991, s. 271–272.

kans område.³⁹ I det dagliga livet fanns det emellertid ingen orsak att betona skillnaderna.

Oroligheter förekom fortfarande Östersjöområdet vid denna tid. Svenskarna anföll Staraja Ladoga 1164, men vi vet inte om anfallet hade något att göra med Finland. Enligt den finska biskopskrönikan fångslade och dödade "curones" Henriks efterträdare Åbobiskopen Rodulf 1178. Samma "curones" plundrade Öland 1170. Forskningen har identifierat dem som kurländare.⁴⁰

Tavastland plundrades 1186, Sigtuna 1187 och ett hämndtåg österut företogs 1188. Danmark inledde aktivitet i Nyland 1191 och erövringen av Baltikum intensifierades i början av 1200-talet.⁴¹ Forskningen har ansett, att en grund för detta var att den tyska erövringspolitiken avslutades med Fredrik Barbarossas död i Mindre Asien 1191. Under hans efterträdare – Henrik VI (1190–1197), Filip den Schwabiske (1197–1208) och Otto IV (1208–1215) – koncentrerade riket sig på interna frågor och under Fredrik II (1215–1250) på Italien.

Vad är Gravis admodum?

Brevets originaltext har inte bevarats. Vår källa är Jacobus Sirmonds utgåva i Frankrike 1696. Han fann i brevet en kopian som tillhört abboten i S:t Remy. Under sin landsflykt hade ärkebiskop Eskil nämligen utnämnt munken Fulco från klostret La Celle i Frankrike till missionsbiskop. Fulco är mera känd som esternas biskop. Abboten Petrus i S:t Remy var hans bikt-fader och Eskils representant hos påven 1171–1172. Petrus lät skriva av påvens samtliga s.k. Tuschulum-brev rörande skandinaviska frågor.⁴²

Jaakkola har identifierat dokumentet som en bulla. Det är dock sannolikt fråga om ett något mindre högtidligt dokument: ett påvligt brev, men ett

³⁹ Suvanto, s. 24–27. Pirinen, s. 38–49. J. Korpela, 'Mikkeli – muisto P. Mikaelin kultista', *HAIK* 1989, s. 83–100.

⁴⁰ *NPL(s)* 6672 (1164). *Catalogus et ordinaria successio episcoporum Finlandensium*, (editio Simo Heininen) Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 143 (Helsinki 1988) s. 52. Suvanto, s. 31, jfr ändå Jaakkola, s. 165–166.

⁴¹ *NPL(s)* 6694(1186), 6696(1188). H. Kirkinen, *Karjala idän kulttuuripiirissä*, *Historiallisia tutkimuksia LXVII* (Helsinki 1963) s. 69–70. Lind, 'Varæger, nemcer og novgoroder', s. 174–177. *Danmarks historie* I, s. 155–156.

⁴² Suvanto, s. 29.

sådant var heller inget obetydligt dokument. Redan dateringen den 9 september (*Crastino Nativitatis Mariae*) bör tillmätas en viss betydelse, eftersom man under medeltiden vidtog viktiga åtgärder just på stora festdagar. Bara *Gravis admodum* och det brev i Tusculum-serien, som behandlar bl.a. nattvarden, är daterade denna dag.⁴³

Suvanto har föreslagit, att påven endast motvilligt skulle ha utfärdat Tusculum-breven och först sedan abbot Petrus insisterat. Eftersom Eskil under tiden hade ingått förlikning i Skandinavien, hade han kanske inte längre någon nytta av breven. Dessutom hade Erik den Heliges son Knut bestigit den svenska tronen samma år och enligt Suvanto stödde Eskil inte honom. Knut hade också redan 1172 skickat en egen representant, fader Ricardus, till Rom. Alltså skulle Eskil ha glömt hela saken och åtminstone *Gravis admodum* aldrig ha kommit längre än till hans arkiv. Det var nämligen inte ens adresserat till kung Knut!⁴⁴

De övriga Tusculum-breven innehåller bestämmelser om nattvarden, äktenskapet, domsrätten över prästerna, de kyrkliga skatterna, investituren och påvens ställning. Även om korstågen naturligtvis också nämns, hör breven uppenbart hemma i den process för att öka påvens makt som gav upphov till konflikterna mellan Alexander III, hans efterträdare, Fredrik Barbarossa, Englands Henrik II och Frankrikes Filip II August. Därmed var de en del av påvens konsekventa politik i hela Europa och kan på intet sätt vara enbart beställda ställningstaganden till situationen i Sverige.⁴⁵

Till innehållet skiljer sig *Gravis admodum* emellertid från de övriga Tusculum-breven, eftersom brevet inte tar upp investiturstriden, påvens ställning eller andra allmänna ämnen. Det var alltså avsett enbart för Sverige. Men enligt min åsikt kan forskningen inte utgå från att brevets explicita påståenden – med Jaakkolas ord observationerna (havainnot)⁴⁶ – motsvarar verkligheten. När brevet talar om ”det tvefaldiga Helvetets barn, som helt och hållet glömmet det himmelska livet och lyckan för den världsliga fram-

⁴³ H. Fuhrman, *Einladung ins Mittelalter* (München 1987) s. 244. FMU 25.

⁴⁴ Suvanto, s. 29–31.

⁴⁵ FMU 25–27, jfr dock SVL 4. G. Tabacco & G. G. Merlo, *Medioevo. La civiltà europea nella storia mondiale I* (Bologna 1989) s. 457–459, 486–487. D. M. Stenton, 'England: Henry II', *The Cambridge Medieval History V* (CMH) (Cambridge 1964) s. 558–572. U. Balzani, 'The Lombard League', CMH V, s. 451. A. H. Thompson, 'Medieval Doctrine to the Lateran council of 1215', CMH VI (Cambridge 1964), s. 643, 667.

⁴⁶ Jaakkola, s. 131.

gångens skull" eller påstår, "att finnarna lovar att bibehålla den kristna tron, när de är hotade av fiender, men annars föraktar och förföljer präster", är det fråga om haranger eller inslag i den medeltida sanningsuppfattningen. Eftersom sanningen också i det här sammanhanget måste vila på en auktoritet, måste situationen i Finland beskrivas på ett sätt som i allmänhet motsvarade förhållandena i varje hedniskt land. Originaliteten, alltså den faktiska situationen, var inte viktig för brevets författare. Han kände kanske inte till den eller intresserade sig överhuvudtaget inte för den.⁴⁷

Jag är inte ens beredd att tro att det skulle föreligga ett syftemål att uppnå samarbete mot en gemensam fiende, eller att man kunde dra några slutsatser av brevet beträffande konkreta detaljer eller konsekventa korstågsplaner.⁴⁸ Det kanske bara är fråga om ett svenskt intresse för att få påvens bemyndigande att erövra borgar i Finland. Eftersom detta brev utfärdades tillsammans med brev som ökade påvens makt i Sverige och som därmed definitivt låg i hans intresse, är det möjligt att *Gravis admodum* bara var priset för att mottagarna skulle acceptera stadgandena. Sådana kompromisser var inte alls okända i det dåtida Europa.

Gravis admodum

Det förekom oroligheter i Finland under 1170-talet och det var heller inte klart, till vilken kyrka Finland hörde och till vilken krona landet skulle betala världsliga skatter. Ur västeuropeisk och påvlig synvinkel var ryssarna inte smutsiga fiender, hedningar och kättare, utan kristna släktingar och bundsförvanter. Jaakkolas och andras likartade teorier har alltså ingenting att göra i 1100-talets Finland. Snarare stod Rus' på samma sida som påven och Sverige i kampen mot Danmark och den tyske kejsaren.

Forskningen har enligt min åsikt fäst för stor uppmärksamhet vid brevets faktiska innehåll. Man har tänkt sig, att medeltida människor beskrev världen på samma realistiska, empiriska sätt och med samma begrepp som vi

⁴⁷ E. Anthoni, '1283 års påvebulla om en kyrklig reduktion och om dess användning som en källa', *HTF* 1948, s. 43-58 visar hur en bulla kan ha samma stereotypa uttryck som andra samtida påvliga brev och att den är inte "byggd på noggranna uppgifter, inhämtade vid en grundlig visitation", som Jaakkola påstår (s. 49; enligt bullan fanns det vingårdar i Åbo). Det är därför omöjligt att använda sådana dokument som detaljerade källor om en reell verklighet. Jfr också Boockmann, s. 30.

⁴⁸ Suvanto, s. 29. Pirinen, s. 47-48.

och att det alltså utan vidare också i verkligheten var fråga om utländska fiender som anföll landet.

I vilket fall som helst förelåg en orsak att skriva *Gravis admodum*. Man kan inte bara anse, att det var fråga om ett betydelselöst dokument; påven skrev inte ett sådant brev för ros skull. Suvantos teori, att den politiska situationen utvecklade sig så att brevet helt enkelt förlorade sin betydelse, är naturligtvis möjlig, men innehållet berörde i alla fall också konstanta politiska realiteter som ett svenskt intresse av att inlemna Finland i ett svenskt beskattningsområde.

Vi kan tänka oss, att Sverige på 1100-talet bara försökte befästa sin position i "Österlandet", som intog en ytterst oklar ställning i administrativt och beskattningsavseende mellan furstendömena Sverige, Danmark och Rus', som styrdes av ätter som var befreundade med varandra. En väg till målet kan ha varit att genom en supplik förmå påven att bekräfta supplikantens administration och rättigheter i området. Priset var de övriga Tusculum-breven, med vilka påven försökte öka sin makt i Sverige på samma sätt som på andra håll i Europa under samma tid. När det påvliga kansliet författade *Gravis admodum*, använde man sedvanliga haranger och beskrev situationen i Finland så, som det i princip måste se ut i ett hedniskt land, för att därmed ge en motivering för påvens bemyndigande. Det var emellertid inte fråga om en lögn utan om en allmän, djupare sanning. I och med att påven utfärdade enbart ett brev och inte en bulla, tog han inte absolut ställning till situationen, utan gick till väga på samma sätt som i Uppsala-frågan år 1164; han lät då ärkebiskop Eskil behålla sitt primat över Skandinavien. Utgående från *Gravis admodum* kan man alltså inte hävda någonting säkert om faktiska fiender, Ryssland eller Baltikum.

Stenkyrkorna i Åbo stift under medeltiden

MARKUS HIEKKANEN

I januari i år hittades vid arkeologiska undersökningar i Hollola medeltida kyrka en panel från en korstol av trä. Dess runda övre del har ett snidat Kristus-anlete mot en korsbakgrund, medan nedre delen pryds av en vinranka.¹

Fyndet är inte bara arkeologiskt sett ovanligt ståtligt – panelen är över en meter hög – utan intar också en speciell, för att inte säga förvirrande plats i forskningshistorien. I Hollola kyrka utfördes nämligen omfattande arkeologiska undersökningar redan år 1934, alltså för nästan exakt sextio år sedan i samband med kyrkans reparation och restaurering. Undersökningarna leddes av Iikka Kronqvist, intendent vid historiska avdelningen vid den dåvarande arkeologiska kommissionen (från 1972 museiverket). Han utarbetade ingen forskningsrapport över sina utgrävningar, men av hans anteckningar och uppmätningar framgår att han grävde också på den plats föremålet upphittades utan att stöta på det.² Vid de senaste grävningarna påträffa-

¹ Granskning av reparationsarbeten och utgrävningar i Hollola kyrka, Markus Hiekkans berättelse 31.1.1994, museiverket, byggnadshistoriska avdelningens arkiv. – Uppsatsen bygger på författarens lectio praecursoria vid Helsingfors universitet 26.3.1994.

² I museiverkets kulturhistoriska avdelnings arkiv bevaras bl.a. Kronqvists odaterade anteckningar och uppmätningar från utgrävningarna; de gäller bl.a. strukturer som släktgravar och kistor. Bland anteckningarna finns också sådana som gäller kyrksalens sydvästra hörn – alltså den grav bredvid vilken panelen upphittades. Kronqvist publicerade sina resultat i en uppsats och den gav upphov till en skarp polemik mellan honom och Juhani Rinne. Iikka Kronqvist, 'Hollolan kirkko ja sen rakennushistoriallinen merkitys', *Suomen Museo* (= *SM*) XLIV 1937 (Helsinki 1937), s. 67–89. Juhani Rinne, 'Hollolan kirkko', *HAIk* 1938, s. 122–136. Kronqvist, 'Hollolan kirkko', *HAIk* 1938, s. 243–253. Rinne, 'Vieläkin Hollolan kirkosta', *HAIk* 1938, s. 254–259. Kronqvist, 'Hollolan kirkko', *HAIk* 1938, s. 331–333. Rinne, 'Edelläolevan johdosta', *HAIk* 1938, s. 334–335. Antero Sinisalo har med inlevelse granskat kombattanternas ställningstaganden, 'Hollolan Pyhän Marian kirk-

des dessutom också en tidigare okänd grund för ett sidoaltare, vars övre yta låg högt och inte ens var helt dold av sand. Kronqvist upptäckte inte heller denna murade konstruktion av sten och tegel, trots att han fann fyra andra altargrunder.³

De nya fynden vittnar bland mycket annat om en synnerligen väsentlig omständighet, som tidvis glöms bort även om man skulle anse det vara en självklarhet: också inom forskningen rörande medeltida kyrkobyggnader måste man gå tillbaka till tidigare undersökningar. Man måste gå tillbaka för att granska självklara resultat, som förvandlats till fastslagna, orubbliga sanningar. De som arbetar inom den medeltida kyrkoforskningen och närstående discipliner är väl medvetna om hur etablerad den tidigare uppfattningen har varit om korordningen i Hollola kyrka. De nya fynden innebär en brytning och tvingar oss att tänka igenom hela frågan på nytt.

I Hollola var det fråga om nya företeelser och föremål som tidigare forskare inte hittat. På samma sätt förändras vetenskapens uppfattning av nya undersökningar rörande kända objekt om de behandlas ur en ny synvinkel, grundligare och ur ett helhetsperspektiv.

Utgångspunkter och metoder för forskningen rörande stenkyrkorna

Författaren till dessa rader samlade under 1980-talet data och observationer rörande de medeltida stenkyrkorna såväl i samband med arkeologiska och byggnadshistoriska fältundersökningar som i arkiven. Avsikten var ursprungligen att kartlägga och tolka vissa enskilda drags förekomst såsom fönster mot norr eller kordörrar.⁴ Metoden gav goda resultat och lyfte fram större perspektiv, ty det föreföll möjligt att med hjälp av flera variabler försöka nå kyrkornas okända planerare och byggare genom att fastslå deras "handavtryck".

Utarbetandet av en forskningsplan för en doktorsavhandling inleddes 1989; målsättningen var att med hjälp av en systematisk genomgång och

ko', Heikki Mantere (toim.), *Hollolan kirkko, Asutuksen, kirkon ja seurakunnan historiaa* (Hollola 1985), s. 86–92.

³ Kronqvist, "Hollolan kirkko ja sen rakennushistoriallinen merkitys", s. 68–69.

⁴ Författaren färdigställde 1983 ett kartotek över stenkyrkor byggda i Finland före 1600. På basen av de på detta sätt insamlade uppgifterna behandlade jag kyrkornas grundplan, kordörrarna, nordväggarnas fönster och murtrappornas placering i ett föredrag vid Finska Fornminnesföreningen 3.3.1988, Markus Hiekkänen, Huomioita eräiden rakenteellisten piirteiden alueellisesta ja määrällisestä esiintymisestä keskiaikaisessa kirkkoarkkitehtuurissamme, manuskrift hos förf.

analys av kyrkobyggnaderna konstruera grupper av sakristior, långhus, vapenhus och torn, som uppförts av samma planerare och byggmästare. De bärande principerna var följande:⁵

1. Materialet skulle omfatta alla stenkyrkor eller delar av stenkyrkor (t.ex. sakristior, som aldrig kompletterats med ett långhus) i Åbo stift under medeltiden oberoende av deras nuvarande utseende (t.ex. modernisering eller ruin). I materialet ingår 101 stenkyrkor eller delar av kyrkor (närmast sakristior).⁶
2. Undersökningen inriktas på samtliga byggnadsdelar i varje kyrka, alltså sakristian, långhuset, vapenhuset och tornet. Ifall en del av byggnaden eller ett särskilt drag saknas, bör detta anges.
3. Kyrkorna och deras byggnadsdelar behandlas enligt samma principer, d.v.s. domkyrkan avskiljs inte från sockenkyrkorna eller klosterkyrkorna från kapellkyrkor o.s.v.
4. För analys utväljs flera drag som i princip förekommer i samtliga eller i de flesta av kyrkorna och deras delar. Vid urvalet måste man fästa uppmärksamhet vid att en del av dem är "omedvetna", m.a.o. har man inte nödvändigtvis haft några arkitektoniska eller andra intentioner med dem. Sådana inom finländskt kyrkobyggande nödvändiga, men inte betonade drag är t.ex. vindstrappor innanför murarna, murnischer eller ljusöppningar. Bland dragen ingår också sådana där man kan anta att de arkitektoniska intentionerna betonas, såsom gavlarnas tegeldekorationer eller korfönstren.
5. I fråga om varje drag insamlas samma data; ifall detta inte är möjligt t.ex. på grund av ändringar (utvidgade fönster el. motsv.), anges också detta.

De drag som undersöktes närmare valdes till en del utgående från forskarens forskningserfarenhet och kännedom om kyrkorna, till en del på basen av tidigare erfarenheter.⁷ Tio drag visade sig vara givande med tanke på klassificeringen:

⁵ Markus Hiekkänen, *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku, A Systematic Classification and Chronology*, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, Finska Pommisnesföreningens Tidskrift (SMYA-FFT) 101 (Helsinki 1994, 409 s.), s. 11–13.

⁶ I framtiden blir det kanske möjligt att med arkeologiska metoder finna rester av flera delar av stenkyrkor, åtminstone av sakristior. Jag utelämnade ur materialet en stensakristia vid Pikis kyrka om vilken det finns uppgifter från 1696 eftersom jag antog att den härrörde från detta århundrade; det hade kanske i alla fall varit motiverat att behandla också den, Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 18 o. 254 not 11. Också i Loimijoki har det av allt att döma funnits en stensakristia, som revs på 1750-talet. Den har inte behandlats i avhandlingen.

⁷ Se not 4. I praktiken valdes flera element än de som slutligen användes i avhandlingen. En del visade sig redan i materialinsamlingskedet misslyckade åtminstone för denna under-

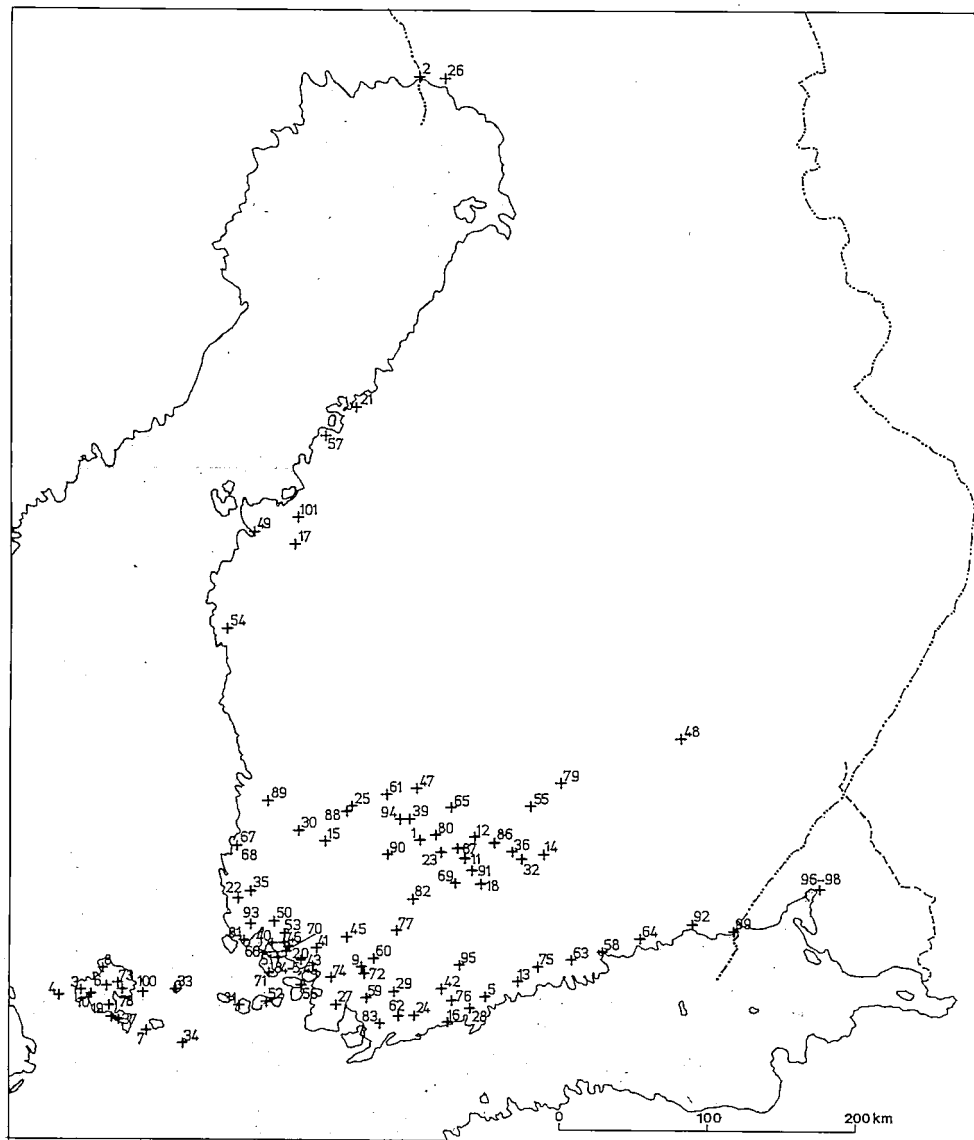

Fig. 1. Stenkyrkor och delar av stenkyrkor i Åbo stift under medeltiden. Numreringen hänvisar till förteckningen, s. 453–458. Teckn. M. Hiekkänen 1993–1994.

- inre mått
- murningsfogar
- dörröppningar
- fönsteröppningar
- murnischer
- vindstrappor innanför murarna
- externa predikstolar
- gaveldekorationer
- vinds-, ljus- och ljudöppningar
- välvningen

När jag inledde mitt arbete var stenkyrkornas kronologi något givet och jag hade tillägnat mig den som en självklarhet redan på grundkursföreläsningarna i konsthistoria – liksom så många före mig från början av 1950-talet framåt. Kronologins konturer fanns i Iikka Kronqvists kända, postumt utgivna och så gott som helt oredigerade föredragsserie 'Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland'.⁸ Genom förmedling av senare forskare har huvuddragen av Kronqvists kronologi, utökade med nya observationer och undersökningar rörande nya kyrko- eller elementgrupper, spritts utöver en snäv expertkrets, senast i *Konsten i Finland* (1978).⁹

För samtliga 101 objekt (fig. 1) insamlades uppgifter genom fältundersökningar, i arkiv och litteratur. Varje objekt undersöktes på platsen två el-

sökning (t.ex. kontreforema, hörnbanden, takvinklarna) eller alltför omfattande (t.ex. kyrkans läge i terrängen) eller alltför ojämna med tanke på materialinsamlingen (t.ex. murgrundens uppbyggnad). Materialet insamlades dock också så långt som möjligt för dessa element och torde kunna användas för framtida undersökningar.

⁸ Iikka Kronqvist, 'Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland', C.A. Nordman (toim.), *Jälkeenjätäneitä tutkielmia*, SMYA-FFT XLVIII:1 (Helsinki 1948), s. 7–80. Föredragen har också publicerats på finska: Iikka Kronqvist, 'Suomen keskiaikainen kirkkoarkkitehtuuri', Lars Pettersson (toim.), *Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksen julkaisuja – Publikationer utgivna av konsthistoriska institutionen vid Helsingfors universitet* V (Helsinki 1979), s. 1–44.

⁹ C.J. Gardberg, 'Byggnadskonst, medeltiden', Sixten Ringbom (red.), *Konsten i Finland från medeltid till nutid* (Helsingfors 1978), s. 12–29. Motsvarande översikter som bygger på Kronqvists kronologi är Lars Pettersson, 'Kirkot ja kirkkotaide', *Oma maa* V (Porvoo 1959), s. 92–98. Antero Sinisalo, 'Keskiaikaiset kirkot', Aarne Heimala, (toim.), *Rakennusmuistomerkeimme ja niiden suojelu* (Helsinki 1964), s. 39–50. Antero Sinisalo, 'Suomalaisen kirkkoarkkitehtuurin vaiheita', *Suomen kirkot ja kirkkotaide* I (Lieto 1978), s. 24–32. Knut Drake, 'Keskiajan kirkkorakennukset', *Suomen historia* 2 (Espoo 1985), s. 90–91.

ler flera gånger beroende på hur väl det bevarats eller hur mycket medeltida uppgifter som fanns att tillgå. Dessa data dokumenterades genom mätningar, ljudband och fotografier (svartvita och diapositiv). Uppgifterna från ljudbanden matades in i en databank för varje objekt. Arkivmaterialet insamlades å ena sidan i museiverkets kulturhistoriska avdelnings topografiska och bildarkiv samt ur de excerpter ur kyrkoarkiven som förvaras i kulturhistoriska avdelningens arkiv. Vidare användes byggnadshistoriska avdelningens topografiska och bildarkiv samt ritningarkiv. Ur litteraturen insamlades data ur den relevanta tidigare forskningen och observationer rörande samtliga kyrkor.¹⁰

Klassificeringen

Analysen och klassificeringen av det insamlade materialet utfördes i flera skeden. Till en början analyserades elementen enligt byggnadsdel. På detta sätt blev det t.ex. möjligt att ställa upp en klassificering av vapenhusens murmischer eller långhusens valv. Som följande steg uppställdes grupper av byggnadsdelar utgående från klassificeringen av elementen. I detta skede förstärktes den hypotes som uppställdes i samband med analysen av elementen, d.v.s. att varje stenkyrka – med några få undantag – har byggts under en kort tid utgående från en enhetlig plan. De har inte byggts upp av additiva delar så att man t.ex. i början av 1300-talet skulle ha byggt en stensakristia bredvid en träkyrka, i slutet av 1300-talet ersatt träkyrkan med en stenkyrka, på 1400-talet byggt ett vapenhus, slagit valv i slutet av 1400-talet och ytterligare murat gavelns tegeldekorationer.¹¹

Detta innebär dock inte att inte flera kyrkor skulle uppvisa avsteg från redan fastslagna planer. I fråga om den i övrigt färdigbyggda kyrkan i Sibbo företogs en sådan ändring, att långhusets välvning förändrades från de planerade tre skeppen till en märklig blandning av välvning i två respektive tre

¹⁰ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 11–13.

¹¹ Exempeluppfattningen om de olika variationerna framförs särskilt i fråga om kyrkorna i Egendiga Finland, Satakunta, Nyland och Österbotten, se t.ex. verken i not 9 samt de olika volymerna av *Suomen Kirkot – Finlands Kyrkor*. Kronqvist, 'Die mittelalterliche', s. 7–20, 45–51, 57–75 samt idem, 'Kaarinan kirkko', *SM XXXVI* (1929), s. 41–60, 'Satakuntagruppens kyrkor', *Finskt Museum (= FM) XXXVIII-XXXVIX* (1932), s. 34–50, 'Lemun ja Ruskon kirkot', *SM XL* (1933), s. 44–61 o. 'Messukylän kirkko', Nordman (toim.), *Jälkeenjääneitä tutkielmia*, s. 111–113. Erkki Kartano, 'Pernå kyrka, medeltida byggnadsskeden', *FM 1947–1948*, s. 86–105 o. 'Några sydfinska stenkyrkor', *SMYA-FFT XLIX:3*, s. 1–133.

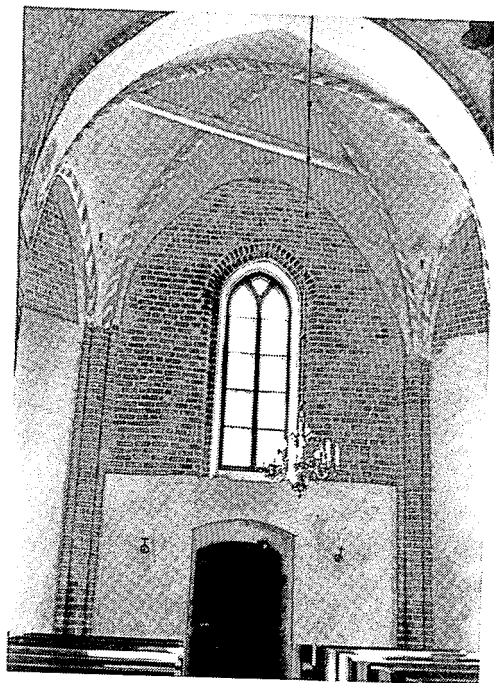

Fig 2. Nouis kyrka, vy mot västdörren. Kyrkan hör till den andra generationens kyrkor (huvudkategori A). Sakristian, långhuset med valv och vapenhuset byggdes under en period av några år mellan 1440 och 1470. Foto M. Hiekkänen 1.10.1992.

skepp.¹² Ändringen gjordes dock omedelbart såsom granskningen av byggnadselementen visar.

Det kan också förekomma avsteg genom att byggandet av en del av kyrkan verkligen försenades eller aldrig slutfördes. Det skedde i flera kyrkor som uppfördes under 1500-talet, där t.ex. valven aldrig murades såsom i Karkku, Tyrvis och Storkyro. Likaså kunde man avstå från att bygga ett vapenhus såsom i Geta, Hvittis, Karkku, Keminmaa, Raumo stadskyrka, S:t Bertils, Tammela, Tuulos, Vichtis och Vårdö. De mest kända oavslutade

¹² Orsaken torde vara att man under byggnadsskedet märkte att tre skepp i den lilla kyrkan skulle ha gjort ett mycket trångt intryck, Markus Hiekkänen, Uusia tutkimustuloksia Itä-Uudenmaan, erityisesti Sipoon ja Helsingin pitäjän kirkkojen keskiaikaisesta rakennushistoriasta, föredrag vid finska medborgarinstitutet i Sibbo 10.9.1994, manuskript hos förf.

monumenten är givetvis de sakristior som inte under medeltiden eller senare någonsin kompletterades med ett långhus av sten (Ackas, Kalvola, Kisko, Kumo, Padasjoki, S:t Michel, S:t Mårtens, Somero, Tyrväntö, Urdiala, Vesilax, Vederlax och Vörå). Det förekom också ännu mer slumpmässiga tidtabellsförskjutningar såsom i S:t Marie (gavlarna) och Finström (valven).¹³

Efter klassificeringen av byggnadsdelarna följde nästa skede, klassificeringen av kyrkorna på basen av analysen av materialet samt resultaten från klassificeringen av element och byggnadsdelar. I detta skede – liksom i de tidigare – var en av de viktigaste frågorna hur klassificeringen kunde göras informativ och relevant. Det är ju möjligt att bygga upp en mycket invecklad och långt förd klassificering genom att leta fram ständigt nya drag. Åtminstone med tanke på de medeltida stenkyrkorna har en rent formell klassificering ingen betydelse, ty de uppvisar i varje fall alltid individuella drag – de är ju dock byggda av människor. När det gäller att ställa upp en relevant klassificering är det i grunden fråga om ett samspel mellan mät- och definierbara egenskaper och forskarens skapande överväganden och avvägningar. Det är dock inte fråga om en styrning av resultaten, ty det meningsfulla i en klass kan testas på basen av det dokumenterade och använda forskningsmaterialet.¹⁴

Avvägningen av tyngden i de klasser de olika elementen bildade gav mycket entydigt vid handen att stenkyrkorna sönderfaller i tre huvudkategorier. Bäst kommer detta till uttryck i långhusen, men obestridligt också i sakristiorna, vapenhusen och tornen. Sådana till sin betydelse viktiga klassificerande drag är bl.a. förekomsten eller avsaknaden av rundnischer, dörrnischernas form och struktur, murnischernas placering, korfönstrets form och storlek, de välvda skeppens antal samt vindstrappornas placering och struktur.¹⁵

De tre huvudkategorierna uppvisar ett klart geografiskt och samtidigt kronologiskt mönster. De kyrkor som tillhör huvudkategori A finns med tre undantag – Finström, Hattula och Veckelax – i Egentliga Finland (fig. 2) och Nyland, men i dessa landskap finns också kyrkobyggnader som tillhör huvudkategori B (fig. 3). Kyrkorna i huvudkategori B ligger i Satakunta,

¹³ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 16–17, 220, 222, 253–254.

¹⁴ I avhandlingen har jag presenterat forskningsmaterialet i tabellform i 11 appendices, Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 29–162, 301–399.

¹⁵ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 174–176.

Tavastland, Österbotten, Savolax och Karelen. Slutligen finns alla kyrkor i huvudkategori C på Åland (fig. 4).¹⁶

Om man använder en mera finfördelad elementklassificering, är det möjligt att föra kyrkorna till mindre grupper inom varje klass eller gå ned på enskilda kyrkors nivå. Det innebär i själva verket att närma sig min ursprungliga målsättning att identifiera kyrkornas planerare och byggare med hjälp av byggnadselementen. För de kyrkor som i huvudsak bevarats i sin medeltida dräkt lyckades grupperingen och identifieringen bättre än man kunnat vänta. I fråga om de kyrkor som genomgått stora förändringar eller förstörts, förblev en del på denna tredelade klassificerings nivå, medan en del inte ens kunde klassificeras med denna noggrannhet. Å andra sidan är t.ex. rivningen av en sakristia inte ett hinder för en exakt identifiering av den övriga kyrkan.¹⁷

Samtidigt som analysen och klassificeringen av elementen, byggnadsdelarna och slutligen byggnaderna visade, att de har uppförts enligt en enhetlig plan och i ett sträck,¹⁸ aktualiserades frågan om kronologin, möjligheten att datera kyrkorna till exakta årtal. Analysen visade att kyrkorna fördelade sig på de ovan nämnda större grupperna på ett helt annat sätt än man har antagit på basen av tidigare mera sporadiska undersökningar. Den visade också att det inte finns någon grund för uppfattningarna om en evolution av något slag, eller att det skulle ha funnits en tidigare uppsättning kyrkor, byggda på ett mera grovt och primitivt sätt.¹⁹ En lösning av de frågor som ansluter sig till kronologin förutsätter dock en bedömning av de tidigare dateringsmetodernas användbarhet och en testning av nya metoder.

Dateringsmetoder

De metoder som används för att datera kyrkor kan indelas i humanistiska och naturvetenskapliga. De senare har i Finland tagits i bruk först från 1980-talet, medan de humanistiska har varit aktuella inom kyrkoforskningen från början. I båda kategorierna finns det såväl acceptabla som mindre acceptabla eller oanvändbara metoder.

¹⁶ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 176–197, 247–249.

¹⁷ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 16–17, 192–196, ett gott exempel utgör Hauho kyrka, s. 230.

¹⁸ Om undantagen se ovan och not 12.

¹⁹ Evolutionstänkandet framträder t.ex. i uppfattningarna om gaveldekorationerna och valven, se Kronqvist, 'Die Mittelalterliche', s. 18–19, 49–51, 58, 67–79, om primitiva kyrkobyggnader, s. 59–60.

Fig. 3. Riihimäki kyrka från nordost. Kyrkan hör till tredje generationens kyrkor (huvudkategori B). Den byggdes i sin helhet på 1510-talet. Foto M. Hiekkänen 19.3.1992.

Bland de humanistiska metoderna har användningen av skriftliga källor, d.v.s. dokument eller målningar t.ex. i kyrkornas valv och på väggarna, intagit en viktig ställning från första början. Dokument förekommer dock ytterst sparsamt och i många fall måste deras tillförlitlighet allvarligt ifrågasättas. De finns vissa obestridliga uppgifter där det entydigt framgår vad dokumentet syftar på, men de rör nästan enbart Åbo domkyrka. Sålunda kan man t.ex. betrakta en räkenskapsanteckning, enligt vilken en murare vid namn Petrus och hans tre medhjälpare (*sociis*) 1466 fick lön för välvningen av domkyrkan "a summo choro vsque ad turrim magnam"²⁰ som en tillförlitlig datering av ett av kyrkans byggnadsskeden. Tillförlitlig blir uppgiften genom att den del som nämns, d.v.s. valven kan identifieras i själva kyrkan.

De flesta skriftliga källor visar sig vid en närmare granskning vara intressande och så obestämda, att man inte kan företa tillförlitliga dateringar på

²⁰ REA 576. Olavi Tapio, *Petrus Murator-typipiset holvit Suomen keskiaikaisissa kivi-kirkoissa*, avhandling pro gradu 1968, Helsingfors universitet, s. 9–10.

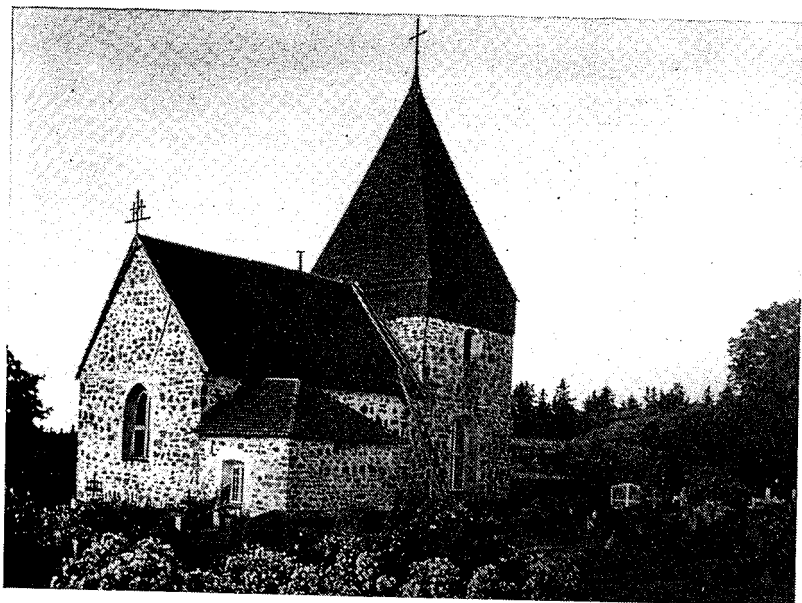

Fig 4. Eckerö kyrka från nordost. Kyrkan hör till den första generationen på Åland (buvndkategori C). Långhuset och den ursprungliga sakristian byggdes i slutet av 1300-talet eller början av 1400-talet; den sakristia som syns på bilden byggdes 1837 i stället för den ursprungliga. Tornet murades sannolikt på 1460-talet. Foto Alarik Tavaststjerna 1912. Museiverket, bildarkivet.

basen av dem. Detta gäller särskilt indulgensbrev, som man gärna har använt inom forskningen rörande de medeltida kyrkorna i Finland,²¹ men inte heller andra tillfälliga omnämmanden kan användas.

Texter i valv- och väggmålningar kan användas för datering förutsatt att man kan påvisa att de har målats på en ny putsyta efter valvslagningen och att valv och väggmurar har byggts under samma period (se ovan s. 434). På samma sätt och under samma förutsättningar kan man använda identifierbara släktvapen och vapenkombinationer i målningarna. Med tanke på dateringen är det dock viktigt att identifiera personen eller hans tjänstperiod. Sälunda kan man inte använda det vapen för släkten Kirves som finns bland

²¹ Åtminstone för datering av Finströms, Kimito, Pernå, Rimito, Rusko, S:t Karins, S:t Marie, Vemo och Virmo kyrkor eller deras byggnadsskeden, se Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 213 not 4.

målningarna i Nousis kyrka för att datera målningarna eller valven, eftersom man inte vet till vilken av släktens medlemmar det hänför sig. Det finns inga motiveringar för det påstående som förekommer i litteraturen att vapnet skulle ha förts av Olof Kirves eftersom vi känner tre generation av släkten i Nousis ända fram till 1460-talet; vapnet innehåller inget som skulle hänföra det explicit till Olof Kirves.²²

Bland den humanistiska forskningens hjälpmedel har teglen särskilt sedan 1930-talet betraktats som ett pålitligt dateringsmedel, eftersom man har antagit att deras storlek varierat på ett regelbundet sätt under olika tider. Härvid har man inte uppmärksammat uppenbara felkällor som att valet av mätpunkter har varit godtyckligt samt skillnader i lermassan och bränningen, vilka påverkar hur mycket teglen krymper när de bränns.²³ Vidare har man helt glömt bort att tegelstorleken varierat efter medeltiden, m.a.o. att tegel från nya tiden ofta har ett utseende som påminner om de "medeltida". Den principiellt viktigaste invändningen är att teglen inte daterar sig själva, utan att de har daterats utgående från de antagna dateringarna av kyrkorna. Dateringen av teglen får åter för sin del ge dateringar av kyrkorna. Faran för cirkelresonemang är uppenbar.²⁴ Man möter likartade problem då man försöker använda valv- eller profilerade tegel för datering.

Man har alltid haft en förkärlek för att använda kyrkornas lösa eller fasta inventarier som dateringshjälpmedel. Särskilt träskulpturer och bland dem speciellt triumfkrucifixen,²⁵ men också andra föremål som dopfuntar²⁶ och klockor har erbjudit fästpunkter för forskare som försökt bygga upp absoluta dateringar av kyrkobyggnader. Den aprioriska utgångspunkten har då varit att man anskaffade nya inredningsföremål när kyrkan blev färdig eller

²² Tanken att vapnet skulle hänföra sig till en medlem av släkten Kirves framfördes av Ludvig Wennervirta, *Suomen keskiaikainen kirkkomaalaus* (Helsinki 1937), s. 18, 49. Tove Riska associerade vapnet med Olof Kirves, *Mynämäen rovastikunta, Turun arkkihiippakunta II, Suomen Kirkot – Finlands Kyrkor 2* (Helsinki 1961), s. 227.

²³ Teglen har använts för dateringar i de olika delarna av *Suomen kirkot – Finlands kyrkor*. För en kritik av valet av mätpunkter, se Henrik Lilius, 'Keskustelua keskiajan arkkitehtuurista ja sen ajoitusongelmista', *HAIK* 1971, s. 219–220.

²⁴ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 214.

²⁵ T.ex. Kronqvist, 'Satakuntagruppen', s. 45. Kartano, 'Några sydfinska', s. 26–28. Olavi Tapio, 'Den medeltida kyrkobyggnaden', *Lojo kyrka, Byggnadshistoria, målningar och inredning*, Bidrag till Lojo sockenbeskrivning LVIII B (Lojo 1991), s. 49.

²⁶ Matts Dreijer, *Från stenåldern till Gustav Vasa*, Det åländska folkets historia I:1 (Mariehamn 1983), s. 359, 397.

i samband med stora förändringar (t.ex. valvslagning). I grunden är tankegången delvis riktig och sund, men problemet är att fastställa till vilket byggnads- eller reparationsskede föremålen hör. Har krucifixet anskaffats när stenkyrkan blev färdig eller i samband med en större reparation av en tidigare träkyrka? Eller i samband med en reparation av stenkyrkan? Man kan ställa ytterligare frågor och dessutom måste man lyfta fram ännu ett grundläggande problem: hur kan vi veta, att ett föremål faktiskt anskaffats i samband med att byggnaden blev färdig eller reparerades? Kyrkan har nämligen också kunnat erhålla föremålet genom en frälsemans (eller -mäns) eller kyrkoherdes gåva eller testamente. Det har också kunnat anskaffas med församlingens medel utan något som helst samband med byggnads- eller ombyggnadsskeden.²⁷

I grunden likartade problem dyker upp då man använder fynd som påträffats vid arkeologiska utgrävningar för dateringar. Man har gärna använt i synnerhet mynt för att fastställa stenkyrkornas byggnadstidpunkt. Här måste man slå fast att det inte finns något i praktiken säkert sätt att påvisa under en hurudan kyrka de påträffade mynten ursprungligen legat. Vi kan m.a.o. inte veta om mynten (eller vilka av dem) som råkat hamna under en stenkyrka eller en äldre träkyrka.²⁸

Detsamma gäller givetvis alla andra arkeologiska föremål; dylika har visserligen inte använts för dateringar i större utsträckning eftersom de ofta är svåra att datera i sig själva. I någon mån har man dock använt gravstenar för ändamålet. Sålunda har man i Karkku (Sastamala) kyrka påträffat en gravsten som bär årtalet 1304. I kombination med vissa spekulationer om stens ursprungliga plats har man använt detta för att påvisa att kyrkan byggdes i början av 1300-talet.²⁹ Det kan man dock inte göra, desto mer än man t.ex. kan använda Isak Brenners gravsten från 1670-talet i Storkyro kyrka för att datera kyrkan. En gravsten är en gravsten, en kyrkobyggnad är en kyrkobyggnad och de daterar inte varandra.

Av de naturvetenskapliga dateringsmetoderna har man i Finland använt C14-dateringar av organiskt material, C14-dateringar av kalkbruk, termoluminescens (TL) och dendrokronologi. Åtminstone resultat som man fått

²⁷ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 215.

²⁸ Se t.ex. Tapio, 'Lojo kyrka', s. 48-50.

²⁹ Reino J. Palmroth, 'Karkun vanhan kirkon rakennusvaiheet', *SM LXX* (Helsinki 1963), s. 50-52.

fram genom C14-dateringar av organiskt material kan kalibreras, d.v.s. göras tillförlitliga med hjälp av en annan, tillförlitlig dateringsmetod, oftast dendrokronologi. Det är svårt att garantera TL:s tillförlitlighet på grund av svårigheterna att kalibrera och man måste därför förhålla sig kritiskt till resultat som nåtts med denna metod. En betydande svårighet med båda metoderna är dessutom att de ger resultat med stora felmarginaler samt givetvis att man inte alltid kan vara säker på vad de verkliga daterar.³⁰

Basen för C14-dateringar av murbruk är densamma som för motsvarande metod tillämpad på organiskt material, men den belastas åtminstone tillsvidare av flera felkällor, vilkas omfattning och inverkan inte kan uppskattas, trots att man hävdar motsatsen. De viktigaste felkällorna är att man inte känner mängden av obränd materia i samband med kalkbränningen, orenheter (organiskt material, kalksten) i kalkblandningen, brukets kemiska beteende i muren och kalkbrukets ursprung. Dateringsserierna har belastats av en svårförståelig oscillering, en godtycklig variation mellan enskilda dateringar, vilket kunnat leda till att forskare oavsiktligt bland flera resultat kommit att välja ett som stöder den egna uppfattningen.³¹

Tillsvidare är C14-datering av kalkbruk oanvändbar. Den enda möjligheten att komma vidare är att systematiskt börja ta prover från sådana punkter som är säkert daterade, t.ex. bruk som använts vid dendrokronologiskt daterade stockars yta i murens byggnadsskede. När man kan konstatera att stocken och det bruk som tryckts mot den är samtida och man känner stockens ålder skulle det bli möjligt att kalibrera också resultat av C14-dateringarna av bruk. Genom några hundra prov av detta slag kunde man komma de hittills okända orsaker på spåren som förorsakat felen.

Dendrokronologiska dateringar, som bygger på trävirkets årsringar, är under vissa villkor en helt tillförlitlig och mycket exakt metod.³² Det första villkoret är att man måste ta flera prov. För det andra måste de stockar som

³⁰ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 215–216.

³¹ Om felkällorna se Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 215–216 och där anförd litteratur. För datering av kyrkor har metoden använts bara på Åland, se Åsa Ringbom, *Early Christianization of the Åland Islands*, Religion and Belief, A Conference on Medieval Archaeology in Europe 21st–24th September 1992 at the University of York, Pre-printed Papers, volume 6 (York 1992), s. 146–148 o. 'Naturvetenskapliga dateringsmetoder och Ålands kyrkor', *Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier* 14 (Helsinki 1993), s. 27–36.

³² Pentti Zetterberg, 'Dendrokronologia, puulustoista tietoa rakennusten ja luonnon historiaan', *Studia Carelica Historica* I (Joensuu 1989), s. 125–146.

används för provtagning och datering finnas i ett sådant läge, att man inte efteråt har kunnat byta ut dem t.ex. på grund av förrutning. För det tredje måste det framgå att stockarna inte "återanvänts", d.v.s. inte ingått i en annan byggnad eller byggnadsdel innan de placerats i den byggnad som skall dateras.

Sammanfattningsvis kan man fastställa att skriftliga källor eller en kombination av skriftliga källor i vissa fall kan ge en tillförlitlig datering av en kyrka eller en byggnadsdel. Däremot är indulgensbrevens alltid otillförlitliga som dateringsredskap. Texter i kalkmålningar samt vapen och kombinationer av vapen kan under vissa förhållanden vara tillförlitliga. Däremot måste man förkasta sådana dateringsmetoder och kriterier som teglens storlek och form, fragment som inte hör hemma i den byggnad som skall dateras (t.ex. ett människohuvud av trä i valvet i Finström), den lösa inredningen (träskulpturer, dopfuntar), kyrkklockor och föremål från arkeologiska grävningar (mynt, smycken, gravstenar). Av de naturvetenskapliga metoderna är dendrokronologin en tillförlitlig och exakt metod förutsatt att den används med källkritik. Också C14-dateringar av organiskt material kan användas tack vare kalibreringsmöjligheterna. På grund av att detta inte är möjligt i fråga om termoluminescens måste man förhålla sig skeptisk till denna metod. C14-dateringar av kalkbruk är åtminstone tillvidare otillförlitliga och måste därför än så länge helt förkastas som dateringsmetod.³³

Dateringen av stenkyrkorna

Såsom ovan framgick fördelar sig de medeltida kyrkorna i Åbo stift efter en systematisk analys och syntes i tre geografiska, men också kronologiska huvudkategorier. Varje huvudkategori kan dateras inom vida ramar med hjälp av kyrkor och byggnadsdelar som daterats med de ovan beskrivna säkra dateringsmetoderna. Inom grupperna kan kyrkorna dateras noggrannare eller lösare beroende på hur många element som finns att tillgå och hur många kyrkor som kan dateras exakt. I fråga om dateringen av enskilda kyrkor och deras delar hänvisar jag till förteckningen i slutet av uppsatsen. Av praktiska skäl talar jag i det följande om generationer av stenkyrkor och avser då de nämnda huvudkategorierna (A, B och C).

Till den första generationen av stenkyrkor hör med säkerhet några kyrkor på Åland, Eckerö, Föglö, Hammarland, Jomala, Lemland, Saltvik och Sund

³³ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 217.

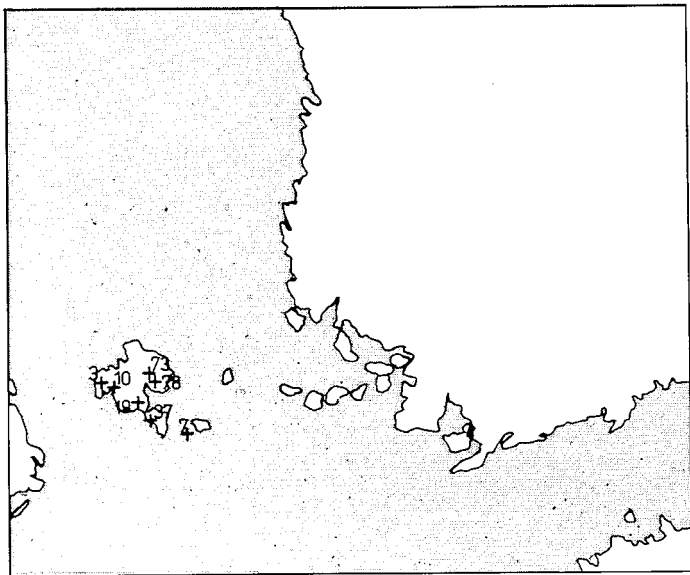

Fig. 5. Första generationens kyrkor (huvudkategori C). Numreringen hänvisar till förteckningen, s. 453–458. Teckn. M. Hiekkänen 1994.

(fig. 5).³⁴ Man bör dock notera att åtminstone tornet och vapenhuset i Eckerö samt koret i Hammarland hör till följande generation. Av fastlandets kyrkor hör de tidiga skedena av Åbo domkyrka och koret i biskopskyrkan i Korois, (i den mån den kan tolkas som en sådan), till denna generation, om också inte till samma klass. Kyrkorna i den första generationen byggdes mellan omkr. 1260 och före 1400.

Som nämnts återfinns de kyrkor som hör till den andra generationen (huvudkategori A) nästan utan undantag i Egentliga Finland och Nyland (fig. 6). I Egentliga Finland hör följande kyrkor till denna grupp: Halikko, Kaland, Kimito, Korpo, Letala, Lemo, Nagu, Nousis, Nådendal, Pargas, Sagu, S:t Karins, S:t Marie, Tövsala, Vemo och Virmo,³⁵ i Nyland: Borgå,

³⁴ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 242–246. I fråga om Kökar blir resultatet osäkert, men långhuset är rätt säkert från 1400-talet, Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 245–246. Om dateringen av domkyrkan och kyrkan i Korois, s. 225–227, 239–240.

³⁵ Om dateringen av andra generationen av kyrkor i Egentliga Finland, se närmare Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 219, 221–225.

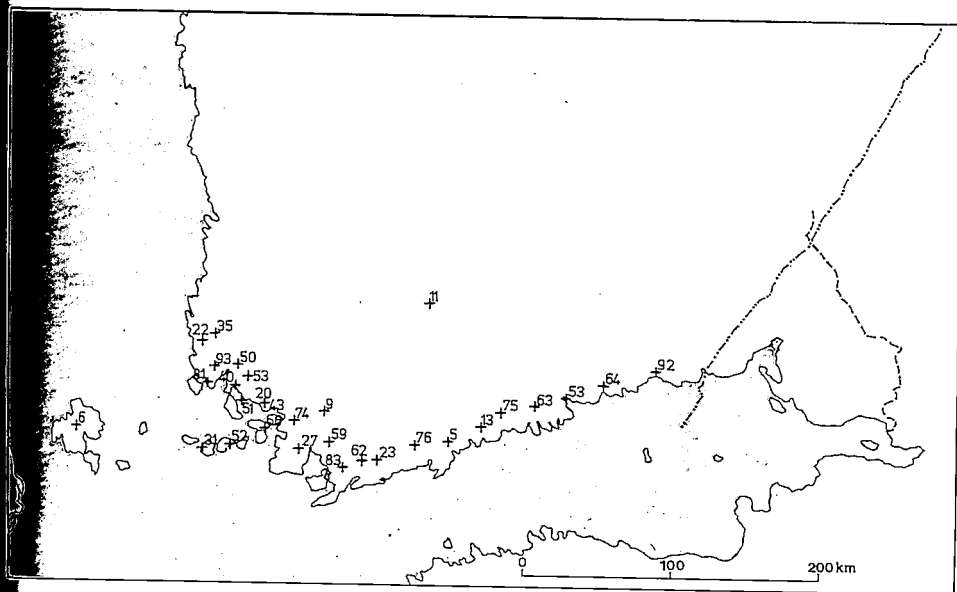

Fig. 6. Andra generationens kyrkor (huvudkategori A). Numreringen hänvisar till förteckningen, s. 453–458. Teckn. M. Hiekkänen 1994.

Esbo, Helsinge, Karis, Pernå, Pojo, Pyttis, Sibbo, Sjundeå och Tenala. I denna grupp finns bara tre kyrkor i andra landskap, d.v.s. Finström på Åland, Hattula i Tavastland, och Veckelax i Karelen.³⁶ Den andra generationens kyrkor byggdes under en femtioårsperiod som sträcker sig från 1430-till 1480-talet.

Den tredje generationens kyrkor (huvudkategori B) ligger i de övriga landskapen, med enstaka kyrkor på Åland, i Egentliga Finland och Nyland (fig. 7). Till denna generation hör följande kyrkor i Tavastland: Hauho, Hollola, Janakkala, Koskis, Lampis, Lempäälä, Pälkäne, Rengo, Sysmä, Säkäsmäki, Tammela, Vänä och Tuulos. Till gruppen hör vidare sakristiorna i Ackas, Kalvola, Padasjoki, Somero, Tyrväntö och Urdiala.³⁷

³⁶ Om kyrkorna i Nyland, se Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 217–220. I avhandlingen har Veckelax felaktigt förts till Nyland trots att socken historiskt hör till Karelen, s. 218.

³⁷ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 229–230, 232–233, 235–237.

I Satakunta hör samtliga kyrkor till den tredje generationen: Hvittis, Karkku, Messuby, Tyrvis och Ulfsby samt fransiskanerkyrkan och stadskyrkan i Raumo (Helga Treenighetskyrkan). Till gruppen hör vidare sakristior-na i Kumo och Vesilax samt Nokia gårds kapell i Birkkala.³⁸

Också i Österbotten har samtliga kyrkor uppförts under den tredje generationens tid: Karleby, Keminmaa, Mustasaari, Nedertorneå, Närpes, Pedersöre och Storkyro samt sakristian i Vörå. Den enda byggnaden inom denna generation i Savolax är sakristian i S:t Michel, liksom i Karelen stadskyrkan, dominikaner- och fransiskanerkonventens kyrkor i Viborg samt sakristian i Vederlax.³⁹

I de områden där kyrkor ur den första och andra generationen dominerade byggdes också kyrkor under den tredje, på sätt och vis för att fylla luckor som uppstod under de tidigare generationerna. På Åland hör Geta, Kumlinge och Vårdö kyrkor samt kapellen på Signildskär i Eckerö och på Lemböte i Lemland till denna klass. I Egentliga Finland byggdes kyrkorna i Lundo, Masku, Reso, Rimito, Rusko, S:t Anne i Salo och S:t Bertils samt sakristiorna i Kisko och S:t Mårtens. I Nyland byggdes Lojo kyrka, medan den tidigare, kanske i början av 1400-talet byggda kyrkan i Ingå, utvidgades och fick sitt nuvarande utseende. Dateringen av kyrkan i Kyrkslätt måste lämnas öppen på grund av de många ombyggnaderna. Den kan dock i ingen händelse vara äldre än 1400-talet.⁴⁰

Kyrkorna i den tredje generationen byggdes under en period från 1480-till 1550-talet. Början av perioden går in i slutet av den förra, såsom i fråga om Esbo kyrka, vilket är rätt naturligt. Tidsperiodens slutgräns skiljer sig från den som vanligen används i konsthistorien. I allmänhet anser man ju att medeltiden för stenkyrkornas del avslutas på 1520-talet i enlighet med den allmänna historiska periodindelningen. Det är dock skäl att flytta gränsen med trettio år, ty församlingarnas ekonomi föll ingalunda samman på grund av de första beslagen av klockor och annat. Ödesdigert blev det först då församlingarnas beskattningsrätt och med den även byggnadsfondernas (fabrica) inkomster upphörde, vilket egentligen inträffade först från

³⁸ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 227–229, 232.

³⁹ Nedertorneå hörde inte under medeltiden till Åbo stift, utan till Uppsala ärkestift, Kauko Pirinen, *Keskiaika ja uskonpuhdistuksen aika*, Suomen historia 1 (Helsinki 1991), s. 93. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 227, 234–239, 242.

⁴⁰ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 230–234, 236, 239, 241–242, 246.

⁴¹ Pirinen, s. 274–285.

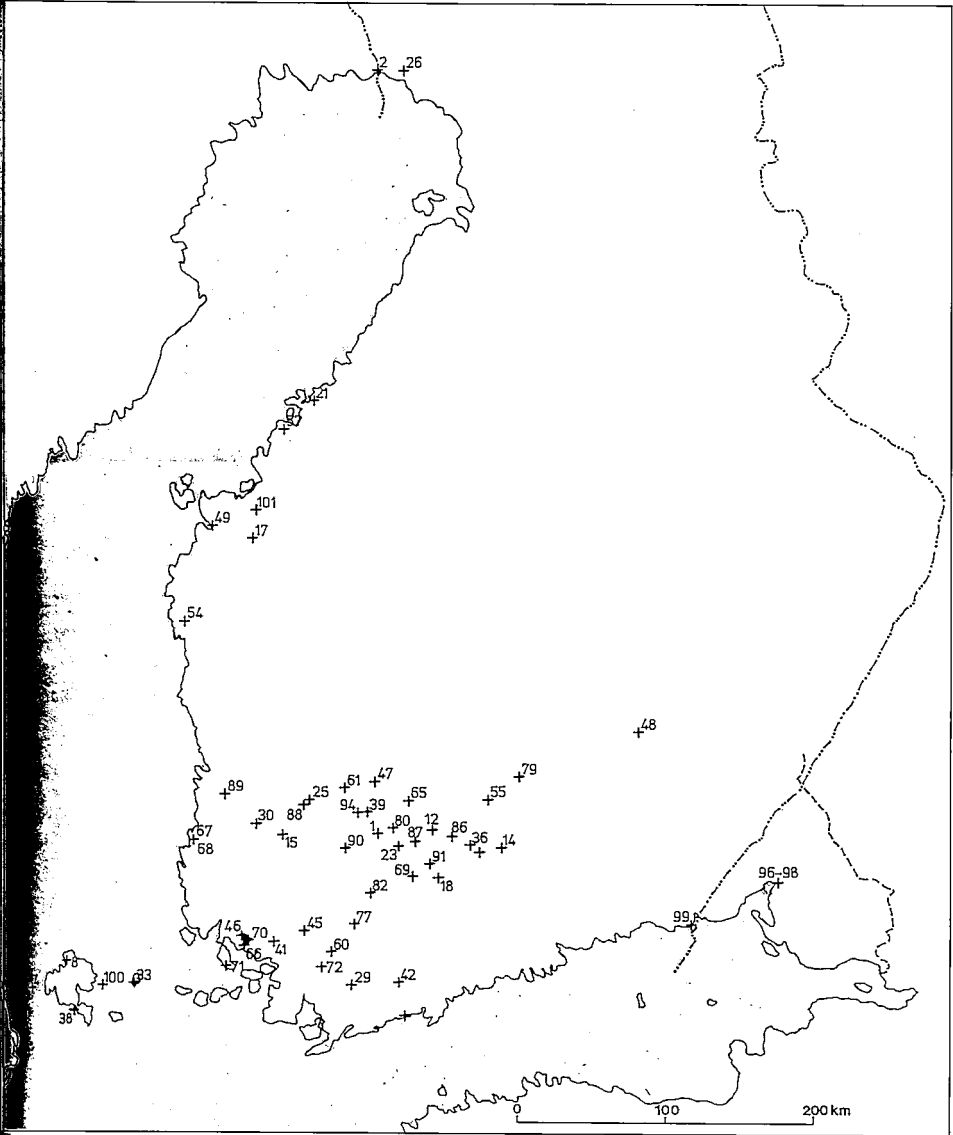

Fig. 7. Tredje generationens kyrkor (huvudkategori B). Numreringen hänvisar till förteckningen, s. 453-458. Teckn. M. Hiekkänen 1994.

1540-talet framåt,⁴¹ så att församlingarna inte längre på 1550-talet hade ekonomiska möjligheter att reparera sina stenkyrkor, än mindre att bygga nya. Den sista stenkyrkan som byggdes färdig i brukbart skick och som kan betraktas som medeltida uppfördes i Närpes. Kyrkan invigdes av biskop Mikael Agricola den 11 augusti 1555.⁴²

Kyrkor som inte slutfördes

Ovan har nämnts flera sakristior som – med undantag av Kisko – står ensamma som minnen av byggnadsföretag som blev på hälften; dylika finns särskilt i Tavastland. Av tekniska skäl byggdes sakristian i det första skedet i form av ett eldfast valv. Att döma av att alla andra sakristior – med några få undantag – på basen av byggnads- och stildrag kan antas ha byggts enligt samma plan som lång- och vapenhusen och alltså omedelbart före dem, har också dessa separata sakristior varit delar av en enhetlig plan. De byggdes dock så sent på 1500-talet, att de ekonomiska resurserna inte längre möjliggjorde byggande av en stenkyrka. Det är också möjligt att kyrkopolitisk försiktighet spelade in: församlingsborna hade anat sig till att kronan tolkade byggandet av stenkyrkor som påvlig förhåvelse. Det är alltså tänkbart att ett projektet avbröts i väntan på en politiskt gynnsammare tid som aldrig kom.

För ett sådant alternativ talar att samtliga dessa sakristior (Ackas, Kalvola, Kisko, Kumo, Padasjoki, S:t Michel, S:t Märrens, Somero, Tyrväntö, Urdiala, Vederlax, Vesilax och Vörå⁴³) hör till grupp B, d.v.s. den tredje generationen.

Det är inte bara dessa sakristior som vittnar om avbrutna byggnadsföretag. I flera fall har församlingen byggt såväl sakristia som långhus, men inte ett vapenhus av sten (fig. 8), såsom i Geta, Hvittis, Karkku, Keminmaa,

⁴² Lars Pettersson, 'Kyrkor och klockstaplar i svenska Österbotten', *Svenska Österbottens historia V* (Vasa 1985), s. 52–57.

⁴³ Sedan långhuset i Messuby visat sig vara från medeltiden, kan dess sakristia givetvis inte längre placeras i gruppen ofullbordade byggnader. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 229. Också de ruiner som finns på Liuksiala gårds marker i Kangasala har betraktats som en sakristia, men analysen visade att detta inte kan stämma. Eventuellt är det fråga om en kapellbyggnad i anslutning till gården från slutet av 1570-talet eller 1580-talet. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 236. Om gården, se Eino Jutikkala, 'Lahjoitusmaat ja kartanot', *Kangasalan historia II* (Hämeenlinna 1954), s. 81–101.

Raumo stadskyrka, S:t Bertils, Tammela, Tuulos, Vichtis och Vårdö.⁴⁴ I samtliga dessa kyrkor uppförde man under medeltiden endast en farstu av trä, men under nya tiden kunde någon av dem få en i sten, såsom i Geta 1826 och i S:t Bertils 1750. Det är värt att notera att också de kyrkor som saknar vapenhus hör till grupp B, alltså till den tredje generationen.

Ett tredje tecken på avbrutna byggnadsföretag är byggnadsdelar som saknar valv (fig. 8), d.v.s. sakristierna i Pargas⁴⁵ och Storkyro samt långhusen i Karkku, Keminmaa, Lampis, Pälkäne, Storkyro, Sysmä, Sääksmäki, Tammela, Tuulos och Tyrvis. Vapenhuset fick aldrig några valv i Hammarland, Lemland, Lundo, Masku, Pälkäne och Ulfsby. Man bör notera att i samtliga dessa byggnader kan man på basen av synliga drag som vindstrappor innanför murarna eller valvstöd i murarna sluta sig till att en välvning planerats redan från början, man har m.a.o. i byggnadsplanen avsett att välvningen skulle utföras. Från dessa måste man skilja de byggnader där en välvning inte ens planerats. Sådana finns bland första generationens långhus på Åland (t.ex. Jomala, Lemland) och andra generationens vapenhus i östra Nyland.⁴⁶

De planerade, men oförverkligade välvningarna förekommer också nästan utan undantag i kyrkor från tredje generationen. Undantag bildar Pargas (sakristia I) och Hammarlands (torn/vapenhus) kyrkor. I Pargas är det fråga om en kyrka ur andra generationen där orsaken till att valven inte slagits sannolikt är att planen ändrats omedelbart efter byggandet: kyrkans smala kor, som byggdes mellan 1440 och 1480 revs och den därtill anslutna sakristian övergavs. Därefter byggdes den i ordningen andra sakristian bredvid långhusets nordvägg. Det är alltså fråga om ett specialfall, där orsaken sannolikt var att det planerade utrymmet för gudstjänsten visade sig olämpligt. I Hammarland är det i avsaknad av strukturella drag som går att klassificera svårt att ens fastslå till vilken klass tornet hör; jag har antagit att det hör till grupp C.⁴⁷ Någon förklaring till varför välvningen aldrig utfördes föreligger f.n. inte.

⁴⁴ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 253. Det finns inga daterbara uppgifter om när vapenhuset i Närpes kan ha byggts. Det faktum att man inte byggt den norra förstugan i S:t Karins kyrka beror snarare på att planerna ändrats än på ekonomiska orsaker.

⁴⁵ I Pargas är det fråga om en äldre sakristia. Sannolikt beror avsaknaden av valv på att planerna ändrats snarare än på det ekonomiska läget, Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 240.

⁴⁶ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 191, 197–198, appendix XI.

⁴⁷ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 242. Bonnier hävdar att tornet skulle ha haft

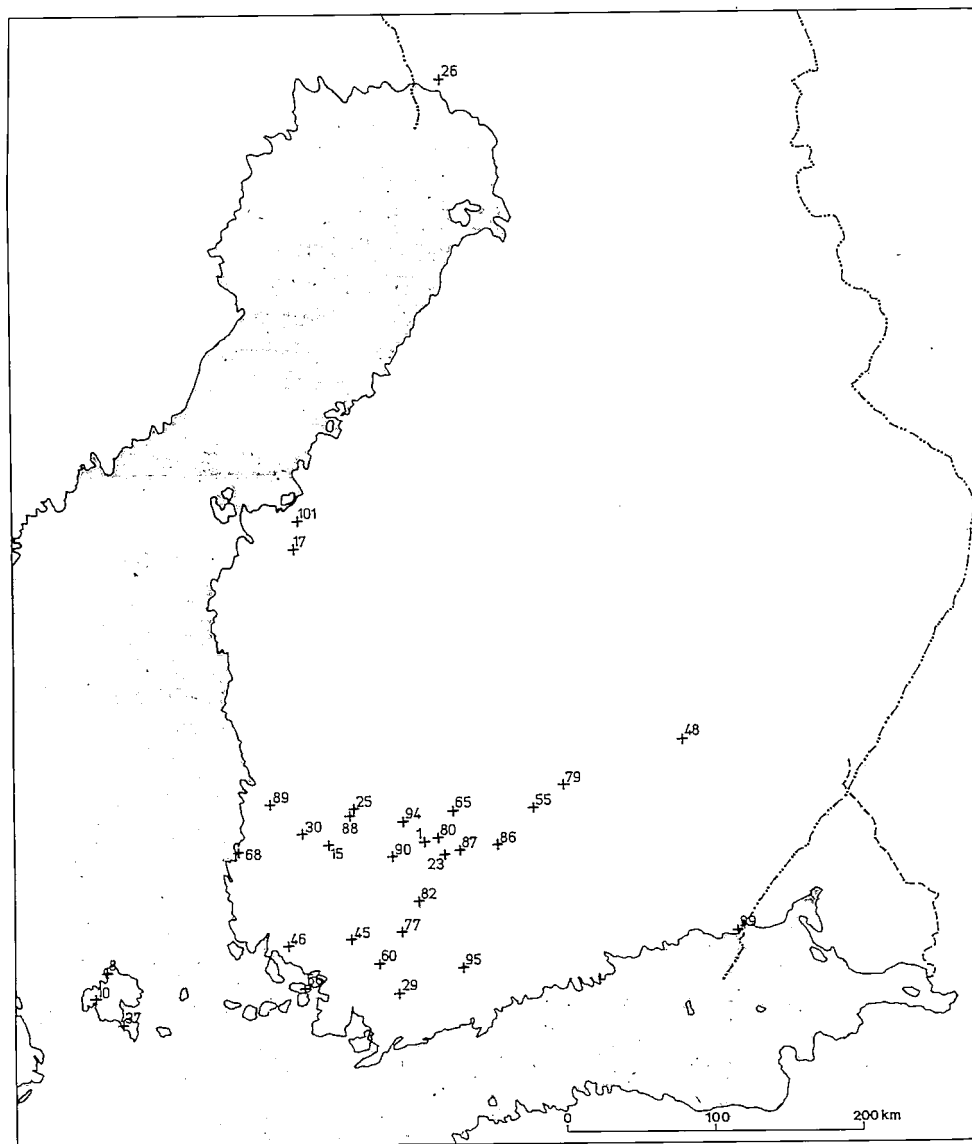

Fig. 8. Oavslutade kyrkobyggnadsföretag. Numreringen hänvisar till förteckningen, s. 453–458. N:ris 1, 23, 29, 30, 45, 48, 55, 77, 87, 90, 94, 99 och 101 = endast sakristia. N:ris 8, 15, 25, 26, 60, 68, 82, 86 och 95 = inget vapenhus. N:ris 10, 17, 25, 37, 46, 56, 65, 79, 80, 88 och 89 = välvningen har inte utförts. Teckn. M. Hiekkänen 1994.

I över trettio församlingar blev alltså byggnadsföretaget på ett eller annat sätt ofullbordat. I nästan samliga fall är det fråga om kyrkor som hör till den tredje generationen, som alltså uppförts mellan 1480- och 1550-talen. Det bör understrykas att det uttryckligen är fråga om att byggnader som planerats som helheter blivit på hälften, vilket framgår av att byggnadsdelarnas drag sammanfaller. De visar inte att kyrkorna i Finland byggdes additivt under långa perioder (t.ex. från 1300- till 1500-talen) och utan en enhetlig plan.

Å andra sidan har man givetvis kunnat dela upp byggandet i lämpliga tekniska delar, vilket bl.a. framgår av att sakristian i över hälften av kyrkorna uppförts först. Det har en rationell förklaring: för förvaringen av de heliga kärlen, paramenten, penningar och arkiv ville man ha ett valv som var säkert för eld och inbrott. Långhuset kunde i alla fall byggas redan följande sommar, valven och vapenhusen under den tredje sommaren, även om längre pauser också kunde komma i fråga.

Under den tredje generationens tid tillkom på 1500-talet en faktor som inte funnit tidigare: hotet från kronans sida att kyrkan kunde förlora sin ekonomiska och politiska självständighet. Man kan anta att den oro hotet väckte ledde till att församlingarna tvekade om att slutföra ett byggnadsföretag. Man kan ha ansett att det var politiskt klokt att inte visa upp sina tillgångar; byggandet av en stenkyrka avslöjade onekligen att församlingen hade resurser. Börjande från 1530- och 1540-talen upphörde sedan möjligheterna att slutföra byggena helt till följd av konfiskationer och indragningen av beskattningsrätten.

Av samma orsak fick 27 församlingar eller kapellförsamlingar aldrig någon stenkyrka under medeltiden, d.v.s. Birkala, Eura, Euraåminne, Ijo, Ilmajoki, Itis, Jockas, Jämsä, Jäskis, Kangasala, Kivinebb, Kjulo, Laihela, Lappvesi, Limingo, Loimijoki, Loppis, Mola, Nykyrka, Pemar, Pikis, Pöytis, Salo (i Österbotten), Säkylä, Säminge, Tavastkyro och Uskela.⁴⁸

valv som revs i början av 1700-talet. Ann Catherine Bonnier, 'Hammarlands kyrka', *Ålands medeltida kyrkor*, Stockholm Studies in History of Art 25 (Stockholm 1973), s. 90-91. Bo Lindberg har på basen av skriftliga källor visat att man då rev ett mellantak av trä, Bo Lindberg, 'Ålands medeltida kyrkor', *Finsk Tidskrift* 1975, s. 437-438.

⁴⁸ Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 254 o. fig. 219.

De medeltida kyrkorna

I Åbo stift byggdes under medeltiden, ungefär mellan 1260 och 1550, 101 stenkyrkor eller delar av stenkyrkor i tre vågor: några kyrkor på Åland 1260-1400, nästan samtliga kyrkor i Egentliga Finland och Nyland c:a 1430-1490 samt kyrkorna i det övriga Finland 1480-1550.

En analys av kyrkornas byggnadselement och en på den byggd klassificering har, i motsats till vad den tidigare forskningen antagit, visat att kyrkorna byggts i enlighet med en enhetlig plan under en mycket kort tid. När planen en gång gjorts upp, byråkratin avklarats och materialet anskaffats har byggandet av en medelstor kyrka kunnat genomföras under några sommarsäsonger såsom exempel från senare tid demonstrerar.⁴⁹ Också längre perioder var givetvis möjliga, men det finns inga skäl att anta att det ligger decennier eller t.o.m. sekler mellan olika delar av byggnaden eller att dessa dessutom skulle ha byggts ad hoc oberoende av varandra.

Det ligger ingen motsättning i att byggnadsdelarna ofta inte står i murförbindelse med varandra, m.a.o. inte har byggts exakt samtidigt, eller att grundens gråsten och stenväggarna inomhus avlöses av tegel i valven. Det här är skillnader som har att göra med rumsanvändningen, byggnadstekniken och byggnadsmaterialet, inte kronologiska skillnader. Tillfälliga ändringar i byggnadsplanen, som man påträffar t.ex. i kyrkorna i Finström, Pargas, S:t Marie och Sibbo, stärker för sin del denna regelmässighet.

Sedan gammalt har forskningen fäst sig vid att Finlands medeltida stenkyrkor har ett enhetligt yttre. Undersökningen ger en förklaring: det är fråga om en planmässighet såväl på stifts- som församlingsnivå. Kyrkorna på fastlandet fördelar sig i två kronologiska grupper som skiljer sig från varandra i fråga om andra drag än grundplan och rumsdisposition. Enhetligheten visar att stiftets beslutande organ sedan början av 1400-talet haft klara arkitektoniskt-liturgiska intentioner. I enlighet med dem byggdes kyrkorna efter ett "enhetligt schema". Eftersom de flesta byggnadsföretagen påbörjades i slutet av medeltiden och församlingarnas ekonomiska resurser uttömdes genom reformationen, företogs inte senare ändringar i enlighet med nya mode- och

⁴⁹ Sälunda murades Rengo kyrkas stenmurar, som är 1,8 m tjocka och omkr. 6 m höga, mellan den 12 maj och början av juli 1783, alltså under mindre än två månader. Kyrkobyggandens yttre mått är 26,6 x 14,4 m. Under samma period murades även sakristian och vapenhuset. Markus Hiekkänen, 'Rengon kirkon historia', *Rengon historia* (Renko 1993), s. 119. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 248-249.

stilriktningar såsom i de på 1100-talet byggda danska kyrkorna eller i de svenska på 1440- och i början av 1500-talet. I Finland företogs motsvarande utvidgningar och andra ombyggnader av stenkyrkorna först på 1700- och 1800-talen.

I detta avseende skiljer sig de flesta kyrkorna på Åland klart från kyrkorna på fastlandet. De har byggts under en tid då Åbo stifts kyrkobyggnadsintentioner ännu inte tagit form och bakom dem ligger andra intentioner. De hör tillsammans med många kyrkor i speciellt Uppland, men också i andra delar av Sverige, till en kategori av kyrkor, som var relativt små och som inte nödvändigtvis var försedda med valv, sakristia eller vapenhus. Dessa element är senare tillskott och de ger kyrkorna på Åland deras oenhetliga prägel.

Bilaga: dateringen av de medeltida stenkyrkorna i Åbo stift

Siffrorna avser numreringen i Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 16–17, samt i fig. 1, 5–8.

– = Ej byggd av sten under medeltiden

? = Uppgifter saknas

() = Dateringen osäker p.g.a. rivning el. motsv.

	Sakristia	Långhus	Vapenhus	Torn
Ackas 1	1500–30	–	–	–
Birkala, Nokia 61	–	1510–30	–	–
Bjärnå 59	1460–80 ¹	1460–80	1460–80	–
Borgå 63	1450–60	1450–60 ²	1450–60	–
Eckerö 3	1350–1450	1350–1450	1500–50	1465–70
Eckerö Signildskär 4	–	(1500–50)	–	–

¹ Den nuvarande sakristian har föregåtts av en tidigare, som kanske aldrig blev färdigbyggd. Den är troligen inte äldre än 1450-talet.

² Den nuvarande kyrkan har föregåtts av en tidigare, som bestod åtminstone av sakristia och långhus; om vapenhuset finns inga uppgifter. Marja Terttu Knapas, 'Den medeltida kyrkan i Borgå – forskningsrön och nya alternativ', *FM 1987*, s. 64–68. Kyrkan byggdes sannolikt på 1410-talet. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 218.

	Sakristia	Långhus	Vapenhus	Torn
Esbo 5	(1485–1500)	1485–90	(1485–1500)	–
Finström 6	1440–60	1440–60	(1480–1550)	(1480–1550)
Föglö 7	1450–1550	1350–1450 ³	1450–1550	1450–1550
Geta 8	?	1500–50	–	–
Halikko 9	1450–90	1450–90	1450–90	–
Hammarland 10	1440–70	1300–1430 ⁴	1300–1430	1300–1430 ⁵
Hattula 11	1440–80	1440–80	1440–80	–
Hauho 12	1500–20	1500–20	1500–20	–
Helsinge 13	1450–60	1450–60 ⁶	1450–60	–
Hollola 14	1480–1500	1480–1500	1500–50	–
Ingå 16	1490–1530	1490–1530	1490–1530 ⁷	–
Janakkala 18	(1490–1530)	1490–1530	(1490–1530)	–
Jomala 19	? ⁸	1260–80 ⁹	? ¹⁰	1260–80 ¹¹

³ Ett nytt kor, smalare än långhuset, tillfogades under senare delen av 1400-talet. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 243–244.

⁴ Ett nytt kor, smalare än långhuset, tillfogades mellan 1465 och 1470. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 243.

⁵ Vapenhuset och tornet är samma byggnad.

⁶ Att Helsinge kyrka inte kan vara från 1494 har konstaterats av författaren redan tidigare. Pentti Zetterberg & Markus Hiekkänen, 'Dendrochronological Studies on the Age and Construction Phases of the Medieval Church of Sipoo (Sibbo), southern Finland *FM* 1990 (1991), s. 97. Senare har byggnadstiden preciserats till 1450-talet. Markus Hiekkänen, 'Near but far, Finnish and Estonian church architecture in the Middle Ages', *SM* 1991 (1992), s. 24 not 19. Hiekkänen, 'Dendrochronological datings of medieval stone churches in Finland, Dendrochronology and the Investigation of Buildings', *Proceedings of an International Seminar at the Academy of Science and Letters*, Oslo 1th–2nd November 1991, Ola Storsletten & Terje Thun (red.), Riksantikvarens Rapporter 22 (Oslo 1993), s. 21. I september 1994 utkom en artikel om Helsinge kyrka, där författaren i stort ansluter sig till den nämnda dateringen. Marja Terttu Knapas, 'Kirkon vaiheet vuoden 1893 paloon asti', Marja Terttu Knapas (red.), *Vantaan Pyhän Laurin kirkko, Helsinge kyrka St Lars 500. Tutkielmia kirkon historiasta* (Vantaa 1994), s. 44–45.

⁷ Enligt byggnadsundersökningar har kyrkan två tidigare byggnadsskeden. Ingentdera kan vara tidigare än 1400-talet. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 192, 195, 197, 203–207, 222, 224, 233.

⁸ Sakristian byggdes senare än långhuset. Det är inte säkert att den byggdes under medeltiden. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 359.

⁹ Dateringen "till början av andra hälften på 1200-talet" har tidigare föreslagits av C.J. Gardberg. C.J. Gardberg, 'Keskiajan rakennustaide', *Ars — Suomen taide I* (Helsinki 1987), s. 50. Dateringen bekräftas om än med en aning vidare slutgräns i avhandlingen, Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 245. Sedan avhandlingsmanuskriptet lämnades till

	Sakristia	Långhus	Vapenhus	Torn
Kaland 22	1460-70	1460-70	1470-90	1460-1550
Kalvola 23	1500-50	—	—	—
Karis 24	1460-70	1460-70	1480-	—
Karkku 25	1500-50	1500-50	—	—
Karleby 21	1500-50	1500-50	1500-50	—
Keminmaa 26	1519-21	1519-21	—	—
Kimito 27	1460-80	1460-80	1460-80	—
Kisko 29	1500-50	—	—	—
Korpo 31	1450-80	1450-80	1450-80	1450-80
Korsholm/Mustas. 49	1500-50	1500-50	(1500-50)	1500-50
Koskis 32	(1490-1550)	(1490-1550)	(1490-1550)	—
Kumlinge 33	?	1490-1510	1490-1550	—
Kumo 30	1500-50	—	—	—
Kyrkslätt 28	?	?	?	— ¹²
Kökar francisk. 34	1450-1550	1450-1500	?	1450-1550
Lampis 36	1500-20	1500-20	1500-20	—
Lemland 37	1470-1550	1290-1310	1470-1550	1310-20 ¹³
Lemland Lemböte 38	—	1480-1550	—	—
Lemo 4	1480-1550 ¹⁴	1460-1500	1460-1500	—

tryckeriet publicerade Åsa Ringbom de dendrokronologiska dateringarna för tornet i Jomala kyrka. Fällningstiden för träden ger tornet dateringen 1260-80. Ringbom, 'Naturvetenskapliga dateringsmetoder och Ålands kyrkor', s. 32. Eftersom tornet är byggt samtidigt med långhuset daterar tornet även långhuset med det smalare koret. Det finns ingen anledning att anse att koret är äldre än långhuset. Med hänvisning till ett par andra kyrkor på Åland (Föglö, Hammarland, möjl. Kökar) kan koret t.o.m. vara yngre.

¹⁰ Vapenhuset byggdes senare än långhuset. Det är inte säkert att det byggdes under medeltiden. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 359.

¹¹ Se not 9.

¹² Kyrkans byggnadshistoria är bristfälligt känd p.g.a. flera utvidgningar och omändringar. På basen av det som finns kvar och som har utgrävts kan man dock enligt min mening slå fast, att kyrkan är byggt av sten först på 1400-talet.

¹³ Tornet har daterats till början av 1300-talet och långhuset till omkring 1300 eller slutet av 1200-talet. C. J. Gardberg, 'Lemlands kyrka', Armin Tuulse (red.), *Ålands medeltida kyrkor*, Stockholm Studies in History of Art 25 (Stockholm 1973), s. 80-81. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 243. Sedan avhandlingsmanuskriptet av avhandlingen lämnades till tryckeriet publicerade Åsa Ringbom de dendrokronologiska dateringarna för tornet. Fällningstiden för träden ligger konsekvent från nedersta till högsta våning mellan åren 1311 och 1316. Ringbom, 'Naturvetenskapliga dateringsmetoder och Ålands kyrkor', s. 35. Därigenom kan tornet dateras till 1310-20 och de tidigare dateringarna bekräftas.

¹⁴ Sakristian, den andra i ordningen, byggdes först efter det långhuset blev färdigt. P.g.a.

	Sakristia	Långhus	Vapenhus	Torn
Lempäälä 39	1500-10	1500-10	(1500-20)	—
Letala 35	1460-80	1470-80	1470-90	—
Lojo 42	1510-20	1510-20	1510-20	—
Lundo 41	1500-30	1500-30	1500-1550	—
Masku 46	1490-1510	1490-1510	1490-1510	—
Messuby 47	1500-30	1500-30	1500-50	—
Nagu 52	1450-80	1450-80	1490-1510	—
Nedertorneå 2	(1496-1513)	1496-1513	(1496-1513) ?	—
Nousis 53	1440-70	1440-70	1440-70	—
Nädendal 51	1460-80 ¹⁵	1460-80	—	—
Närpes 54	?	1550-55	?	—
Padasjoki 55	1500-50	—	—	—
Pargas 56	1450-80 ¹⁶	1450-80	1480-1550	—
Pedersöre 57	1500-50	1500-50	(1500-50)	1500-50
Pernå 58	1430-40	1435-45 ¹⁷	1435-1450	—
Pojo 62	1460-90	1460-90	?	—
Pyttis 64	1455-65	1455-65	1455-65 ¹⁸	—
Pälkäne 65	1480-1530	1480-1530	1480-1530	—
Reso 66	1480-1550 ¹⁹	1480-1550	1480-1550	1480-1550
Raumo francisk. 67	1510-20	1510-20	1510-20	—
Raumo stadskyrka 68	1490-1550	1490-1550	—	—

ändringen av byggnadsplanen blev den första sakristian kyrkans vapenhus. Kronqvist, 'Lemun ja Ruskon kirkot', s. 48-50.

¹⁵ Kyrkan hade två sakristior, den ena i väster för munkbröderna, den andra i öster för systrarna. — P.g.a. flera byggnadsdetaljer, t.ex. dörr- och fönsteröppningarnas form och gavelfälten, kan kyrkobygganden i dess helhet lika väl dateras omkring 1500 som mellan 1460 och 1480.

¹⁶ Två sakristior har funnits, den första i ordningen vid det smalare korets norra sida, den andra vid långhusets norra sida. Båda har byggts mellan 1450-80. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 240-241.

¹⁷ Enligt dendrokronologiska analyser blev långhuset byggt "i slutet av 1430-talet och början av 1440-talet". Knäpas, 'Kirkon vaiheet', s. 44. Därigenom har dateringen som föreslogs i avhandlingen blivit bekräftad. Dateringen gäller inte bara långhusets väggar såsom påstås i artikeln utan också valven och gavarna samt vapenhuset. Sakristian är planerad av en annan byggmästare än långhuset och vapenhuset men dock under 1430-talet.

¹⁸ Liksom i Pernå (se not 17) har dateringen för Pyttis kyrka, (Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 218), bekräftats genom dendrokronologisk analys. Knäpas, 'Kirkon vaiheet', s. 44.

¹⁹ Den nuvarande sakristian (II) har föregåtts av en äldre (I), som dock tillhör samma period med andra byggnadsdelar.

	Sakristia	Långhus	Vapenhus	Torn
Rengo 69	1500-50	1500-50	1500-50	—
Rimito 71	1510-20	1510-20	1510-20	—
Rusko 70	1500-30	1500-30	?	—
Sagu 74	1460-80	1460-80	1460-80	—
Salo S:t Anna 72	(1500-50)	(1500-50)	(1500-50)	—
Saltvik 73	1440-80	1300-80	1370-90	1375-85
S:t Bertils 60	1500-30	1500-30	—	—
S:t Karins 20	1450-80	1450-80	1470-1550	—
S:t Marie 43	1440-70	1440-70 ²⁰	1440-70	1500-1600
S:t Marie Korois 44	—	1260-1300 ²¹	—	—
S:t Michel 48	1500-50	—	—	—
S:t Mårtens 45	1500-50	—	—	—
Sibbo 75	1450-55	1450-55	1450-55	—
Sjundeå 76	(1480-90)	1480-90	?	—
Somero 77	1500-50	—	—	—
Storkyro 17	1510-20	1510-20	1510-20	—
Sund 78	1440-80	1300-140	1370-1400	1370-1400
Sysmä 79	(1480-1530)	1480-1530	(1480-1530)	—
Sääksmäki 80	(1480-1530)	1480-1530	(1480-1530)	—
Tammela 82	1500-50	1500-50	—	—
Tenala 83	1460-80	1460-80	1460-80	—
Tuulos 86	1500-50	1500-50	—	—
Tyrvis 88	1490-1550	1490-1550	1490-1550	—
Tyrväntö 87	1500-50	—	—	—
Tövsala 81	1450-70	1450-70	1450-70	—
Ulvby 89	1490-1520	1490-1520	1490-1520	—
Urdiala 90	1500-50	—	—	—
Veckelax 92	1430-70	1430-70	1430-70	—
Vederlax 99	1500-50	—	—	—
Vemo 93	1450-80	1450-80	1450-80	1450-80
Vesilax 94	1500-50	—	—	—
Viborg dominik. 96	?	1490-1530	?	—

²⁰ Långhusets gavelfält ser ut att vara från den tredje generationen, antagligen från första hälften av 1500-talet. Det är fråga om ett de ytterst sällsynta fall då gavlarnas utformning i dess nuvarande utseende inte hör till den ursprungliga byggnadsplanen och dess utförande. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 222, 252.

²¹ Byggnaden kan också ha varit ett senmedeltida minneskapell över den tidigare biskopskyrkan och -gravarna i Korois. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 239-240.

	Sakristia	Långhus	Vapenhus	Torn
Viborg francisk. 97	?	1480-1530	?	—
Viborg stadskyrka 98	1480-1530	1480-1530	1480-1530	1480-1530
Vichtis 95	1480-150	1480-1500 ²²	—	—
Virmo 50	1440-70	1440-70	1440-70	1440-70 ²³
Vittis 15	1490-1530	1490-1530	1490-1530	1490-1530
Vänä 91	1480-1530	1480-1530	1480-1530	—
Vårdö 10	?	1500-1650	—	—
Åbo dominik. 84	?	1430-1530	?	?
Åbo domkyrka 85	1420-30 ²⁴	1285-1300 ²⁵	1430-50	1430-50
Vörå 101	1519-22	—	—	—

²² Både sakristian och långhuset kan i själva verket vara senare än vad som föreslås här och i avhandlingen. Slutgränsen är 1550-talet. Detta förmodande beror på att en kyrka byggd på 1400-talet inte lämnades utan valv. Sådant hör till 1500-talet, reformationens första årtionden.

²³ Planen för tornet har ritats av en annan byggmästare än resten av kyrkan.

²⁴ Dateringen 1420-30 står för den i ordningen tredje sakristian (III). Den första sakristian av sten byggdes mellan 1270 och 1280 (I) och den andra 1280-90 (II). Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 225. Gardberg föreslår en aning tidigare datering för båda sakristierna. Gardberg, 'Keskiajan rakennustaide', s. 52-53.

²⁵ Kyrkan byggdes tillsammans med sakristia II som en rektangulär kyrka utan smalare kor. Ett femsidigt smalare kor byggdes enligt min mening 1340-60. En utvidgning av koret till ett stort hallkor skedde mellan 1410-30. Tornets nedre del byggdes först 1430-40 och höjdes på 1450-talet. Hiekkänen, *The Stone Churches*, s. 225-227.

Dateringen av Ålands kyrkor

ÅSA RINGBOM

I en nyutkommen doktorsavhandling har Markus Hiekkänen tagit ställning till de medeltida stenkyrkornas ålder i Finland.¹ I avhandlingen berör han också de åländska kyrkorna och deras kronologi och drar den forskning som bedrivs inom ramen för projektet "Ålands kyrkor" i tvivelsmål. Avsikten i det följande är att granska hållbarheten i Hiekkänens dateringar utgående från en översikt av forskningsläget och en redogörelse för metodutvecklingen inom projektet "Ålands kyrkor".

Övergången mellan förhistoria och historia på Åland och landskapets tidiga kristnande har länge varit föremål för debatt och divergerande åsikter. Från perioden c:a år 1000–1200 föreligger arkeologiska indicier för stora förändringar i det åländska samhället. Sådana indicier är bl.a. att gravskicket förändras, gravhögarna försvinner och järnåldershus förefaller att överges av okänd anledning.

Detta har tolkats på olika sätt. Enligt f.d. landskapsarkeologen Matts Dreijer beror diskontinuiteten i gravskicket på att Åland omkring år 1000 e.kr. redan var fullständigt kristnat. Utgående från det s.k. Sundskorset, ett kalkstens kors på kyrkogården i Sund, med inristningen UINI i runor på den horisontala övre ytan av tvärarmarna, bygger Dreijer upp sin teori om att Åland vore identiskt med Ansgars Birka. Det var där som biskop Unni, Ansgars efterföljare, enligt Adam av Bremen på 900-talet hade begravts och därmed är Åland att betrakta som centrum för den kristna missionen i Sverige.²

Enligt andra forskare, som t.ex. ortnamnsforskaren Lars Hellberg, var situationen den rakt motsatta, i stället för att vara ett religiöst och kulturellt centrum var Åland fullständigt öde och folktomt under en period på

¹ Markus Hiekkänen, *The Stone Churches in the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology*, SMYA-FFT 101 (Helsinki 1994).

² För en sammanfattande framställning se Matts Dreijer, *Det åländska folkets historia I:1. Från Stenåldern till Gustav Vasa* (Mariehamn 1979), s. 150-173.

150-200 år. Ortnamnen talar för en nyinflyttning omkring år 1150, en inflyttning som fortsatte långt in på 1200-talet. De nyinflyttade från Uppland bestod av utkommenderade ledungssoldater och de hade ingen kontakt med den tidigare befolkningen på ön. Tanken på tidig kristendom på Åland är enligt denna teori omöjlig.³

Kulturgeografen Birgitta Roeck Hansen har dock kunnat påvisa en kontinuitet i bebyggelsen på Åland 500-1500 e.Kr. Snarare än en diskontinuitet ser hon ovannämnda indicier som förändringar i den territoriella strukturen. Förändringarna i det arkeologiska materialet beror på att enstaka järnåldersgårdar övergavs till förmån för bebyggelse i större bysamhällen. Även Roeck Hansen är av den åsikten att Åland kristnats relativt sent.⁴ Gemensamt för Hellberg och Roeck Hansen är att de båda från ser kyrkornas vittnesbörd i sammanhanget.

Men de åländska kyrkorna har faktiskt fascinerat forskarna sedan länge. De tidiga forskarna var i allmänhet ense om att kyrkorna på Åland bildade en självständig grupp, enligt dem var de åländska kyrkorna annorlunda och ålderdomliga, t.o.m. romanska.⁵ Tanken på tidig kristendom var dem inte främmande. Därutöver har Matts Dreijer och Valdemar Nyman upprepade gånger återkommit till olika aspekter av de åländska kyrkorna i *Åländsk Odling* och *Sanct Olof*. Matts Dreijers tidiga dateringar av kyrkorna reflekterar hans tes om Åland som Ansgars Birka.

I *Ålands medeltida kyrkor*, en volym som utgavs av det s.k. Ålandsseminariet bestående av konsthistoriestuderande vid Stockholms Universitet, behandlas några av kyrkorna i separata artiklar av olika författare. Här utesluts närapå generellt tanken på en tidig kristen mission och romansk arkitektur. Enligt denna publikation hänförs Jomala kyrka till senare hälften av 1200-talet. I slutet av 1200-talet uppförs även kyrkorna i Saltvik, Lemland,

³ Lars Hellberg, *Ortnamnen och den svenska bosättningen på Åland*, Studier i nordisk filologi 68, SSLF 541, andra översedda och utökade upplagan (Helsingfors 1987).

⁴ Birgitta Roeck Hansen, *Township and Territory. A study of rural land-use and settlement patterns in Åland c. A.D. 500-1550*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Human Geography 6 (Stockholm 1991).

⁵ Se bl.a. Juhani Rinne, 'Keskiäikaiset kirkkomme', *Oma Maa I* (Porvoo 1907) och *Pyhä Henrik piispa ja marttyyri*, Finska kyrkohistoriska sällskapets handlingar XXXIII (Helsingissä 1932). K. K. Meinander, 'En färd till Ålands kyrkor', *Kalender för Svenska Folk-skolans vänner* (Helsingfors 1903). Carolus Lindberg, *Finlands kyrkor* (Helsingfors 1935).

Hammarland och Sund. Eckerö kyrka dateras till 1300-talets början, medan kyrkorna i Finström och Kumlinge båda anses härstamma från 1400-talet.⁶

Själv har jag första gången behandlat Ålands tidiga medeltid i en artikel om Sundskorset. Jag fann att det inte kan tolkas som bevis för att Birka skulle ha legat på Åland. Detta eftersom korset är medeltida till sin typ och eftersom det stod rest över en träkista som täckte åtskilliga tidigare skelettgravar och därmed omöjligt kunde tolkas som Unnis grav. Birka var alltså inte identiskt med Åland. Trots detta anser jag att Sundskorset inklusive inskription skall tas på allvar. Det kan tolkas som ett minneskors rest för att hylla minnet av tidig mission. Ålandsöarna kan mycket väl kan tillhört den tidiga missionsfär som besökts av både Ansgar och Unni.⁷

När projektet "Ålands kyrkor" sedermera inleddes 1990/1 presenterades forskningsläget jämte projekt, metod och forskarteam, Därefter har ett antal publikationer i ämnet sett dagens ljus.⁸ Naturvetenskapliga dateringar och stilistiska drag talar för att kyrkorna i Hammarland och Eckerö verkliga är romanska och sannolikheten för tidig mission på Åland blir alltmera uppenbar.

Metod och naturvetenskapliga pilotprojekt

Det har upprepade gånger tidigare framhållits att bristen på skriftliga källor från åländsk medeltid framhäver kyrkornas betydelse som primärkällor. För

⁶ *Ålands medeltida kyrkor. Studier utgivna av Ålandsseminariet vid Anders Zorns professur i nordisk och jämförande konsthistoria tillägnade Sten Karling*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History of Art 25 (Lund 1973).

⁷ Åsa Ringbom, 'Sundskorset – ett medeltida minneskors?', *Väster om Skiftet. Uppsatser ur Ålands historia*, Åbo Akademi, Historiska institutionen, meddelanden 8. Red. Sune Jungar & Nils Erik Villstrand (Åbo 1986), s. 11-45.

⁸ Åsa Ringbom, 'De åländska kyrkorna berättar', *HArk* 96 (1991), s. 49-81, 'Early Christianization of the Åland Islands?' *Religion and Belief, Pre-printed Papers*, Volume 6. Medieval Europe 1992 (York 1992), s. 143-150, 'Naturvetenskapliga dateringsmetoder och Ålands kyrkor', *Festskrift tillägnad Kalevi Pöykkö på hans 60-årsdag den 9 oktober 1993*, Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier 14 (Helsinki 1993), s. 28-36 och 'Altarskåpet i Hammarland – rekonstruktion och ikonografi', *Det iconographiske blik. Festskrift til Ulla Haastруп* (Kobenhavn 1993), s. 111-118. Inlämnat till tryckning är dessutom följande manuskript, Åsa Ringbom, Gerhard Hakkarainen, Thomas Bartholin & Högne Junger, *Åland Churches and Their Scientific Dating*, proceedings of the Sixth Nordic conference on the Application of Scientific Methods in Archaeology Esbjerg, 19-23 september 1993, publiceras 1994 i Esbjergs Museums årskrift.

att få en klarhet i Ålands tidiga medeltid vore det ytterligt viktigt att i mån av möjlighet äntligen få kyrkorna korrekt daterade och analyserade; det gäller givetvis också kyrkornas inredning och den ornamentala utsmyckningen. Den djupa oenighet och de låsta positionerna inom forskningen på detta område, klargjorde i ett tidigt stadium att man i samband med projektet "Ålands kyrkor" skulle vara tvungen att gå tillväga på ett helt annat sätt än förut.

Behovet att nollställa sig i förhållande till tidigare forskning kändes stort. En tillräckligt objektiv ram att bygga vidare på kunde endast nås via ett intensivt utnyttjande av naturvetenskapliga dateringsmetoder. Modellen för hur detta skulle ske fick jag från Kenneth Gustavsson och hans utgrävningar på Kökar. Först i turen står kyrkorna i Hammarland och Eckerö, och meningen är att projektet småningom skall resultera i att alla kyrkor blir naturvetenskapligt analyserade och daterade.

Till de naturvetenskapliga dateringsmetoder som hittills varit aktuella hör dendrokronologi, och ^{14}C -datering av trä och murbruk. Eftersom tegel spelar en underordnad roll i kyrkorna i Eckerö och Hammarland kommer datering via termoluminiscens att nyttjas först i samband med Saltviks kyrka.

Dendrokronologin, den exaktaste av de naturvetenskapliga dateringsmetoderna, bygger på att man jämför årsringarna i det aktuella virket med årsringarna i en s.k. masterkurva för ifrågavarande område. Förutsatt att man i provtagningen lyckats få med samtliga årsringar fram till barken, kan man på detta sätt fastställa det exakta årtal när trädet fälldes. Dendrokronologisk datering är följaktligen möjlig endast där virket är friskt och välbevarat. Där virket inte är så välbevarat, där det t.ex. ruttnat eller skadats av brand, kan man tillämpa ^{14}C -analys. Men eftersom metoden är inexakt och endast kan ange dateringar inom vissa sannolikhetsmarginaler, är man dessvärre tvungen att ge avkall på precisionen.

Problemet med datering av trämaterial i de åländska kyrkorna i allmänhet är att man aldrig kan vara riktigt säker på att trävirket verkligen daterar det aktuella byggnadsskedet. På Åland har man nyttjat gran eller furu, som inte på långt när har samma beständighet som t.ex. ek. Det är dessutom svårt att datera gran via dendrokronologisk analys. Dendrokronologisk datering föreligger från alla de åländska medeltidskyrkor där det överhuvudtaget varit möjligt, och det förefaller som om vi här endast i undantagsfall når primärskedet, d.v.s. det skede när den första stenkyrkan byggdes. Det förekommer att man återanvänt äldre virke, men vanligare är att man i samband med

ombyggnad eller reparationer efter vattenskador och brand har ersatt äldre takkonstruktioner med nytt virke.

Ändå är naturligtvis den dendrokronologiska dateringen, som utförts av Thomas Bartholin vid Kvartärbiologiska institutionen vid Lunds Universitet, mycket värdefull även på Åland. Resultatet därav är bl.a. att en masterkurva från och med 1068 e.Kr. nu föreligger för Ålands del. Det tidigaste belägget kommer från Jomala kyrkas torn, där en bjälke i tredje våningen vuxit under perioden 1068-1270 e.Kr. Via dendrokronologin kan man på Åland relativt ofta fastställa tidpunkten för sekundära byggnadsskedet, som t.ex. för tornen, och därmed få fasta hållhakar i kronologin.

¹⁴C-analysen av murbruk är i alla fall viktigast, eftersom det är den enda metod som verkligen daterar det aktuella byggnadsskedet, d.v.s daterar tidpunkten när murbruket stelnade. Även denna metod är dock behäftad med samma inexactheter och sannolikhetsmarginaler som ¹⁴C-dateringen av trä. För att undvika dateringen av sekundära ingrepp måste provtagningsstället väljas med största omsorg. Proverna tas följaktligen endast undantagsvis externt från yttermurarna. Vanligen sker provtagningen inne på kyrkvindarna, eller på sådana ställen som sedan medeltiden legat väl skyddade och under tak.

Metoden att ¹⁴C-datera murbruk är känd sedan 1960-talet.⁹ Redan från början var man medveten om att metoden var förknippad med vissa problem. Det största hotet mot metodens tillförlitlighet är risken att obränd fossilrik kalk, som vanligen ingår i bruket, kan kontaminera provet och resultera i alltför tidiga dateringar. Detta kan ske ifall risken inte elimineras så, att den obrända kalken separeras från den finfraktion som utgör basen för analysen. Kontamineringsrisken, som är särskilt uppenbar i de kalkrika områdena ute i Europa, har uppfattats som så stor att man på flera håll givit upp metoden. Varnande kritiska röster har bl.a. hörts från Belgien.¹⁰

⁹ Metodfrågan behandlas grundligt i E. Sonninen, H. Jungner & P. Brämetsä, 'Dating of mortar and brick from the Castle of Kastelholm,' *Third Nordic Conference on the Application of Scientific Methods in Archaeology, Mariehamn*, Finska Fornminnesföreningen, ISKOS 5 (Helsingfors 1985), s. 385-389. Se även Robert L Folk & S. Valastro, Jr, 'Dating of Lime Mortar by ¹⁴C', *Radiocarbon Dating*, edited by Rainer Berger and Hans E. Suess, Proceedings of the Ninth International Conference Los Angeles and La Jolla 1976 (Berkeley-Los Angeles-London 1979), s. 721-732.

¹⁰ Se exempelvis, Mark van Strydonck, J.Y., Klaas van der Borg, Arie F.M. de Jong & Eduard Keppens, 'Radiocarbon Dating of Lime Fractions and Organic Material from Buildings', *Radiocarbon* 34 (1992), s. 873-879.

Trots detta har metoden från och med 1981 vidareutvecklats och tillämpats vid Laboratoriet för radioaktiv datering vid Helsingfors Universitet under ledning av H ö g n e J u n g n e r, i samband med olika åländska projekt. Via jämförande analys med andra naturvetenskapliga dateringsmetoder och mera traditionella dateringsmetoder, som skriftliga källor, myntfynd och stilhistoriska drag, har resultaten visat sig så intressanta och uppmanande, att det är allt skäl att gå vidare. Ifall ^{14}C -analys av murbruk verkligen fungerar har vi nämligen en utomordentlig metod att datera våra anonyma medeltidskyrkor. Resultaten från ^{14}C -dateringen av murbruk från dateringslaboratoriet i Helsingfors har regelbundet presenterats på olika internationella och nordiska vetenskapliga konferenser som berört naturvetenskapliga metoder inom arkeologin. Bemötandet har varit positivt.

Men ändå har dessa åländska experiment inte undgått att nagelfaras av kritiken. Arkeologen Ronnie Carlsson diskuterar huvudsakligen kontamineringsrisken, och menar att detta resulterat i alltför tidiga dateringar av Kastelholms slott¹¹, medan arkeologen och konsthistorikern Markus Hiekkanen med hänvisning till andra forskare refererar sex olika skäl för att övertyga läsaren om att metoden, åtminstone tillsvidare, är oanvändbar och inte överhuvudtaget bör tillämpas. Tre av skälen ökar möjligheten för alltför gamla dateringar. Till dem hör risken att kalken i tiden blivit ofullständigt bränd, och sålunda skulle kontaminera proven. Mursanden kan också innehålla sådana organiska orenheter som påverkar tillförlitligheten, och slutligen kan fragment av obränd kalk ha blandats in i mursanden. Till de skäl som påverkar proven i motsatt riktning, och som resulterar i alltför unga dateringar, hör en långsam härdning, eller en omkristallisering av karbonatkristaller, varvid koldioxiden från luften binds senare. Sedan kan man ju aldrig vara säker på att det aktuella provet representerar rätt byggnadsskede. Risken för att man analyserar murbruk från senare ingrepp och reparationer är stor.¹²

Denna kritik har inte alltid varit konstruktivt menad. Den har inte heller tillfört sådana argument i diskussionen som skulle ha varit okända eller nya för Laboratoriet för radioaktiv datering. Tvärtom är det så att man ingen-

¹¹ Ronnie Carlsson, *Kastelholm slott 33/34 – en arkeologisk undersökning i sitt sammanhang*. C-uppsats, Institutionen för arkeologi, Uppsala Universitet 1992, s. 50 och *Kastelholms slott. Dateringen av Kastelholms slott*, Museibyran, Kastelholm 1993:1, (Mariehamn 1993), s. 108-116, 199-205.

¹² Hiekkanen, s. 215-216, s. 274.

stans har varit mera bekymrad och mera medveten om riskerna för feldatering än just där. Ändå har just denna kritik varit nyttig och välkommen, då den verkligen sporrat till vidare ansträngningar. Den har resulterat i flera olika unika pilotprojekt som just ägnar sig åt att kontrollera provernas tillförlitlighet och som vidareutvecklar metodens precision. Ett sådant pilotprojekt inleddes 1993 under ledning av Gerhard Hakkarainen vid Institutet för geologi och mineralogi vid Åbo Akademi. Genom finslip av murbruket granskar han provernas geologiska sammansättning före analysen. Han beräknar den totala förekomsten av obränd kalk i provet, och därmed den maximala kontamineringsrisken. Han kan även spåra den rekrystallisering av kalcitkristaller, som eventuellt kan resultera i alltför unga dateringar.

Därefter simulerar han separeringsprocessen och följer med vad som sker med de fragment som består av obränd kalk. Finfraktionen, som genomgått en sikt på 65 mikroner (1 mikron = 1/1000 mm), och som utgör basen för dateringsanalysen, kontrolleras med elektronmikroskop i sådana förstorningar att enskilda kristaller på 1 mikrons storlek kan urskiljas. Hakkarainen har kommit fram till att flera prover från början saknat obränd kalk och att kontamineringsrisken där är obefintlig. Men även där obränd kalk förekommer i proverna, fungerar i allmänhet separeringen bra och kontamineringsprocenten är minimal.

van Strydonck, den forskare som kanske flitigast varnat för ¹⁴C-analys av murbruk, har kommit till osäkra resultat då han medvetet valt murbruk från värsta tänkbara ställen: "We chose locations that represent the worst possible conditions for mortar samples: 1) underground ruins, subject to severe perturbation (construction of new walls over older ones, digging of graves); 2) a building facade subject to temperature changes, air pollution and restoration." Han har också nyttjat en sikt på 250 mikroner, alltså en sikt som är nästan 4 gånger grövre än den som nyttjas vid dateringslaboratoriet i Helsingfors. Ändå utesluter inte van Strydonck möjligheterna att nå goda resultat: "Good results are possible only if the mortar is of high quality, which is not often the case in building foundations."¹³

Resultaten från kyrkorna i Hammarland och Eckerö föreligger och en utförligare redovisning av provernas karaktär och proveniens kommer att ingå i *Ålands kyrkor 1, Hammarland och Eckerö*, som småningom blir klar

¹³ van Strydonck & al., 'Radiocarbon Dating of Lime', s. 873-879.

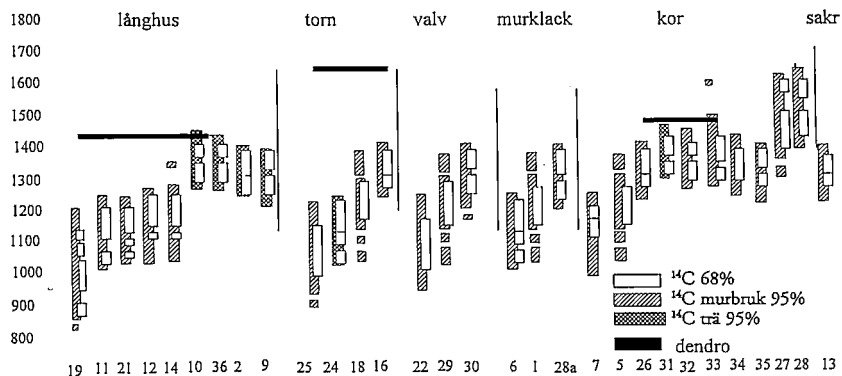

Fig. 1. Schema över de naturvetenskapliga dateringarna för Hammarlands kyrka. Skalan till vänster anger kronologin e.Kr. och siffran undertill anger respektive provnummer. Provernans karaktär framgår av rastreningen. Den vita stapeln, som innebär en sannolikhet på 68%, gäller såväl för ^{14}C -analys av trä som av murbruk. ^{14}C -analyserna är kalibrerade enligt Stuiver et. al 1993.

för tryckning. Vi kan dock tydligt se hur kaotisk kronologin skulle bli ifall man uteslutande förlitade sig på dendrokronologi och på ^{14}C -analys av trä. I Hammarland (fig. 1) skulle tornet från 1100-talet bli äldst (Haka 24), för att följas av långhus (Haka 9, Haka 10, Haka 2 och Haka 36) och kor (Haka 31) först på 1300-talet. Dendrokronologin visar att långhuset erhållit sitt tak på 1440-talet (och daterar därmed en konstaterad brand på långhusvinden) och att kortaket lades på 1460-talet, medan tornhuvun härstammar från 1600-talet. I vapenhuset i Eckerö (fig 2) skulle man bli tvungen att välja mellan en orimligt tidig datering till 800-900-talet (Eka 7) eller en till 1500-talet (Eka 8). Långhusets trädateringar divergerar alla sinsemellan. Där kan man strängt taget välja mellan tre olika sekler, d.v.s. från tiden omkring år 1200, och från 1300- och 1400-talen (Eka 11, Eka 10 och Eka 18), bara för att finna att takkonstruktionen dendrokronologiskt bestämts till 1600-talet.

Ifall man däremot kompletterar bilden med ^{14}C -analysen av murbruk, så framträder en mera logisk byggnadsutveckling. I Hammarland blir långhuset äldst (Haka 19, Haka 11, Haka 12, Haka 21 och Haka 14). Det uppfördes under 1100-talet, eller omkring år 1200. Följande byggnadsskeden uppvisar inte lika enhetliga dateringar och de är därför svårare att precisera. Torn, valv och murklack förefaller att uppföras relativt tätt inpå varandra

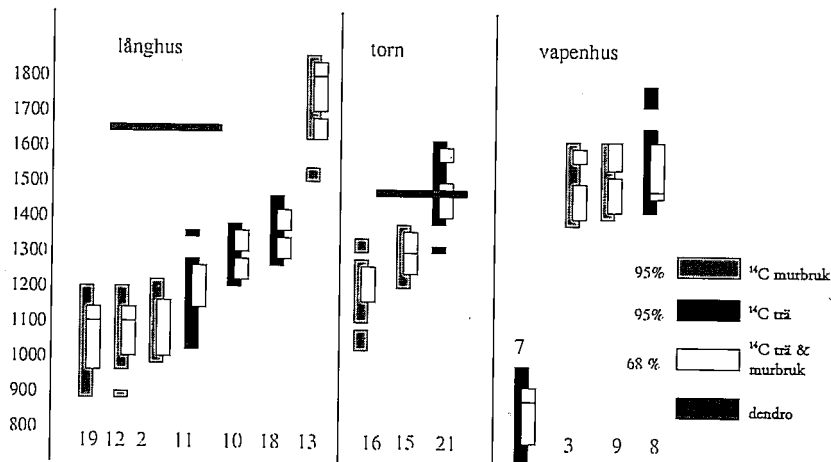

Fig. 2. Schema över de naturvetenskapliga dateringarna för Eckerö kyrka. För förklaring se Fig. 1. Prov nr 7, som tillhör vapenhuset ger en orimligt tidig datering som tyder på att man återanvänt äldre virke.

någon gång inom loppet av 1200-talet, eller inemot år 1300. Därefter följer koret från 1300-talet.

¹⁴C-analysen av murbruk i Eckerö långhus ger en samstämmig datering som är ännu tidigare än den för långhuset i Hammarland (Eka 19, Eka 12 och Eka 2). Samtidigt märker vi att dessa tidiga dateringar, som tillika är de dateringar som bäst stämmer överens sinsemellan, såväl i Hammarland som i Eckerö, härstammar från ¹⁴C-analys av murbruk. Vi ser emellertid också byggnadsenheter där murbruksproverna inte uppvisar samma enhetliga resultat. Idealet i så fall är att ge sig tid att ta kompletterande prover för att nå stabilare datering. Så har också skett.

I Eckerö uppvisade två prover från tornet (Eka 16 och Eka 15) sinsemellan divergerande resultat, resultat som därtill avvek från tornets dendrokronologiska datering till slutet av 1460-talet. Att en betydande skillnad mellan tornmur och trähuv inte behöver vara omöjlig, visade dateringarna av tornet i Hammarland. Då dessutom en kyrkklocka från 1200-talet alltså hänger i Eckerö kyrkotorn, var den spontana tolkningen den, att tornets stenparti

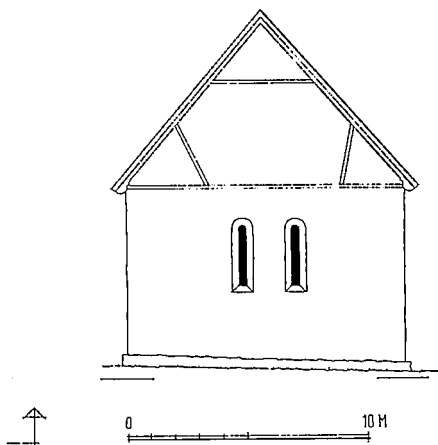

Fig. 3. Rekonstruktion av Hammarlands kyrka, östgaveln i det första långhuset. Gunnar Redelius 1993.

uppmurats på 1200-talet, medan huvan av någon anledning senare förnyats.

Men murbruksproverna i tornet i Eckerö var inte geologiskt kontrollerade, och tolkningen var osäker. Till all lycka märkte fotografen P.O. Welin små fragment av björknäver från den ursprungliga skålformen *in situ* i stöd-murens avlastningsbåge mot kyrkans ursprungliga västgavel. Dessa näverfragment var tillräckligt stora för en ^{14}C -datering i Acceleratorlaboratoriet i Aarhus. Analysen (Eka 21) resulterade i en bred datering för nävern, en datering som kulminerar under 1400-talet och senare även en kort period omkring 1600. Nävern kan således med stor sannolikhet kopplas till tornhuvens dendrokronologiska datering, och fyndomständigheterna – nävern härstammar från det virke som nyttjades vid murandet av avlastningsbågen – tyder på att även tornets stenparti tillhör 1400-talet och är samtida med huvan.

Till en början uppvisade också ^{14}C -analyserna av murbruk från koret i Hammarland otillfredställande och ojämna resultat (Haka 7, Haka 5, Haka 26, Haka 27 och Haka 28). Resultaten avvek dessutom delvis från den dendrokronologiska dateringen till 1460-talet av remstyckena i korets takkonstruktion. Kompletterande prover togs, bl.a. från korgaveln och en trä-

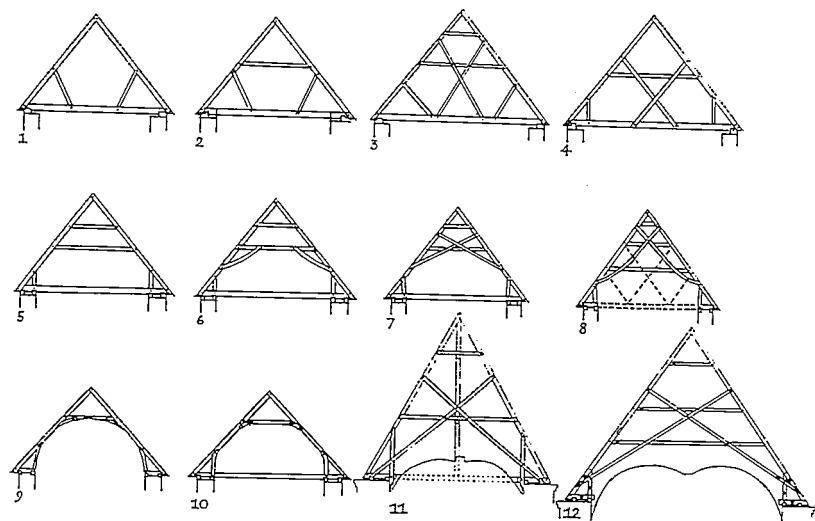

Fig. 4. Schema över medeltida takstolstyper. 1-10 takstolar från perioden omkring 1100-1250. Tecknat av Elna Möller, 'Tak', KHLNM XVIII, sp. 69-70. Aktuella i detta sammanhang är nr 1 och 2. Nummer 1 motsvarar takstolen i Eckerö kyrkas östgavel, medan gavlarna i Hammarlands långhus företräder såväl nummer 1 som 2.

stock som satt inmurad i hjässan på korvalvet (Haka 31-35). Resultatet blev en tillfredsställande stabilisering till 1300-talet för kor och korvalv.

Denna datering är principiellt viktig, eftersom den ger samma utslag för de träfragment som huvudsakligen sitter i långhusets yttre murliv och som därmed undgått den förödande brand som i början av 1400-talet härjade på långhusvinden (Haka 9, Haka 10, Haka 2 och Haka 36). Dateringen av dessa träfragment är svårförklarlig, men man kan inte nyttja dem som bas för dateringen av den ursprungliga stenkyrkan i Hammarland. Detta eftersom vi utgående från byggnadstekniska rön vet att stenkyrkan föregår koret med minst två olika byggnadsskeden. Emot den murklack som stöter stumt mot stenkyrkan, stöter nämligen i sin tur koret. Den dendrokronologiska dateringen av korets remstycken till 1460-talet talar för att man av någon anledning dröjt med att lägga permanent tak över koret. ¹⁴C-analyserade murpartier under remstyckena visar att man vid takets konstruktion delvis ommurat underliggande partier av korväggarna (Haka 27-28).

Den tidiga dateringen av långhuset i Hammarland understryks också stil-

historiskt av den ålderdomliga takvinkeln på 80° och av att man kopierat takstolens ursprungliga romanska konstruktion efter branden i början av 1400-talet (fig. 3). Den romanska takstolen med toppvinklar på 80° är ett vedertaget begrepp inom kyrkoarkeologin och den kan inte ignoreras i sammanhanget (fig. 4).¹⁴ Även de nyligen frampreparerade ursprungliga korfönstren i Hammarland, kalkstensinfattade parfönster i djupa rundbågsnischer talar för en tidig datering (fig. 5) av långhuset, och för en betydande kronologisk skillnad mellan långhus och kor.

Status quo för ¹⁴C-datering av murbruk är alltså följande: där flera murbruksprover i samma byggnadsenhet uppvisar dateringar som sinsemellan överensstämmer, och där det föreligger geologisk kontroll, har vi all anledning att lita på analysresultatet.

Men metodutvecklingen går vidare. I fortsättningen kommer proverna att genomgå ytterligare en parallellkontroll. Minimala mängder murbruk, mikroskopiskt kontrollerade och kliniskt fria från obränd kalk, kommer att genomgå en kontroldatering vid Acceleratorlaboratoriet vid Universitet i Aarhus under ledning av Jan Heinemeier. Specialisten på medeltida murbruk, Thorborg von Konow, som representerar oorganisk kemi vid ÅA och är finländsk representant i det kontinentala storprojektet Eurolime, kommer att kontrollera murbruket ur kemisk synvinkel och att ge murbruksproverna en ingående kemisk beskrivning, medan geologen Alf Lindros vid Acceleratorlaboratoriet vid ÅA skall följa upp den geologiska kontrollen som inleddes under Gerhard Hakkarainen. För att säkra provernas kvalitet deltar numera alla ovannämnda, inklusive Högne Jungner och undertecknad, redan vid provtagningsstillfället i fält. Småningom har det alltså utkristalliserats en tvärvetenskaplig kärngrupp som gör sitt yttersta för att vidareutveckla och precisera metoden att ¹⁴C-datera murbruk. Samarbetet är viktigt, meningsfullt och inspirerande.

Även i övrigt är det tvärvetenskapliga samarbetet med naturvetenskaperna högt prioriterat inom projektet "Ålands kyrkor". För att få ut maximal information av primärmaterialet, kyrkobyggnaden och dess skrud, deltar också geologen Anneli Utela från paleontologiska museet vid Helsingfors Universitet. Via mikroffossilanalys skall hon anefter artbestämma de oli-

¹⁴ Se t.ex. Elna Möller, 'Tak', *KHLNM* XVIII, sp 51-72. Se även Karin Andersson & Agneta Rosenqvist, 'Handledning vid byggnadsarkeologisk undersökning', *Det murade huset* (Stockholm 1980), s. 74-75.

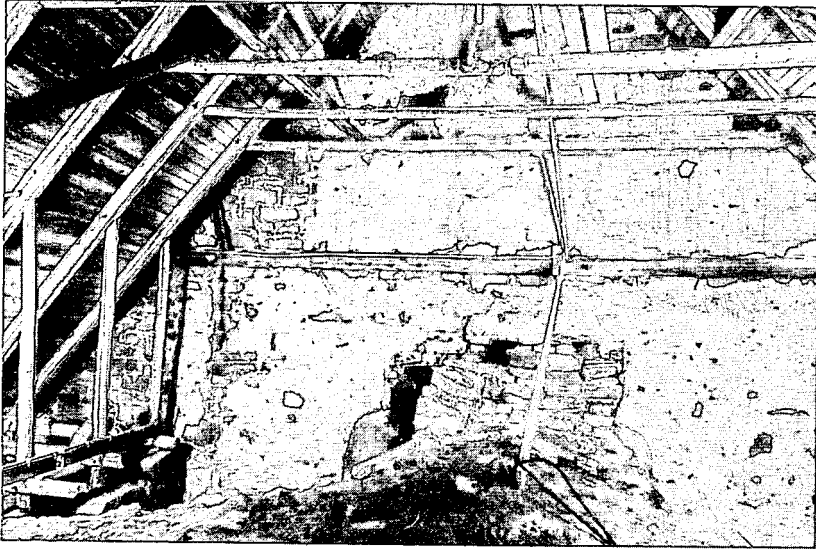

Fig. 5. Fragment av de ursprungliga korfönstren i Hammarlands kyrkas östgavel, fönstren förstördes i samband med uppförandet av koret under 1300-talet. Foto P.O. Welin 1993.

ka typer av kalkstensfragment som finns representerade i åländsk kyrkoarkitektur och inventarier. Detta för att utröna huruvida man eventuellt haft yrkesskickligheten och resurserna att nyttja lokala åländska ordoviciska kalkstensfyndigheter, eller om man varit beroende av import. Olika typer av kalkputs i kyrkornas exteriör genomgår under ledning av Alf Lindroos analys för att utröna orsaken till olika typer av färgskiftningar. De olika analyserna öppnar ständigt nya frågeställningar och möjligheter till nya rön.

Naturvetenskapliga metoder borgar för objektiv datering och analys. Resultaten från analyserna i kyrkorna i Hammarland och Eckerö föreligger, och vi får en datering för kyrkornas viktigaste byggnadsskeden, men ändå kan vi inte tillräckligt tydligt följa kyrkornas utveckling genom seklerna.

För att man skall förstå kyrkornas inre kronologi och byggnadshistoria tillnärmelsevis korrekt krävs att man därutöver beaktar de traditionella dateringsmetoderna. Sålunda beaktas i projektet såväl de fåtaliga medeltida skriftliga källorna som de efterreformatoriska kyrkoarkiven. På Åland är det så lyckligt att man, med vissa luckor, kan följa arkivalierna från nutid ända

till 1630-talet. De gängse kyrkoarkiven är relativt intakta fr.o.m. 1721, och därförinnan föreligger från 1600-talet sporadiska räkenskaper och Boethius Murenus' *Acta Visitatoria* 1637-1666.¹⁵ Detta gör att man ofta kan rekonstruera fram en bild av kyrkan sådan den tedde sig vid medeltidens slut.

En viktig del i processen är också de ständigt återkommande kyrkobesöken. Varje enskild kyrka granskas om och om igen. Varje gång görs nya iakttagelser. Nya detaljer dyker upp, detaljer som man tidigare inte uppmärksammat. En målsättning är att så vitt möjligt verkligen förstå detaljernas betydelse, och olika tankekonstruktioner i samband därmed kräver ständigt förnyad kontroll på platsen.

Fynd av medeltida mynt beaktas, så också de medeltida inventarierna och den dekorativa inredningen. Detta trots att såväl mynt som inventarier mycket väl kan härstamma från äldre kyrkor på platsen. De har dock sin givna plats i sammanhanget, och först när de på detta sätt ställs i relation till helheten kan de förhoppningsvis småningom hänföras till rätt skede. Tidigare forskning beaktas, respekteras och prövas.

Naturvetenskapliga dateringsmetoder utesluter inte heller den traditionella stilhistorien. Tvärtom ger naturvetenskaperna nu ypperliga tillfällen att testa tidigare vedertagen stilhistoria. Småningom kan man förhoppningsvis avgöra hur snabbt olika modestilar från europeiska kulturcentra nådde periferin, och småningom kan vi också måhända avgöra om det även här finns någon substans i sådana begrepp som romanik och gotik. Naturvetenskaperna är ett värdefullt komplement till de traditionella dateringsmetoderna, inte en ersättning för dem.

På alla tänkbara sätt söks pusselbitarna till den åländska medeltiden. För att förstå den svåra övergången mellan förhistoria och historia kommer givetvis den viktiga relationen mellan förhistorisk bebyggelse och kyrkorna att beaktas. Här utgör Milton Nunez vid Ålands Museum en viktig och självskrivna samarbetspartner. I sin datorbaserade forskning har han bl.a. funnit att gravfälten tenderar att tillta i storlek ju närmare kyrkan de ligger. Det förefaller alltså som om man även i bosättningen skulle kunna följa en kontinuitet mellan förhistoria och historia, på ett sätt som Roeck Hansen i sin kulturgeografiska forskning förbisett när hon inte har beaktat kyrkorna.

¹⁵ *Boethius Murenus' Acta Visitatoria 1637-1666*, Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar VI (Borgå 1905-1908).

För den historiska sakkunskapen inom projektet svarar Thomas Lindkvist.

Markus Hiekkänen och Ålands kyrkor

Det är viktigt att tidigare forskning respekteras, beaktas och prövas. Den frågeställningen är rykande aktuell eftersom Markus Hiekkänen i sin doktorsavhandling ger en radikalt annorlunda syn på de åländska kyrkorna än den som jag skisserat ovan. Så skiljer vi oss också radikalt från varandra i metodiskt hänseende. Men låt oss testa Hiekkänens klassificeringssystem och hans metodik när det gäller kyrkorna på Åland.

Greppet i Hiekkänens avhandling är innovativt och djärvt. Inledningsvis betonas en medveten strävan bort från stilhistoria och därmed vedertagen terminologi. Värdefull är den digra litteraturförteckningen. Utgångspunkten i avhandlingen är starkt kritisk till tidigare forskning och till alla traditionella dateringsmetoder. Sålunda underkänns metoden att använda skriftliga källor från medeltiden som berör kyrkobyggnaderna. Hiekkänen utgår kategoriskt från att skriftliga källor om kyrkor från tiden före 1400 avser träkyrkor. Uppgifter om avlat och finansiering betraktas som cirkelbevis. Efterreformatoriska arkivaliska uppgifter har inte kontrollerats, ehuru deras värde erkänns. Mynt och arkeologiska artefakter utesluts som kronologiska indikatorer, eftersom man inte kan vara säker på att de härstammar från ifrågavarande stenkyrka. Man kan inte dra några slutsatser utgående från tegelstorlek eller murningsteknik, inte heller inventarier kan nyttjas för datering. Det som däremot kan accepteras är väggmålningar som daterats via inskriptioner eller vapenbilder, och denna datering gäller sedan för hela kyrkobyggnaden, utan en tanke på att man eventuellt i ett senare skede kan ha försett kyrkan med väggmålningar.

Inte heller är Hiekkänen beredd att godta de naturvetenskapliga dateringsmetoderna. Termoluminiscens är i och för sig en ganska tillfredställande metod, men man kan inte utesluta möjligheten att teglet skulle vara sekundärt återanvänt från äldre byggnader, eller rentav att det skulle ha fraktats som ballast i hundratals år förrän det kommit till användning. Hiekkänens negativa inställning till ^{14}C -dateringen av murbruk beskrevs redan. ^{14}C -datering av organiskt material är däremot en rätt pålitlig metod, men för medeltiden ger den alltför breda marginaler. Inte heller kan man veta huruvida t.ex. stockar sitter i sitt ursprungliga läge i muren. Även de kan vara sekundärt använda från äldre byggnader.

Den enda naturvetenskapliga metod som finner nåd inför Hiekkansens ögon är dendrokronologisk datering av trämaterial som sitter stadigt förankrat *in situ* i muren. Så kan man t.ex. utgå från att dendrokronologisk datering av takkonstruktioner ger en säker datering för hela kyrkobyggnaden, eftersom man inte skall räkna med någon egentlig tidsdifferens mellan olika byggnadsperioder.

När nästan all traditionell datering förkastats, och därefter inte längre överhuvudtaget beaktas, tillämpas en helt ny dateringsmetod. Hiekkanen utgår från en rad olika element i kyrkobyggnaderna och dessa element nyttjas som indikatorer för kronologin. Elementen är portalerna, fönstren, nischerna, vindstrapporna, yttre predikstolar, gavelornamentik, vindsöppningar och valv. Ingen motivering ges till valet av element.

Resultatet är en radikal omdatering av Finlands kyrkor, tesen är att Finlands kyrkor är betydligt senare uppförda än vad man tidigare föreställt sig. Samtliga Finlands kyrkor, utom domkyrkan i Åbo, kan indelas i tre olika klasser, i klasserna A, B och C. Av dessa representerar A den största gruppen kyrkor, de som uppförts vid mitten av 1400-talet. De kyrkor som tillhör klass B härstammar från slutet av 1400-talet och början av 1500-talet, medan de som sinsemellan är aparta och inte passar in i systemet bildar klass C. Alla kyrkor i klass C finns på Åland och de härstammar huvudsakligen från 1300-talet. Jomala är den äldsta stenkyrkan i Finland, och den har uppförts under perioden 1260-1290.

Enligt Hiekkanen är alltså kyrkorna i Finland uppförda i rask takt enligt en tydligt genomtänkt och utstakad plan. Harmoni och symmetri i kyrkobyggandet talar för detta. Även där tydliga murfogar avspeglar olika byggnadsskederna kan man enligt honom utgå från att endast ett år förflutit sedan det tidigare skedet. Endast en handfull fastlandskyrkor har Hiekkanen kunnat tidfästa via dendrokronologisk analys av takstolar, och ungefär lika många via väggmålningar. De allra flesta förefaller dock att ha placerats in i systemet intuitivt.

Låt oss då testa Hiekkansens klassificeringssystem utgående från det åländska referensmaterialet. Genast måste man beklaga att inte Hiekkanen t.ex. valde takvinkeln till ett av sina element. Det skulle nämligen ha gett ett rätt spännande utslag. Takstolar av enkel konstruktion med toppvinklar på 80° betraktas som sagt allmänt som ett tecken på romansk kyrkoarkitektur. Dessa takvinklar är vanliga på Åland, medan de är ytterligt sällsynta på fastlandet. Strängt taget återfinns en sådan endast i den äldsta sakristiegaveln

i Åbo domkyrka. Några kyrkor i Finland, de flesta av dem i Åbotrakten, uppvisar takvinklar på 70°, medan de allra flesta har takvinklar på 60°. Jag rekommenderar ett kompletterande experiment där takvinklarna klassificeras och ges offentlighet. Men vi skall välja två element som tillämpats av Hiekkänen, fönstren och valven.

Fönstren

Ett fyrpassfönster i kalksten påträffat i samband med utgrävningarna i Hammarlands kyrka 1913 har bl.a. av Matts Dreijer tolkats som romanskt. Detta avfärdar Hiekkänen med

Although [the quatrefoil form] appears in Central Europe from at least the tenth century onwards, it is also present in later architecture, for example in fifteenth century churches in Finland (Laitila, Perniö, Porvoo, Pyhtää and Sauvo). According to Marja Mäkelä, the quatrefoil was still used in the seventeenth and eighteenth century [—]. Consequently, it cannot be used to date Hammarland church or any component of it to the Romanesque style.¹⁶

Något konfunderad över detta börjar man kontrollera läget i de uppräknade kyrkorna, för att finna att Hiekkänen här inte gör någon skillnad mellan ett unikt kalkstensfönster i fyrpassform (fig. 6) och fyrpassformad ornamentik som ingår i tegelblindringen i vissa kyrkor från 1400-talet. Resonemanget är svårt att förstå, det är ju fråga om olika funktion och olika material och två vitt skilda fenomen som sinsemellan överhuvudtaget inte kan jämföras.

De segmentkrönte fönstren i Finströms kyrkas sydvägg används som argument när det gäller att hänföra kyrkan till ett mellanting mellan klasserna A och B. Valdemar Nymans publicering av kyrkoarkivet där det tydligt framgår att fönstren förstorats på 1830-talet känner Hiekkänen till:

It has been assumed that the segmental-arched shape of these windows was executed in the nineteenth century. Nyman 1953, pp 113-115; Nyman 1955, pp 113-116; Nyman 1957, pp. 107-108, 117-118. The only alterations to these windows, however, were the removal of (brick?) tracery and the tympanum and their downward extension. The width of the interior and exterior recesses and the segmental shape of the arch are all original features. This was observed by the conservator Oskari Niemi in the church in 1927. The

¹⁶ Hiekkänen, s. 263, not 55.

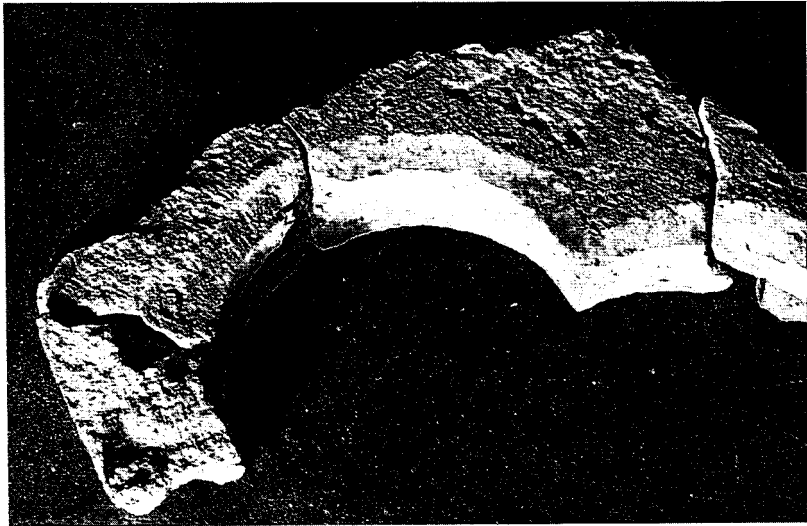

Fig. 6. Fragment av ett fyrpassformat kalkstensfönster ifrån Hammarlands kyrka. Dageröppningen mäter i diameter 64 cm, kalkstenen är 10,5–11 cm tjock. Det arkaiska fönstret är oprofilerat, förutom en omsorgsfullt mejslad avfäring utmed dageröppningen. Kalkstenen är geologiskt analyserad av Anneli Uutela. Den består av ordovicisk kalksten och är sammolikt av lokalt åländskt ursprung. Foto P.O. Welin 1994. Katalognummer 6856, MV.

original configuration of the arch is clearly visible from the exterior. Oskari Niemi's notes c 1927. MVHT. Author's field observations. 22.7.1991.¹⁷

Hiekkanen argumenterar alltså medvetet mot Nyman och mot uppgifter i kyrkoarkiven. Det är en principiellt viktig ståndpunkt som kräver en utförlig utredning. I biskopsvisitationen den 25 maj 1832 anges omsorgsfullt måtten på kyrkans samtliga fönster:

4 fönster på södra, 1 på östra och ett litet på västra sidan, eller Tormmuren, hvardera i 3 avdelningar med träd emellan rutorna som å södra sidan är 36 11 tums höga och 9 tums breda i hvardera fönster, men i östra, eller chorfönstret äro 72 rutor, 12 tum höga och 10 tum breda, och i det lilla i väster å tormmuren finnes 9 rutor af 10 tums höjd och 9 tums bredd.¹⁸

¹⁷ Hiekkanen, s. 264, not 66.

¹⁸ Biskopsvisitation 25.5 1832, Domkapitlet i Åbo, E VI 22a, Åbo Landsarkiv.

Vid sockenstämman den 25 september 1836 beslöts bl.a. följande:

att alla fyra fönster åt söder skulle göras en half gång bredare och utdragas längre ned — Dock med den anmärkning, rörande fönstrens och gluggarnas uppbyggande att dessa förändringar, efter något pröfvande, icke skulle medföra någon våda för kyrkan.¹⁹

1839 fattades även beslut rörande korfönstret, det skulle förstoras ”i samma form som de övriga fönstren, men åtminstone en aln djupare nedåt.”²⁰ Vid visitationen den 10 augusti 1846 konstaterades kyrkan ha ”4 fenster på södra, 1 på östra och ett litet på vestra sidan eller tornmuren. Alla fem kyrkans fenster är större upphuggna, nya.”²¹

Den tidigare fönsterstorleken kan med lätthet rekonstrueras och jämföras med situationen i dag. 36 rutor som är 11 tum höga och 9 tum breda och indelade i tre avdelningar med trä mellan rutorna, ger en fönsteröppning på c:a 252 x 92 cm. Nuvarande sydfönster mäter i dageröppningen c:a 320 x 130 cm, vilket innebär att man till punkt och pricka följt förslaget från sockenstämman genom att bredda fönstren med hälften och att förlänga dem nedåt. Självklart vet man ingenting om de tidigare sydfönstrens inramning och krön. En rekonstruktion enligt ovan angivna måttenheter visar att korfönstret före utvidningen 1839 mätte c:a 360 x 153 cm. Meningen var att fönstret skulle erhålla samma form som de övriga och förlängas en dryg aln nedåt. Medeltida kalkmålning i interiören bekräftar att fönsternischen lämnats intakt, trots att dageröppningen har erhållit samma form som i sydfönstren. Ingen breddning av korfönstret var heller aktuell. Så är också bredden på korfönstret idag den samma som före 1839, medan fönstret faktiskt planenligt utvidgats nedåt.

Och det som Oskari Niemi skrev om sydfasadens fönster i sin rapport från Finström var följande:

Alla sydväggens 4 fönster har ursprungligen existerat, men de är senare *förstora*de. I varje fönster är den ena sidan *ursprunglig*. I korfönstret västra sidan, i de andra östra sidan. Med hjälp av detta kan man få klarhet i de tidigare fönstrens utseende. Fönstren har suttit mycket högre, på samma nivå som korets stora fönster. På denna nivå har fönsterbänken höjt sig,

¹⁹ Protokoll fört vid allmän kyrkostämma i Finströms moderkyrka 25.9 1836, Socken- och kyrkostämmoprotokoll 1811-1878, II Ca 3, Finströms pastorskansli, Mikaelsgården.

²⁰ Kyrkostämmoprot. 16 och 23.12 1838, och 20 och 27.1 1839, II Ca 3, Finströms pastorskansli, Mikaelsgården.

²¹ Biskopsvisitation 10.8. 1846, Domkapitlet i Åbo, E VI 22a, Åbo Landsarkiv.

inte så brant som korets fönsterbänk, utan på samma sätt som sakristians fönsterbänkar. Därifrån 2 m uppåt vidtar bågens rundning, bågen är 50 cm hög. Fönstren är nedåt utvidgade ca 90 cm.²²

Uppenbarligen har Hiekkänen läst fel, han har blandat med Niemis beskrivning av korfönstret i Finström:

Fönstret ursprungligt, det bevisar den gamla rappningsytan och det bevisar den äldsta målningen, som pryder fönstrets kanter. Den förändring som skett är att fönsterbänken flyttats nedåt och att fönsterbrädet utvidgats. Fönsterbänken har varit hög och brant. Av den kan man alljämt tydligt skönja ca 40 cm höga spår och fönsterkarmens rappnings-spår visar tydligt bänkens läge. Från fönstrets nedre kant har den rest sig c 1 m högt. Det ursprungliga fönstret har således varit 4 m högt. Inre nischen har mätt 5 m. Fönstret 2m 20 cm brett. Tegel har endast använts i övre delens rand, på båda sidor.²³

Andra fönsterförändringar som arkivaliskt kan bekräftas, och som Hiekkänen behandlar som om de vore medeltida, är bl.a. korfönstret i Eckerö, som upprepade gånger förändrats,²⁴ och korfönstren i Sund, som så sent som år 1882 erhållit sitt nuvarande utseende med en höjd på c:a 5 m. Tidigare

²² Min kursivering. "Kaikki 4 eteläseinän ikkunat olleet alkper. olemassa, mutta myöhemmin suurennettut. Jokaisessa ikkunassa toinen sivu alkup. Kuori-ik. länsipuolinen, muissa itäpuolinen. Näiden avulla voi saada selkoa entisistä akkunoista. Akkunat ovat olleet paljon korkeammalla, samalla tasolla kuin kuorin suuri ikkuna. Sillä korkeudella on kohonnut ikkuna penkki ei niin jyrkästi kuin kuori ikkunan penkki, vaan samoin kuin sakariston ikkunien penkit. Siitä 2 m ylös alkan. holvin kaarentuma, jonka nousu on 50 cm. Ikkunoita laajennettu alaspäin n. 90 cm." Niemis spontana blyertsanteckningar av Juhani Rinne insända till Arkeologiska kommissionen 21.6. 1927. Historiska avdelningens topografiska arkiv, Finström, MV.

²³ "Ikkuna alkuperäinen, sitä todistaa vanha rappauspinta ja sitä todistaa vanhin maalaus, jolla ikkunan reunusta on koristettu. Tapahtunut muutos on ikkunapenkin alentaminen ja ikkunapielien laajentaminen. Ikkuna penkki on ollut korkea ja jyrkkä. Siitä on vielä selvästi huomattavissa n. 40 cm korkuinen jäännös ja seinä (lista?) rappaus jälki osoittaa selvästi penkin sijan. Se on noussut ikkunan alalaidasta n 1 m korkealle. Alkuperäinen ikkuna on ollut siis 4 m korkea ikkuna. Sisäaukon ollessa 5 m. Ikkunan leveys 2 m 20 cm. Tiiltä käytetty ainoastaan yläosan reunassa, molemmin puolin. Ikkuna 2,5 m korkeudella lattiasta/ lattia ollut ennen alempana." Niemis rapport om sina iakttagelser i Finström, som av Juhani Rinne sändes till Arkeologiska kommissionen 21.6.1927. Historiska avdelningens topografiska arkiv, Finström, MV.

²⁴ Räkenskaperna från 1663 och 1672, tyder på utvidgning och reparation av korfönstret. III Ga 1, Ålands Landskapsarkiv; 1822 skedde definitivt en utvidgning av korfönstret. Räkenskaper 1820-22, XVIIa, Eckerö prästgård.

höjdmått var 5 1/2 alnar, eller ca 3,20 m.²⁵ Exempelen från andra fönst-
erförändringar från 1800-talet kunde fortsättas i det oändliga.

Men innan vi lämnar fönstren måste vi dröja vid ett märkvärdigt resone-
mang om dateringen av kapellen i Lemböte och Signildskär. Det kan i sam-
manhanget nämnas att Signildskär är det enda monument som författaren
inte synat på platsen. Det förklarar eventuellt den ytterligt knapphändiga
informationen om kapellet i fråga. Totalt nämns det tio gånger. Fyra gånger
får vi veta att det lilla kapellet med inre mått på 8 x 5,7 m saknat sakristia,
två gånger att det saknat vapenhus. Så har det enligt Hiekkänen aldrig do-
kumenterats vare sig i ord eller bild. Ändå ingår Reinhold Hausens
planritning från 1890-talet, jämte fotografier av kapellruinen innan den för-
stördes, i L. W. Fagerlunds Signildskär, Åland VIII (1923), som finns
med i litteraturförteckningen. "As only the foundation of the Chapel of Sig-
nildskär at Eckerö is known, no further conclusions are possible" – "cannot
be classified".²⁶ Inte desto mindre vågar Hiekkänen angående dateringen av
Lemböte och Signildskär fastslå följande: "both chapels were built in the
Late Middle Ages as shown, for example, by the form of the east window of
Lemböte Chapel".²⁷

Fönstret i Lemböte finns dokumenterat i ruinerat skick i Hausens foto-
grafi från 1871. I ett annat sammanhang konstaterar Hiekkänen att kor-
fönstret i Lemböte tillsammans med korfönstren i Hammarland och Kum-
linge tillhör en distinkt grupp av nischfönster som saknar all accentuering.
Hit kan man enligt honom även räkna korfönstren i Finström, Karis, Lojo,
Kimito o.s.v. Till saken hör att dessa kyrkor enligt Hiekkänenens klassificering
representerar såväl klasserna A och B som C. Sedan får vi veta att det en-
dast är korfönstret som definierar Lemböte kapell, det är rundbågat, relativt
brett och lågsittande. "On these grounds the chapel clearly belongs to Class
B".²⁸ Det är svårt att följa resonemanget, som närmar sig stilhistoria i sin
extremaste form. Och det är svårt att se vilken relevans fönstret i Lemböte
kan ha för dateringen av Signildskär.

Vi skall ännu kasta en blick på arkivalierna för Lemböte. Den 28 septem-

²⁵ Biskopsvisitation 9.2 1829, Domkapitler i Åbo, E VI:188; Prostevisitation 16-17.10
1882, Domkapitlet i Åbo, E VI:188, Åbo landsarkiv.

²⁶ Hiekkänen, s. 192, s. 197.

²⁷ Hiekkänen, s. 246. Min kursivering.

²⁸ Hiekkänen, s. 193.

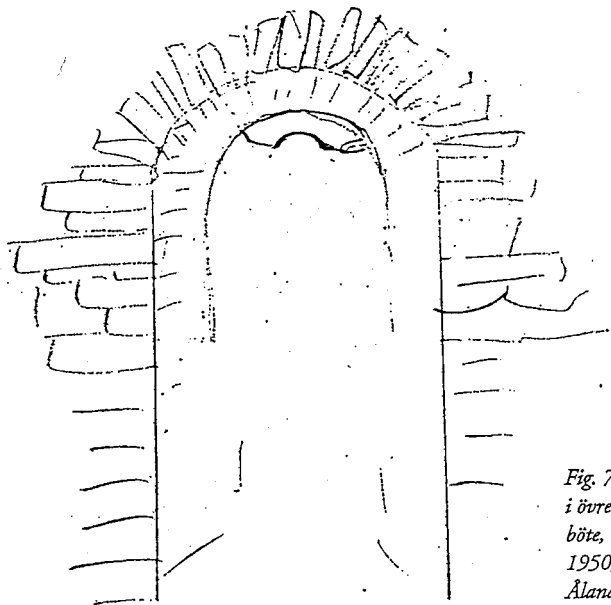

Fig. 7. Kalkstensfragment inkilat i övre delen av korfönstret i Lemböte, skiss av Matts Dreijer 1950, Topografica Lemböte, Ålands Museum.

ber 1892 rapporterade arkitekt Allan Schulman om sina åtgärder och rön vid restaureringen av Lemböte kapell följande:

Fönstret i östra muren har jag försökt bibehålla så mycket som möjligt i den form det nu har, emedan där skönjes tydliga märken efter bortfallna sandstensornament, hvilka vi icke funnit bland gruset utanför eller inne. Det ser nästan ut som om fönstret alls icke skulle ha haft något glas, utan varit fyllt med kalkstensornament i form af hjulmönster. En dylik rund sandstensbit hafva vi funnit – ingenting vidare af detta allt.²⁹

Det omtalade stenfragmentet som Schulman iakttog inkilat i östgaveln 1892 fanns ännu kvar *in situ* när Matts Dreijer granskade kapellet 1951. Han beskriver fönstret med en åtföljande skiss (fig. 7):

Lemböte kapell har i korfönstrets hjässa en mellan gråstensflisorna i fönstervalvet inmurad fönsteromfattning av kalksten ca 25 cm lång, med ränna för fönstret. Denna fönsteromfattning visar klart att korfönstret varit ett rundbågsfönster om högst 30 cm bredd.³⁰

²⁹ Topografica Lemböte, Ålands Museum.

³⁰ Matts Dreijers anteckning från 1950, Topografica Lemböte, Ålands Museum.

Enligt Hiekkänen har Signildskär och Lemböte vidare gått samma öde till mötes som övriga åländska kyrkor, de har givits en osannolikt tidig datering. Hans åsikt är den att "Signildskär and Lemböte (—) were built at the beginning of the sixteenth century at the earliest."³¹ Intressant är det därför att ta del av tidiga dokumentationer från kapellet. En av de första beskrivningarna av kapellet härstammar från 1674, och redan då var förfallet påtagligt:

Ifrån Moder kyrckian 1/2 Mijll, wiedz een By Lemböte bed: är ett Steen Capell, hvilket af dee gamble ähr kallat S. Olofs Capell, säjes till lengden wara 12 alnar, och på bredden 8 alnar: Altaret kan sees ännu, men taaket långo för detta affallit; in och utan till medh Björckar kringwext.³²

Idag är dessvärre det ovanbeskrivna kalkstensfragmentet i kapellets östgavel försvunnet, men det är klart att det rör om något helt annat än ett fönster från 1500-talet, eller ett från efterreformatorisk tid. Här måste man även fråga sig om det rimliga i en metod som så fullständigt ignorerar mynten. Vid utgrävningen av ruinen i Signildskär påträffades två skelettbegravningar i en klyfta under kapellgolvet. Totalt föreligger 44 mynt från medeltiden. Två av dem är från 1200-talet och hela 27 härstammar från 1300-talet.³³ I oktober 1840 påträffades ett större skattfynd i Lemböte kapell. Fyndet inrapporterades till *Åbo Tidningar* några veckor senare:

Detta ställe besöktes i början af oktober månad detta år af Pastorsadjunkten i församlingen, Erik Klerck, som under *bortrödjandet af några stenar på vestra sidan om den till en del quarstående östra gafveln, i gruset upptäckte några små, runda bleckskifor, skadade af erg-* dessa upptogos, flere uppletades, och antalet af dem som funnos uppgå till 270, som sedan de blifvit rengjorda, vägde tillsammans 5 1/2 lod. — Mätte detta fynd leda till vidare forskningar och uppdagelser om den gråa forntiden, samt gagna vetenskapen.³⁴

Dessa mynt, som redan 1841 granskades av numismatikern Bror Emil Hildebrand i Stockholm, och som sedermera delvis försvunnit i okända

³¹ Hiekkänen, s. 252.

³² Relation och Anteckning på Monumenter och Antiquiteter uti Lemlandz Socken belägna, och af Gamble män afhörde — —, 22 martij 1674, Mathias Benedictj Hedemorus p. i Lemland m.p. Topografica Lemböte, Ålands Museum.

³³ Matts Dreijer, 'Kapelruinen på Signildskär', *Åländsk Odling* 1949. Henrik Klackenbergs, *Moneta nostra, Monetariseringen i medeltidens Sverige*, Lund Studies in Medieval Archaeology 10 (Lund 1992), s. 312-313.

³⁴ *ÅT* 2.12.1840. Min kursivering.

öden, har av Bengt Thordeman samtliga hänförs till 1200- och 1300-talet. Henrik Klackenbergs, är försiktigare. Han menar att uppgifterna är osäkra och fransar därmed det förmodade depåfyndet. Detta till trots registrerar han från Lemböte kapell totalt 55 mynt från medeltiden. Av dessa är minst 17 från 1200-talet, medan 3 hänförs till 1400-talet.³⁵ Fyndomständigheterna – mynten påträffades omedelbart intill korväggen (andra källor nämner t.o.m. att mynten påträffas under altarstenen)³⁶ – talar tydligt för att mynten måste tillhöra det aktuella stenkapellet och inte en eventuell företrädare i trä.

Valven

Låt oss så granska valven ur åländsk synvinkel. Hiekkänen har noterat att valven i Finström är sekundära i förhållande till långhuset, men enligt honom är tidsskillnaden inte stor. Långhuset som tillhör klass A uppfördes enligt Hiekkänen vid mitten av 1400-talet, medan välvningen tillhörande klass B ägt rum på 1470- eller 1480-talet. Därefter uppfördes tornet; den tid som förflöt mellan välvning och tornbygge behöver inte ha varit särskilt lång.³⁷

Dendrokronologin från Finström föreligger i sin helhet. Proverna togs av Thomas Bartholin den 8 oktober 1991, inom ramen för projektet "Ålands kyrkor" och de har inte tidigare publicerats (fig. 8). Schemat är dessvärre typiskt för de åländska kyrkorna – långhuset erhåller inte en pålitlig datering enbart via dendrokronologi. Åtskilliga av proverna från långhuset var av gran och lät sig därför inte dateras, men där man överhuvudtaget fick något utslag visar det sig att trämaterialiet i takkonstruktionen härstammar från olika tider, alltifrån 1410-talet till 1550-talet, och det är ingalunda självklart vilket av proverna som ger det riktiga utslaget. Dock vet vi att välvningen är sekundär i förhållande till långhuset och vi vet också att långhusets välvning var fullbordad innan tornet restes. Vid välvningen av långhuset hade

³⁵ Bengt Thordeman, 'Sveriges medeltidsmynt', *Nordisk kultur* 29 (Stockholm 1936), s. 73 nr. 94. Klackenberg, s. 310.

³⁶ L. W. Fagerlund, 'Anteckningar om anmärkningsvärda fynd av mynt i åländsk jord', *Åland X* (Åbo 1937), s. 122-123. Wilh. Lagus, 'Numismatiska Anteckningar II. Om mynt funna i finsk jord', *Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk* 60 (Helsingfors 1900), s. 88-89, nr. 71.

³⁷ Hiekkänen, s. 220, s. 242-3, s. 252.

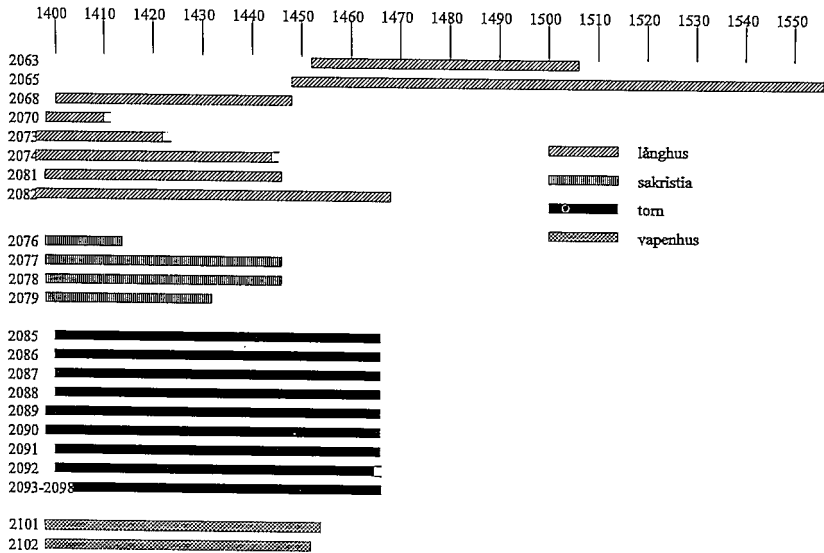

Fig. 8. Schema över de dendrokronologiska dateringarna i Finströms kyrka. Tidsaxeln visar träprovernas årsringar fram till fällningsåret. Streckad avslutad stapel anger att prover saknat yttre årsringar.

man dock beaktat även tornet, vilket framgår av att pelarna under tornet är betydligt grövre än de övriga, detta även frånsett den sekundära stödmur med spetsbågiga öppningar som uppförts under tornet. Det är endast i tornet som dendrokronologin ger en övertygande datering och därav får vi en *terminus ante quem* även för långhuset och valvet. I tornet kan vi följa en lång serie prover som alla visar att virket till träkonstruktionen fällts senast 1467. Sannolikt var alltså välvningen av kyrkan fullbordad före 1450. Remstyckena i sakristian och vapenhuset anger att kyrkan vid seklets mitt genomgått ett dynamiskt byggnadsskede. Schemat av den dendrokronologiska dateringen i Finströms kyrka är intressant, eftersom det visar att man i långhuset mycket snart, redan inom ett par decennier, sett sig tvungen att byta ut delar av takkonstruktionen (se proverna 2063, 2065 och 2082).

Den dendrokronologiska dateringen utesluter möjligheten att klassificera delar av Finströms kyrka som kategori B. Men i övrigt kan man tycka att dendrokronologin bekräftar Hiekkansens tes om att kyrkorna uppförts i rask

takt utan större tidsdifferens mellan de olika byggnadsenheterna. Så kan det tolkas ifall man förbigår alla andra indicier. Hiekkänen ifrågasätter det sekundärt inmurade tråhuvudet i tornvalvet i Finströms kyrka och dess ursprungliga samhörighet med kyrkan. Huvudet har ¹⁴C daterats till 1150 ± 95 e.Kr.³⁸ Angående dateringen hävdar han "One date is no date"³⁹. Nej, förvisso inte. Men nu föreligger sedan länge flera andra ¹⁴C-dateringar av trävirke i Finströms kyrka. Kalibrering enligt Stuiver & Pearson 1986 ger följande resultat:

1. Hel-1080, Bjälke snett inmurad i östgavelns sydsida, 974-1048, 1091-1119, 1143-1193 e.Kr.
2. Tråhuvudet i tornvalvet, 1160-1280 e.Kr.
3. Hel-1170, Bjälke inmurad i NO-gavelhörnet ovan koret. Bjälken belägen i flykt med Hel-1080, 1244-1317, 1346-1389 e.Kr.
4. Hel-1168, Golvplanka i mellanvåning i tornet, i tornrummets mitt, 1244-1317, 1346-1389 e.Kr.
5. Hel-1169, Bårbjälke i mellanvåningen i tornet, invid tornets sydvägg, 1260-1410 e.Kr.
6. Hel-1167, Golvplanka i mellanvåning i tornet, invid tornets västmur, 1410-1510 e.Kr.⁴⁰

Som vi ser tillhör endast den sistnämnda golvplankan tornets verkliga byggnadsskede, medan alla andra tillhör tidigare skeden och säkert är sekundärt återanvända. Några härstammar måhända från den lilla träkyrka, vars grunder påträffades vid utgrävningarna 1969-70.⁴¹

Ingen annan åländsk kyrka har konstaterats innehålla lika gamla mynt som kyrkan i Finström. Förutom en eventuell skattgömma i sakristian rymmande 28 mynt från tiden före 1275, föreligger i långhuset ett mynt från 1150, ett från 1250-1300, 26 från 1300-1350 och 25 från 1350-1400, vilket innebär att vi från denna kyrka totalt har 79 mynt från tiden före 1400.⁴² Till saken hör också att den nuvarande sakristian inte hör samman med träkyrkan.

³⁸ James Buckley, (Westwood Laboratories, 50 van Buren Avenue, Westwood, New Jersey) t. Matts Dreijer 17.6.1968. Topografica Finström, Ålands Museum.

³⁹ Hiekkänen, s. 216.

⁴⁰ Förutom tråhuvudet är alla analyser utförda i Laboratoriet för radioaktiv datering, Helsingfors, Kurt Weber t. Museiverket om provens proveniens 21.4.1978; Torsten Edgren t. Kurt Weber 22.3.1979, (brevet inkluderar en kopia av brev från Högne Jungner t. Torsten Edgren 7.4.1978). Ålands Museum. Kalibreringen är utförd av Kenneth Gustavsson.

⁴¹ Se Matts Dreijer, 'S. Mikael i Finström,' *Åländsk Odling* 1973, s. 7, fig. 2.

När allt detta redovisats framstår en helt annan kronologi för kyrkan i Finström än den som Hiekkänen tänkt sig. Personligen tror jag att den dendrokronologiska dateringen av långhuset daterar den sekundära valvningen, och att det mycket väl kan ha stått en stenkyrka på platsen betydligt tidigare. Men ännu är inte kyrkan i Finström närapå tillräckligt väl analyserad, och det finns säkert skäl att återkomma till kyrkans byggnadshistoria och kronologi. Hiekkänens fältobservationer har övertygat honom om att generationer av tidigare forskare farit vilse när det gäller valvens konstruktion i Finström. De har inte observerat att tegelriiberna i valven är bärande.

A special form of the cross-vault is found in Finström church (Fig. 145). Its vaulting has been regarded as a primitive attempt at imitating more developed vault forms by applying brick ribs to the surface of a barrel vault of flagstones and adding penetration vaults. This suggestion has been repeated by consecutive generations of researchers. Investigations carried out by Veikko Kiljunen in 1970 in connection with restoration showed that the brick ribs are in fact bearing structures.

But even Kiljunen claims that the vaulting was a variant of a stellar vault developed from the basic structure of a barrel vault. Closer analysis shows, however, that all five vaults of the nave were built as eight-celled cross-vaults with penetration vaults fitted with ribs in their crowns extending into the side walls. The ends of the tranverse ribs of vaults 4 and 5 are joined by auxiliary ribs.⁴³

Kiljunen skriver följande:

Här i kyrkans andra valv gjorde vi också ett viktigt rön gällande byggnadstekniken. För att konstatera hur ribban verkligen var murad, gjorde vi en provhackning i sydöstra ribbans nedre del, i synnerhet som vi redan i arbetets tidigaste skede hade konstaterat den felaktiga slutsats som gjorts av tidigare forskare, att valvens ribbor enbart skulle bestå av format och målat murbruk. *Visserligen undersökte vi endast några ställen --- men de undersökta ställena visade på ett övertygande sätt att valven och ribborna inte enbart var samtidigt utförda, välplanerade och skickligt murade, utan att ribborna dessutom var murade i tegel, så åtminstone där vi utförde provhackningen. Tillämpningen av ett stjärnvalv, utvecklat ur grundlösningen av ett tunnvalv, är i denna kyrka synnerligen skickligt förverkligad av natursten och i ribborna således åtminstone delvis av tegel.*⁴⁴

⁴² Kenneth Jonsson & L.O. Lagerqvist, 'Mynten från Finströms kyrka, Åland', *Åländsk Odling* 1974. Klackenborg, s. 305.

⁴³ Hiekkänen, s. 142.

⁴⁴ Min kursivering. Tässä kirkon toisessa holvissa teimme myös merkittävän rakennustekniikkaa koskevan havainnon. Teimme koehakkauksen kaakkoisruoteen alaosaan todetaksemme miten ruode on todella muurattu, etenkin kun jo työn varhaisimmissa vaiheissa olimme todenneet virheelliseksi sen aikaisempien eri tutkijoiden tekemän päätelmän, että holvien ruo-

Utgående från enstaka kontroller i andra travén, uttrycker sig alltså Kiljunen ganska försiktigt. Det gör han också klokt i. I korvalvet finns det nämligen inga ribbor överhuvudtaget, ingen relief kan urskiljas. I koret är välvningen av helt annan karaktär än i långhuset, putsytan är slät och fin. Ribborna i koret är endast en illusion och en del av den målade takornamentiken. I den västra travén bildar de ornamentala ribborna inga fullständiga stjärnor, utan där slutar flera av dem i tomma intet, mitt i kapporna.

I Hammarlands kyrka anser Hiekkänen att långhusvalven är ribblösa kryssvalv i gråsten och att välvningen i princip är likadan som i koret, med vissa strukturella skillnader — här hänvisar Hiekkänen till Ann Cathrine Bonnier.⁴⁵ Det har undgått såväl Hiekkänen som Bonnier att långhusvalven i Hammarland är väsensskilda från korvalvet, som faktiskt är ett regelrätt kryssvalv vilande på sköldbågar. Korvalvet är också av gråsten och saknar ribbor, men där slutar alla likheter med valvet i långhuset. Långhusvalven i Hammarland är nämligen inga kryssvalv alls, de är otroligt väl slagna kupoler indelade i åtta fält, som vilar på den lågt sittande gördelbågen och de som pendentiv fungerande svicklarna. I koret är stenarna lagda som två varandra skärande tunnvalv, medan stenarna i långhusvalvet är lagda i koncentriska cirklar, detta för att minimera sidotrycket och sålunda skona långhusväggarna för större ingrepp.

Om Hammarland säger Hiekkänen vidare att den s.k. murklacken vore från 1650 då den skulle ha uppförts i samband med inrättandet av en murtrappa till predikstolen.⁴⁶ I kortrappan och uppe på korvinden syns det dock tydligt att murklacken byggnadstekniskt föregår koret. Koret stöter som nämnt stumt mot murklacken. För en trappa i långhusets sydöstra hörn behövdes sannerligen inte en stenkonstruktion som i bredd mäter 2,5 m och drygt 4 m i längd, och som i höjd ställvis t.o.m. överskrider de nuvarande korväggarna. Den trappa som Hiekkänen tänker på är inte heller från 1650,

teet on tehty pelkästään laastista muotoilemalla ja maalaamalla. Tosin me tutkimme vain muutamia kohtia, — mutta tutkitut kohdat osoittivat vakuuttavasti että holvit ja ruoteet eivät ole ainoastaan samanaikaisesti tehty, hyvin suunniteltu ja taitavasti muurattu, vaan ruoteet on vieläpä muurattu tiilestä, näin ainakin koehakaruissa kohdissa. Tynnyriholvin perusratkaisusta kehitetty tähtiholvin sovellutus tässä kirkossa on hyvin taitavasti toteutettu luonnonkivistä ja ruoteissa siis ainakin osaksi tiilistä, Historiska avdelningen, Topografiska arkivet, Finström, MV.

⁴⁵ Hiekkänen, s. 142, s. 270 not 283.

⁴⁶ Hiekkänen, s. 281 not 246.

utan från 1836, då enligt kyrkoherden Pehr Ulric Ferdinand Sadelin "Ny Predikstol blef förfärdigad och uppsatt samt en ny gång dertill bruten genom muren".⁴⁷

Hiekkänen konstaterar att Sunds kyrka vore den största på Åland, och den enda med en inre längd som överskrider 23 m.⁴⁸ Enligt appendix III, som anger kyrkornas dimensioner, vore dock Finström ännu större med en inre längd på 25,6 m. Man måste även beklaga att den i övrigt värdefulla sammanställningen av de finländska medeltidskyrkornas planritningar ingalunda återger kyrkorna i deras medeltida skick. Sålunda återfinner vi t.ex. Jomala kyrkas plan, sådan den ter sig efter radikala ombyggnader på 1800-talet, trots att den medeltida planen är välkänd från tidigare ritningar. Visserligen kan man hävda att dessa tidiga ritningar är opålitliga i detaljerna, men att grundplanen överensstämmer med medeltida förhållanden har i detta fall bekräftats arkeologiskt.⁴⁹

Klass B

Ytterligare finns det en del iakttagelser om åländska kyrkor som Hiekkänen hänför till klass B, d.v.s. kyrkor som enligt honom uppförts först på 1500-talet eller t.o.m. ännu senare. Det gäller kyrkorna i Geta, Kumlinge och Vårdö, kyrkor som tidigare forskning velat datera till 1400-talet.

När det gäller Geta föreslår Hiekkänen en bred datering, den kan ha uppförts när som helst mellan 1480 och 1550.⁵⁰ För min del tror jag absolut att vi skall hålla oss till 1400-talet. 1484 uppgör nämligen väpnaren Kort Hartviksson från Kodbolsta (Bolstaholm) i Geta sitt testamente. Där nämner han "item til S:t Jörans cappell i Gieta 8 mark i allahanda wahror; item än gifwer iag til förenämde capell 50 mark jord liggiandes i Bränbolstadh, mitt rätta arf efter min fader, Gudh hans själ nåde," — "item j kalk och j mark lödig sölfwer förben:de S:t Jörans cappell". Jag kan inte heller här låta bli att nämna ett avlatsbrev från 1463 till förmån för Finströms kyrka och S:t Görans kapell i Geta.⁵¹ Boetius Murenienus ger oss i sina visita-

⁴⁷ Reparationer och förändringar gjorde på Hammarlands moderkyrka ifrån maj 1831, Sadelins redovisning, Hi I, RA.

⁴⁸ Hiekkänen, s. 30.

⁴⁹ Den medeltida grundplanen i Jomala är flera gånger publicerad, t.ex. i *Ars, Suomen taidel* (1987), s. 48.

⁵⁰ Hiekkänen, s. 250.

⁵¹ FMU 4010, 3198.

tioner av Geta kapell bilden av en medeltida kyrkointeriör i starkt behov av röjning. "The trij stygga steenaltare och annat rosk borttagas" och "The papistiska fanor kringom altaret och pinkeklockan borttagas."⁵² Den medeltida skulpturen av patronatshelgonet St. Göran och kyrkans krucifix skulle däremot målas upp och igen tas till heders.

Det är oklart hur Hiekkänen tänkt sig den ursprungliga takkonstruktionen i Geta. På s. 189 anges nämligen dels att Kumlinge och Geta skulle ha gemensamt "their small size, single aisled vaulting either designed or executed", dels "No vaulting ever appears to have been designed for Geta Church."

Dateringen av Geta kyrka framgår dessvärre inte entydigt av dendrokronologin,⁵³ som visar en större ombyggnad av takkonstruktionen i två olika repriser, en i slutet av 1500-talet och en i början av 1800-talet. Den enda medeltida dateringen som hittills erhållits är det yttre remstycket i norra långhusväggens östra hörn. Stocken, som saknar yttre årsring, tillhör 1450-talet. Ett annat yttre remstycke från södra långhusväggen fälldes på 1580-talet, vilket på ett övertygande sätt visar att dendrokronologisk datering av remstycken ingalunda behöver datera kyrkans primärskede. Av olika anledningar kan man ha haft skäl att förnya även remstycken relativt snabbt.

Kumlinge kyrka, som Hiekkänen daterar till tiden mellan 1490 och 1510, nämns också i Kort Hartvikssons testamente från 1484 "item j mark penningar til S:t Anna i Kumlinge." Hiekkänen betvivlar Vårdö kyrkas medeltida existens överhuvudtaget. Dock är han osäker

Defining the age of Vårdö Church is problematic, since its exterior was completely altered in the nineteenth century. The original plan was rectangular, and the church was very small. *On these grounds, it could be placed in the same group as the churches of Geta, Kemimaa, Kumlinge and Tuulos.* But it is also quite possible that this church was not built until after the Middle Ages. At any rate, a source from 1658 uses the Swedish term *mur*, apparently implying a wall in this connection. The objects in the church that relate to the Catholic rite do not date the building itself.— The nave was built in the sixteenth century at the earliest, perhaps not until the beginning of the seventeenth century.⁵⁴

Här kan man för det första notera att utvidgningen av kyrkan skedde på 1780-talet, på 1800-talet uppfördes endast tornet. För det andra omtalas

⁵² *Boetius Murenus' Acta Visitatoria*, s. 10, 56-58, 225.

⁵³ Dendrokronologin från Geta föreligger, proverna togs av Thomas Bartholin inom ramen för projektet "Ålands kyrkor" 18.5.1992.

⁵⁴ Hiekkänen, s. 242. Min kursivering.

kyrkan som Sancte Mattis Capell redan 1544 i samband med konfiskationen av den ena av kapellets klockor.⁵⁵ För det tredje framgår det av Sunds kyrkas huvudbok "Liber Templii Sundensis" från 1667 följande: "Capellet af *steen*, reparerat på östra gafveln, som hwar förfalleen, af Sal. Hr. Laurentio Magni Ekeroto 1590". Denna källa finns för övrigt också citerad i Konsthistoriska expeditionens rapport från Vårdö 1871, som förvaras i Historiska avdelningens topografiska arkiv på Museiverket. Därutöver framgår det av kontraktsprostens arkiv för Sund, att Boetius Murenienus redan 1644 grunnat över kapellets ursprungliga ålder och dess relation till moderkyrkan i Sund. Han nämner bl.a. att

Capellsboerna säga sig hafwa af ålder bygt en treding, och wela ingalunda gå ifrån gammal häfd [—] Synes at Moderkyrkan måtte länge förr wara byggd än kapellet, och ingen kan tro att Capellet der efterlåtit opbyggas, att the skola skilje sig ifrån säteskyrkans widmachthållande, efter sitt behag [—] så wore thet bättre thet aldrig wore byggt. Dock efter skiären ligger afsides, så har Christen Öfwerhet them thenne frihet och velgärning uplåtit at the få hafwa kyrkia och präst hos sig.

Vidare åberopar Murenienus gammal sed "alldenstund the som åhr ifrån åhr, med blotta ord och ingen skrift" varit tradition, skulle fortsätta att gälla. Han säger också att "Capels-stenmuren, som låg är och föga längd och bredd har, med ringa omkostnad bör gå att hålla wid macht."⁵⁶ Vi har nog ingen anledning att tro att inte Vårdö kyrka vore av medeltida ursprung och att inte de katolska inventarierna skulle tillhöra det lilla stenkapellet.⁵⁷

Träkapell

Hiekkanen anser att inventarier i allmänhet inte daterar kyrkobyggnaden eftersom de kan ha tillhört äldre träkyrkor på platsen. På sidan 255 finns en karta där sådana socknar och kapell som under medeltiden endast haft träkyrkor finns utmärkta. För Ålands del finns ingen träkyrka angiven. På s. 254 sägs uttryckligen "This leaves 'unfinished' (i.e. wooden) churches in 25 parishes. There are none in the Åland Islands".

Boetius Murenienus är en ofta åberopad källa i Hiekkanens avhandling.

⁵⁵ "Aff Indellz kapellet klocka en stor", Uppgift å koppar kronan tillegnat sig från kyrkorna på Åland, 1544, *Bidrag till Finlands Historia* III, utgifna genom Reinhold Hausen (Helsingfors 1904), s. 153, nr. 198.

⁵⁶ Afskrift om Kyrkiobyggning i Sund. Extract utur visitations Boken år 1644, ingår i kontraktsprostens arkiv, prostevisitationsprotokoll Cb2, Ålands Landskapsarkiv.

⁵⁷ För vidare uppgifter, se Christina Remmer, *Vårdö kyrka*, 1992.

Ändå har han förbisett att Murenus i sina visitationsprotokoll upprepade gånger nämner träkapellen i Lumparland, Sottunga och Brändö. I Lumparlands till S:ta Birgitta helgade kapell, nämner Murenus inga medeltida inventarier, men vid konfiskationen 1544 togs "Aff Lomperlandz kapellet klocka, en."⁵⁸ Enligt Murenus var kapellet i dåligt skick, fönstren var söndriga och getterna hade sökt sig in. Kapellet flyttades redan under Murenus' tid till en lämpligare och torrare plats.⁵⁹

I Sottunga retade sig Murenus på en stock som i trakten av altaret gick tvärs över kyrkan, "der på stodo många gamla söndrugua skraapbeleter, etc." --"Stocken och dhe fula beleter borttagas undantagandes Christi kors".⁶⁰ Även Sottunga kapell miste i konfiskationen 1544 en kopparklocka. Kapellet flyttades bort från byn till sin nuvarande plats inom loppet av 1600-talet. St. Jacobs kapell i Brändö förlorade 1544 en söndrig kopparklocka i konfiskationen. Om kapellet yttrar Murenus 1640 bl.a. följande:

Capellet är alt nederrotit och oskickeligt bygt medh allan innan bygnan. Blegg beslutit att tå thet aff nyo skall byggias måste thet wara 30 alr longt och 18 alr bredt, så snart säteskyrckian vtan och innan renoverat blifuer; doch befaltes i medlertijdh bättra taaket och golffuet then indre dören borttaga, emillanbalken affhugga nedlenger som poikarna göma sigh baakom, klockan ifrån altaret achter i kyrckian flytia, fönstren boota, fogelskarn affstryka öfuer heela kyrckian och allt skraap, som hon är opfylt med vtkaasta.⁶¹

När kyrkan så äntligen efter ett drygt decennium totalt förnyats så förargas Murenus alltjämt över de gamla skulpturerna, "Beleterna, som stå opsatta här och ther i quinfolck stolarna lijkasom till afguderij, skola läggas aff vägen."⁶²

Även om man utgår från den osannolikheten att dessa tre sistnämnda träkapell inte vore medeltida, så får man väl ändå anta att inte de medeltida skulpturerna stått på bar backe. Nog får man lov att acceptera förekomsten av medeltida träkapell i Lumparland, Sottunga och Brändö. Även i Hammarlands socken konfiskerades "Marsunds kapellz klocka" 1544.⁶³ Kapellet på Kapallön i Marsundet, som försvunnit så spårlöst att man inte mera kan lokalisera det, var sannolikt också uppfört i trä.

⁵⁸ "1544", *Bidrag till Finlands historia* III.

⁵⁹ *Murenus, Acta Visitatoria*, s. 19, 21, 426.

⁶⁰ *Murenus, Acta Visitatoria*, s. 497-8.

⁶¹ *Murenus, Acta Visitatoria*, s. 61.

⁶² *Murenus, Acta Visitatoria*, s. 116, 139, 293.

⁶³ "1544", *Bidrag till Finlands historia* III.

Egentligen känns det underligt att man skall nödgas beröra frågan om de medeltida träkapellen på Åland i detta sammanhang. Så sent som 1993 publicerade nämligen Hiekkanen och Helena Edgren en artikel där de förutom ovannämnda kapell i Sottunga, Brändö och Kappalön i Marsundet, även nämner Kappalskatan på Kökar, Flisö kapell i Föglö, och Rödhamn kapell i Lemland.⁶⁴ Flera av dem sägs här uttryckligen härstamma från medeltiden. Av de åländska medeltida träkapellen saknas således i Edgrens och Hiekkanens artikel endast Lumparland.

Utvärdering

Exemplen på Hiekkanens feltolkningar och bristfälliga iakttagelser i fråga om Ålands kyrkor kunde mångfaldigas. Men redan denna granskning visar att Hiekkanens klassificeringssystem för Ålands vidkommande inte vilar på trygg grund. Med undantag av vapenhuset i Eckerö, finns det t.ex. än så länge anledning att betvivla förekomsten av kategori B på Åland. Utan pålitliga basfakta kan man inte bygga upp en ny metod, och genom att fränse argument som talar för en annorlunda tolkning när man inte de rätta resultaten. I Hiekkanens avhandling får läsaren en alltför ensidig och skev bild av Ålands kyrkor, och detsamma torde gälla för helheten.

Man kan väl förstå att fältobservationer under några hektiska dagar⁶⁵ inte förslår för att man korrekt skall kunna uppfatta hela kyrkobyggnaden, och man inser det omöjliga i att för en enda studie penetrera samtliga Finlands kyrkoarkiv. Men samtidigt borde man förhålla sig ödmjukt till det överväldigande materialet och dra slutsatser med den allra största försiktighet.

Eftersom Hiekkanen ignorerar ¹⁴C-datering av murbruk, levererar han också en radikalt annorlunda tidsbestämning av kyrkorna i Eckerö och Hammarland, än den jag ovan skisserat. Den resterande delen av den naturvetenskapliga analys som utförts inom ramen för projektet "Ålands kyrkor", tolkar han på följande sätt: Långhuset i Hammarland uppfördes på 1300-talet, tornet före 1430 och koret 1465-70. Eckerö kyrkas långhus erhåller en

⁶⁴ Helena Edgren & Markus Hiekkanen, 'Havet, kapellen och franciskanerna', *Hikuin* 20 (Viborg 1993), s. 155-170. Jfr. Reinhold Hausen, 'Ur Ålands forntid', *Kulturbeskrivning av Åland IV* (Helsingfors 1916), s. 12-27, 56-71.

⁶⁵ Om man tar Hiekkanens omsorgsfullt daterade observationer bokstavligen förefaller det som om han avverkat de åländska kyrkorna enligt följande tidtabell: 22.7 1991 Jomala, Geta och Finström, Finström även 8.9. 1991; 23.7 1991 Lemland, Vårdö och Saltvik, Saltvik även 26.7 1991; 24.7 1991 Hammarland, Sund, Föglö och Eckerö, och 30.9 1992 Kumlinge.

extremt sen datering till slutet av 1300-talet, tornet är från 1460-talet och vapenhuset från senmedeltidens slut. Utan vare sig hänvisningar eller diskussion avvisar Hiekkänen alla de stilistiska drag som kunde hänföra kyrkorna i Eckerö och Hammarland till romaniken.

Ifall Hiekkänens datering av de åländska kyrkorna vore korrekt, så skulle den naturligtvis också få omedelbara konsekvenser för tolkningen av Ålands medeltidshistoria. Dessa konsekvenser går Hiekkänen inte in på, vi får inte veta vad han anser om den tidiga medeltiden i landskapet. Men vissa konsekvenser kan man dra av resonemanget, och det är att Åland i förhållande till övriga öar i östersjöområdet varit verkligt retarderat och betydelselöst. Den blomstrande och rika järnålderskulturen har försvunnit spårlost för att efterträdas av en period av utarmning. Någon tidig kristendom kan det knappast ha varit fråga om.

Konklusion

På grund av Hiekkänens klassificeringssystem finner jag ingen orsak att ompröva min tidigare tolkning av kyrkorna i Hammarland och Eckerö. Detta helt fränsett de objektiva, men tydligen ändå så kontroversiella, ¹⁴C-analyser som Laboratoriet för radioaktiv datering utfört av murbruksproverna från ifrågavarande kyrkor.

Inte heller ser jag någon orsak att ompröva projektet "Ålands kyrkors" metodik. De traditionella dateringsmetoderna kompletterade med naturvetenskaplig analys och noggranna arkivstudier garanterar självfallet inte vare sig korrekta eller slutgiltiga resultat, men jag är övertygad om att det ger en tryggare grund och att det är ett steg i rätt riktning. Felaktiga iakttagelser och vagt underbyggda spekulationer kan knappast helt och hållet undvikas, men det spekulativa skall öppet deklarerats så att kommande forskning kan ha en stabil grund att bygga vidare på.

Intresserad av att skapa nya myter om tidig kyrkobyggnation på Åland. Intresset fokuseras i stället på att få den åländska kyrkokronologin så korrekt skildrad som möjligt. Det är troligt att någon av kyrkorna kommer att visa sig vara yngre än beräknat och då får man ta även det i beaktande. Några sådana förskjutningar har redan publicerats för kyrkotornens del.⁶⁶ Tidigare ansågs nämligen kyrkotornen i Lemland, Saltvik, Sund och Hammarland utgöra en enhetlig grupp försvarstorn uppförda någon gång i slutet av 1200-talet eller omkring år 1300. Hammarlands torn sågs som det

⁶⁶ Ringbom, 'Early Christianization'.

ungsta i gruppen.⁶⁷ Men nu har naturvetenskaplig analys visat att tornen ingalunda är samtida. Tornen i Lemland och Saltvik är dendrokronologiskt bestämda. I Lemlands kyrka härstammar tornet från 1310-talet och Saltviks torn uppfördes under perioden 1379-81. Och det finns indicier, bl.a. ett acceleratordaterat träfragment från en skålform i torntrappan i Sunds kyrka, som talar för att tornet i Sund vore ännu senare. I stället för att vara yngst förefaller det som om tornet i Hammarland vore äldst i gruppen.

Forskningsläget inom projektet "Ålands kyrkor" just nu talar alltså för den tolkningen att även om Åland inte varit identiskt med Birka, så har ögruppen faktiskt kristnats tidigt. Kyrkotätheten och därmed det ekonomiska välståndet har visserligen inte varit lika imponerande som på Gotland och Öland, men nog visar de åländska kyrkorna med sin individualitet och sin konstnärliga skrud på ett dynamiskt samhälle där man tagit vara på internationella kontakter. Stenkyrkorna i Finström, Lemland och Saltvik har konstaterats ha föregångare i trä, och av dessa är åtminstone stenkyrkan i Lemland via sina högklassiga väggmålningar daterad till slutet av 1200-talet. Kyrkorna i Hammarland och Eckerö har romanska långhus i sten. Långhusen är av salkyrkotyp, och så tidiga salkyrkor är inte annars kända i östersjöområdet. Denna tidiga datering bygger inte uteslutande på naturvetenskapliga analyser, utan även på stilhistoriska drag. Att detta inte behöver vara orimligt kan man se ur de myntfynd som gjorts i de åländska kyrkorna. Utgående från myntfynd i kyrkor har Henrik Klackenbergs i sin avhandling om monetariseringen i det medeltida Sverige funnit att monetariseringen av bondeekonomin på Åland genomförts jämförelsevis tidigt, eller redan omkring år 1200.

När småningom alla kyrkor är analyserade borde bilden av den åländska medeltiden vara betydligt klarare än vad den är idag. Den blir säkert också mera mångfacetterad och mycket kommer att få justeras såväl framåt som bakåt i kronologin. När alla tänkbara pusselbitar beaktats och småningom alltflera faller på plats, vet vi kanske svaren på flera viktiga frågor. Då kanske vi vet vem som byggt kyrkorna på Åland. Var det måhända fria självständiga och välmående bönder med goda kontakter till grannområdena och kontinenten, eller var det en sträng överhet som ville kontrollera och beskatta ålänningarna?

⁶⁷ Carl Jacob Gardberg, 'Åländska försvarskyrkor', *Hikvin* 12 (Viborg 1986), s. 155-162.

Franciskanerklostret på Kökar

Nytt ljus över medeltiden i Skärgårdshavet

KENNETH GUSTAVSSON

Det arkeologiska forskningsprojektet "Kökars kloster" är nu inne på sin trettonde säsong. Undersökningarna startade 1982 i mycket blygsam skala, och var snarast några mindre provundersökningar som uppföljning till äldre grävningar. Resultaten de första somrarna blev dock så uppseendeväckande att projektet utvidgades – vilket i sin tur resulterade i nya viktiga upptäckter.

Undersökningarna, och framförallt bearbetningen av det väldiga fyndmaterialet, är ännu långtifrån avslutade. Men redan nu är det uppenbart att den traditionella synen på medeltiden i utskärgården måste förändras. I Reinhold Hausens grundläggande artikel om Kökars kloster från 1916, uppmålas bilden av ett fattigt konvent på några avsidet, snarast bortglömda öar, där brödernas huvuduppgift var att pacificera de vilda invånarna. Ett dylikt romantiserat synsätt överensstämmer inte alls med verkligheten. Skärgården utgjorde istället viktiga farleder, hamnar och omlastningsplatser för trafiken mellan väster och öster, samtidigt som här fanns stora fiskelägen med betydelse även för omgivande regioner. I fallet Kökar måste franciskanerklostret dessutom ha fungerat som ett andligt och kulturellt centrum.

Denna uppsats är sålunda tänkt att ge en översikt över forskningsläget idag, både vad gäller de historiska ramarna för klostrets tillkomst, och de rent fysiska lämningarna på Hamnö.

Farlederna

Kökar – i det välkända danska Itinerariet benämnt *Thiycckekarl* – är onekligen en märklig plats i den sydöstra åländska skärgården. En blick på kartan visar att öarna har ett mycket strategiskt läge, vid infarterna till Skärgårdsha-

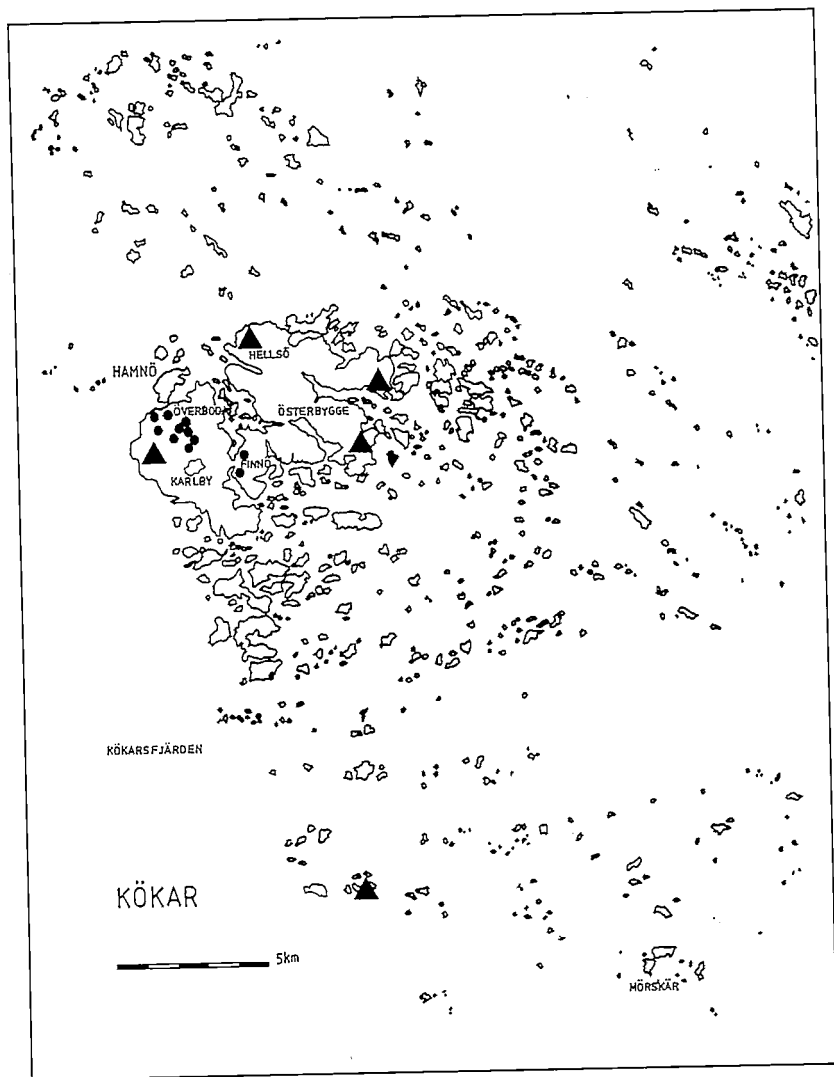

Kökars kyrka på Hamnö, på samma plats som den medeltida klosterkyrkan. Foto: K Gustavsson.

vet och till Finska Viken. Kökar består av tre huvudöar med de nuvarande byarna, och hundratals mindre holmar och skär som sträcker sig långt söderut. Utan lokalkännedom har kökarvattnen alltid varit mycket svårnavigerade på grund av mängder av stenar och undervattensgrynnor. Under roddskeppens tid var detta kanske ändå inget avgörande hinder. Vid en eventuell grundstötning kunde man lätt få av fartyget.

Det faktum att Kökar finns omnämnt i Itinerariet har i varje fall setts som bevis på att öarna användes som hamnplats redan under 1200-talet, kanske ännu tidigare. Farledens exakta sträckning i området har länge diskuterats, men det rimliga är att man västerifrån kom genom Kyrksundet i Föglö, passerade den öppna Kökarfjärden och rundade Hamnö vid Kökars nordvästhörn.¹ Fritidsbåtar använder i viss mån ännu denna led, men vad gäller den tyngre trafiken mellan Sverige och Finland tycks man redan un-

¹ Itinerarieleden och dess sträckning har senast diskuterats i Jarl Gallén, *Det "Danska itinerariet"*. *Franciskansk expansionsstrategi i Östersjön*, SSLF 579 (Helsingfors 1993), och Kurt Zilliacus, *Orter och Namn i "Finska skären"*, Föreningen Konstsamfundets publicationsserie XV (Helsingfors 1994).

Karta över Kåker och Kåkers skärgård. De många namnen på -böte (cirklar) och vål- (trianglar) antyder medeltida vakthållning och signalering i anslutning till farlederna. Ritning: A-M Pitkänen-Darmon.

der 1500-talet hellre ha använt Embarsundsfalet genom norra Föglö. Den sistnämnda leden berör inte alls Kökar utan överenstämmer snarast med dagens stora färjefarled.

En annan viktig, men något yngre farled kom från Östersjön upp genom Kökarfjärden, rundade Kökar, och fortsatte österut mot Åbo.² Kökarfjärden bildar här en av de bästa inseglingstrännorna i hela Skärgårdshavet, med en förkastningsspricka som är närmare 30 km lång och med ett djup över 100 m. Farleden används i liten skala ännu idag, även om all transporttrafik från Östersjön in mot Åbo nu går längs Utöleden på östra sidan om Kökar.

Precis i skärningspunkten mellan den äldre och den yngre leden ligger den lilla ön Hamnö, nära det öppna havet men ändå i ett skyddat läge och med en utmärkt hamn. Djuprännan från Kökarfjärden smalnar visserligen av och försvinner väster om Hamnö, men djupet är ändå nästan 80 m en bit utanför land. Det har alltså varit fullt möjligt att komma in med stora fartyg till ön – idag kan man varje sommar se marinens största enheter öva i dessa vatten.

Kökars strategiska läge har gjort att öarna också alltid haft en viss militär betydelse. Ortnamnen och den medeltida skatteindelningen antyder att det funnits något slag av bevakningspunkt invid gränsområdet mot öster. På Kökar finns exempelvis 16 berg med namn på -böte och 5 med namn på -vård, som delvis torde kunna knytas till vakthållning och vårdkasar. Namnet Karby förefaller också peka i samma riktning.³ I nutiden har Kökar fortfarande en strategisk betydelse, vilket under första och andra världskriget innebar stora kustbatterier på den västligaste udden. Idag finns Sjöbevakningen på samma plats.

Sammantaget måste farlederna ha inneburit att många fartyg passerade Kökar, på färder dels inom skärgården och dels mellan dåtidens "storstäder" i norra Östersjön; Stockholm, Åbo, Reval och Riga. Hamnös gynnsamma läge avspeglas också i myntfynden. Av totalt 47 medeltida mynt som hittills identifierats är 32 svenska (68%), 9 baltiska (19%), 4 danska (9%) och vardera ett från Gotland och Tyskland.

² På några tidiga 1700-tals kartor markeras denna farled som "Skips- och skutuleden emellan Tyskland och Åbo", vilket kanske får ses som en återspeglning av äldre förhållanden, då leden är rätt inprickad trots att man under 1700-talet sedan länge använde Utöleden. Se David Papp, 'En sjökarta över Åland 1715?', *Sjöhistorisk årsbok* (Stockholm 1968).

³ Se vidare Kenneth Gustavsson, 'Hamnö, farleder och vårdkasar', *Åländsk Odling* 49 (1989) och där anförd litteratur.

Samhället Kökar

Tyvärr finns nästan inget skriftligt material om levnadsförhållandena på Kökar under medeltiden, men några allmänna slutsatser kan ändå framhållas. Att döma av det faktum att det inte finns några gravar från yngre järnåldern tycks den bofasta befolkningen ha kommit till Kökar först i början av medeltiden. På fasta Åland finns över 10 000 sådana gravar, medan de märkligt nog saknas överallt i den åländska skärgården.

I den äldsta bevarade skattelängden, som gäller år 1537, noteras Kökar till skattesatsen 11 fullgärder.⁴ Eftersom denna typ av skatter levde kvar oförändrade i århundraden, skulle det betyda att det i slutet på 1200-talet fanns ca 11 skattlagda gårdar på Kökar, alltså vid den tidpunkt då fullgärderna tillkom. Om man dessutom räknar in en skattesäkning som genomfördes år 1436 skulle det verkliga antalet gårdar ha varit ca 13.⁵ Därefter tycks befolkningen snabbt ha vuxit och var i början av 1500-talet uppe i drygt 60 gårdar, fördelade på de fem byarna Karlby, Överboda, Finnö, Hellsö och Österbygge. Kökar var därmed en överbefolkad utskärsbygd vars ekonomi helt och hållet baserades på jakt och fiske i det yttersta havsbandet. Troligen ägnade man sig även åt viss boskapsskötsel – som i pollendigram kan spåras åtminstone tillbaka till 1400-talet – medan däremot ett verkligt jordbruk introducerades först i och med första världskriget.

Fisket och jakten gav ett överskott som framförallt såldes till Stockholm, ibland också till Reval. Under Gustav Vasas tid bidrog Kökar vissa år med hela 25% av de åländska jakt- och fiskeprodukter som infördes till Stockholm.⁶

Mörskärs fiske

I Kökars södra skärgård fanns ett flertal mindre fiskelägen som nyttjades av lokalbefolkningen, t.ex. Jusskär, Långskär och Kökars Ören. Störst och intressantast var dock Mörskärs fiske, som fanns i ett vidsträckt havsområde

⁴ Skattbok för Åland 1537, *Ålands urkundssamling II:I:2, Skattböcker 1537–1539* (Mariehamn 1964).

⁵ Per Olof Sjöstrand, *Havets, krigsmännens och brödernas Kökar*, avhandling pro gradu i nordisk historia, Åbo Akademi 1993, s. 164.

⁶ Nils Friberg, *Stockholm i bottniska farvatten. Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa*, Stockholms monografier 53 (Uppsala 1983), s. 71 och s. 178–183. Enstaka kökarbor omnämns i Reval under tidigt 1500-tal i Gunvor Kerkkonen, *Borgare och bondeseglare. Handelsjöfart på Reval genom och i SV-Finlands skärgård under tidigt 1500-tal*, Historiallisia tutkimuksia 106 (Helsingfors 1977), s. 150.

Fiskeläget Västra Mörskär i yttersta havsbandet. Här finns ett flertal övernattningsgrunder och en labyrint som möjligen kan knytas till fisket under 1400- och 1500-talet. Foto: K Gustavsson.

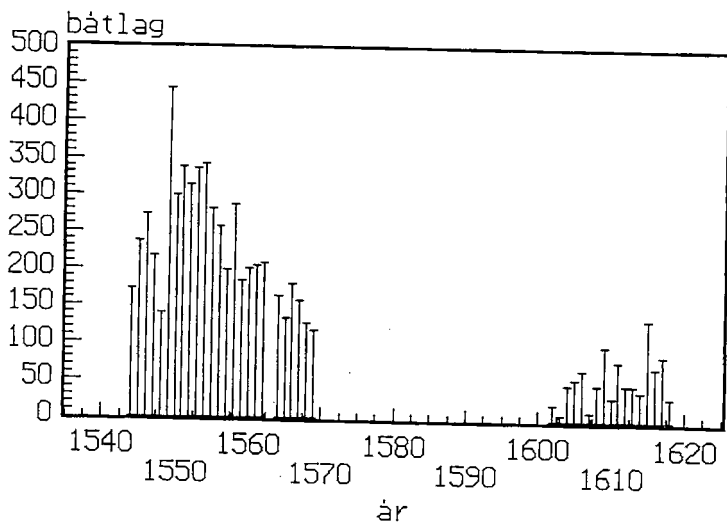

Diagram över det sammanlagda antalet båtlag som årligen deltog i fisket ute vid Mörskär. Uppgifter saknas för åren 1570–99.

mellan Mörskär och Finska Utö (det senare tillhörde Kökar fram till 1856). Här ute bedrevs ett mycket omfattande kronofiske som lämnat en hel del spår i räkenskaperna för Kastelholms slott.⁷

Räkenskaperna, som omfattar åren 1537–69 och 1600–18, visar ett fiske som bedrevs i två omgångar varje år. Ett sommarfiske under juli och ett höstfiske under augusti-september, där huvudfångsten utgjordes av torsk, i viss mån även strömming. Kronan uppbar tull av varje deltagande båtlag, och under fiskeperioderna sändes därför folk från Kastelholm slott ut för att bevaka kronans intressen.

De första åren tycks tycks förhållandena ännu ha varit något oklara, men från och med år 1543 hade Kastelholm full kontroll. Nämnade år fiskade 24 båtar på sommaren och 80 på hösten. Tre år senare var siffrorna 82 respektive 192. År 1549 utgör en av topparna i räkenskaperna med 148 båtlag på sommaren och hela 296 på hösten.

Totalt noterade sommarfisket åren 1543–69 över 2550 båtlag, vilket gav en tull på 1290 klovar spettfisk, d.v.s. 258 000 torkade torskar. Höstfisket noterade samma tid c:a 3400 båtlag vilket gav 25 300 kg saltad torsk och drygt 1000 kg strömming. I medeltal rörde det sig alltså om 100 respektive 130 båtlag per år. Det är omöjligt att veta hur stora de totala fångsterna var under samma tid, men 6000 båtlag under ett kvartssekel ger onekligen en viss fingervisning. Till detta måste man också lägga fångsterna från de övriga, mer lokala fiskelägena i området.

Även antalet deltagare måste ha varit förvånansvärt stort. Räknat på tre-fyra fiskare per båt, skulle det i medeltal ha rört sig om 300–500 personer som samtidigt fiskade här ute. Räknat på toppnoteringen 296 båtlag blir det 900–1200 personer. Det är lätt att inse att det inte bara kan ha rört sig om kökarbor. Under 1600-talet vet vi att Mörskär även lockade fiskare från såväl övriga Åland som från Korpo och Houtskär, kanske även från den svenska sidan. Förhållandena bör ha varit likartade under medeltiden. Det är också uppenbart att ett utsjöfiske med hundratals båtar inte kunnat uppstå på bara något tiotal år. Trots avsaknaden av skriftliga bevis måste Mörskärs fiske – liksom de övriga fiskelägena i området – ha sitt ursprung långt tillbaka i medeltiden. Fiskets gradvisa utveckling avspeglas förmodligen i den snabba befolkningsökningen på Kökar från slutet av 1200-talet fram till början av 1500-talet.

⁷ Sjöstrand har bearbetat materialet ur slottsräkenskaperna och resultatet finns redovisat i *Havets, krigsmännens och brödernas Kökar*, s. 75.

Under senare delen av 1500-talet minskade betydelsen av Mörskärs fiske, tills det helt försvann ur slottsräkenskaperna från och med år 1619. Sammantaget torde i alla fall Mörskär under sin storhetstid haft ekonomisk betydelse för hela denna del av Skärgårdshavet. Det stora antalet fiskare varje år måste i sin tur ha skapat ringeffekter även i samhället i övrigt, såväl ekonomiskt, socialt som kulturellt. Det är med all sannolikhet i detta vi skall söka huvudorsaken till franciskanernas etablering på Kökar.

Hamnö

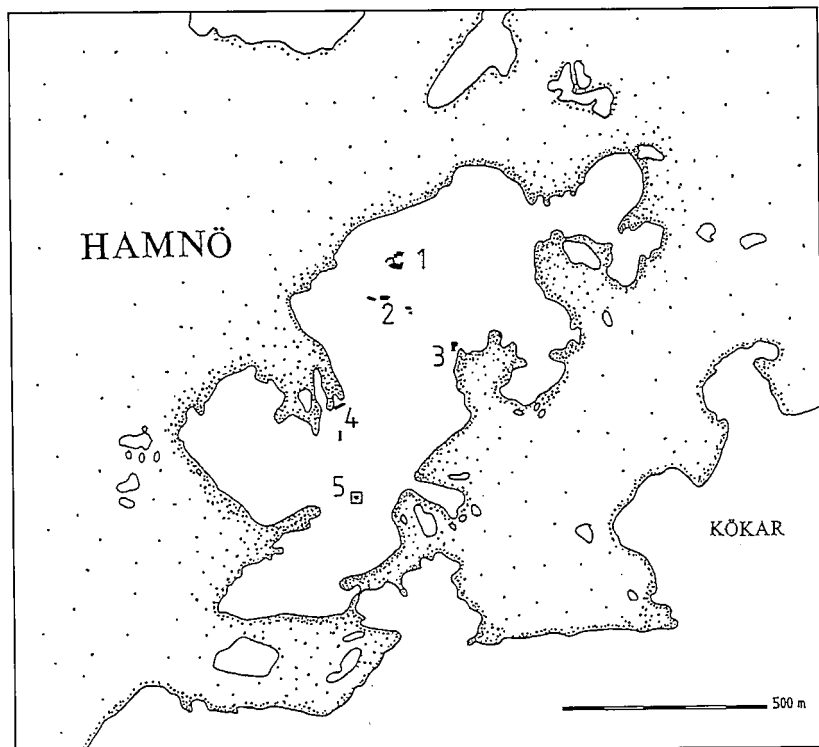
Låt oss efter denna utvikning återgå till händelsernas centrum; Hamnö vid det nordvästra hörnet av fasta Kökar. Som redan nämnts låg ön i skärningspunkten för farlederna, och här fanns en skyddad hamn invid utfarten till Östersjön. Hamnö's betydelse återspeglas tydligt i antalet påträffade medeltidslämningar: hittills har vi dokumenterat sex områden med omfattande konstruktioner av olika slag. Utom kyrkan och klosterbyggnaderna finns åtminstone två större husgrundskomplex, två hamnanläggningar samt grunden till ett sjöfararkapell. Allt detta på en ö som idag bara är drygt en kilometer lång – men som då var betydligt mindre.

Trots dessa omfattande byggnadslämningar har det genom historien aldrig bott någon lokalbefolkning på Hamnö, alla spår man idag kan se hör ihop med bosättare och besökare utifrån. Det är i själva verket bara sjöfararkapellet och hamnanläggningarna som hör hemma i en maritim miljö. De stora husgrunderna är främmande för ytterskärgården, och själva klosteranläggningen snarast en rent urban företeelse.

Kökars kloster

Utgående från dateringar och fynd är det troligt att franciskanerna kom till Kökar åtminstone redan under 1300-talet. Franciskanerorden är visserligen i sig ett främmande element, då den i första hand sökte sig till städer och tätorter. Fattigdomsidealet innebar att bröderna skulle leva på allmosor och tiggeri, samtidigt som de skulle fungera som vandrande predikanter och själavårdare. Hela verksamheten byggde därför på att det fanns mycket människor i konventens närområden, något som skiljer dem från t.ex. cistercienserna.

Förklaringen till att man trots det sökte sig ut i yttersta havsbandet måste därför i första hand tillskrivas det omfattande fisket, speciellt som man vet att franciskanerna även sökte sig till andra stora fiskelägen i Norden. Farle-

Karta över Hamnö och de medeltida lämningarna. 1. Klosteranläggningen, 2. Södra huset och Sydöstra komplexet (husgrunder), 3. Munkbron (brygga), 4. Modermagen (kaj och vägbrytare), 5. Kappalskatan (sjöfararkapell). Ritning: A-M Pitkänen-Darmark.

derna och hamnen gjorde sedan att verksamheten förlades till just Hamnö och inte någon av de redan etablerade byarna på fasta Kökar. Från början var det troligen bara fråga om säsongsverksamhet knuten till sommarhalvåret, men under slutet av århundradet förefaller bosättningen ha blivit mer permanent.

Det skulle ändå dröja fram till mitten av 1400-talet innan fisket och sjöfarten hade vuxit ut så mycket att det var motiverat att grunda ett regelrätt kloster – eller konvent som franciskanernas ordenshus rätteligen borde kallas.

Kökars konvent – *Conuentu Tiokkakarlensis* – omnämns första gången år 1472, men tycks då redan ha fungerat en längre tid.⁸ Det exakta grundläggningsåret är således inte känt, men torde ligga i 1450-talet. I medeltida källor är konventet i övrigt omnämnt bara sex gånger, varav tre är testamenten. Intressant är ett testamente från 1484(?) där konventet kallas "Kiökars klöster",⁹ vilket visar att man i dagligt tal använde samma benämning som idag. Trots sitt anspråkslösa yttre var det fråga om ett fullvärdigt konvent med alla konstitutionella rättigheter. Rent konkret vet vi dock ingenting om själva verksamheten, men sannolikt reste bröderna runt i skärgården till byar och fiskelägen där de kunde fungera som kringvandrande präster. Verksamhetsområdet tycks ha omfattat hela Åland inklusive socknarna i Åbolands skärgård.¹⁰

Trots att ett normalt franciskanerkonvent inte skulle få äga fast egendom tycks man i Norden ha gjort en del avsteg från fattigdomsregeln. Kökars konvent ägde hela Hamnö, en tredjedel av Överboda by och en femtedel av Finnö by, vilket motsvarade fem normalstora kökargårdar. Därtill ägde man en del holmar, en vattenkvarn, sex enskilda notvarp samt del i en strömmingsnot.¹¹ Det är dock osäkert om bröderna själva brukade marken och fiskevattnen, snarare sköttes sådant av lekbröder eller också var de utarrenderade åt landbönder.

På grund av den nästan totala avsaknaden av skriftliga källor är det endast tre namngivna bröder som på något sätt kan knytas till Kökar. Ericus Olavi skall en tid ha varit gardian i Kökar, men var vid sin död 1472 lector vid konventet i Stockholm.¹² Teologie doktor Stephanus Laurentii, som åren 1478–93 var minister över hela franciskanerorden i Norden, torde ha börjat sin bana på Kökar. Efter sin död 1496 i danska Viborg blev han förd till Kökar och begravd i klosterkyrkan.¹³ Slutligen omtalar den lokala tradi-

⁸ K. G. Leinberg, *De finska klostrens historia*, SSLF XIV, (Helsingfors 1890), s. 131.

⁹ Väpnaren Kort Hartviksson skänker "j kalk och j pundh råg til Kiökars klöster". I *FMU* 4010, där daterat till 18 november 1484, men skall enligt Gallén vara på 1490-talet.

¹⁰ Jarl Gallén, 'Kökar, klosterbröderna och havet', s. 37–42.

¹¹ Erik Bertell, *Kronan och kyrkans jord på Åland under 1500-talet*, Åland XII (Mariehamn 1953), s. 84–85.

¹² *FMU* 3502.

¹³ Jarl Gallén, 'Stephanus Laurentii – Finlands enda doktor i den heliga Skrift', *HTF* (1935).

tionen en "helige Peer Diekne" som sägs ha varit konventets grundläggare. Även han skall ligga begravd i kyrkan.¹⁴

Reformationen

Gustav Vasas trontillträde innebar slutet för franciskanerna och hela den katolska kyrkan i det svenska riket. Ett första illavarsnande tecken kom år 1526, då kungen avskiljde de tre gråbrödraklostren i Finland – däribland "Tiockarna" – från Ordens provincialminister, och ställde dem under uppsikt av en egen titulärbiskop Vincentius. Vid riksdagen i Västerås följande år, beslöts om konfiskation av alla klosteregendomar i riket, samtidigt som munkarnas terminsvandringar kraftigt begränsades.

Kökars kloster torde dock ha varit befolkat ännu under 1530-talet, men nu skedde den definitiva upplösningen. År 1536 konfiskerades en del silverföremål från kyrkan och tre år senare övertogs klostrets markområden. I och med att marken utarrenderades åt kaplanen i Föglö måste verksamheten slutgiltigt ha upphört. Ännu så sent som år 1544 tog man dock en ljusstake av koppar från kyrkan.

Byggnaderna tycks därefter ha stått tomma under flera decennier. Myntfynden uppvisar en total lucka från 1520-talet och drygt 30 år framåt. När mynten kommer tillbaka under 1570-talet indikerar de att en kapellan av den nya trosriktningen flyttat in i de gamla klosterbyggnaderna. Under mellantiden hade allt förfallit och kyrkan var redan i början av 1600-talet en ruin med nedrasade valv. Därför byggdes ett träkapell ute på kyrkogården som stod klart 1646. Kapellet användes under ett drygt sekel innan även det var i så dåligt skick att det inte gick att reparera. Församlingen bestämde sig slutligen för att bygga en ny stenkyrka på grunden till den medeltida, och med hjälp av två rikskollekter stod den nya kyrkan klar 1784.¹⁵ Prästgården, som alltsedan slutet av 1500-talet legat norr om kyrkan, torde i ungefär samma skede ha flyttat till sin nuvarande plats längre mot sydost.

Utgrävningar och forskning

Det antikvariska intresset för klosteranläggningen har alltid varit stort, och de första längre uppgifterna finns i "Rannsakningar efter antikviter" ned-

¹⁴ *Rannsakningar efter antikviteter* I, Kungliga Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien (Stockholm 1960), s. 280.

¹⁵ Kenneth Gustavsson, 'Kökars kyrka 200 år', *Sanct Olof* 38 (Mariehamn 1984).

tecknade av dåvarande kapellanen Gabriel Hamnodius år 1667. Klostret omnämns också i ett flertal andra publikationer och avhandlingar under 1600- och 1700-talen. Somrarna 1868–69 genomfördes de första regelrätta utgrävningarna (privata provgrävningar hade gjorts redan i början av 1800-talet). Utgrävningarna, som var bland de tidigaste i hela Finland, leddes av riksarkivarien K.A. Bomansson biträdd av Reinhold Hausen. Bomansson tänkte publicera en bok om klostret och samlade in ett stort källmaterial om Kökar, men arbetet slutfördes aldrig. En sammanfattning av resultaten publicerades 1916 av Hausen.¹⁶

Utgrävningarna fortsatte i flera omgångar under 1920–30-talet, varefter klostret sakta föll i glömska. De moderna undersökningarna startade 1974–75 då den s.k. Klosterkällaren grävdes ut och restaurerades. Några av fynden publicerades av Torsten Edgren 1977.¹⁷

År 1982 startade slutligen det större projekt som fortfarande pågår, och som syftar till en fördjupad studie i klostrets historia och bakgrund. De preliminära grävningsresultaten har publicerats i ett flertal smärre artiklar i olika tidskrifter¹⁸ Grävningarna har också inspirerat till två större arbeten som behandlar Kökars kloster; Jarl Galléns artikel 'Kökar, klosterbröderna och havet' från 1989,¹⁹ och Per Olof Sjöstrands digra avhandling pro gradu *Havets, krigsmännens och brödernas Kökar* från 1993. Även Markus Hiekkänen behandlar i viss mån klostret i sin doktorsavhandling från 1994 om de medeltida kyrkorna i Åbo stift.

De alltjämt pågående utgrävningarna har bland annat blottlagt flera stora husgrunder, ett stort antal gravar samt ett digert fyndmaterial. Därtill kommer ytterligare ett antal lämningar från prästgårdstiden, d.v.s. från 1500-talets slut till 1700-talets mitt, till vilka det också hör ett mycket omfattande fyndmaterial. Projektet har därför givits en mer tvärvetenskaplig inriktning än den traditionellt rent arkeologiskt-historiska. Stor vikt har lagts på naturvetenskapliga dateringar, dels vanliga ¹⁴C-dateringar på kol, ben och murbruk, dels thermoluminiscensdateringar (TL) på tegel och taktegel. Dateringarna har utförts av Laboratoriet för radioaktiv datering vid Helsingfors

¹⁶ Reinhold Hausen, 'Kökars kloster', *Åland IV* (Helsingfors 1916).

¹⁷ Torsten Edgren, 'Medeltidsarkeologi i skärgårdshavet', *HTF* 62 (1977:4).

¹⁸ Senast: Kenneth Gustavsson, 'Undersökningar vid franciskanerkonventet på Kökar, Åland', *Kirkearkeologi i Norden* 4, *Hikuin* 20 (1993).

¹⁹ Jarl Gallén, 'Kökar, klosterbröderna och havet', *Maritima medeltidsstudier, Jungfrusund* 2 (Åbo 1989).

universitet, under ledning av Högne Jungner. En tredje oberoende dateringsmetod utgörs av myntfynden, som identifierats av Pekka Sarvas vid Myntkabinetet. Tillsammans ger dessa tre metoder, tillämpade på fem olika material, goda tolkningsmöjligheter av utvecklingen på Hamnö.

Ett viktigt fyndmaterial har också varit skeletten ur de medeltida gravarna, som på plats har studerats av Milton Nunez och Jan Storå, Ålands Museum. Inom parentes kan det nämnas att gravarna återställts efter undersökningarna, endast några ben av varje individ har tagits tillvara för kommande dateringar och analyser. Jan Storå har även analyserat delar av djurbensmaterialet,²⁰ medan huvuddelen av däggdjursbenen för närvarande bearbetas av Tal Fisher, Turun Yliopisto. Därtill har Hamnömaterialet funnits med i ett antal andra smärre undersökningar, bland annat vad gäller spårämnesanalyser på skelettben, makrofossilanalyser ur jordprover samt lermineralogiska analyser på taktegel. Ytterligare analyser och studier är också planerade.

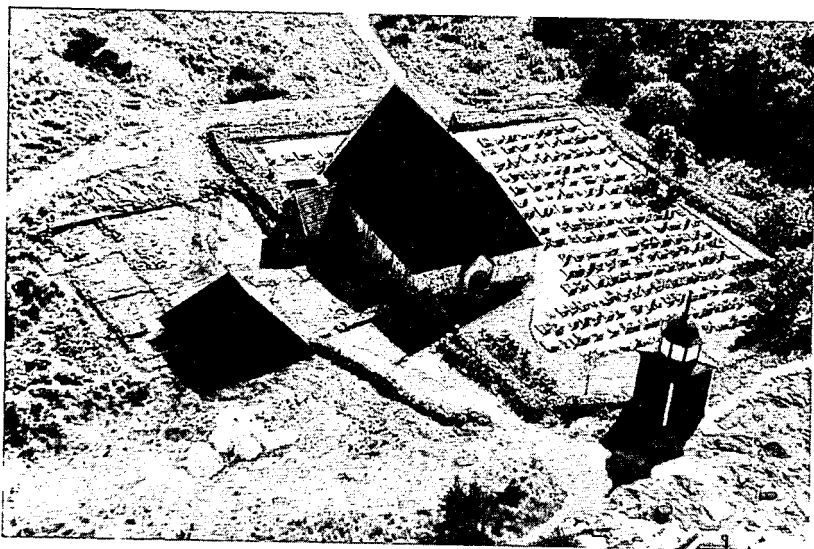
Klosterkyrkan

När det gäller byggnadslämningar intar förstas resterna av den medeltida klosterkyrkan den centrala platsen. Den nuvarande kyrkan är visserligen till större delen byggd direkt ovanpå den gamla grunden, men det har ändå varit möjligt att komma åt flera av de viktigare äldre partierna.

Den gamla kyrkan bestod av ett rektangulärt långhus med ett smalare rakt kor i öster och ett kraftigt torn i väster. Den totala längden var 34 m och största bredden 14 m. Kyrkan hade sju fönster, varav åtminstone korfönstret var försett med glasmålningar i masverk av kalksten. Därtill fanns fyra dörröppningar plus en stor öppning mellan långhus och torn. Taket var försett med enkupiga taktegel av munk- och nunnatyp.

De grundmurar som sticker fram utanför den nuvarande kyrkan har blivit föremål för noggrannare undersökningar i flera omgångar. I koret påträffades bland annat medeltida gravar och ett flertal mynt, varav det äldsta är en brakteat från 1370–1380. ¹⁴C-dateringar på murbruk och skelettdelar har gett relativt samstämmiga resultat som pekar både mot slutet av 1300-talet och början av 1400-talet. Undersökningarna senaste sommar koncentrerades till korets sydmur och området strax utanför, varvid bland annat delar

²⁰ Jan Storå, Osteologisk analys av djurbensmaterialet från det medeltida klosterområdet på Kökar, Åland, *Rapport för Osteologi II*, Osteologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet (1990).

Flygbild över klosterområdet från nordväst. Till vänster ses grunden till refektoriet och under det lilla taket finns Klosterkällaren. Den medeltida begravningsplatsen påträffades i hörnet mellan nuvarande sakristian och långhusväggen. Foto: Daniel Eriksson.

av korportalen påträffades. I botten fanns rester av minst 21 gravar som till största delen förefaller vara medeltida.

Även grunden till tornet har undersökts.²¹ Märkligt nog visade sig muren inte vara i förband med långhusgaveln varför tornet måste tillhöra en något senare byggnadsetapp. I det tidigaste skedet utgjorde området en del av gravgården och flera gravar påträffades som anslöt till denna period. Tornet byggdes sedan rakt över gravarna, till och med så att ett av skeletten blev liggande rakt under tornmuren. På en litet högre nivå påträffades också andra välbevarade skelett, framför allt av barn, som blivit begravda under golvet inne i tornet. ¹⁴C-dateringar på kol, skelettdelar och murbruk pekar mot att tornet uppfördes senast under början av 1400-talet. Endast ett mynt påträffades, en svensk S-brakteat från början av 1400-talet.

Utgrävningarna har också visat att kyrkans grundplan märkligt nog inte innehåller några som helst drag av franciskansk byggnadstradition – vilket

²¹ Kenneth Gustavsson, 'Nya undersökningar vid Kökars kloster', *Skärgård* 2/93, Skärgårdsinstitutet vid Åbo Akademi (1993).

Grävningarna sommaren 1994 berörde ett mindre område utanför det sydöstra hörnet på den nuvarande kyrkans kor. I botten fanns minst 21 gravar som placerats invid det medeltida koretets sydmur (grundmuren skyttar länst till höger). Det nuvarande koret (upptill) är byggt snett över flera av gravarna. Foto: K Gustavsson.

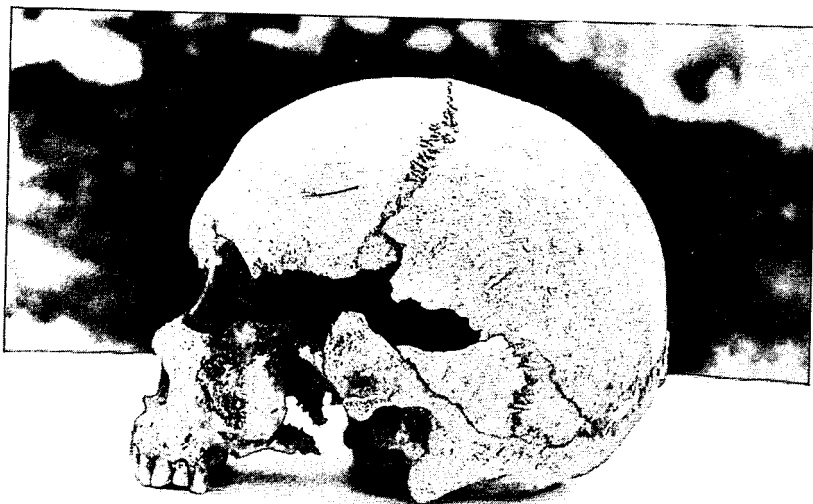
ju vore det naturliga.²² Snarare antyder planen att kyrkan ursprungligen uppförts som en traditionell sockenkyrka, och att den först i samband med konventets grundande vid mitten av 1400-talet övertogs av franciskanerna. Kyrkan måste i så fall vara betydligt äldre än vad man tidigare ansett. Utgående från dateringar och myntfynd kan man försiktigtvis förlägga långhuset till 1300-talets senare del och tornet alltså till tidigt 1400-tal. Tillsvi-dare är det dock något osäkert till vilkendera byggnadsperioden kor och sakristia skall räknas.²³

Klosterbyggnaderna

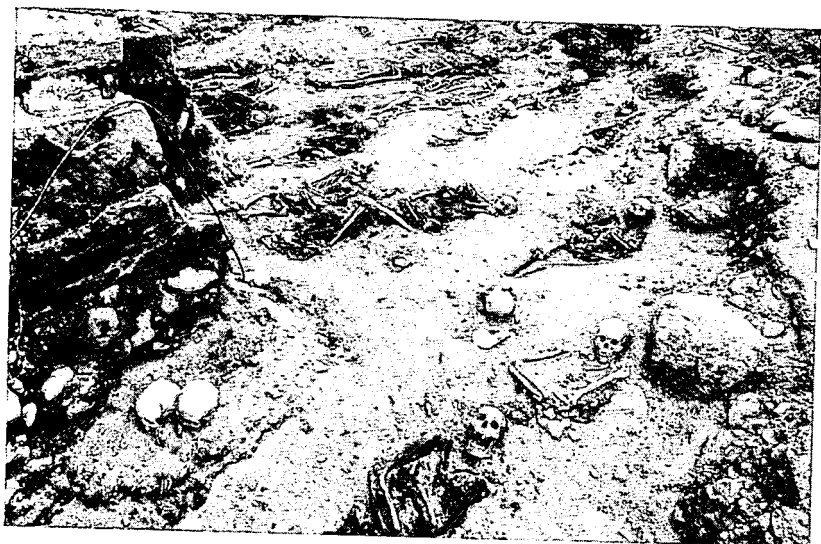
Strax norr om kyrkan låg klostrets kök och refektorium i en lång träbyggnad på 18x8 m. Invändigt påträffades bland annat grunderna till flera spisar samt en hypokaustugn (varmluftsgn). Fynden, däribland nästan 30 svenska och baltiska mynt, härrör från klostrets verksamhetstid, d.v.s. andra hälften

²² Se plan i: Kenneth Gustavsson, 'Sancta Anna kloster', *Sanct Olof* 36 (Mariehamn 1982), s. 46, och 'Kökars kloster – franciskansk utpost i Östersjön', *Medeltid på Åland, Riksantikvarieämbetets rapport RAÄ 1987:3*, (Stockholm).

²³ I sin avhandling antar dock Markus Hiekkänen (s. 193, 253 och not 273 s. 282) att stenkyrkan helt och hållet är uppförd i samband med att konventet grundades vid mitten av 1400-talet. Grävning- och dateringsresultaten tyder dock helt klart på att så inte är fallet.

Ett av de djupaste skeletten hade ett kraftigt huggmärke på ovanför vänstra tinningen (det smala strecket). Skadan från ögat bakåt, har uppkommit efter gravläggningen. Foto: K Gustavsson.

De medeltida gravarna på norra sidan av kyrkan har ¹⁴C-daterats till både 1300- och 1400-tal. Gravarna har ursprungligen gått in under den nuvarande sakristian (dess nordvästbörn ses till vänster). Foto: K Gustavsson.

av 1400-talet och början av 1500-talet. ¹⁴C-dateringar från hypokaustugnen pekar dock mot att det även funnits något slag av äldre byggnadsverksamhet på platsen, åtminstone under 1300-talet. Efter reformationen användes byggnaden som prästgård, varvid den ombyggdes i flera etapper. Under hela användningstiden har allt avskräde kastats utanför den norra väggen, och där småningom bildat en synnerligen omfattande sophög. Högen har givit väldiga mängder fynd, framförallt olika vardagsföremål av typ keramik, glas, redskap och mynt, allt från 1400-tal i botten till 1700-tal i ytan.

Refektoriet har i väster varit sammanbyggt med en välvd stenkällare, den s.k. Klosterkällaren. Källaren täcks idag av ett skyddstak och invigdes 1979 till Franciskuskapellet. En andra, något mindre och valvlös stenkällare har påträffats utanför refektoriets nordöstra hörn. Den sistnämnda källaren tycks ha uppförts under klostrets slutskede, d.v.s. runt sekelskiftet 1500, men dess funktion är ännu osäker.

Medeltida gravar

Utanför kyrkans nordvägg påträffades 1987 en medeltida begravningsplats omfattande drygt 40 individer.²⁴ Här fanns 22 vuxna män, 7 vuxna kvinnor, samt 12 barn, som alla låg tätt invid och delvis på varandra. Medelåldern för samtliga individer var bara drygt 23 år. Ser man enbart till de vuxna hade majoriteten dött mellan 25–35 års ålder, endast två män hade blivit över 50 år gamla.

Kroppslängden på de vuxna individerna var för männen c:a 170 cm och för kvinnorna c:a 161 cm, vilket ganska väl överensstämmer med den åländska skärgårdsbefolkningen ännu i början av 1900-talet. Även vissa andra drag tyder på att människorna kan ha hört hemma i skärgården. De flesta av de äldre uppvisade olika förslitningsskador, speciellt i ryggraden, några tycks även ha haft skelettuberkulos. Många hade även tandskador, framför allt förslitningar på emaljen, men även ett antal fall av karies – som ibland lett till svåra inflammationer i käkbenet. Fem av skeletten har ¹⁴C-daterats. Resultaten indikerar att tre av dem begravts under 1400-talet, de två andra redan under 1300-talet. Dateringarna stöds av gravarnas inbördes läge som visar att gravplatsen använts under lång tid. Samtidigt blir

²⁴ Kenneth Gustavsson, 'Medeltida gravar vid Kökars kloster', *Sanct Olof* 42 (Mariehamn 1988). Milton Nunez, 'Skelettfynd från Föglö och Kökar', *Åländsk Odling* 49 (Mariehamn 1989). Jan Stora, *Osteologisk analys av medeltida gravar påträffade vid Kökars kyrka 1992*, Rapport, Arkeologiska sektionen vid Ålands Museum (1992).

På sluttningen söder om kyrkan finns flera stora medeltida husgrunder. Södra huset (till höger), en undersökt grund (det ljusa partiet i förgrunden) samt Östra komplexet (till höger utanför bilden). Foto: K Gustavsson.

detta ytterligare ett stöd för att kyrkan är äldre än själva konventet, då gravarna klart ansluter till den befintliga grunden till långhusväggen, och inte till någon eventuell tidigare träbyggnad på platsen.

En obesvarad fråga är dock varför dessa människor blivit begravda på kyrkans norra sida – som man ju annars alltid undvek. Möjligen finns här någon koppling till franciskanernas verksamhet, t.ex. att man omhändertagit sjuka och barn, som sedan begravts på en särskild plats.

Södra huset

Som ovan antytts har undersökningarna runt klosteranläggningen gett vissa indikationer på aktiviteter även från tiden före konventets grundläggning. Ännu tydligare framstår detta i ett husgrundskomplex som ligger c:a 100 m söder om kyrkan. Den utgrävda delen omfattar ett stort boningshus i trä av parstugetyp, med en nedgrävd stenkällare mot den östra gaveln, och en motsvarande stenläggning mot den västra. Själva boningshuset mäter 18 x 8 m och har omfattat åtminstone tre rum, varav två varit försedda med eldstä-

Södra huset är 25 m långt och består av flera rum med spisar och en stenkällare. Till vänster finns en tillhörande brunn. Foto efter restaurering, K Gustavsson.

der. Inberäknat källaren och stenläggningen blir anläggningen hela 25 m lång. De intressantaste fynden utgörs av tre mynt med en spännvidd i tid mellan c:a 1370–1430. Tre ^{14}C -dateringar på murbruk ur källaren gav dock äldre dateringar; 1200-talets slut och 1300-talets början. Ännu äldre resultat gav en datering av brända pinnar och kvistar från den ursprungliga marknivån under husgrunden. TL-dateringar på tegel har givit såväl 1200-tal som 1400-tal.

Byggnadens funktion är ännu inte helt klarlagd, men likheterna med refektoriet är påfallande, både ifråga om storlek och utförande. Liksom övriga byggnader har även Södra huset haft taktegel av munk- och nunnatyp. En koppling till franciskanskanerna är därför inte alls otänkbar, och det kunde i så fall exempelvis röra sig om ett terminarhus, d.v.s. en säsongsutnyttjad byggnad som bröderna använde innan man hade grundat ett regelrätt konvent. Strax intill finns även en liten brunn med stensatta väggar med ett djup på närmare en meter.

C:a 20 m längre västerut finns ytterligare en byggnadslämning, i detta fall minst 21 m lång. Denna har ännu inte blivit undersökt, men den smala

Sydöstra komplexet består av grunden till ett bostadshus, en smedja samt en delvis stenlagd gård. Bostadshuset mäter 17 m på längden och är av parstugetypp. Foto från väster, K Gustavsson.

grundmuren tyder på en ganska enkel träbyggnad som haft en stor eldstad i den västra delen.

Sydöstra komplexet

Mellan stranden i öster och Södra huset finns slutligen ännu en liten grupp husgrunder som här kallats Sydöstra komplexet. Anläggningen ligger på en terrass, som i söder gränsar mot ett litet kärr. Hela terrassen på 600 kvm är täckt av sten, som delvis är naturlig, dels medvetet lagd i form av en grov och ganska ojämn stenpackning.

På terrassens norra sida ligger grunden till en större träbyggnad av parstugetypp på 17 x 7 m. Boningsrummen på var sida om en genomgående förstuga har haft eldstäder i de inre hörnen. Bland fynden märks en fingerring av brons, ett bultlås, medeltida keramik, glas o.s.v. I byggnaden påträffades endast ett mynt, slaget för Tyska orden i Marienburg, Preussen, och med en datering till 1410-talet.

Mittemot, på terrassens sydöstra hörn, finns grunden till en liten smedja på c:a 3 x 4 m. Endast de två yttre väggarna är markerade med stora stenar,

medan de inre är ganska otydliga. Både inne i smedjan och strax utanför påträffades en stor mängd fynd, bland annat 60 kg smidesslagg, alltifrån små fragment upp till stora linsformade stycken på 2 kg.

På området påträffades även några ovanligare föremål; ett hästskoformat bronsspänne, tre armborstpilspetsar samt en stridsyxan av järn. Pilspetsarna är av vanlig senmedeltida typ med holk, medan stridsyxan med sina kraftigt utsvängda egg ger ett betydligt ålderdomligare intryck. Det hästskoformade spännet slutligen, är av utpräglad tidigmedeltida typ.²⁵ Liknande spännen har påträffats på finska fastlandet, bl.a. på Kjuloholm, och dateras där till korstågstiden, d.v.s. perioden 1050–1150. I *Balticum* finns motsvarande typer fram till tidigt 1200-tal, men knappast senare.

Sammantaget ger det Sydöstra komplexet en litet annorlunda bild än de båda andra områdena. Här finns äldre fynd och vapendetaljer som knappast kan sättas i samband med franciskanerna. Snarare antyder de en verksamhet med militära förtecken, och som haft sin huvudsakliga tyngdpunkt under tiden före konventets grundläggning. ¹⁴C-dateringar på kol från smedjan och terrassen har givit såväl 1300-tal som tidigt 1400-tal som resultat.

Hamnar

Med tanke på namnet Hamnö är det däremot inte så märkligt att det på ön även finns rester av två direkta hamnanläggningar med kajkonstruktioner. Dessa är ännu inte undersökta, men deras läge gör att de kan sättas i samband med den medeltida verksamheten. Den västra, Modermagen, som kan möjligen knytas till sjöfararkapellet i närheten och består av grunden till någon slags kaj inne i en skyddad lagun.

Den andra, Munkbron, ligger rakt öster om Sydöstra komplexet, och består av en låg, c:a 30 m lång stenvall med en vinkel i den inre änden. Enligt den lokala traditionen skulle detta vara klostrets hamn, och stenvallen kan tolkas som fyllningen i utrasade brokistor. Storleken på bryggan eller kajen antyder emellertid att den i så fall inte bara varit ämnad för klostrets interna behov. Det vore frestande att sätta anläggningen i samband med militär verksamhet i området, speciellt med tanke på smedjan och de ensta-

²⁵ Kenneth Gustavsson, 'Utgrävningarna vid Kökars kloster öppnar nya perspektiv på medeltiden i skärgården', *Skärgård* 3/90, Skärgårdsinstitutet vid Åbo Akademi (1990), fig. s. 65.

ka vapendetaljerna i närheten – alltså en enklare motsvarighet till bryggorna på Högholmen i Hitis.²⁶ Detta är dock tillsvidare bara en ren arbetshypotes.

Kapellet

På södra delen av Hamnö finns slutligen en byggnadslämning på den s.k. Kappalskatan, och som omtalas redan i "Rannsakingarna". Det är grunden till en träbyggnad på 5 x 7 m, omgiven av en nästan meterhög, rektangulär bogårdsmur på 19 x 24 m. Muren har tydliga öppningar mot väster, norr och öster, ned mot möjliga hamnlägen. Vanligen har man ansett att detta är resterna av ett enkelt sjöfararkapell, uppfört i anslutning till Itinerarieleden.²⁷

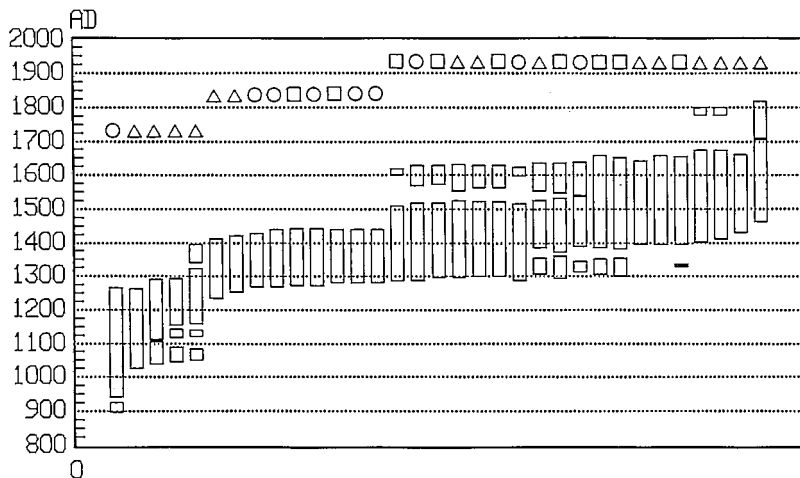
Grunden undersöktes 1993 med något förbryllande resultat. Byggnaden – som med all sannolikhet faktiskt varit ett kapell – visade sig ganska avancerad. Syllstenarna har varit murade, eller åtminstone kalkslagna, och taket har haft takregel av munk-nunnatyp. Mest anmärkningsvärt är dock att korfönstret har haft glasmålningar; små bitar av blått, rött och genomskinligt glas påträffades, tillika med bitar av blyspröjs. Dessvärre fanns inga mynt eller andra direkt daterande fynd, däremot kol, ben och murbruk som kommer att ¹⁴C-dateras. Några mindre provschakt öppnades också utanför grunden för att spåra eventuella gravar, men inga fynd gjordes.

Tegeltak och glasmålningsfönster är inte något man förväntar sig på ett enkelt sjöfararkapell från 1200-talet. Frågan uppstår om inte detta snarast tyder på att kapellet var i funktion långt fram i medeltiden, möjligen parallellt med en stenkyrka på norra delen av ön. Rent hypotetiskt kan man kanske ändå förknippa ett dylikt kapell med franciskanska aktiviteter i området.²⁸ Här krävs dock säkrare dateringar som grund.

²⁶ Christoffer H. Ericsson, "Timrade bryggkonstruktioner vid Högholmen i Hitis", *Maritima medeltidsstudier, Jungfrusund 2* (Åbo 1989).

²⁷ I sin avhandling 1994 lägger dock Markus Hiekkänen (s.283, not 273) fram hypotesen att grunden på Kappalskatan skulle härröra från det träkapell som uppfördes 1646 och som användes fram till den nuvarande kyrkan var färdig 1784. Detta motsägs dock helt av den totala avsaknaden av mynt – ca 150 efterreformatoriska mynt har i övrigt påträffats på Hamnö – samt det faktum att kapellet i flera notiser i Kökars kyrkoarkiv anges ligga ute på kyrkogården, d.v.s. invid den gamla kyrkan. Dessutom noterade kapellänen Gabriel Hamnodijs grunderna i "Rannsakingar" redan år 1667.

²⁸ Kopplingen skärgårdskapell-franciskanerna diskuterad i: Helena Edgren & Markus Hiekkänen, 'Havet, kapellen och franciskanerna', *Kirkearkeologi i Norden 4*, *Hikuin* 20 (1993).

Sammanställning över kalibrerade ^{14}C -dateringar från Hamnö, uträknade på en sannolikhet på 95,4% (2 sigma). Cirkelarna markerar kolprover, trianglarna murbruksprover samt kvadraterna benprover (gravar).

Dateringar och spår av tidigare aktiviteter

Tolkningen av de olika byggnaderna bygger som synes ganska mycket på resultaten av de naturvetenskapliga dateringarna. ^{14}C - och TL-dateringar används i vanliga fall rätt litet inom medeltidsarkeologin, då de ger resultat med ganska vida tidsramar. På Kökar, där det endast finns få skrivna källor, har de däremot blivit ett mycket viktigt instrument.

Den totala dateringsbilden är ännu inte helt utvärderad, men diagrammet på denna sida ger en sammanställning över de kalibrerade resultaten av 33 ^{14}C -dateringar från Hamnö. Grovt sett sönderfaller dateringarna i tre grupper; en mindre grupp som ligger före år 1300, en större grupp som huvudsakligen ligger i 1300-talet, samt den största som har sin tyngdpunkt under 1400-talet och senare. Nästan hälften av dateringarna har gjorts på murbruk, de resterande fördelar sig jämt mellan kol och ben. ^{14}C -dateringar på murbruk har under senare tid fått utstå häftig kritik.²⁹ Speciellt har man

²⁹ Se diskussionen i Åsa Ringboms artikel i detta nummer av *HTF*.

hävdad att murbruk skulle ge resultat som generellt blir minst 100 år för gamla, och att detta tillika med andra felkällor skulle göra metoden näst intill oanvändbar.

I Hamnödiagrammet kan man se att flera av de äldsta resultaten visserligen härrör från murbruk, men att dessa på intet sätt skiljer sig ut från resten av dateringarna, utan helt ligger i linje med resultaten på kol och ben. Givetvis blir situation mer invecklad när man går ner på en lägre nivå och försöker sammanställa olika ^{14}C -prover med TL och mynt från enskilda byggnader, men åtminstone hittills finns inga tecken på några allvarigare felaktigheter i denna typ av dateringar, snarare tvärtom.

Dateringsresultaten kommer att redovisas närmare i annat sammanhang,³⁰ men som exempel kan nämnas att ^{14}C -dateringar på tre olika material från tornet, d.v.s. murbruk, ben och kol, har givit resultat som sinsemellan överensstämmer förbluffande väl, d.v.s. så att det som ur rent arkeologisk synpunkt bör vara äldst också verkligen fått äldst resultat, och att det som rimligen borde vara yngst blivit yngst.

Det förefaller sålunda klart att naturvetenskapliga dateringar – och speciellt ^{14}C på murbruk – är en av de få möjliga vägarna framåt när det gäller att spåra de äldre aktiviter som med all tydlighet förekommit på Hamnö åtminstone under 1300-talet, kanske ännu tidigare. Tolkningen av dessa aktiviteter utgör givetvis ett svårt kapitel i sig, där får man också inkludera fynden och de få och ofta dunkla källor som står till buds.

Som avslutning kan man t.ex. nämna ett köpebrev från den 17 juni 1376, där den stormrike Peter Ålänning i Stockholm byter bort "twa dela aff Hampnö" till Henrik i Mångstekta, Sund.³¹ Det är troligen samma delar som år 1433 figurerar i ett annat köpebrev där Nisse Velling säljer "ij marköp i Hampnö" åt Henrik Gorieshagen på Kastelholms slott.³² I båda fallen är platsen Hamnö tydligen så känd att det inte finns någon orsak att sätta ut by- eller sockennamnet. På Åland finns visserligen flera olika Hamnö, bland annat i Saltvik, dock veterligen utan några som helst medeltida lämningar. Kan det alltså vara fråga om Hamnö på Kökar där det ju tycks ha sjudit av verksamhet under samma tid?

³⁰ En del av resultatet har redan publicerats i: Kenneth Gustavsson et al., 'Radiocarbon dating of Mortar and Thermoluminescence Dating of Bricks from Åland', *Proceedings of the Second International Symposium ^{14}C and Archaeology*, Part 29 (Rixenart 1990).

³¹ *Ålands medeltidsurkunder* nr 59.

³² *Ålands medeltidsurkunder* nr 167.

Och i så fall, vad fanns här längst ute i skärgården som kunde intressera dylika höga herrar, var det sjöfart, fiske, patronatsrätt till en välbesökt kyrka eller någonting annat? Det blir många frågor utan svar, för här har vi nämligen överskridit den yttersta gränsen för forskningsläget på Hamnö just nu.

Om territoriella organisationsprinciper i Sveariket vid övergången från förhistorisk tid till medeltid

ELJAS ORRMAN

Diskussionen om den tidiga Sveastatens territoriella indelning mot slutet av den förhistoriska tiden och under tidig medeltid har länge styrts av uppfattningen att det under vikingatid och även långt tidigare existerat en ledungsorganisation, vars främsta syfte var att möjliggöra utrustning och bemanning av krigskepp. Numera framträder inom svensk forskning uppfattningar som betvivlar riktigheten av en sådan helhetssyn. Sålunda ifrågasätts uppfattningen att en uniform hundaresindelning, där hundarena var indelade i skeppslag och dessa i hamnor, skulle härröra från vikingatid eller tidigare. Uppkomsten av denna indelning förläggs till tiden efter sekelskiftet 1100.¹

Flera försök har gjorts att rekonstruera den territoriella indelningen av Uppland med en ledungsmodell som utgångspunkt. I sina rekonstruktionsförsök har historikerna i främsta rummet utgått från stadgandena i landskapslagarna samt senare uppgifter i medeltida handlingar och kamerala handlingar från 1500-talet, medan arkeologernas huvudintresse efter de grundliga fornminnesinventeringarna riktats mot förekomstfrekvensen av gravfält av olika storlekar inom socknar och större distrikt.

Utmärkande för de flesta rekonstruktionsförsöken har varit att de tagit sin utgångspunkt i organisatoriska och bebyggelsemässiga grundenheter såsom *hamnor*, *tolfter* eller *ättingar* samt kamerala mått sådana som *marklandet* och *attungen* för att konstruera de större distrikten, *hundarena* och *skepps-*

¹ Erik Lönnroth, 'Administration och samhälle i 1000-talets Sverige', *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 4 (1982), s. 20.

lagen.² För de tre uppländska "folklandens" vidkommande har M. G. Larsson framhållit de olika rekonstruktionsförslagens hypotetiska karaktär. Själv kommer han till slutsatsen att namnen på dessa folkland, Attundaland, Tiundaland och Fjärdhundraland, har sitt upphov i ett betydligt mindre komplicerat försvarssystem, som inte var anpassat till utrustandet av ett fast antal ledungsskepp. Enligt honom syftar folklandsnamnen inte på förekomsten av ett visst antal hundaren i dessa områden, utan på antalet vapenföra män som respektive område vid behov hade att ställa upp utrustade med folkvapen. Han ifrågasätter även uppfattningen att hundarena ens ursprungligen har varit lika stora i fråga om befolkningsunderlag och prestationsförmåga. De har primärt varit judiciella distrikt, inte element i en militär organisationsstruktur.³

Även Erik Lönnroth har i *Erland Hjärnes* efterföljd framlagt tankar om att det före sekelskiftet 1100 endast existerat en diffus indelning i hundaren. Det förefaller som om han skulle företräda synen att det ursprungligen primärt var hövdingarna och storbönderna som svarade för utrustandet av krigsskepp. Då blir grupperingen av bönderna inom hundarena i hamnor, årtingar och liknande meningslös. Först en administrativ reform, som kom igång efter sekelskiftet 1100, har enligt Lönnroth gett upphov till en territoriell likformighet i Uppland.⁴ Också Keith Wijkander vill se uppkomsten av den uniforma indelningen i "normalhundaren" som resultatet av en relativt sen reorganisering av en äldre territoriell indelning.⁵

I sin avhandling *Kungshögar och sockenbildning* försöker Wijkander rekonstruera samhällsstrukturen och den territoriella indelningen i Södermanland mot slutet av den förhistoriska tiden och under tidig medeltid. De större distrikten i rekonstruktionsmodellen kallar Wijkander "hund", ett slags gamla "storhundaren", till skillnad från indelningen i normalhundaren som genomfördes på 1100-talet.⁶ Inom dessa "hund-territorier" rekonstrueras den sena järnålderns bebyggelse i naturliga bygder "hund-delar", på vilka

² Jfr t.ex. Carl Axel Ekbohm, *Viennetionde och hundaresindelning. Studier rörande Sveriges äldsta politiska indelning*, Rätthistoriskt bibliotek 23 (Lund 1974), s. 1-9, 48-64.

³ M. G. Larsson, 'Folkland och folkvapen', *Fornvännen* 1988, s. 225-231.

⁴ Lönnroth, s. 11, 21-22.

⁵ Keith Wijkander, *Kungshögar och sockenbildning. Studier i Södermanlands administrativa indelning under vikingatid och tidig medeltid*, Sömländska handlingar 39 (Nyköping 1983), s. 100-102.

⁶ Wijkander, *Kungshögar och sockenbildning*, s. 85-88, 100-102, 139.

han sedan försöker applicera en administrativ modul kallad "berga-enheten". Dessa enheter står åter i samband med den mycket omdiskuterade organisationsmodulen "tolften" som förutsätts bestå av 12 bebyggelseenheter från sen järnålder, d.v.s. 1000-talet.⁷ De resultat som framlagts i avhandlingen utvecklar Wijkander vidare i en debatt med Björn Ambrosiani. Han granskar mera ingående sambandet mellan de rekonstruerade byggena, "hund-delarna" och de arkeologiskt fastställbara bebyggelseenheter-na, som uppfattas som ensamgårdar, samt med de antagna "berga-enheter-na".⁸

Territoriell indelning

Det siffermaterial som Wijkander framlägger i debattinlägget ger goda möjligheter att från andra utgångspunkter granska den territoriella indelningen i Södermanland.

Enligt Wijkanders rekonstruktion av bebyggelsen i "hund-delar" fanns det i Södermanland mot slutet av den förhistoriska tiden sammanlagt 1229 säkra bebyggelseenheter som i regel uppfattas som ensamgårdar. Därtill kommer 294 osäkra bebyggelseenheter från sen järnålder. Det maximala antalet bebyggelseenheter blir sålunda 1523. De nio "hunden" i Södermanland bestod enligt Wijkander av 35 eller 36 rekonstruerade bygder, "hund-delar". Antalet bebyggelseenheter per bygd, d.v.s. "hund-delar", blir följande:

Bebyggelseenheter	"Hund-delar"	Enheter per "h-del"
Säkra	1229	35 (36)
Säkra + osäkra	1523	35 (36)
		35,1 (34,1) ⁹
		43,5 (42,3)

Ambrosiani konstaterar i förbigående att "hund-delarna", som han betecknar som motsvarigheter till de uppländska skeppslagen, till storleken varierat mellan 36-48 bebyggelseenheter, men utvecklar inte vidare denna iakttagelse.

Wijkander konstaterar att de osäkra bebyggelseenheter-na i hans rekonstruktion är beräknade i överkant.¹⁰ För att minska inverkan av ett för högt

⁷ Wijkander, *Kungshögar och sockenbildning*, s. 48-64.

⁸ Wijkander, 'Bebyggelser, tolfter och kungsgårdar i Sörmland - replik till Björn Ambrosiani', *Fornvännen* 1985.

⁹ Talen inom parentes anger medeltal för 36 "hund-delar".

¹⁰ Wijkander, 'Bebyggelser, tolfter och kungsgårdar', s. 42.

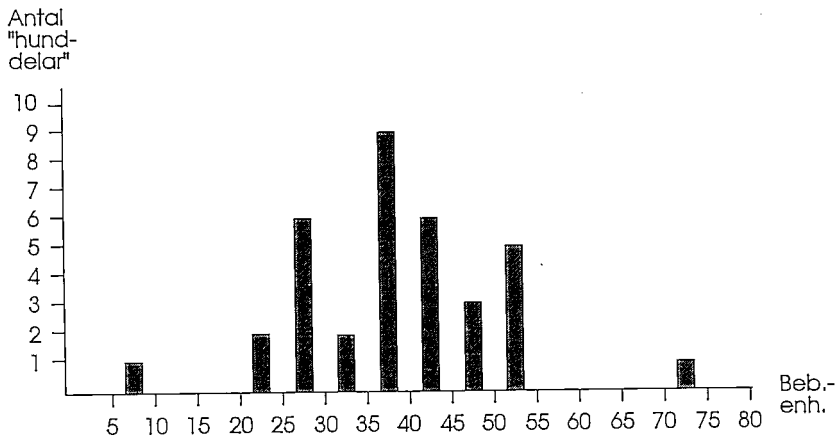

Fig. 1. Spridningen av "hund-delarna" i Södermanland enligt kolumn 2 i sammanställningen nedan.

antal osäkra bebyggelseenheter, utförs granskningen i det följande huvudsakligen utgående från medeltalen av de säkra och säkra + osäkra byggelseenheter. På detta sätt fås 1376 bebyggelseenheter för hela Södermanland, vilket i sin tur ger 39,28 (38,22) enheter per "hund-del" (bygd). Dessa "hund-delar" fördelar sig på olika storleksklasser på följande sätt:

Antal bebyggelseenheter	Antal "hund-delar" ¹¹	
	1.	2.
— 5	—	—
5,1 — 10	1	1
10,1 — 15	—	—
15,1 — 20	1	—
20,1 — 25	2	2
25,1 — 30	9	6
30,1 — 35	4	2
35,1 — 40	9	9
40,1 — 45	5	6
45,1 — 50	3	3
50,1 — 55	—	5
55,1 — 60	—	—
60,1 —	1	1

¹¹ I kolumn 1 anges "hund-delarnas" storlek enligt de säkra bebyggelseenheter, i kolumn 2 enligt medeltalen av de säkra samt de säkra + osäkra bebyggelseenheter.

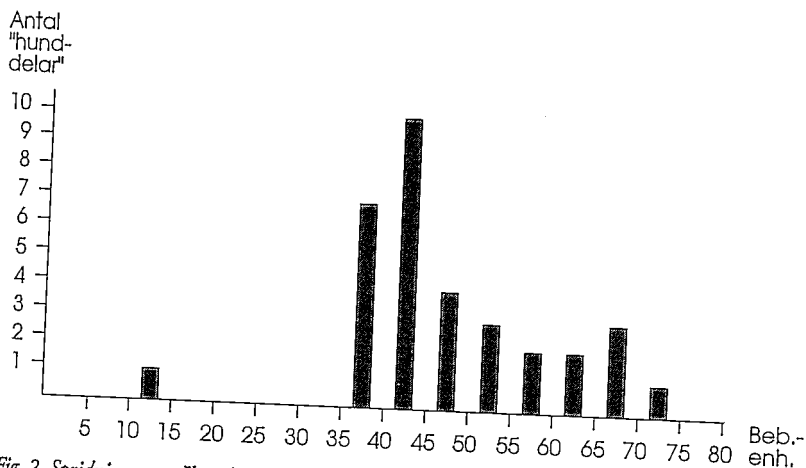

Fig. 2. Spridningen av "hund-delarna" i Södermanland enligt medeltalen i Björn Ambrosianis beräkning av "hund-delarnas" minimi- och maximistorlek.

Det är anmärkningsvärt att oberoende av beräkningssätten är en betydande del, 40-42 procent, av "hund-delarna" sådana som består av mellan 35 och 45 bebyggelseenheter (jfr även fig. 1). Den något avvikande rekonstruktion som Ambrosiani framlägger ger ett likartat resultat. Han opererar dock med minimi- och maximiantal bebyggelseenheter för varje bygd, d.v.s. "hund-del". När man räknar medeltalen av dessa minimi- och maximivärden för varje "hund-del" och sedan medeltalet av dessa, blir resultatet 47,7 bebyggelseenheter per "hund-del".¹² Fördelningen på storleksklasser framgår av fig. 2. Över hälften av de 33 "hund-delar" som Ambrosiani opererar med, d.v.s. 17, koncentreras till intervallen 35-45 bebyggelseenheter.

I såväl Wijkanders som Ambrosianis rekonstruktionsförslag av bebyggelsen i bygder, "hund-delar", koncentreras bygderna således markant kring värdet 40 bebyggelseenheter. Det är frapperande att detta inte föranlett dem som utfört rekonstruktionerna att närmare gå in på sakförhållandet. Sätillvida är det förståeligt att en bygdeenhet om 40 enheter av något slag inte med lätthet låter sig inpassas i ett system där talvärdena 8 och 12 uppfattas som grundläggande moduler eller koefficienter. En så markant koncentration av "hund-delarna" i Södermanland kring värdet 40 kan dock knappast vara slumpmässig. Detta är ännu mindre troligt då man i andra delar av det ti-

¹² Ambrosiani, 'Södermanland mellan forntid och medeltid', fig. 1 s. 27.

digmedeltida Sveariket finner spår av territoriella distrikt bestående av 40 bebyggelseenheter eller av det dubbla antalet, d.v.s. 80 enheter.

Åland och Öland

Åland var mot slutet av medeltiden indelat i 8 pastorat och 17 länsmansdömen. Varje kyrksocken bestod av två länsmansdömen med undantag av Sunds socken, där länsmansdömena var tre till antalet. Länsmansdömenas geografiska omfattning mot slutet av 1530-talet har klarlagts av Erik Bertell. En rekonstruktion av den åländska bebyggelsen utgående från Bertells resultat har lett till slutsatsen att länsmansdömena ursprungligen i fråga om bebyggelseunderlag, då även frälse- och kronojorden beaktas, bör ha varit lika stora bestående av 40 bol. Då skulle de åländska kyrksocknarna med undantag av Sund under tidig medeltid ha bestått av 80 bol.¹³

Det åländska bolet eller fullgården uppfattas allmänt som en besuttenhetsenhet representerande en fullsutten gård under tidig medeltid. Bolet daterades av Väinö Voionmaa, som uppfattade det som en från fullgården skild enhet, till 1200-talet. I skriftliga källor förekommer det åländska bolet första gången 1328 och är redan då uppdelat i åttondedelar. Detta tyder på att enheten redan i början av 1300-talet hade en inte helt obetydlig ålder. Den torde därför gå tillbaka till senast förra hälften av 1200-talet.¹⁴

Tillkomsten av de åländska länsmansdömena har närmast ansetts höra till början av 1300-talet på grund av att de var indelade i nötslag som bildade skattelag för uppbörderna av en gårdskatt, nötgårdsskatten.¹⁵ Indelningen i nötslag kan dock även ha anpassats till en redan existerande indelning i länsmansdömen bestående av 40 bol, och då kan länsmansdömena ha en högre ålder. Mot slutet av medeltiden fungerade länsmansdömena som tingslag, men deras som det vill synas ursprungligen uniforma storlek tyder på att de vid sin tillkomst har haft en kameral funktion.¹⁶ – Erik Bertell har uppfattat länsmansdömena som enbart judiciella tingslag som i fråga om

¹³ Länsmansdömenas territoriella omfattning har klarlagts av Erik Bertell i 'Länsmansdömena – medeltida lokala tingslag på Åland', *Åländsk Odling* 47 (1980), s. 12–36.

¹⁴ Jfr Eljas Orrman, 'Skatteenheter och bebyggelseutveckling på Åland under medeltiden', *Åländsk Odling* 42 (1983), s.110, 112.

¹⁵ Orrman, 'Skatteenheter och bebyggelseutveckling på Åland', s. 114–115.

¹⁶ Gerhard Hafström betraktar dock de åländska nötslagen som motsvarigheter till de uppländska hamnorna som enligt honom bestod av 8 fullsuttna hemman, vardera om ett markland, och motsvarigheter till de åländska bolen/fullgårderna. Det bör dock observeras att

bebyggelseunderlag redan från början har varit av olika storlek. Uppkomsten av denna indelning förlägger han till 1000-talet, då Åland enligt lokala forskares uppfattning skulle ha lytt under danskt styre.¹⁷

Uppfattningarna om bebyggelseutvecklingen på Åland under vikingatid och tidig medeltid är delade. Å ena sidan hävdas att Åland mot slutet av vikingatiden helt eller till stora delar avfolkats och på nytt koloniserats västerifrån under förra hälften av 1100-talet; den främste representanten för denna uppfattning är Lars Hellberg, och flera faktorer förefaller att stöda denna uppfattning.¹⁸ Den motsatta uppfattningen går ut på att det på Åland existerar en obruten bebyggelsekontinuitet från forntid till medeltid.¹⁹ Även bland företrädare för uppfattningen om bebyggelsekontinuitet räknar man med att ett nytt förvaltningssystem introducerats i landskapet på initiativ av centralmakten i Sveariket under tidig medeltid, närmast 1200-talet.²⁰

På Öland finns det spår efter en territoriell indelning som uppvisar likheter med den åländska. Sölve Göransson har konstaterat tvenne olika typer av härad på Öland vilka representerar olika åldersskikt. Häradena i de norra delarna av ön ser enligt Göransson ut att tillhöra en äldre typ av bygdeindelning som närmast haft judiciella och kultiska funktioner. I de södra delarna var häradsindelningen däremot en artificiell skapelse. Utmärkande för de sydliga häradena var att de var uniforma till sin storlek och enligt Göranssons bestod av 80 attungar. Den öländska attungen var ursprungligen måttet på en normal besuttenhet och representerade således ett fullsuttet hemman.²¹

nötslag förekom även i östra Nyland och i Karelen, vilka först efter det andra och tredje korsståget införlivades med det svenska riket. Gerhard Hafström, 'Utrodnen och skatteledningen på Åland', *Matts Dreijer 80 år* (Mariehamn 1981, 1984), s. 110.; Orrman, 'Medeltida skatteenheter i södra Finlands svensksbygder', *HTF* 1979, s. 227.

¹⁷ Erik Bertell, *Medeltida skattesystem på Åland*, Skrifter utgivna av Ålands kulturstiftelse 15 (Mariehamn 1993), s. 72-81.

¹⁸ Lars Hellberg, *Ortnamnen och den svenska bosättningen på Åland*, Studier i Nordisk Filologi 68 (Helsingfors 1968).

¹⁹ Birgitta Roeck Hansen, *Township and territory. A study of rural land use and settlement patterns in Åland c. A.D. 500-1550*, Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Human Geography 6 (Stockholm 1991), s. 166-167.

²⁰ Roeck Hansen, s. 161.

²¹ Sölve Göransson, 'Härad, socken och by på Öland', *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 4 (1982), s. 101-105, 111-112.

Införandet av en ny häradsindelning med de små, uniforma häraderna i de södra delarna av Öland sätter Göransson i samband med Svearikets militära etablering vid öns sydspets, som under 1000-talet var den yttersta utposten för riket i söder. Dessa yngre öländska härad har enligt honom bildats under 1000-talet för att tjäna ledningsorganisationens behov. Redan i början av 1200-talet hade Ölands sydspets dock spelat ut sin roll som militärt basområde.²²

Likheterna mellan den yngre häradsindelningen på Öland och den rekonstruerade territoriella indelningen på Åland är påtagliga. Antalet fullsuttna gårdar (attungar) i de uniforma öländska häraderna var 80, medan antalet fullsuttna gårdar (bol/fullgårdar) i de åländska kyrksocknarna likaledes ser ut att ha varit 80. Ett samband av något slag med ledningsorganisation är likaså karakteristiskt för de administrativa systemen såväl på Åland som på Öland. Ännu på 1500-talet uppbars på bägge öarna ledungslama; enligt Hafström var den åländska ledungslaman av samma karaktär som motsvarande tunga i Mälardalskapen.²³

Den territoriella indelningen i Uppland har varit föremål för stort intresse och flera olika rekonstruktionsförslag har framlagts. I dessa rekonstruktioner saknas nästan helt bygder eller distrikt bestående av 40 bebyggelseenheter. Ett undantag utgör Fjärdhundraland i Uppland, där hundarena enligt Åke Hyenstrand består av detta antal enheter. I den senaste översikten om indelningsgrunderna i Uppland mot slutet av forntiden och i början av medeltiden kommer Björn Ambrosiani till slutsatsen att det uppländska skeppslaget har bestått av 30 bebyggelseenheter och att ett storhundare bestod av fyra sådana skeppslag.²⁴

Egentliga Finland och Tavastland

Den territoriella organisationsprincip som framträder såväl på Åland som Öland har i något modifierad form använts även i andra perifera delar av Sveariket som först under tidig medeltid införlivades med riket.

Största delen av skärgården i Egentliga Finland, som numera kallas Åboland, saknade i stort sett fast bosättning fram till senare hälften av 1100-talet.

²² Göransson, s. 110-112.

²³ Göransson, s. 104; Hafström, s. 114-117.

²⁴ Björn Ambrosiani, 'Hundare, skeppslag och fornlämningar', *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 4 (1982), s. 67-81; Åke Hyenstrand, 'Om Tuna-problemet och den territoriella indelningen', *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 4 (1982), s. 83-88.

let, då regionen koloniserades av svenska nybyggare. Området bestod mot slutet av medeltiden av fyra socknar, Korpo, Nagu, Pargas och Kimito. I de två förstnämnda motsvarade den kyrkliga och kamerala sockenindelningen praktiskt taget helt varandra, medan de två andra, där frälsejordens andel var betydande, uppvisar vissa avvikelser i detta avseende. En rekonstruktion av bebyggelsen i dessa socknar under tidig medeltid, snarast 1200-tal, har gett som resultat att Korpo och Nagu ursprungligen bestått av 50 bol, d.v.s. fullsuttna hemman, medan de två andra varit dubbelt så stora bestående av 100 bol – kring år 1540 varierade antalet hemman i dessa socknar mellan ca 230 (Nagu) och 590 (Kimito). Det kan antas att Pargas och Kimito socknar bestått av två distrikt, vardera om 50 enheter, även om direkta belägg för detta saknas. Likheten med förhållandena på Åland är tydlig även om två av de åboländska kyrksocknarna har bestått av endast en kameral grundenhet. Den kyrkliga sockenbildningen förefaller att även här ha skett utgående från en redan existerande kameral indelning.²⁵

Även i Tavastland ser det ut som om det redan tidigt skulle ha existerat en uniform kameral indelning i länsmanssocknar. Här är det fråga om en gammal väl etablerad förhistorisk bygd som införlivades med det svenska riket först efter det andra korståget till Finland i slutet av 1230-talet. Uppgifter i Eriks av Pommerns jordebok från början av 1400-talet och i kamerala handlingar från mitten av 1500-talet ger vid handen att länsmanssocknarna (jordebokssocknarna), då även frälse- och kronojorden beaktas, ursprungligen bestått av 50 krokar, d.v.s. skatteenheter som motsvarade fullsuttna hemman närmast under senare hälften av 1200-talet.²⁶

Från Tavastland finns det redan från 1300-talet uppgifter om judiciella distrikt vid sidan om kyrksocknarna. Dessa uppgifter har uppfattats så att de stora kyrksocknarna fr.o.m. 1370-talet började uppdelas i mindre administrativa och judiciella distrikt.²⁷ Från början av 1330-talet finns dock uppgifter som kan tolkas så att det redan då existerade en från den kyrkliga sockenindelningen fristående judiciell indelning. I ett dombrev förekommer Lehijärvi i Tavastland som tingsplats och centrum för ett distrikt samtidigt som en sockenpräst i kyrkbyn Keikkala i Kalvola medeltida pastorat

²⁵ Orrman, 'Medeltida skatteenheter i södra Finlands svenskbygder', s. 218-224.

²⁶ Orrman, 'Medeltida skatteenheter i södra Finlands svenskbygder', s. 234-235.

²⁷ Vilho Niiremaa, 'Hämeen keskiaika', *Hämeen historia I* (Hämeenlinna 1955), s. 438-439.

nämns.²⁸ En av de tavastländska länsmanssocknarna kallades Lehijärvi socken, men ingen kyrksocken har någonsin burit detta namn, däremot nog ett kapell som existerade på 1540-talet och som senare indrogs. Karakteristiskt för den territoriella indelningen i Tavastland var dessutom att den kyrkliga och den administrativa indelningen i ringa grad överensstämde med varandra och att namnen på de stora kyrksocknarna inte alltid hade någon motsvarighet bland namnen på de små länsmanssocknarna. Indelningen i små länsmanssocknar har här en klart artificiell karaktär.²⁹

Möjligheten att det i Tavastland redan under förra hälften av 1300-talet existerat en judiciell och kameral indelning vid sidan av de kyrkliga socknarna kan inte uteslutas, även om det ovan behandlade dombrevet utgör det enda stödet för en sådan tolkning. I allmänhet anses indelningen i kamerala länsmanssocknar, som även fungerade som tingslag, ha skett i Finland först i samband med den reform inom rättsskipningen som ledde till införandet av häradsrättsinstitutionen i början av 1400-talet.³⁰ I alla fall är det helt klart att den kamerala indelningen i Tavastland genomgått betydande förändringar under medeltidens lopp, eftersom grundprinciperna ännu framträder i 1500-talets kamerala handlingar trots en betydande bebyggelsestillväxt i de perifera delarna av landskapet.³¹

Seppo Suvanto har nyligen behandlat de nämnda dombreven. Han anser att Lehijärvi som nämns i handlingarna utgjort en tingsgemenskap, inte ett kyrkligt distrikt. Han anser att det var fråga om en gammal fornsocken som bar namnet Lehijärvi och kopplar således inte tingsgemenskapen

²⁸ I ett dombrev utfärdat 1332 i "Leuiazæru" meddelas att det tillkommit i närvaro av över 30 ortsbör – "Noverint vniuersi, nos audiuisse testimonium viroꝝ discretorum, videlicet inhabitancium Lewiazærwj necnon et villulas ibidem adiacentes, numero xxx et vltra, ..." – varjämte en "curatus in Kechala" förekommer i brevet. *REA* 69; jfr Eric Anthoni, "Vad åsyftar det i Registrum ecclesiae aboënsis i olika former förekommande ortnamnet Keckala", *HTF* 1964, s.55-56.

²⁹ Jfr *Suomen historiallinen kartasto – Atlas of Finnish History*, ed. by Eino Jutikkala, 2. revised edition (Porvoo 1959), kartorna 15 och 18; K. G. Leinberg, *Finlands territoriella församlingars ålder utbildning och utgrening intill 1885 års utgång* (Helsingfors 1886), s. 39.

³⁰ Aulis Oja, "Varsinais-Suomen hallintopitäälaitoksen iästä", *HAIK* 1936, s. 53-54, 59-63; idem, *Keskiaikaisen "Etelä-Suomen" asutus ja aluejaot*, Historiallisia Tutkimuksia 44 (Helsinki 1955); idem, "Länsmänsdöme", *KLNM* XI, sp. 110-111.

³¹ Jfr Niitemaa, s. 444; Seppo Suvanto, "Keskiaika", *Hauhon – Luopioisten – Tuuloksen historia* (Hämeenlinna 1985), s. 577-581.

till de senare framträdande små länsmanssocknarna.³² Lehijärvi tingsgemenskap, som framträder på 1330-talet är dock snarare att se som det första belägget för existensen av de små uniforma tavastländska länsmanssocknarna.

Centralmakt och kolonisering

Förekomsten av bygder/distrikt bestående av 40 bebyggelseenheter, fullsuttna gårdar, såväl i centrala delar av Sveariket, d.v.s. Södermanland, som i perifera delar av riket, d.v.s. på Åland och Öland, mot slutet av den förhistoriska tiden och under tidig medeltid torde knappast bero på en tillfällighet. För Ålands och Ölands vidkommande ser indelningen i distrikt bestående av 80 fullsuttna hemman ut att höra ihop med centralmaktens organisatoriska åtgärder i områden där statsmakten hade behov av att effektivisera sin militära närvaro eller att organisera/reorganisera samhället i ett nyförvärvat och nykoloniserat område.

Kronologiskt ser den åländska indelningen i länsmanssocknar om 40 bol samt uppkomsten av dubbelt så stora församlingar ut att höra till 1200-talet, medan Göransson antagit att de små öländska häraderna om 80 attungar skulle vara från 1000-talet. I alla fall ser början av 1200-talet ut att utgöra *terminus ante quem* för deras tillkomst, eftersom statsmakten på 1220-talet börjat avytta sina besittningar i de sydliga delarna av Öland.

Frågan om huruvida de distrikt om 40 och 80 bebyggelseenheter som behandlats i det föregående har direkt samband med en hundareorganisationen eller om det är fråga om en beståndsdel i en fristående organisationsstruktur kan inte tas upp till behandling i detta sammanhang. Däremot ser det ut som om den kyrkliga indelningen på Åland skapats i anslutning till en redan existerande kameral och judiciell indelning; annars är det svårt att förklara den i det närmaste totala överensstämelsen. Den världsliga och kyrkliga organiseringen ser ut att ha skett enligt samma mönster i de nykoloniserade svenska socknarna i Egentliga Finland, vilket kan anses vara naturligt i en helt ung bygd.

³² Seppo Suvanto, 'Ruotsin vallan aika', *Kalvolan historia* I (Hämeenlinna 1992), s. 91-95.

Den svenska tidigmedeltida statsbildningsprocessen och den östra rikshalvan

PER OLOF SJÖSTRAND

Enligt en traditionell uppfattning skall det svenska riket eller väldet ha uppstått genom att svearna vid Mälarens norra stränder erövrade götarnas land vid Vättern. I stort sett varierar uppfattningarna endast om när detta skall ha skett: allt från 500- till 1000-talet. Senare, under tiden ca 1155-1323, har detta svenska rike eller välde erövrat Finland genom tre korståg samt inflyttningen av ett svenskt befolkningselement.¹ Givetvis har denna enkla ram nyanserats och reviderats på en rad punkter av senare forskning, men några grunddrag tenderar dock att leva kvar. Inledningsvis gäller det ogenomtänkta tillämpningar av centrala begrepp som "rike", "välde" och "stat". Därtill tillskrivs inte så sällan dessa tilltänkta politiska subjekt anakronistiska egenskaper och maktbefogenheter. De centrala problemställningarna förefaller fortfarande knytas till enskilda, åtminstone förment, daterbara och i rummet fastställbara händelser, främst krigshandlingar av olika slag, som omtalas i det sporadiska och disparata källmaterialet.² Sist men inte minst tenderar den utveckling som tog vid efter 1809 att utgöra en svärbemästrad hämsko emedan utgångspunkterna är påtagligt styrda av nutida statsgränser och etnicitetsuppfattningar. Sverige var fullbordat då götar och svear ingått politiskt förbund. Områdena öster om Ålands hav och Bottenviken var där emot någonting annat och därtill otänkbara utan en svensk inflyttning.³

¹ Lars Gahrn, *Sveariket i källor och historieskrivning* (Göteborg 1988). Curt Weibull, 'När och hur Finland blev svenskt', *Scandia* 1940, s. 2-3.

² Thomas Lindkvist, 'Svensk medeltidsforskning. Tvärvetenskap och problem', *HArk* 96 (1991), s. 18.

³ Matti Klinge, 'Sverige svensk - Finland finsk', *Finland i det svenska riket* (Stockholm 1986). Thomas Lindkvist, 'När och hur blev Finland svenskt? Om svenska behov

Framväxten av det "svenska" riket, liksom vilket annat europeiskt medeltida rike, bör inte ses som en överhistorisk nationell princip med självklara rumsliga avgränsningar, inte heller som ett resultat av enskilda händelser, utan hellre som en sekundär följd av större ekonomiska, sociala, ideologiska och kulturella förändringsprocesser, vilka resulterat i framväxten av en helt ny social organisationsform, i det följande benämnd stat.

På 1300-talet fanns inom det område som ungefär täcker dagens Sverige och Finland en centraliserad, institutionaliserad och offentlig dömande, verkställande och lagstiftande makthierarki som sköttes av avlönade professionister. Statens högste ledare och beskyddare var kungen och vid sin sida som utövare av statsmakt hade han de andliga och världsliga frälsestånd. Dessa statsbärande element finansierades genom stående fasta resursöverföringar från en bondeallmoge som förväntades vara politiskt passiv: skatter till kungen, räntor till adeln och kyrkan samt tionden till kyrkan. För statens olika funktioner fanns administrativa centralorter och territoriella in- delningar. Förhållandena mellan de statsbärande elementen och bönderna reglerades av nedtecknade och kodifierade lagar. Detta var onekligen ett klassamhälle: individer av jämförbar ålder och samma kön kunde ha vitt skilda institutionella möjligheter att förfoga över materiella och immateriella tillgångar. Ett föregående förstatligt samhälle kan i sin tur beskrivas som att dessa företeelser saknades.⁴

Under medeltiden kände inte de västeuropeiska lärde till begreppet stat (av latinets *status*) för en politisk organisationsform. De närmaste motsvarigheterna utgjordes istället av sammansättningar främst med *regnum*, vilka inte i första hand avsåg en territoriell enhet, utan fastmer summan av kungamaktens maktbefogenheter, eller med andra ord, det sammanhängande nätet av olika hierarkiska relationer som knöts till kungavärdigheten.⁵ Jämförbara termer på nordiskt språk var (kunga-) riki/rike, döme och/eller

av korståg mot Finland', *FT* 10/1992. Idem, 'Finlands historia' (rec. av T. Edgren & L. Törnblom, Finlands historia 1), *HTF* 1993, s. 585.

⁴ Thomas Lindkvist & Kurt Ågren, *Sveriges medeltid* (Stockholm 1985), s. 5-25 & 64-90. Sverre Bagge, 'Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen', *NHT* 1986, s. 147-149. Thomas Lindkvist, *Plundring, skatter och den feudala statens framväxt* (Uppsala 1990), s. 4-7.

⁵ Aron Ja Gurevitj, *Feodalismens uppkomst i Västeuropa* (Stockholm 1979), s. 70-71. Bernard Guenée, *States and Rulers in Later Medieval Europe* (New York 1985), s. 4-6. Susan Reynolds, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300* (Oxford 1986), s. 250ff.

välde, på latin likaledes återgivna med *regnum*. Samma begrepp förekom också i samband med biskoparnas/ärkebiskoparnas och lagmännens maktbefogenheter. I sin nuvarande ungefärliga betydelse kom stat/status i användning först i början av 1500-talet i samband med en ny typ av starkare och mera centraliserade statsbildningar.⁶

Det finns inte någon allmänt antagen exakt vetenskaplig definition och avgränsning av begreppet stat. Vanligen identifieras staten som summan av en rad offentliga institutioner och ett givet territorium där dessa utövar legitim eller legal makt för upprätthållandet av en viss önskad ordning.⁷ Enligt en generell materialistisk och konfliktbetonande uppfattning uppkommer staten som en reglerande mellanhand i samband med en växande merprodukt som lett till framväxten av ett inbördes exploaterande klassamhälle präglad av motsättningar. Staten skall vidmakthålla återskapandet av de sociala relationerna mellan klasserna, så att klasskampen och den häri inbäddade exploateringen inte ändrar sin huvudsakliga karaktär. Trots att staten uteslutande rekryterar sina representanter från den ledande klassens led, intar den skenbart en neutral ställning i klasskampen och kan således inte direkt påstås operera enbart med den ledande klassens omedelbara intressen för ögonen.⁸ Enligt ett mera samförståndsbetonande synsätt uppkommer staten närmast ur ett slags oskrivet avtal. Mänskan når så högt i sitt allmänna tekniska kunnande, att en specialisering börjar bli nödvändig, varvid alla parter i samhället inser nödvändigheten av få till stånd ett övergripande institutionaliserat ledarskap med tidigare okända maktmedel för att säkra samhällets fortbestånd. Utan detta ledarskap hade kaos rått och någon "civilisation" hade aldrig kunnat uppstå.⁹ Dessa synsätt behöver inte utesluta varandra och därmed är det heller inte sagt att staten inte kunde ha ytterligare funktioner. Staten själv behöver också ett, åtminstone i viss mån, lik-

⁶ Jan Arvid Hellström, *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid* (Stockholm 1971), s. 99–103. Lindkvist & Ågren, s. 93–94. Lindkvist, *Plundring, skatter*, s. 4. Guenée, s. 4–6.

⁷ T.ex. Max Weber, *Ekonomi och samhälle, Förståendesociologins grunder 1. Sociologiska begrepp och definitioner, Ekonomi, samhällsordning och grupper* (Lund 1983), s. 38ff.

⁸ Friedrich Engels, *Familjens, privategendomens och statens ursprung* (Stockholm 1978). Jan Lindegren, *Varat, staten och diket. Tre historieteoretiska uppsatser* (Uppsala 1988), s. 38ff.

⁹ J. R. Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State* (Princeton, N.J. 1970). Elman R. Service, *Primitive Social Organisation. An Evolutionary Perspective* (New York 1971).

riktande ideologiskt kitt: alltså ett generellt moraliskt tänkande om rätt och fel. I det medeltida Västeuropa försåg den kristna kyrkan staten med den ideologiska grundvalen. Kyrkan skötte också en rad praktiska statsbärande funktioner, men var inte därigenom ensidigt underordnad kungamakten, utan tvärtom var kungamakt och kyrka sammanvävda i ett slags aktiv symbios. Kungarna kröntes av kyrkan och försågs därigenom med en sakralt betingad prestige och i gengäld hade kungarna att verka som beskyddare av kyrkan.¹⁰

Dessa allmänna definitioner ter sig dock besvärliga vid studiet av historiska stater emedan deras former och funktioner ständigt är stadda i förändring. Den medeltida staten var överlag inte någon homogen aktör, utan dess representanter bildade ett flertal personrelaterade fraktioner, vilka mestadels också korsade de generella synliga statsbärande elementen kungamakt, adel och kyrka. Tidvis kunde dessa fraktioner rent av stå i öppen våldsmättad konflikt med varandra. Vidare var medeltida stater inte, allra minst i sina tidigare skeden, på grund av sin personrelaterade kohesion, fullt ut territorialiserade. Ingen stat kan därtill uteslutande identifieras med någon eller några funktioner, vare sig det gällde upprätthållandet av exploateringsförhållanden, allmän lag och ordning och/eller något annat, för även icke-statliga företeelser kan sköta dylika funktioner. I en teoretisk mening manifesterar sig dock staten på två generella plan. För det första i en statsapparat, vilket utgör ett samlingsbegrepp för de konkreta institutioner genom vilka staten utövar sin politiska verksamhet, eller statsmakt. För det andra i de abstrakta och konkreta relationer som råder a) mellan statsapparatens olika beståndsdelar, b) mellan olika individer och statsapparatens olika beståndsdelar samt c) mellan olika individer.¹¹ Ett tidigare förstatligt samhälle kan åter beskrivas som att dessa företeelser ännu inte existerar.

Det medeltida västeuropeiska statssamhället var i första hand baserat på mera direkta personliga förbindelser, vilka hade karaktären av såväl herravälde/underkastelse som samarbete/jämställdhet. Individens plats definierades av tillhörigheten till en rad andliga och sekulära gemenskapsformer på olika nivåer, såsom äktenskap, hushåll, släkt, socken, stift, lagsaga, kloster/kon-

¹⁰ Gurevitj, *Feodalismens uppkomst i Västeuropa*, s. 70–71. Guenée, *passim*. Reynolds, s. 250ff. Lindkvist & Ågren, s. 76–78. Lindkvist, *Plundring, skatter*, s. 5, 12.

¹¹ Dag Lindström, *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350–1622* (Uppsala 1991), s. 24–31.

vents- och riddarordnar, gille, skrå, by-, bygde-, eller stadsgemenskap o.s.v. Den högsta sekulära gemenskapsformen utgjordes av kungadömet och den högsta andliga av den katolska kristenheten. Brott mot gruppstillhörighetens normer kunde bestraffas med uteslutning och utan gruppstillhörighet var individen helt utestängd från samhället. Dessa gemenskapsformer hör inte uteslutande till det medeltida statssamhället, utan de går tillbaka på äldre mera fragmenterade gemenskapsformer, vanligen sammanfattade i benämningen ättesamhälle.¹² Begreppet ättesamhälle är emellertid historiografiskt sett något problematiskt, då dess exakta innebörd inte alltid definieras klart. I en snävare mening avses att individens plats uteslutande bestämdes av blodsband. Den historiska existensen av något dylikt har dock ifrågasatts och i viss mån förnekats. Visserligen synes det i äldsta nordisk historisk tid ha förekommit horisontellt betonade gemenskaper, där släktskapsaspekten spelat en betydande roll, såsom i samband med ingående av äktenskap, förlikningar vid dråp samt innehav av produktionsmedel (främst jord). Utgående från att släktskap räknades bilateralt, d.v.s. att man räknade släkt både på modernet och fädernet, måste emellertid själva gränserna för släktskapsammansättningarna ha varit rätt diffusa och än mindre har släktskapsaspekten utgjort grundvalen för samtliga former av social organisation.¹³ I en vidare, och historiskt riktigare, mening avses däremot att individerna tar vara på sina livsbetingelser inom ramarna för nära personligt relaterade kollektiv i allmänhet, vilka i första hand inte är territoriellt betingade, och inom och mellan vilka det saknas såväl en mera markerad social arbetsfördelning som institutionaliserade utomekonomiska resursöverföringar.¹⁴

¹² Gurevitj, *Feodalismens uppkomst*, passim, bl.a. s. 95–100, 233–234. Reynolds, passim. Gerd Althoff, *Verwandte, Freunde und Getreue. Zum politischen Stellenwert der Gruppenbildungen im früheren Mittelalter* (Darmstadt 1990), passim. Lindström, passim, framförallt s. 13–23. Agneta Breisch, *Frihet och fredlöshet. Sociala band och utanförskap på Island under äldre medeltid* (Uppsala 1994), passim.

¹³ David Gaunt, *Familjeliv i Norden* (Stockholm 1983), s. 186–202. Peter Sawyer, *Kungar och Vikingar. Norden och Europa 700–1100* (Stockholm 1985), s. 60ff. Christer Winberg, *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapsystem och ståndsprivilegier* (Stockholm 1985), s. 10ff, 233ff. Elsa Sjöholm, *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rätts tradition i politisk omvandling* (Stockholm 1988), s. 38ff.

¹⁴ Gurevitj, *Feodalismens uppkomst*, passim, framförallt s. 22ff, 27–28, 95ff, 178, 233–234. Bagge, s. 149–151. Althoff, s. 31ff. Lindkvist, *Plundring, skatter*, s. 5–6. Breisch, s. 94ff. Frågan är, som bl.a. Bagge och Lindkvist påpekar, om "ättesamhälle" alls är lämpligt som benämning på ett dylikt samhälle. Någon alternativ term har dock inte ännu sett dagens ljus.

Genom en differentieringsprocess börjar de äldre uteslutande horisontella gemenskapsformerna bli otidsenliga och falla sönder för att ersättas av nya och bättre lämpade horisontella gemenskaper, men utanpå dem börjar det samtidigt också framträda nya och bättre utformade tidigare okända vertikalt betonade gemenskaper baserade på relationer av herravälde och underkastelse. Tidigare gemensamma uppgifter tenderar att bli offentliga och den uteslutande rätten att handha dem usurperas av specialister bland företrädare för olika socialt ledande grupper. Dessa framträdande vertikalt betonade strukturer kan närmast betecknas som hövdingadömen eller tidiga småkungadömen. Herraväldet i dem bygger inte i första hand på någon formaliserad utomekonomisk tillägnelse eller kontroll över produktionen, utan på enskilda individers släktskapsmässiga status och deras personliga förmåga att genom distribuerande av belöningar samt utövande av tjänster och beskydd skapa heders- och prestigeladdade beroendeband och härigenom knyta anhängare till sig.¹⁵

Emellertid har förutsättningarna för uppkomsten av dylika enheter naturligt nog varierat regionalt och lokalt med avseende på faktorer som ekonomisk bärkraft, befolkningstäthet, äldre socialstruktur, mottaglighet för sociala och ideologiska innovationer o.s.v. Framförallt har själva tillägnelsen av nyttigheter för skapandet av beroendeband och framväxten av ett icke-primärproducerande maktskikt varit olika till såväl mängd, utseende som källa. Generellt kan tillägnelsen indelas i inre och yttre. Det förstnämnda syftar på att det inom den egna samhällsformationen växer fram vertikala sociala band genom ett inbördes utbyte av gåvor och givande av gästabud. På ett lokalt plan tar detta formen av ett landbosystem, men i ett större och överordnat avseende, givande av gästabud åt ambuleringar av potentiella värdslig och/eller andlig natur. Ett beridet följe, en s.k. hird, bestående av krigare sammanbundna genom personliga troskapsband kring en ledare börjar ständigt ambulera mellan olika nyckelpunkter, vilka antar formen av ett kungligt godscomplex. Där föräras de av socialt underordnade med gästabud, vid vilka sociala relationer knutna till ledaren bekräftas och befästs. Detta kan betecknas som ett tidigt kungadöme, ett embryo till en stat. En yttre tillägnelse avser organiserandet av följerna kring regelrätt krigisk plundring av andra samhällen eller/och kontroll över handelsvägar. Detta herra-

¹⁵ Gurevitj, *Feodalismens uppkomst*, s. 159ff. Lindkvist, *Plundring, skatter*, s. 7-8, 11-13.

välde löper dock lätt risk för systemstörningar, såsom t.ex. en effektiv motorganisering bland de forna offren eller omläggningar av handelsvägarna. En större plundringsfas kan också övergå i att herraväldet vänder sig inåt mot det egna samhället med krav på ekonomiska nyttigheter. Härigenom behöver den yttre tillgången emellertid inte direkt avta, utan den kan i enlighet med framväxten av en tilltagande specialisering och hierarkisering i det egna samhället anta bättre organiserade och mera raffinerade former, bl.a. med externa territoriella erövringar som mål. De olika tillägnelsemodellerna har på inget vis utslutit varandra, utan har förekommit sida vid sida i varierande kombinationer.¹⁶

Statssamhället kan sägas växa fram ur en ömsesidig, men alltmer ojämn utväxling av beskydd och andra offentliga handhavanden mot direkt ekonomiskt betingade prestationer, vilka småningom institutionaliseras och tar formen av avrad och skatt. Ömsesidighetsprincipen och den överordnades uppgift att beskydda sina underlydande bönder mot såväl inre som yttre hot utgör en viktig ideologisk grundval för rättfärdigandet av herraväldet och de utomekonomiska resursöverföringarna. Vad gäller det medeltida landboväsendet är det antagligen utsprunget ur en övergång från såväl träl-dom som frihet till ett socio-ekonomiskt beroende. Den kristna kyrkan accepterade inte träl-dom, men landboförhållandet var också i förhållande till träl- domen en mer ändamålsenlig och avkastande form av socio-ekonomisk relation.¹⁷

Kungamakten avskärmas från bönderna och vidmakthålls inte längre genom personliga bindningar, utan genom olika till denna makt bundna militära och administrativa organ. Samtidigt passiviseras bönderna och åläggs en utbyggd ränteplikt. I samband med detta reglerar kungamakten sina socio-ekonomiska relationer till både kyrka och stormannaklass, så att dessa förses med skatteimmunitet i gengäld mot avancerad andlig och ideologisk respektive militär tjänstgöring. Det kungliga godscomplexet blir se-

¹⁶ Thomas Lindkvist, 'Skatter och stat i den tidiga medeltidens Sverige', *Medeltidens födelse* (Lund 1989). Idem, *Plundring, skatter*, s.k. plundringsekonomi och denna som en förutsättning för framväxten av intern tillägnande överhetsformer, har närmare diskuterats bl.a. av Georges Duby, *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600-1200* (Stockholm 1981), s. 186ff. Sawyer, *Kungar och vikingar*, s. 180ff.

¹⁷ Lindström, s. 28. Clara Nevéus, *Trälarna i landskapslagarnas samhälle. Danmark och Sverige* (Uppsala 1974), passim. Thomas Lindkvist, *Landborna i Norden under äldre medeltid*, (Uppsala 1979), s. 129ff. Breisch, s. 24, 59ff.

dan i samband med en stående skatteuppbörd otidsenligt och herraväldet övergår i fasta borganläggningar, vilka antingen förlänas eller besätts med avlönade styresmän, dock, åtminstone formellt, utsedda av och underordnade kungen. När det kring den på personliga band uppbyggda hierarkiska kungamaktsstrukturen uppstår en institutionaliserad samhällelig organisation framskyntar en stat, i vilken de olika institutioner som är knutna till denna struktur utgör statsapparaten. Genom framväxten av en statsapparat får också den offentliga maktutövningen en allt starkare rumslig dimension, men härmed utsuddas dock inte de personliga banden. Kungens maktbefogenheter kan sägas utgöras av en symbios mellan ett herravälde som utgår från hans personliga bindningar och en på ett militärt övervälde baserad territorialiserad i full utsträckning. För Sveriges del kan den ovan beskrivna utvecklingen sägas vara fullbordad kring 1300.¹⁸

De nordiska statsbildningarna bestod egentligen av ett slags sammansmältningar av äldre mindre, inbördes rätt olika, primitivare eller prototypartade statsbildningar som uppstått i demografiskt sett centrala bygder. Dessa större statsbildningar har småningom också knutit till sig mindre långt hunna kringliggande demografiska randområden. Omvänt har det också inträffat bristningar i expanderande kungavälden, då centrifugalkraften mellan maktcentrum och periferi p.g.a. maktutövningens tekniska begränsningar blivit alltför stark, varvid randområden brutit sig loss som reaktiva avknoppningar. Det expanderande kungaväldet innebar inte enbart ett växande godskomplex, utan också ett övertagande av äldre maktbefogenheter, vilka kunde vara av rätt varierande slag, framförallt beroende på vilken typ av tillägnelse de varit baserade på. Detta framgår konkret av de äldsta världsliga administrativa indelningarnas, och framförallt skattesystemens starkt olikartade utformning och emaneringsbakgrund i olika regioner.¹⁹ Tillkomsten av nedskrivna lagar utgör också ett viktigt led i denna utveckling: samhället har börjat bli så förhållandevis komplicerat, att olika förhållanden måste regleras i skrift. De äldsta svenska lagarna tillkom landskapsvis under 1200- och det

¹⁸ Gurevitj, *Feodalismens uppkomst*, bl.a. s. 22–23, 183, 195ff, 227–228, 236ff. Lindström, s. 27–31. Lindkvist, *Plundring, skatter*, s. 5.

¹⁹ För det danska områdets vidkommande har en dylik utveckling diskuterats av Anders Andréén, 'Städer och kungamakt. En studie i Danmarks politiska geografi före 1200', *Scandia* 1/1983. För det svenska i sin tur av Åke Hyenström, *Sverige 989. Makt och herravälde I* (Stockholm 1989).

tidigare 1300-talet och de uppvisar rätt stora olikheter inbördes, vad gäller såväl skattesystem som övriga regleringar.²⁰ I mångt och mycket tillkom också den kyrkliga stiftsorganisationen landskapsvis, eller med ett visst landskap som centrum, och i stort kom de nordiska kungadömena att sammanfalla med den kyrkliga ärkestiftsbildningen,²¹ något som har ett starkt samband med att kyrkan försåg kungamakten med den sakrala och ideologiska prestige, samtidigt som kungamakten skulle värna om kyrkans integritet. Det tidiga 1300-talets Sverige kunde närmast karaktäriseras som ett slags landskapsfederation, som bestod av ett antal stater, landskapen, vilka i sin tur upptill var sammanbundna av gemensamma övertäckande statsbärande element.

Den medeltida västeuropeiska statens ideologiska stöttepelare, den kristna kyrkan, är naturligtvis för nordiskt vidkommande en utifrån inkommen företeelse. Den äldsta ärkestiftsorganisationen i Norden hade sin bas inom det frankiska och senare det tyska kejsardömet i form av det på 800-talet bildade Hamburg-Bremen. Norden var under vikingatiden ett slags kontinentens "kolonialområde", som levererade pälsverk, bärnsten, slavar m.m. Av de nordiska kungadömena var det danska det tidigaste och bäst utvecklade och påverkade de övriga nordiska områdena genom att det kontrollerade infarterna från Västeuropa till såväl Norge som Östersjöregionen, men samtidigt involverades det också påtagligt i tyska världsliga och andliga intressen. De äldsta suffraganstiften på nordiskt område tillkom under 900-talet i Danmark och symptomatiskt nog var också det närmast Danmark liggande västgötska Skara det äldsta svenska stiftet. Under det senare 1000-talet utbröt en kamp mellan påven och kejsaren, varvid påven försökte lösgöra Norden ur den kejserliga maktsfären. År 1104 kunde så den danske kungen utverka tillstånd för utbrytandet av ett nordiskt ärkestift med säte i Lund. År 1153 utbröts ut detta ett norskt ärkestift med säte i Nidaros och år 1164 i sin tur ett svenskt med säte i Uppsala. Dock behöll den danske ärkebiskopen en

²⁰ Thomas Lindkvist, 'Medeltidens lagar' (Recension av Elsa Sjöholm, *Medeltidens lagar*), *SHT* 3/1989. Idem, 'Skatter och stat'. Idem, *Plundring, skatter*.

²¹ Hellström, *passim*. Gunnar Smedberg, 'Stift, kontrakt och socken', *BHT* 4/1982. Stift definieras i det följande i den kanoniska meningen, som att en biskop residerar på en speciell ort och har en åtminstone rudimentär stiftsorganisation och en domkyrka. Denna rudimentära stiftsorganisation består av, om inte ett domkapitel, så några präster med bestämda förvaltningsfunktioner. Att en missionsbiskop har en plats som replikpunkt är inte entydigt med ett stift. Ett stift måste också vara bildat av åtminstone ett land(skap).

påtaglig insyn i den svenska kyrkan, genom att redan dessförinnan av påven ha blivit utnämnd till dess primas.²²

Överlag framgår långt in på 1200-talet ett klart danskt inflytande i de sydligaste svenska stifteten, Skara, Linköping och fr.a. i det ur Linköping på 1160-talet utbrutna Växjö, som försökte värja sig för en återinkorporering. Man kan peka på kyrkoarkitektur, liturgi samt att biskoparna i dessa stift snarare förefaller ha uppfattat Lund som sitt ärkesäte framom Uppsala.²³ Kända är också de ständiga danska inblandningarna i de samtida blodiga uppgörelserna mellan representanter för de i Götaland baserade sverkerska och erikska kungaätterna. Något märkvärdigt är det inte med detta, utan det hela manar bara till ett strikt åsidosättande av modernt nationalstatligt tänkande. T.ex. i äldre Västgötalagen från tidigt 1200-tal framställs inte danskar eller norrmän som så mycket mer "utländska" än östgötar eller upplänningar.²⁴ Här framskymtar alltså ett slags schematisk avknopningsmodell för ärkestiftsorganisationens framväxt och med den också framväxten av de nordiska kungadömena. Starkt generaliserat har först från ett frankiskt-tyskt intresseområde avknoppats ett slags "Danmark-Norden" och ur detta senare också ett Norge och ett Sverige. På sätt och vis kan man säga att den svenska staten hade sin "vagga" på kontinenten. På ett lägre plan kan också suffraganstiftenas tillkomst ses som ett slags avknopnings- eller utparcelleringsprocess utgående från större biskopsdömen.²⁵

Götaland och Svealand – två vägar till en stat

Statens framväxt inom det ("riks")svenska området har diskuterats av Thomas Lindkvist med utgångspunkt i de äldsta skattesystemens re-

²² Hellström, passim. Lindkvist & Ågren, s. 64–68. Hyenstrand, s. 17–22. Peter Sawyer, *När Sverige blev Sverige* (Alingsås 1991), s. 46ff. Tore Nyberg, 'Adam av Bremen och Florenslistan', *Scandia* 1991, s. 155ff.

²³ Toni Schmid, 'De medeltida kalendarierna från Skara', *Scandia* 1928. Idem, 'Växjö stifts äldsta förhållanden', *Scandia* 1929. Sven Helander, *Ordinarium Lincopensis c:a 1400 och dess liturgiska förebilder* (Lund 1957). Herman Schück, *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa* (Stockholm 1959), s. 46–47. Lars-Olof Larsson, *Det medeltida Värend. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt* (Lund 1964), s. 49–76.

²⁴ Lindkvist & Ågren, s. 106.

²⁵ Hyenstrand, s. 22–25. Detta bygger på den norske statsvetaren Stein Rokkans makromodeller för den europeiska statsutvecklingen från romersk till modern tid. Se härom i

gionala variationer. På ett övergripande plan kan utvecklingen sägas ha utspelat sig på två generella vägar med Uppland och Västergötland som de mest renodlade motpolerna. I götalanden hade skatterna mera karaktären av personliga räntor som emanerat ur gästbudsgivande. Det var här de första med beridet följe ständigt ambulering kungamakerna framträdde, uppenbarligen under påverkan från den danska kungamakten. Under 1000-, 1100- och första hälften av 1200-talet kan också de svenska kungar som nämns i källmaterialet knytas främst till götalanden. Dessa landskap kristnades generellt sett först, här framträdde en intim koppling mellan kungamakt och kyrka och i dessa landsändars landskapslagar tillskrivs kungen och biskopen de största rättigheterna. De äldsta stadsaktiga bebyggelsekärnorna framträdde här och utgjorde ett stöd för den kungliga maktutövningen. I synnerhet det inlandsbundna Västergötland saknade förutsättningar för någon form av yttre tillägnelse, vilket tvingat fram mera inåtriktade former för herraväldesutövning, samtidigt som närheten till Danmark och kontinenten skapade en ideologisk grogrund för ett tidigt kristet kungadöme. Den vikingatida och äldsta medeltida fornlämningsbilden, liksom också den äldsta kända administrativa indelningen i Väster- och delar av Östergötland förefaller närmast att utgöra en förlängning av ett östdanskt mönster.²⁶ Utvecklingen främst i Västergötland kan på de flesta plan placeras rätt långt mot det kontinuitiva och endogena på en allmän relativ skala, men samtidigt måste det exogena påtalas vad gäller kungamaktens både släktskapsmässiga och ideologiska relation till den danska kungamakten och vidare till kontinenten.

I de svealändska landskapslagarna hade stormännen däremot en betydligt mera framträdande ställning i förhållande till både biskop och kungamakt. Mycket tyder på att kristendomen ännu så sent som under det tidiga 1100-talet stötte på hårt motstånd i Svealand, främst i Uppland, och in på 1200-talet har de götaländska kungarna haft märkbara svårigheter att göra sig gällande här. De svenska ärkebiskops- och kungadömena har under denna tid inte fullt ut rumsligt sammanfallit med varandra. Det äldsta skattesy-

kommenterad form A. Kommissrud, 'Orsaker till variation i europeisk utveckling. Stein Rokkans makrohistoriska modell', *Häftan för kritiska studier* 3/1983. Hellström, passim, t.ex. s. 25, 81.

²⁶ Lindkvist & Ågren, s. 91–108. Lindkvist: 'Skatter och stat'. Idem, *Plundring, skatter*. Vad gäller avhängigheten av utvecklingen i Danmark, jmf Hyenström, s. 18–19. Sawyer, *När Sverige blev Sverige*, bl.a. s. 1–3, 6, 51ff.

stemet i Svealand avspeglar i sin tur en marin organisation benämnd ledungen, där skatterna uppbars samfällt av större prestationskollektiv, hundaren och skeppslag och deras underavdelningar hamnorna, vilka inbördes hade att sörja för skattebördans utjämning. I aktiv form har denna i landskapslagarna beskrivna marina organisation aldrig existerat. Den utgör enbart en centraliserad kameral-fiktiv konstruktion emanerad ur en äldre mera fragmenterad social interaktion, som främst baserat sig på en sjöburen varuutbytes/plundringssäsig tillägnelse av nyttigheter utifrån, något som i traditionella ordalag kan betecknas som vikingaverksamhet. Närmast kan utvecklingen modellartat beskrivas som att lokala politiska herravälden byggts upp främst genom distribution av nyttigheter utifrån. Under 1200-talet har överhögheten över dessa herravälden centraliserats genom en kombination av kunglig maktpolitik och samarbete med lokala stormän och s.a.s. vänts inåt med krav på skatteprestationer motiverade av att bönderna inte längre utkallades i aktiv sjötjänst. Kungamakten behöll skatteintäkterna, medan de äldre hövdingarna omformade sig till en skattebefriad jordägande klass med landbönder under sig. De äldre lokala herraväldena kom således att utgöra grundmodeller för de sedermera i samband med skatteuppbördens införande rationaliserade och till synes egalitariserade prestationsdistrikten, hundarena. Detta torde framförallt också framgå i placeringen av kungliga gods, s.k. Husabyar, i Svealand med en i varje hundare eller hundarestreding. Dessa gods synes ha tillkommit under sent 1100- och tidigt 1200-tal antingen nära eller på stället för äldre stormannagods och har av de sistnämnda övertagit rollen som centralpunkter i de äldre herraväldena. Svealand och i synnerhet Uppland kunde under tiden från 1000-talets början in på 1200-talet närmast beskrivas som ett samhälle i ett krisartat övergångstillstånd med stor social och religiös turbulens. Framförallt i Uppland manifesterade detta sig under 1000-talet i det övermåttan rika runstensresandet och senare under 1200-talet i form av en stormannakoalition, de s.k. folkungarna, som stod i en våldsmättad opposition till götaländsk kungamakt. I detta klimat hade någon form av centralmakt/-makter mycket svårt att få ett fast fotfäste.²⁷

²⁷ Lindkvist & Ågren, s. 91–108. Lindkvist: 'Skatter och star'. Idem, *Plundring, skatter*. Vad gäller den i slutet av 900-talet grundade staden Sigtuna i Uppland, var det snarast en dansk-götisk kungamakts stödpunkt i regionen. Jmfr t.ex. Peter Sawyer, 'The Background of Ynglingasaga', *Kongsmenn og Krossmen', Festskrift til Grethe Aushen Blom* (Oslo 1992), s. 272.

I förhållande till Västergötland kunde utvecklingsgången i Svealand och främst Uppland beskrivas som mera diskontinuitiv. Det har skett en märkbar förändring i det politiska herraväldets tillägnelseformer. Statsapparaten kunde på dess högsta plan beskrivas som exogen: en kungamakt framvuxen i Götaland under stark påverkan från Danmark har på sätt och vis brutit sig in och reglerat sina relationer till det svealändska samhället, vilket också i samband med den traditionella yttre tillägnelsens trytande lett till nya förhållanden mellan stormännen och bönderna. Däremot var givetvis statsapparaten i övrigt endogen: det ledande regionala maktskiktet bestod fortsättningsvis av svealändska stormän.

Mellan Västergötland och Uppland finns också en mellanregion, som det är skäl att se närmare på. Vad gäller de från mitten av 1100-talet in på 1200-talet sinsemellan kämpande erikska och sverkerska kungaätterna framtonar i det glesa källmaterialet en ansamling kring det östgötska Linköpingsstiftet. Detta stift kom även att sträckas ut över Gotland, Öland och Småland. För den östgötska Birger Jarlska s.k. Bjälboättens vidkommande är den intima kopplingen till stiftet omedelbar under 1200-talet. Linköping kan före det sena 1200-talet närmast karaktäriseras som stats-, eller snarare, protostatsbärande stift inom det svenska ärkestiftet, märkbart mäktigare än ärkestiftet i Uppsala. Vid tillkomsten av det svenska ärkesätet hade Linköping varit klart mest meriterat, men valet föll på Uppsala, möjligen som ett led i kungamaktens och kyrkans försök att få ett effektivare grepp om det motsträviga Uppland eller omvänt kan det ha rört sig om ett försök av kyrkan att något komma undan den starka kungamakten i Östergötland.²⁸

I götalanden framträdde, som nämnts, tidigt ett samarbete mellan kyrka och kungamakt och denna tunga kombination förmådde tidigt i Östergötlands, men också i de angränsande Södermanlands och Smålands, kustregioner knyta till sig utövare av utåtriktad sjöburen verksamhet. Framförallt östra Östergötland-Småland framstår som något av en "överlappning" av de svealändska respektive götäländska vägarna till en stat, vilket innebar en tidig mot centralism strävande kombinerad överhettstillägnelse av nyttigheter både utifrån och inifrån. Här låg något av den ideologiska, sociala och ekonomiska grundvalen för regionens styrka. De större kända sjöburna krigståg som utgått från det svenska fastlandet före sent 1200-tal, av vilka några även

²⁸ Linköpings starka roll har framförallt understrykts av Schück. Jmfr även Anders Fröjmark, *Mirakler och helgonkult. Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden* (Uppsala 1992), s. 18-22.

berört Finland, förefaller närmast ha utgått från Östergötland-Småland. Den kyrkliga dimensionen i samband med dessa färder – alltså i de fall där en biskop kan identifieras – har skötts av Linköpingsbiskopen. Inte förrän under sent 1200-tal har den ekonomiska och politiska tyngdpunkten förskjutits till trakterna kring Mälaren, då framförallt genom uppkomsten av handelsstäder, samt genom att skatteuttagets grundval var betydligt mera inbringande än i götalanden.²⁹

I dessa regionala hänseenden är det också på sin plats att anknyta till arkeologen Henrik Klackenbergs studier kring myntfynden i kyrkorna och penningväsendets införande i det medeltida svenska riket. Själva monetarisering hör i första hand samman med ett nytt politiskt och utom-ekonomiskt socio-ekonomiskt moment, snarare än med en marknadsekonomi. Då dessa mynt introducerades av överheten i bondeekonomin, kunde de omvänt användas till att uppbära direkta penningutlagor av bönderna. Materiella nyttigheter kunde alltmer realiseras, varvid kapitaltransaktioner blev möjliga i ökad omfattning. I Västergötland framkom under 1180-talet genom norsk förebild ett myntsystem, som under första halvan av nästa århundrade utvecklades till ett allmänt mynt i landskapet. Inom det medeltida Linköpingsstiftets områden, d.v.s. Östergötland, det mesta av Småland, Öland och Gotland, börjar mynt påträffas i mera allmänt bruk ungefär samtidigt, men här dominerar gotländska mynt ända fram till sent 1200-tal. Här framgår ett något mera dualistiskt mönster, i vilket Östergötland främst utgjorde den politiska motorn, d.v.s. den överhet som monetariserar, och Gotland främst den ekonomiska, d.v.s. den som s.a.s. håller penningmarknaden igång. Denna symbios torde utgöra en vidare förklaring till den östgötsk-småländska dominansen på det svenska fastlandet under äldre medeltid och är värd att ta fasta på framledes. Svealand däremot framträder i monetärt hänseende i dessa tider som en påtagligt efterbliven region, med enbart obetydliga mängder mynt i omlopp bestående till en del av egna och en del gotländska. Samhället framstår i socio-ekonomiskt hänseende som fragmenterat. Fr.o.m. slutet av 1200-talet börjar myntbilden såväl i Svealand som Götaland däremot domineras av svealändska mynt. Den politiska och ekonomiska tyngdpunkten har glidit över till trakterna kring Mälaren. Begreppet "riksenhet" får dock ytterligare en dimension då man betänker

²⁹ Lindkvist & Ågren, s. 91–109. Lindkvist, 'Skatter och stat'. Idem, *Plundring, skatter*.

att det svenska området långt framåt i tiden var svagt ekonomiskt integrerat genom förekomsten av olika mått, vikter och metoder att beräkna värde med Götaland och Svealand som två generella zoner.³⁰

Åland – ösambället vid vattenvägarna mellan öst och väst

Ett tidigare föga behandlat specialproblem är etableringen av en statsmakt på Åland. Sedan folkvandringstiden framträder en fornfyndsbild som rätt mycket liknar den svealändska, främst vad gäller gravskicket, men också vissa österifrån kommande inslag kan skönjas. Fram till vikingatiden försvinner dock de östliga influenserna närmast helt. Tydligt har landskapets befolkning smängd ökat avsevärt genom en kombination av egen tillväxt och inflyttning västerifrån i samband med att den stora floderna kom att tangera Västeuropa och östern via Östersjön och de ryska floderna kom att tangera Åland. I stort sett är fornfyndsbilden nu identisk med den svealändska, om än med vissa säregna karakteristika. Av allt att döma har även ålänningar i viss mån deltagit i de östliga vikingatågen. Framförallt tyder ett flertal fynd av arabiska silvermynt på detta. En alltför påtaglig social skiktning med något slags lokal aristokrati kan emellertid inte direkt utläsas. Dock framträder ett märkbart centrum, Kvarnboda i Saltvik, vilket torde indikera förekomsten av en lokal hövding eller "smäkung". Sannolikt har deltagandet i vikingatågen främst handlat om att hövdingar västerifrån även uppbadat skepp och manskap bland det nära befryndade folket på Åland.³¹

Från det finländska fastlandet förefaller man däremot inte ha varit med

³⁰ Henrik Klackenbergh, *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige* (Lund 1992). Carl Göran Andræ, 'Några tankar kring sädesmått, mynträkning och riksenande i Sverige', *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985* (Stockholm 1985).

³¹ Ella Kivikoski *Suomen esihistoria*, Suomen historia I (Porvoo 1961), s. 224–225. Märten Stenberger, *Det forntida Sverige* (Stockholm 1964), s. 800ff. Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander, 'Keski- ja myöhäisrautakausi', *Suomen historia 1* (Espoo 1984), s. 325. Tuukka Talvio, 'Suomen viikinki- ja ristiretkiajan rahalöydöt', *Muinaisrunot ja todellisuus. Suomen kansan vanhojen runojen historiallinen tausta* (Jyväskylä 1987), s. 90–95. Stig Jaatinen m.fl., *Ålands kulturlandskap. 1700-talet* (Helsingfors 1989), s. 28. Birgitta Roeck Hansen, *Township and territory. A study of rural land-use and settlement patterns in Åland c. A.D. 500–1550* (Stockholm 1991), s. 15, 153, 158. Idem, 'Åland – bondesamhälle mellan öst och väst. Utveckling och strukturella förändringar från yngre järnålder till Vasatid', *Åländsk odling 1992*, s. 106–107. Torsten Edgren, 'Den förhistoriska tiden', *Finlands historia* (Esbo 1992), s. 219–220, 227, 234 & 245.

på några vikingatåg. Dock kan framförallt i norra Egentliga Finland och södra Satakunda spåras rätt omfattande kontakter över Åland med Mälardalen och staden Birka, men även längre söderut. Förmodligen utgjorde detta område något av redistributivt centrum, dit bönderna i angränsande bygder kanaliserade sitt varuutbyte. Det hela torde naturligast tolkas som så, att medan nordborna seglat Finland förbi, har det främst varit de finska bönderna som skötte kontakterna mellan de finländska och svenska fastlanden över Åland.³²

De åländska järnåldersgravfälten är ännu något bristfälligt undersökta, men arkeologerna har uppfattat att hednagravskicket upphör redan så förhållandevis tidigt som under 1000-talets gång. En rad forskare har emellertid ställt sig skeptiska till ett så tidigt kristnande, eftersom det skulle innebära att det skett tidigare än i det, som man menat, "centrala" Uppland. Trots de stora vikingatida likheterna med Svealand saknas också de, framförallt för Uppland, så karakteristiska runstenarna från 1000-talet helt. Landskapet sägs vidare också ha ett förhållandevis ungt och från Svealand divergerande ortnamnsskick. Vad i sin tur gäller den senare kända bebyggelsen synes delar av den ligga i ett diskontinuitivt läge i förhållande till järnåldersgravfältet. Samtidigt som de arabiska mynten börjar avta i Norden under sent 900-tal, börjar de ersättas av västeuropeiska, men man har inte funnit några sådana på Åland. Utgående från dessa företeelser har några forskare, vilka fått sin främste representant i den rikssvenske ortnamnsforskaren Lars Hellberg, framkastat att hednagravskickets upphörande hängde samman med en avbefolkning. Inte förrän ett stycke in på 1100-talet ska landskapet åter ha börjat koloniserats från väster. Som ett stöd för detta har man ytterligare pekat på förhållandet att Åland sedermera på 1300-talet i kyrkligt hänseende sorterar under det finländska stiftet och världslikt likaledes lyder under Åbo slott och följaktligen räknas till Österlanden eller den östra rikshalvan.³³

³² Kivikoski, s. 229–230. Lehtosalo-Hilander, 'Keski- ja myöhäisrautakausi', s. 317–330. Talvio, s. 90–95. Aarre Läntinen, 'Näkökulmia Suomen kristillistämisen alkuvaiheisiin', *Muinaisrunot ja todellisuus*, s. 132, 134–135. Edgren, s. 219–227, 242, 245–249. Se framförallt tankegångarna i Matti Klinge, *Östersjövällden* (Borgå 1985).

³³ Stenberger, s. 800ff. Jarl Gallén, 'Åland – en medeltida kolonisationsbygd', *HTF* 4/1981. Idem et al, diverse uppsatser i *Studier i nordisk filologi* 63 (SSLS 502, Helsingfors 1982). Lars Hellberg, *Ortnamnen och den svenska bosättningen på Åland* (Helsingfors 1987). Talvio, s. 94–95. Eljas Orrman, 'Den svenska bebyggelsens historia', *"Finska*

I dessa resonemang har givetvis också i viss mån inspunnets anakronistiskt tänkande kring de nuvarande nationalstaterna och den svenskättade tidig-medeltida kolonisationen i Finland. Dock är den östliga administrativa anknytningen vid en första anblick rätt paradoxal med tanke på landskapets i stort sett uteslutande västliga orientering så långt vittnesbörden från hednagravarna sträcker sig. Emellertid behöver detta inte bero på något avbrott, utan bakom kan lika väl ligga helt andra omständigheter.

Kulturgeografen Birgitta Roeck Hansen har starkt ifrågasatt avfolkningstanken. Hennes argumentering och de kronologiska ramarna framstår tidvis som rätt labila och i viss mån tvivelaktiga, men vad gäller själva huvudfrågan synes en viss kontinuitet framgå. Frågan är således om inte bynamnsproblematiken och den rumsliga diskrepansen mellan gravfältet och den senare bebyggelsen snarare hör samman med någon typ av diskontinuitiv social utveckling som lett till omfattande bebyggelseomläggningar, vilka bl.a. gått ut på att en spridd vikingatida bebyggelse gått samman i byar med utparcelleringar av byterritorier, detta ytterligare i kombination med att en snabb landhöjning omformat landskapsbilden märkbart. Bebyggelseomläggningarna har knappast heller varit momentana, utan sträcker sig långt fram i medeltiden. Likaså har man på arkeologiskt håll ansett sig kunna skönja tecken på kontinuitet, men det vidhålls dock klart att omständigheterna ändå på det hela taget är gåtfulla och långt ifrån utredda.³⁴

Något som först på senare tid förts in i diskussionen om Ålands äldsta medeltid, är de tämligen praktfulla romanska medeltidskyrkorna. Bara i frågan om bosättningskontinuitet kan anföras att t.ex. för det näraliggande Uppland har man kunnat påvisa att romanska kyrkor aldrig byggdes i medeltida kolonisationsbygder.³⁵ Enligt de alldeles färska studier och naturvetenskapliga dateringar som framlagts av Å s a R i n g b o m , står den rika tidigmedeltida åländska kyrkobyggnadstraditionen, som väl åtminstone redan i tidigt 1200-tal börjat övergå i stenkonstruktioner, rent av i en skarp kontrast till avfolkningsteorin. Stilmässigt tillmäter Ringbom kyrkorna en stor

skären". *Studier i åboländsk kulturhistoria* (Helsingfors 1990), s. 212. Lena Törnblom, 'Medeltiden', *Finlands historia 1*, s. 306–307. En komprimerad sammanfattning av argumenten för avbefolkningsteorin finns i Roeck Hansen, 'Åland', s. 106.

³⁴ Roeck Hansen, *Township and territory*. Idem, 'Åland'. Edgren, s. 227–229.

³⁵ Ann Cathrine Bonnier, 'Uppland under medeltiden. Kulturlandskapets utveckling och det konsthistoriska materialet', *BHT* 2/1981.

variation, samtidigt som de ändå ur ett större perspektiv ter sig som en egen grupp. Ur detta kan knappast några centralstyrda byggåtgärder utläsas och inte heller utpekar kyrkorna direkt något speciellt väderstreck som utomstående inspirationskälla. Kyrkorna är, fortfarande enligt Ringbom, helt enkelt närmast "åländska" och förefaller ha tillkommit i ett rätt välmående tidigmedeltida bondesamhälle. Emellertid kan man fästa uppmärksamheten vid två aspekter. Kyrkorna är alla uppförda vid respektive sockens största hednagravfält (gäller inte för skärgården där hednagravar helt saknas). De är alltså inte byggda på något slags allmänningar, utan på, lokalt sett, viktigare järnåldersgårdstomter. Därtill har rent av samtliga kyrkor, i vissa fall mycket grova, torn, för det mesta i kyrkans västända. Enligt Ringbom uppvisar dessa torn i förhållande till själva kyrkobyggnaderna en helt separat, sekundär och högst oenhetlig tillkomsthistoria som sträcker sig från 1200-talets mitt långt in i senmedeltiden.³⁶

Av hävd har medeltida västtorn kommit att uppfattas som någon typ av utåtriktade förvarsanläggningar, vilket också gjorts gällande för de åländska kyrkornas vidkommande. Emellertid har den danske medeltidsarkeologen Jes Wienberg nyligen i en sammanfattande diskussion utgående från en rad aspekter konstaterat att detta inte är självklart. Västtorn bör snarare sättas in i ett inåtriktat herraväldesmanifesterande sammanhang: "Kirkens arkitektur afspejlede [...] samfundets sociale inddeling med laboratorer, landboer og gårdsæder i skibet mellem de lokale repræsentanter for bellatores og oratores, stormanden og præsten, i henholdesvis tårnet og koret. [...] Var tårnet en markering af magt og herredømme i en tid, hvor den sociale struktur blev forandret – hvor et nytt aristokrati voksede frem?". Vad gäller Åland som ett ättesamhälle kan en viss försiktig parallell dras till det tidigmedeltida Bornholm med dess omfattande kyrkobyggande, som också speciellt behandlats av Wienberg. Bornholm har ett märkligt ortnamnsskick, såtillvida att sockennamnen bär namn efter kyrkornas skyddshelgon, vilket antyder ett mera dramatiskt och omvälvande kristningsförlopp. Adam av Bremen (IV:8) berättar om öns kristnande strax efter mitten av 1000-talet och bakom den fromma tillrättalagda skildringen kan man ana starka makt-politiska överväganden med bas i Danmark. Enligt Knytlingasagan ska ön

³⁶ Åsa Ringbom, 'De åländska kyrkorna berättar', *HArk* 96 (1991). Idem, 'Early Christianization of the Åland Islands?' *Religion and belief. Pre-printed papers* vol 6, Published by medieval Europe (York 1992). Jag har även haft tillfälle att diskutera de åländska kyrkorna med Ringbom vid ett flertal tillfällen.

på 1080-talet haft hela 12 (!) eller rent av 20 (!!)

kungsgårdar. Emedan det totala antalet romanska kyrkor på ön, 15, nära sammanfaller med dessa tal, är det möjligt att varje kyrka kan ha motsvarat en kungsgård. Utan att utveckla detta vidare, kan med hänvisning till Wienberg anföras att det solida kyrkobyggandet på ön torde kunna ställas i ett uttalat ideologiskt och maktförhållande sammanhang knutet till den danska kungamakten och öns viktiga strategiska läge.³⁷ Vidare kan nämnas att även Öland i sin märkvärdigt regelbundna administrativa indelning och i sina tidigmedeltida borgar, vilka i slutet av 1100-talet var i händerna på en högsta östgötsk överhet, uppvisar vissa spår av en mera maktpåbjuden yttre usurpering, om än inte så uttalat som Bornholm.³⁸

De åländska kyrkorna kan som nämnts svårligen anses stå för något slags ideologisk likriktning och tornen är heller inte tillkomna i ett slag, men Wienbergs resonemang kring västtornen är mycket tankeväckande, även om det självfallet inte bör renodlas. Ser man på det sedermera kända senmedeltida och tidigmoderna åländska frälset, har det förvisso varit rätt talrikt, men föga socialt och ekonomiskt utbyggt. Någon frälselandbojord har knappt förekommit alls, utan praktiskt taget all jord har varit i händerna på självägande skattebönder.³⁹

Att hitta någon självförhållande lokal maktelit bakom kyrktornen framstår som högst vanskligt. "Vems" var de åländska kyrkorna då? Man bör givetvis ha klart för sig att "ägandet" av medeltida kyrkor inte var något helt entydigt. Bakom uppförandet av en första kyrka låg sannolikt ett enskilt hövdinga- eller storbondeinitiativ, men genom införandet av en eklestiasisk ordning och en allmän kristen iver har sedan ansvaret för kyrkans fortsatta utbyggnad och underhåll i form av gåvor och organiserade byggnadstionden kommit att utbredas över hela församlingen. Det torde också

³⁷ Jes Wienberg, 'Bornholms kirker i den ældre middelalder', *Hikuin* 12/1986. Idem, *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark* (Stockholm 1993). Citatet i förstnämnda arbete. Om Bornholm, se även Anders Andréén, *Städer och kungamakt*, fr. a. s. 42, 54.

³⁸ Sölve Göransson, 'Härad, socken och by på Öland', *BHT* 4/1982. Frands Herschend & Bengt Edgren, 'Från jämlika bönder till feodal yrkesarmé', *Populär Arkeologi* 1/1992. Göransson opererar med ett högst diffust "Sveavälde" som organiserar på Öland.

³⁹ Eric Anthoni, *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel* (Helsingfors 1970), t.ex. s. 250-251. Per Olof Sjöstrand, *Havets, krigsmännens och brödernas Kökar*, opublicerad avhandling pro gradu i Nordisk historia vid Åbo Akademi 1993, s. 61-66, 84-85.

vara i detta skede en fast sockenindelning tagit form. Den ursprungliga ägo-kärnan bestod dock i form av en s.k. patronatsrätt.⁴⁰ Kyrkobyggnadens konkreta utformning med dess inbyggda sociala symbolik berättar om formen för denna symbios mellan kyrkoherre och sockenfolket. Ett dylikt byggnadstionde i form av ett sältionde är också känt från Åland från 1330-talet, då Åbobiskopen med ärkebiskopens stadfästelse inkallade det till sig och sockenprästerskapet, emedan kyrkobyggnaderna då ansågs stå klara.⁴¹

Märkligt nog påstår F. W. Radloff 1795, att rent av samtliga åländska kyrkor står på kronans (!) jord.⁴² Han ger inga källhänvisningar, men bör ha haft tillgång till någon typ av sedermera förkommet församlingsmaterial från förreformatorisk tid. Åt ett liknande håll pekar också de få medeltida hållpunkter som kan tas fram. Så tidigt som på 1350-talet omtalas Finströms församling som regal, vilket alltså innebär att kronan besatt patronatsrätten över kyrkan. Alldeles invid Saltviks kyrka i Kvarnbo har det veterligen stått en tidigmedeltida kungsgård, "Curia Saltvik". I början av 1350-talet bekräftade kung Magnus Eriksson genom några brev avhändandet av gården som "olim" tillhört Sveriges krona åt Åbobiskopen, samtidigt som han ersatte kronan för detta med ett sakfallsgods på annat håll på Åland ur sitt patrimonium.⁴³

Dessa brev bör ha tillkomit vid en räfst i samband med motstånd mot extraskatter, där man frågat efter äldre kronoavsöndringar. Det faktiska avhändandet av gården måste ha skett redan före 1270-80-talen, då ett allmänt abalienationsförbud för kronans gods utan att kungen ersatte kronan med en jämförbar egendom ur sitt patrimonium tog form. Avsöndringsförbudet tillämpades alltså retroaktivt.⁴⁴ Detta betyder, anmärkningsvärt nog,

⁴⁰ Ebbe Nyborg, 'Sognekirkebyggeriets organisering', *Strejftys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langborg* (København 1979). Jmfr Åke Andréén, 'Svensk medeltid i kyrkohistorisk perspektiv', *Svensk medeltidsforskning idag. En forskningsöversikt* (Uppsala 1987), s. 86.

⁴¹ Ringbom, 'De åländska kyrkorna berättar', s. 61-62.

⁴² F. W. Radloff, *Beskrifning öfver Åland* (Åbo 1795), se respektive sockenbeskrivning.

⁴³ Erik Bertell, *Kronans och kyrkans jord på Åland under 1500-talet* (Mariehamn 1953), s. 18-27, 43.

⁴⁴ Jerker Rosén, *Kronoavsöndringar under äldre medeltid* (Lund 1949), om den saltvikska gården, s. 82, 117-118. Denna uppspaltning av gods som tillhörde kungaätten (*patrimonium*) och gods som gick med kungaämbetet (*regis/corona*) påträffas redan i de äldsta svenska kungliga dokumenten från kung Knut Erikssons tid under senare 1100-talet.

att den saltvikska gårdens krononatur bör gå tillbaka åtminstone till tidigt 1200-tal, men inget motsäger en ännu äldre tid. Invid Jomala kyrka har man grävt fram grunderna efter en större befäst gård som ser ut att ha tagit sin huvudsakliga form under sent 1200-tal, även om detta inte är fullt säkert. Bara som sådant, och med tanke på det klenk utbyggda frälset, vaknar misstanken om att gården tillhört kronan, något som också stärks av iakttagelsen att verksamheten på gården förefaller att avta i takt med att det centrala kronofästet Kastelholm tillkommer under senmedeltiden.⁴⁵ På Kökars Hamnö har man likaledes kring kyrkan arkeologiskt kunnat konstatera en påtaglig överhetskärna sedan sent 1200-tal och under 1400-talet har ett franciskankonvent inrättats på stället.⁴⁶ I en kyrklig visitationsnotis från 1640-talet sägs Kökarborna i ett ärende som uttryckligen rörde kyrkligt underhåll såväl på Kökar som i modersocken Föglö hänvisa till ett befrielsebrev av unionsdrottningen Margareta (1389–1412), vilket också tyder på att dessa församlingar varit regala under medeltiden.⁴⁷

I det efterreformatoriska kamerala källmaterialet framträder i Kökarregionen ett veritabelt storfiske, från vilket kronan uppbar en fisketull. Före reformationen förefaller tullen ha hört till konventet, men den bör rimligtvis från början ha upprättats i form av en kunglig rättighet som varit knuten till anläggningen på Hamnö och som sedermera donerats eller förlänats åt franciskanerna. Förmodligen bör anläggningen på Hamnö ställas samman med en liknande, om än betydligt större i Hitis i det sydligaste Åboland. De synes båda två ha tagit en mera påtaglig form i slutet av 1200-talet och kan i det skedet antas ha utgjort stödpunkter för de samtida svenska marinmilitära ansträngningarna i det inre av Finska viken. Vad gäller Hamnö och Kökar överlag finns det dock tecken, som tyder på åtminstone någon form av marinmilitär verksamhet på orten redan innan 1200-talet. Här ges inte utrymme att beskriva detta i detalj, men enligt vad jag kunnat komma fram

⁴⁵ Olle Hörfors, 'Myntfynden från den medeltida stormansgården i Jomala', *Åländsk odling* 1990. Idem, 'Mynt, keramik och glas från den medeltida källarruinen invid Jomala kyrka', *Finskt Museum* 1991. Hörfors, som främst går igenom det arkeologiska materialet, lämnar frågan huruvida gården är av krono- eller lokal stormannanatur helt öppen, fränsett den förstnämnda uppsatsens titel.

⁴⁶ Kenneth Gustavsson, 'Hamnö, farleder och vårdkaser', *Åländsk odling* 1989. Idem, 'Uträvningarna vid Kökars kloster öppnar nya perspektiv på medeltiden i Skärgården', *Skärgård* 3/1990. Sjöstrand, s. 101–109.

⁴⁷ Sjöstrand, s. 112–113. Notisen ur *Boethii Murenü acta visitatoria* (Helsingfors 1905–1908), s. 42.

till, har den sydöståländska skärgården koloniserats från fasta Åland närmast under 1000-talet i en följd som knappast är spontan, utan motiverad av ett antagonistförhållande gentemot samhället österöver. Detta framgår bl.a. av den iögonenfallande täta förekomsten av ortnamn på -böte- och -vål-, varav åtminstone ett utgående från upplandningsförhållandena senast tillkommit under 1100-talet. De vetter mot öster och därtill löper en besynnerligt skarp gräns mellan finskt och svenskt i ortnamnen i Skiftet, vars etymologi i sin tur framstår som någonting särskiljande. Även själva namnet Kökar (Thi-yckækarl c:a 1300), liksom bynamnet Karlby (Karlaby 1537), kunde ha någon militärmässig konnotation genom språkledden -karl-. Den omtalade signaleringskedjan innehåller dock också en rad namn som inte kan ha tillkommit förrän på 1200-talet och senare, vilket tyder på att den utbyggt successivt för andra uppgifter, troligen i avseende på kontroll över förbipasserande trafik.⁴⁸

Helt klart har samtliga patronatsrätter över de åländska kyrkorna i något eller några skeden övertagits av kronan, vilket bör ha ett sammanhang med tornen. Det medeltida Åland har stått i kronans intima grepp. Detta indikerar alltså att någonting äldre kring kyrkorna har slagits ut av någonting nytt utifrånkommande. Klackenbergs konstaterar något konfunderat att monetariseringen i den östra svenska rikshalvan påbörjas förhållandevis mycket tidigt just på Åland: redan c:a 1200, för att först senare spridas på det finländska fastlandet. Slående är framförallt att i stort sett samma dominans av gotländska myntfynd som inom Linköpingsstiftets områden framträder på Åland och i Finland från första början. Såvida Klackenbergs teorier håller, tyder den märkvärdigt tidiga monetariseringen på Åland på ett förhållandevis väl utbyggt socio-ekonomiskt överhetsgrepp. Utövat av vem, är sedan en annan sak. I vilket fall som helst erhålles här en tämligen klar hänvisning om yttre kontaktytor med Gotland och Östergötland.

Om man vidare fördjupar sig i de äldsta åländska kronoskatteräkenskaperna från slutet av 1530-talet, kan man notera att det äldsta skattesiktet, som bör gå ned i 1200-talet, utgörs av ledungsskatter, vilka företer vissa lik-

⁴⁸ Sjöstrand, s. 101-127, 144-148, 187-188. Lilla Kökar företer över 20 (!) ortnamn med lederna -böte-, Vål-/Vård- eller Kas-. Vad gäller förleden i namnet Kökar har jag hypotetiskt ställt det samman med ett äldre ord pukka, som betyder heder (jmf:r pulkkabot - hedersbot). Upprinnelsen till önamnet kunde alltså ligga i att något slags sysslomanskap, karlar, utplacerats här mot att de tilldelats någon form av hedersrättigheter. Den angivna kolonisationsdateringen baserar sig på geologisk datering av ett antal lokala önamn.

heter med den skatteledning som beskrivs i de svealändska landskapslagarna. Räknar man den totalt influetna penningsumman i ledungslama, framgår det att var och en av tredingarna på Åland utgjort en summa som närmar sig 80 mark, vilket var vad det västmanländska hundaret med två skepp om 40 mark hade att utgöra; uppenbarligen finns här en direkt parallell. Det fanns också en åländsk skatt, s.k. "skeppsörtugar", som, vad jag kunnat komma fram till, förefaller gå tillbaka på en för hela Åland gemensam lösen för ett skepp om 40 mark. Summa sju skepp: ett för hela landskapet gemensamt och två för varje treding. Ur dessa förhållanden vill jag utläsa att Åland i förstatlig tid utgjort en enda sammanhörande vertikalt betonad gemenskapsform kring någon typ av sjöburen yttre tillägnelse. Man kan också notera det enda klara fornfyndsmässiga centret i Kvarnboda: detta var centrum för ett äldre åländskt hövdingavälde. Det var också här i Kvarnboda Saltviks kyrka, Ålands huvudkyrka tillägnad gudamodern Maria, restes och här stod likaså den i mitten av 1300-talet omtalade kungsgården "Curia Saltvik", vars krononatur bör ha gått tillbaka åtminstone till tidigt 1200-tal. En svensk kungamakt eller härtill anslutna kretsar har något dessförinnan slagit ut det åländska hövdingadömet. En statsmakt har sedan etablerats genom en invertering av den utåtriktade interaktionsformen mot det egna samhället. Då har den gemenskapsform Åland utgjorde framstått som alltför stor för en effektiv på klumpskatter baserad skatteuppbörd, varvid den sekundärt indelats i tredingar, likt några av de stora tredingsindelade hundarena i Svealand, och dessa tredingar har kommit att motsvara hundaren i skattemässigt hänseende.⁴⁹

En anmärkningsvärd detalj med den åländska skatteledningen är den fördelningsgrund benämnd "markskatter" efter vilken ledungslaman och -smöret utgjordes. Den åländska markskatten är en direkt parallell till det svealändska marklandet, men utgör ändå en helt egen unik variant. I båda fallen handlar det om att en ränteklumpsumma som åvilat hundaret/tre-

⁴⁹ Sjöstrand, s. 168–187. Vanligen har man genom de åländska ledungsskatterna och den starkt Svealandsanknutna vikingatida fornfyndsbilden postulerat att Åland tillhört ett vikingatida "Svearike/-star". En svealändsk ledung omtalas emellertid först i landskapslagarna från 1200-talets sista och 1300-talets första decennier, då den redan börjat övergå i en skatt. Dessa bestämmelser utgör en äldsta konkret manifestation av en skatteuppbärande statsmakt, och kan svårligen projiceras bakåt på en aktiv krigsledning. Jfr Lindkvist, *Plundring, skatter*, s. 59–68. Sjöstrand, s. 27–28. Innan dess har ingen övergripande statsmakt existerat och följaktligen har det knappast funnits något "Svearike".

dingen knutits till tillgångarna och finfördelats mellan de enskilda skatte- dragarna genom dessa instrument. I den förkapitalistiska ekonomin har själva räntans värde givit jorden dess kapitalvärde och relationen mellan dem är utsprungen ur ett räntemässigt tänkande kring relationen mellan utsäde och avkastning och rent praktiskt av de förekommande spannmålsmått. Ett svealändskt markland syftade på den mängd jord, från vilken en mark silver eller motsvarande mängd spannmål skulle utgå i ränta, och vanligen såldes denna mängd tillgångar för ett värde som var 24 gånger så stort. Den åländska markskatten syftade däremot på den mängd tillgångar, vars värde var en mark silver och från vilken skulle utgå i ränta $1/24$ av detta, d.v.s en örtug silver. Nu är det att märka, att trots att den klumpsumma som ålåg de åländska tredingarna var 80 svealändska mark, sönderfaller summan i finfördelningsmomentet i markskatter i en penningräkning i s.k. pengar danska.⁵⁰ Detta är en egenhet man inte fullt förstått dra konsekvenserna av. Pengar danska var huvudsakligen en östgötsk företeelse i motsats till s.k. pengar svenska som förekom i Svealand och också i övrigt på Åland under senmedeltid och tidigmodern tid. Benämningen har inget med Danmark att göra direkt, utan kommer enbart av att värdet på denna på svealändska mynt baserade mynträkning under senmedeltiden kommit att sammanfalla med värdet på det kuranta danska myntet. Det har kunnat fastställas att de respektive penningräkningarna är framvuxna i enlighet med de spannmåls- mått som förekom i de olika landsändorna. Visserligen fanns det smärre lo- kala variationer, men det generella var, att precis som relationen mellan pengar danska och svenska var 4 till 3, gick det 4 östgötska spannar på 3 uppländska.⁵¹

På 1500-talet använde man sig på Åland av en svealändsk spann, men detta är ett sekundärt förhållande. Det sägs nämligen i början av 1400-talet att man höll på att övergå till ett nytt mått som stod i ett förhållande av 7:9 till det gamla. Det var alltså i stort sett det samma som mellan det generella svealändska och östgötska, 3:4. På 1380-talet försökte Albrecht av Mecklen- burg införa den större svealändska spannen i Östergötland, liksom också i andra delar av riket, men fick i Östergötland avstå från sin strävan p.g.a. de praktiska problem som uppkommit. Sannolikt bör omställningen på Åland

⁵⁰ Sjöstrand, s. 154ff, 177ff. Jfr Gerhard Hafström, 'Utrodnen och skattele- dningen på Åland', *Festskrift till Mats Dreijer på hans 80-årsdag 31.1 1981* (Mariehamn 1984), s. 114.

⁵¹ Andræ, 'Några tankar kring sädesmått', s. 33-38.

ställas samman med detta, något som högst förmodligen också påverkats av landskapets livliga senmedeltida kontakter med Stockholm. Intressant nog uppvisar i sin tur Egentliga Finland på 1500-talet en spann som stod i förhållandet 4:3 till den svealändska/åländska. Man har alltså såväl på Åland som i Egentliga Finland från början använt sig av en östgötsk spann. Behovet av någorlunda fastslagna spannmålsmått bör ursprungligen ha börjat framträda inom regioner där ett sammanhängande ekonomiskt varuutbyte försiggick. Ett slutgiltigt fastställande har sedan inträffat i samband med införandet av stående spannmålstionden till kyrkan. De olika varianter som då fixerats kan rätt naturligt tolkas som spår av äldre sammanhängande marknadsområden.⁵²

För att kort återgå till de svealändska respektive åländska räntefinfordelningarna finns det ytterligare en aspekt värd att påpeka. I Svealand var marklandet ännu på 1500-talet föga konsekvent inarbetat. Starkast var det företrätt i områden där kyrkolandbojord förekom.⁵³ Detta är anmärkningsvärt om man jämför med Åland, där markskatterna på 1500-talet var inarbetade sedan länge, t.o.m. i ytterskärgården, samtidigt som det knappt förekom någon, vare sig världslig eller kyrklig, landbojord. De något halvdana förhållandena i Svealand bör i första hand hänga samman med att kronan olikt kyrkan inte på längre sikt förmått upprätthålla ett konsekvent räntetryck. I verkligheten har kronans möjligheter att kräva ut det man önskat i skatteintäkter varierat storligen regionalt. Den så konsekvent och tidigt genomförda finfordelningen med en helt unik enhet på Åland tyder då närmast på en förhållandevis auktoritär skatteuppbörd, vilket i sin tur också rent allmänt indikerar kronans omedelbara grepp om landskapet.

Från eller över Åland förefaller kristendomen strax eller nästan samtidigt ha spridit sig mot nordöst till södra Satakunda och norra Egentliga Finland, alltså i stort sett de områden som varit knutna till Mälardalen över Åland under vikingatiden. Även här liksom på Åland inträffar det märkliga, att

⁵² Kauko Pirinen, *Kymmensverotus Suomessa ennen kirkkoreduktiona* (Helsinki 1962), s. 92–93. Nils Friberg, *Stockholm i botteniska farvatten. Stockholm botteniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa* (Uppsala 1983), bl.a. s. 68–71, 179–185. Sven Tunberg, *Ålands ställning i historisk tid* (Stockholm 1919), s. 23–25. Andræ, 'Några tankar kring sädesmått', s. 44–45.

⁵³ Carl Göran Andræ, *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid* (Uppsala 1960), s. 118–119. Sölve Göransson, 'De regelbundna strukturerna i Östsvriges bebyggelsegeografi. Ett försök till preciserings av utbredning och kronologi', *Kulturgeografiska perspektiv* bd 15 (Uppsala 1985), s. 70–71. Lindkvist, *Phundring, skatter*, s. 19.

inga som helst mynt påträffats från 1000-talet, trots att dylika fynd, om än inte så mångtliga, finns på annat håll i södra Finland och i Tavastland. Av den arkeologiska bilden överlag i sydvästra Finland framgår att Gotland nu inträder som en dominerande yttre faktor, medan Mälardalen faller bort. Senare, då en monetarisering inleds under 1200-talet i Finland, är det likaledes med gotländska mynt. Man kan också notera "Gotlands apostels" St. Olofs stora genomslagskraft som motiv i landskapssigillerna samt som skyddshelgon för de äldsta kyrkorna på Åland och i sydvästra Finland.⁵⁴

Då det arabiska silverinflödet till Norden avtog fr.o.m. 960-talet samtidigt som de nya ryska statsbildningarna körde nordborna på porten, ledde detta till en omfattande instabilitet och konkurrens om de återstående resurserna i Östersjöområdet. Snart riktades det nordiska intresset söderut och främst västerut, vilket i början av 1000-talet kulminerade med att de danska kungarna Sven Tveskägg och hans son Knut den store erövrade England. I samband med detta började västeuropeiska mynt strömma in i Norden. Myntfynd från denna tid bör inte sammanställas med någon monetär "handel". De är inhämtade till Norden i första hand genom plundring och tributdrivning och har bland nordborna enbart utgjort personliga lycko- och statussymboler. Genom distribution av dem har olika former av personliga tacksamhets- och beroendeband skapats. Mycket tyder på att även stormän från Svealand deltagit i de västliga färderna, medan däremot tecknen på deras östliga aktiviteter avtar kort efter millenieskiftet. Det långväga varuutbyte mellan Västeuropa och Ryssland som gått via Östersjön under vikingatiden kom istället i händerna på ryska, gotländska och så småningom också tyska handelsmän, varvid Svealand kom att bli åsidosatt fram till det senare 1200-talet.⁵⁵

Att Åland och nordligare Sydvästfinland inte alls uppvisar några mynt från 1000-talet, kan hänga samman med en kollaps av det Mälardalsan-

⁵⁴ Kivikoski, s. 229–230. Seppo Suvanto, 'Keskiäika', *Suomen historia I* (Espoo 1985), s. 18. Talvio, s. 94–96. Mauno Jokipii, 'Ruotsin ja Länsi-Suomen lähetyspyhimysten muistoja', *Suomen Museo* 1989, s. 94 & 105. Kauko Pirinen, *Suomen kirkon historia I* (Porvoo 1991), s. 33. Hannu Laaksonen, 'Solhjulstenen i Reso', *FT* 10/1992. Edgren, s. 228–229, 247–248. Törnblom, s. 298. Bruno Lesch, 'Olof den helige. Gotlands apostel', *HTF* 1916, s. 76–78.

⁵⁵ Sawyer: *Kungar och vikingar*, s. 46, 155ff, 180ff. Talvio, s. 95–96. Ove Moberg: 'The Battle of Helgeå', *SJH* 1/1989. Om myntens betydelse, se Gurevitj, *Feodalis-mens uppkomst*, s. 84ff. Idem, 'Approaches of the "Annales School"'. From the History of Mentalities to Historical Synthesis', *Scandia* 2/1992, s. 145–146.

knutna österut riktade tillägnelsemönstret. De svealändska stormän som tidigare uppådat skepp och manskap från Åland drog västerut och lämnade ålänningarna därhän. Västliga mynt kom följaktligen till Svealand, men inte till områdena strax öster härom. Istället blev framförallt de gotländska kontakterna allt viktigare, vilket förmodligen utgjorde en viktig ingrediens i ett tidigt kristnande på Åland och i nordligare Sydvästfinland.⁵⁶

Dessa förhållanden skulle också gå att foga ihop med de samtida tecknen på någon typ av åländsk mot Sydvästfinland riktad aggression i den sydöstra ytterskärgården: det rörde sig om kamp om sinande resurser. Men samtidigt verkar det som om Åland haft goda kontakter till nordligare Sydvästfinland. Scenariot liknar i själva verket mycket det som skisseras i *Matti Klinges Östersjövällden*. Samtidigt hade kristendomen märkbara svårigheter att göra sig gällande på ett bredare plan i det splittrade Svealand och särskilt i Uppland, som inte varit något "centralt" i vare sig världsligt eller kyrkopolitiskt hänseende under äldsta medeltid.

De något senare åländska stenkyrkorna är rika och talar inte för någon centralstyrning av samhället. Dock förutsätter de någon förhållandevis välutbyggd bakomliggande organisation, som förmått mobilisera och kanalisera resurser till uppförandet. Vi känner till det redan på 1330-talet indragna byggnadstiondet. Därtill har vi den anmärkningsvärt tidiga monetariseringen. Dessa mynt uppträder nu i ett helt annat sammanhang än tidigare. Vad som helt uppenbart kan utläsas, är en väl utbyggd ecklesiastisk organisation. Dock har kyrkorna ändå sedermera kommit att utgöra något slags kungsgårdskyrkor. De gårdar med rötter i järnåldern på vilka kyrkorna uppförts, står för ett lokalt övre samhällsskikt, vars sociala positioner vilade främst på en handels/plundringmässig yttre tillägnelse. Då ansvaret över kyrkobyggnation och -underhåll breddats över hela det åländska samhället, har innehavarna av de gårdar där de första enkla kyrkorna uppförts kommit att erhålla patronatsrätter över de av respektive sockenmenighet utbyggda kyrkorna. Denna decentralisering ligger bakom kyrkornas varierande utformning. Parallellt med denna utveckling har under sent 1100-tal också kretsar kring svensk kungamakt börjat göra sig gällande på Åland. En åländsk "överhövding" eller "smäkung" i Saltvik har spelats ut, liksom också möjligen andra delar av det lokala ledande skiktet, sannolikt genom en erövring. En ny världslig makthegemoni har etablerats, som gått ut på att överhögheten

⁵⁶ Jfr Edgren, s. 247–248.

över den med den yttre tillägnelsen sammanhörande skeppskårsverksamheten gått ur åländska händer för att snart omvandlas till stående skatter. Innehavarna av de övriga kvarstående gårdarna med kyrkorna, har till en början inrangerats i den nya maktens tjänst. De har emellertid inte förmått omställa sig till en inre tillägnelse i form av ett landbosystem. Således har de i längden fått oöverkomliga svårigheter att upprätthålla sina sociala positioner, och följaktligen också sina rättigheter över kyrkorna. Härigenom har också gårdarna och rättigheterna gått över till kronan, eller till den knutna icke-lokala kretsar, vilka sedan kunnat disponera dem efter gottfinnande. Vad som alltså skisseras är att Ålands övergång från järnåldern till medeltiden varit mycket ryckig och diskontinuitiv och att dessa förhållanden bl.a. starkt kan ha påverkat sådant som bebyggelsestruktur och ortnamn.

Vattenvägarna förenar – Lincopencia magna

Adam av Bremen skriver att ärkebiskop Adalbert i samband med en serie nordiska biskopstillsättningar omkring år 1060 också invigt en viss Hiltin under namnet Johannes till ett något kryptiskt svenskt stift Birka, som ska ha legat på "det baltiska havets öar".⁵⁷ Detta är inte vikingastaden Birka vid Mälaren, som Adam säger dukat under för länge sedan, utan bakom ligger en lärd konstruktion som går ut på att föra över missionsanorna på ett nybildat stift. Linköpings medeltida biskopslängd börjar med namnen Herbert och Rikard, men först den tredje i ordningen, Gislo, är säkert historiskt fastställbar. Något intrikat är att numreringen börjar från siffran två, varvid den förste synbarligen saknas; man har påpekat att denne kunde vara Hiltin/Johannes. Till detta har också anförts att det i en bremensisk längd från senare 1100-talet över de av Adalbert utsedda nordiska biskoparna vid Johannes' namn står tillagt att Birka gått under, varvid det flyttats till eller överförts på Linköping: "Birca destructa sedes Lincopiam translata est". Såväl Linköpings som Växjös medeltida biskopskrönikor utpekar den Ansgar som kom till Birka som den förste biskopen. Detta tyder rätt klart på att det ursprungliga Linköping utgett sig för att ha anor som knyter an till den gamla missionen i staden Birka.⁵⁸ Adam nämner aldrig något östgötskt stift,

⁵⁷ Adam av Bremen, *Historien om Hamburgerstiftet och dess biskopar*. Översatt av Emanuel Svenberg. Kommenterad av Carl Fredrik Hallencrutz m.fl. (Stockholm 1984), III:77, IV:20 & scholion 94.

⁵⁸ Nils Ahnlund, *Historisk kommentar till Rimbert, Ansgars levnad*. Översatt av Gunnar Rydberg (Stockholm & Uppsala 1926), s. 36, 42–43. Toni Schmid, *Sveriges krist-*

men här finns detta obestämda Birka. Vad gäller Adams uppgift om dess läge "på det baltiska havets öar", kan man inte bokstavigt utläsa att det skulle avse någon eller några av Östersjöns öar. Med tanke på att man i Östersjöregionen alltid tog sig fram seglande, kallar Adam alla av honom nämnda landskap och länder för öar. Närmast försöker han säga att stiftet haft en mycket, åtminstone tilltänkt, vidsträckt missionell aktionsradie ut över Östersjön. Om nu detta stift ändå haft sin bas inom dagens Sverige, kan det svårigen sökas någon annstans än i Östergötland-Smålandsregionen.

Nästa relevanta källa är den s.k. Florenslistan, en förteckning över nordiska stift från omkring 1100 uppgjord i samband med upprättandet av ett nordiskt ärkesäte i Lund. Den upptar inget Birka, men däremot ingår i den svenska uppräknigen "Liunga.Kaupinga", vilket naturligtast tolkas som Linköping. Den rimligaste slutsatsen är att Adams Birkastift antingen är direkt identiskt med, eller i varje fall ingår i, det som sedermera kan identifieras som Linköping. I Florenslistan omtalas vidare "Findia", "Hestia" och "Teuste" som någon typ av underavdelningar eller annex till de svenska stifteten. De två förstnämnda bör vara Finland och Estland, vilket också kan knytas till Adams tal om baltiska havets öar, läs: länder och öar kring Östersjön. Det tredje är däremot något besvärligare. Man har föreslagit det lilla Tjust, men det kan även röra sig om Tavastland. Enligt de tolkningar av Florenslistan som Tore Nyberg nyligen framlagt, vore dessa "Findia", "Hestia" och "Teuste" närmast att hänföra till götastiftens områden.⁵⁹ Närmare bestämt bör det i så fall vara just Linköping.

Under år 1142 omtalar den ryska Primärkrönikan att tavasterna företagit ett härtåg in på novgorodskt område. I nästa andetag fortsätter krönikan att en svensk kung, eller jarl, eller något liknande – det ryska "sviskej knjaz" betyder närmast en svensk furste i allmänhet – tillsammans med en biskop kommit "över havet" med 60 skepp och anfallit tre hemvändande ryska handelsskepp. Tydligt har en svensk biskops uppdykande varit något uppseendeväckande, då krönikören omtalar honom speciellt vid sidan av fursten. Det sägs aldrig närmare var incidenten inträffat, men det bör närmast ha varit någonstans på Finska viken. Självfallet är det omöjligt att bevisa,

nande. Från verklighet till dikt (Stockholm & Uppsala 1934), s. 171. Schück, s. 47–48. Jokipii, s. 63.

⁵⁹ Jarl Gallén, 'Kring det s.k. Florensdokumentet från omkring år 1120', *HTF* 1958. Schück, s. 43. Nyberg.

men av de på varandra följande redogörelserna får man intrycket av någon form av samordning mellan de båda attackerna. Den svenske fursten och biskopen bör ha varit östgötske kungen Sverker d.ä. (död c:a 1156), eller någon honom underlydande jarl, och Linköpingsbiskopen Gislo. Det är känt att dessa två hade ett nära samarbete. Här antyds alltså Linköpings tidiga aktivitet i österled mera konkret. Under år 1164 omtalar samma krönika att svenskar fallit in vid Ladoga. Dock sägs inget om någon eller några speciella ledare.⁶⁰ Huruvida det var samma krafter som låg bakom denna gång är svårt att avgöra, men omöjligt är det inte. Om någon svensk kung varit inblandad, skulle det i så fall röra sig om ovannämnde Sverkers son Karl (död 1167). Dessa svenska anfall torde snarast ha ett samband med en konkurrens om kontrollen över handelsleden mellan Nevamynningen och Gotland.

I mitten av 1150-talet skall enligt helgontraditionen Erik Jedvardsson, alias Erik den helige, ha företagit en färd mot sydvästra Finland tillsammans med kyrkomannen Henrik. Att Henrik är en historisk person som närmast kan knytas till södra Satakunda och norra Egentliga Finland torde man vara överens om. Traditionen om att han varit engelsman kan väl godkännas, men att han skulle ha varit biskop i Uppsala är däremot föga sannolikt. Om också Erik varit i Finland är däremot svårare att fastställa. Helgonlegenden som litterär stilart är förvisso en i det närmaste värdelös källa för att utreda en sammanhängande händelsehistoria, och därtill är Erikslegenden färdigställd i under sent 1200-tal, då det gällde att piska upp korstågsanda och legitimerat åtgärder i öster. Därmed är det dock inte alls sagt att vissa enskilda detaljer, som just Finlandsfärden, inte kan besitta en historisk kärna.⁶¹ Om man utgår från en viss sanningshalt i sak, har denna enskilda händelse givetvis i sig inte varit viktig. Något "Sverige" har Erik inte representerat, utan fastmer sin egen högtäta person och ett krigarfölje. Klinge har granskat folktraditionen kring Erik och Henrik, den s.k. Piispa Henrikin surma-

⁶⁰ FMU 15, 23. Jfr Suvanto, 'Keskiäika', *Suomen Historia 1*, s. 23. Törnblom, s. 286. Lindkvist, *Plundring, skatter*, s. 61–62. Pirinen, *Suomen kirkon historia 1*, s. 39–40. Om Sverker och Gislo se Schüeck, s. 48–49.

⁶¹ Lindkvist & Ägren, s. 97 & 107–108 Suvanto, 'Keskiäika', *Suomen historia 1*, s. 23–27. Idem, 'Ensimmäinen ristiretki. Tarua vai totta?', *Muinaisrunot ja todellisuus. Suomen kansan vanhojen runojen historiallinen tausta* (Jyväskylä 1987). Läntinen, s. 136. Jokipii, s. 94 & 97. Pirinen, *Suomen kirkon historia 1*, s. 41–44. Törnblom, s. 286–289.

runo (Biskop Henriks dödsruna), och utgående från den landbundna händelsemiljön påpekat att det snarast rört sig om ett landtåg. Man har först tagit i land i de kristna områdena i norra Sydvästfinland, för att därifrån landvägen falla in bland hedningarna längre söderut.⁶² Om detta har någon form av verklighetsbakgrund, tyder det på att svenska kungar haft något slags intressen att bevaka även i Finland. Vad man i övrigt vet om Erik är inte mycket, men som utövare av herravälde, liksom vad gäller hans ättlingars kända godsintehav, leder spåren närmast till Västergötland. Man kan fråga sig vad en västgöte haft att skaffa i Finland, men den Rudolf som uppräknas som den andre i den finländska biskopskrönikan skall också ha varit västgöte.⁶³

Henrik dog martyrdöden och blev sedermera Finlands nationalhelgon. Viktigt i sammanhanget är att kort dryfta hans helgonåminnelses betydelse i de svenska stiftet. I Åbo firades Henriks dödsdag den 20 januari, vilket torde vara det riktiga. De svenska stiftet firade däremot Henrik 19.1 genom en förskjutning, då ett annat och, som det ansågs, viktigare äldre helgonpar redan firades 20.1. I Uppsala, Västerås och Skara har Henriksdagen haft en måttlig värdighet. Däremot hade dagen högsta festrang, *torumduplex* i Strängnäs och Linköping. Växjö medeltida helgonkult är enbart fragmentariskt känd, men det fåtal handligar från 1300-talet som ligger till grund, ger vid handen en exceptionellt stark ställning för Henrik. Hans dag förefaller tilldelas värdigheten *torumduplex* och hans helgonlegend återfinns bland få andra i en synnerligen grundlig version. Därtill firas han på samma "rätta" dag som i Åbo, 20.1.⁶⁴ Detta antyder väl också att den historiske Henrik haft en anknytning åt detta håll, förmodligen då just till Linköpingsstiftet, som ännu i Henriks dagar var intakt vad gäller Varend.

År 1171 eller 1172 utfärdade påven brevet *Gravis admodum*, där han ondgör sig över finnarnas avfall från kristna påbud och inskräper att detta måste bringas till ett slut. Vid sidan om ärkebiskopen i Uppsala och hans lydbiskopar är den världslige mottagaren av brevet inte någon svensk kung,

⁶² Klinge, *Östersjövällden*, passim i stycket 'Skifter'.

⁶³ Sture Bolin, 'Erik den helige', *Svenskt biografiskt lexikon* XIV (1951). *Chronicon Episcoporum Finlandensis*, utg. H. G. Porthan, Opera Omnia VI (Åbo 1978), s. 13.

⁶⁴ Aarno Maliniemi, 'Henrik', *KLNM IV* (1961). Jokipii, s. 121. Schmid, 'Växjö stifts äldsta förhållanden'. Idem, *Sveriges kristnande*, s. 141, 216. Jfr Nils Ahnlund, 'Till frågan om de äldsta erikskulten i Sverige', *SHT* 1948, s. 319.

utan en viss jarl Guttorm.⁶⁵ Man vet inte mycket om honom, men det är känt att han till Vreta kloster i Östergötland donerat jord i Dädesjö i Varend i Småland, något som tyder på att han och hans släkt härstammade från området. Detta är också anmärkningsvärt med tanke på S:t Henriks senare remarkabla ställning i det varendska stiftets helgonkult. Vad i sin tur gäller klostret Vreta, bör det nämnas att av alla kloster inom Linköpingsstiftets områden stod detta hela medeltiden igenom klart närmast stiftets biskop. Möjligen har Vreta även utgjort den äldsta platsen för stiftets biskopssäte före Linköping.⁶⁶ *Gravis admodum* antyder närmast brott mot någon form av alliansförhållande, men säger inget om mot vem detta riktats, men högst förmodligen Novgorod. Brevet kan knappast avse de samtida arkeologiskt skönjbara tämligen stabila kristna förhållanden som rådde i norra Sydvästfinland, utan hellre områdena söder härom. Det är svårt att säga hur denne Guttorm reellt ska ha kunnat påverka händelsernas gång i Finland, men någon form av inflytande i regionen måste han haft. Det har allmänt påpekats att brevet bör ha tillkommit på tillskyndan av den starke danske ärkebiskopen Eskil. Härtill kan tilläggas att Eskil några år tidigare hade varit stadd på flykt till Varend.⁶⁷ Vidare är det slående att man har kunnat konstatera påfallande detaljerade likheter bortom slumpen mellan kyrkorna i Dädesjö i Småland och Lemland på Åland.⁶⁸ Detta skulle indirekt tyda på att Guttorm haft försänkningar på Åland och kanske även i norra Sydvästfinland och att han därför låg närmast till hands när det gällde att uppbåda skydd för missionen i Finland. Detta motsägs inte av de åländska kyrkornas vittnesmål om mycket tidig utomstående överhetsnärvaro.

Från år 1193 finns ett påvebrev som tackar den svenske kungen Knut Eriksson för att nitiskt ha stridit för kyrkans utbredning i öster. Likaså ska den legendartade Jon Jarl med minnessten i Linköpings (!) domkyrka under samma tider ha stridit i hela nio år mot hedniska folk i öster. Under år 1191, och möjligen 1202, omtalar korthuggna danska annalnotiser danska

⁶⁵ FMU 24.

⁶⁶ Nils Ahnlund, 'Vreta klostrets äldsta donatorer', *SHT* 1945, s. 318–320. Idem, 'Till frågan om den äldsta erikskulten i Sverige', s. 318–319. Sawyer, *När Sverige blev Sverige*, s. 46. Schück, s. 44 & 344, Hellström, s. 52–53.

⁶⁷ Suvanto, 'Keskiäika', *Suomen historia I*, s. 29–30. Idem, 'Ensimmäinen ristiretki', s. 155–156. Pirinen, *Suomen kirkon historia I*, s. 47–48. Edgren, s. 252. Törnblom, s. 299–300. Ahnlund, 'Till frågan om den äldsta erikskulten i Sverige', s. 318–319.

⁶⁸ Ringbom, 'De åländska kyrkorna berättar', s. 79–80.

härfärder mot Finland.⁶⁹ Från år 1209 återfinns ett påvebrev till den danske ärkebiskopen Andreas Sunesson, där det talas om ett land, "Fialanda", helt uppenbarligen Finland, som "nyligen" ska ha blivit omvänt genom några, icke namngivna, "ädlingars" förmedling: "... nuper quorundam nobilium mediante sollicitudine ad fidem conversa sit christianam..." och vidare sägs att Andreas får dispens att tillsätta en biskop i detta land, trots att den tilltänkte kandidaten är född utom lagligt äktenskap. I och för sig vore någon typ av danska krigståg mot Finland inte något omöjligt, det är känt att danskarna under samma tid var mycket aktiva söder om Finska viken. 1219 förmådde de upprätta ett bestående herravälde i norra Estland. Något danskt herravälde i Finland är emellertid inte känt.⁷⁰

År 1216 godkände påven i ett brev den svenske kungen Erik Knutssons kröning och tog honom och hans kungadöme i beskydd. Vidare gav påven Erik rätt till ett land hans "föregångare ryckt ur hedningars händer", samt det Erik ytterligare kunde tänkas vinna av dem: "... ipsumque regnum ac terram, quam clare memorie predecessores tui a paganorum manibus extorserunt quamque tu ab eisdem diuini fauente auxilio poteris obtinere...". Därtill gavs han tillåtelse att tillsätta en biskop, eller två om så ansågs behövt. Av ordalydelsen och sammanhången att döma kan det knappast vara något annat än en del av Finland som avses. I ett påvebrev från 1221 kan för första gången beläggas en "episcopus Fi(n)landiæ", vilken högst sannolikt går tillbaka på detta bemyndigande.⁷¹

Ur detta mönster har man utläst en tvekamp om Finland mellan Sverige och Danmark och att påven i brevet från år 1216 funnit bäst att avgöra den, åtminstone för tillfället, till Sveriges fördel och nonchalera de tidigare hänvisningarna till dansk makt.⁷² Resonemanget innehåller dock en generell vansklighet genom att det opererar med nationalstatliga storheter som tilldelats helt anakronistiska maktbefogenheter. Överlag kan "Sverige" ännu

⁶⁹ Walther Holtzman, 'La "Collectio Seguntina" et les décrétales de Clément III et de Célestin III', *Revue d'histoire ecclésiastique* 50 (1955), s. 445. Suvanto, 'Keskiaika', *Suomen historia* 1, s. 35, 55. Erwin Nielsen, 'Har danskarna företagit korståg till Finland?', *HTF* 4/1972.

⁷⁰ FMU 48. W. M. Carlgren: 'Om Finlands relationer till Sverige och påvedömet 1216-1237', *SHT* 1950, s. 251-252. Nielsen.

⁷¹ FMU 52. Carlgren, s. 252-253, 259-260.

⁷² Suvanto, 'Keskiaika', *Suomen historia* 1, s. 34. Läntinen, s. 137-138. Edgren, s. 252. Pirinen, *Suomen kirkon historia* 1, s. 48. Törnblom, s. 292-293.

inte betraktas som någon från "Danmark" klart åtskild struktur. Brevet från 1209 är heller inte utställt till någon dansk kung, utan till ärkebiskopen, som de facto också var den svenska kyrkans förmyndare. Frågan är emellertid framförallt också om den avgjort återhållsamma och anonyma formuleringen "några ädlingar" om dem som agerat i Finland i ett brev till den danske ärkebiskopen alls kan anses syfta på någon inom kretsen för dansk kunga- eller biskopsvärdighet? I brevet från 1216 talas det likaså om biskopstillsättning i Finland och därtill ges en direkt hänvisning till kung Eriks föregångare, märkväl i pluralis, som ska ryckt land ur hednahänder. Detta kunde mycket väl syfta på Eriks farfar Erik Jedvardsson (helgonlegendens Finlandsfärd) och far Knut Eriksson (påvebrevet 1193 om nitisk kamp mot hedningar i öster). Är det då inte också dessa personer som avses med "några ädlingar" 1209? I brevväxlingen mellan påven och danskarna har det inte funnits skäl att alltför mycket framhäva de svenska insatserna. Säkert har ett danskt tåg utgått mot Finland 1191, men knappast har detta haft någon annan innebörd, än att "danskt" och "svenskt" gick in i varandra också på denna front. Snarare föreligger här ytterligare antydningar om att det kyrkopolitiska initiativet gällande Finland är att söka i Götalanden och Sydskan-dinavien.

Det är ytterst svårt att yttra sig om den kungamakt Erik Knutsson stod för och dess faktiska befogenheter i det land hans föregångare ska ha ryckt ur hednahänder. I samma tider hade emellertid götaländsk kunga- och jarlamakt börjat bita sig fast i egendomar i Uppland,⁷³ och uppenbarligen på Åland; en viss närvaro med godsinnhav även i Finland behöver inte vara direkt omöjlig. I varje fall har kyrkan varit i viss mån etablerad i landet och osannolikt är väl inte att svenska kungar varit med och sett till att godsexpropieringar till kyrkan kunnat genomföras och upprätthållas genom något slags lokala agenter.

År 1220 företog den östgötske kungen Johan Sverkersson tillsammans med jarlen Karl den döve en större färd till västra Estland. Detta är den första kända svenska härfärd som verkligen tog sikte på någon typ av bestående erövringar. Det framgår också uttryckligen att den kyrkliga närvaron representerades av Linköpingsbiskopen Karl, som tillsammans med jarlen stannade kvar i landet efter att kungen återvänt hem. Det hela gick dock snart i stöpet genom ett anfall från de hedniska Öselbornas sida,

⁷³ Lindkvist, *Plundring, skatter*, s. 30–32.

varvid både jarl och biskop miste livet. Det är samtidigt att märka att det inte synes ha varit frågan om någon direkt konflikt med dansk makt i Estland. Här framträder hur som helst ett transmarint östgötskt-linköpingskt engagemang i österled fullt konkret. I sammanhaget kan man också anknyta till vissa forskares försök att hävda att man haft finska präster med sig.⁷⁴ Om så verkligen varit fallet bör dessa präster ha lytt under Linköpingsbiskopen.

År 1229 utfärdade påven en hel rad brev angående viktiga ärenden i Finland, såsom bl.a. att han tar landets biskop, prästerskap och befolkning under sitt beskydd och att han tillät flyttningen av det finländska biskopssätet. Frågan är omdebatterad, men flyttningen skedde sannolikt från Nousis till Korois i Aura ådal. Det första kyrkocentret förefaller, enligt vad helgonlegenden ger vid handen, ha tillkommit under 1100-talet i Nousis alldeles på gränsen mot det hedniska södra Finland, förmodligen som ett brohuvud för den kristna expansionen söderut. Trots vissa tidiga framgångar synes kristendomen ha haft avsevärt svårare att vinna bestående forfäste längre söderut.⁷⁵ Samtidigt kunde det vara så att det i Skiftet öster om Åland också gick en gräns mot detta hedniska Sydvästfinland. När missionen helt kuvat Aura ådal fram till början av 1200-talet, kunde verksamhetsbasen förflyttas dit. Det kan även anmärkas, att det för samtliga svenska stift också finns bättre eller sämre belagda tecken på att det första biskopssätet tillkommit först på en ort och sedan flyttats till en annan i närheten.⁷⁶ Signifikant i sammanhanget är emellertid, att av de ovan nämnda breven, är de som direkt berör förhållandena i Finland utställda till Linköpingsbiskopen samt några gotländska kyrkomän. Man har i allmänhet ställt det faktum att det inte är ärkebiskopen i Uppsala som är adressat, samt att breven också innehåller ett handelspolitiskt moment, i samband med Gotlands handelskonakter med Finland, men man kan fråga sig om inte påvens hänvändelser

⁷⁴ Paul Johansen, *Die Estlandsliste des Liber Census Daniae* (Reval 1933), s. 70–71, 84–85. Carlgren, s. 254–259. Schück, s. 54. Lindkvist, *Plundring, skatter*, s. 63. Suvanto: 'Keskiäika', *Suomen historia 1*, s. 36–37. Pirinen, *Suomen kirkon historia 1*, s. 56–59.

⁷⁵ *Åbo Domkyrkas Svartbok*, utg. Reinhold Hausen (Helsingfors 1894), no 1–7. Jarl Gallén, 'När blev Åbo biskopssäte?', *HTF* 1978. Suvanto, 'Keskiäika', *Suomen historia 1*, s. 39–40. Idem, 'Ensimmäinen ristiretki', s. 150–151. Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander, 'The Conversion of the Finns in Western Finland', *The Christianization of Scandinavia* (Alingsås 1987). Läntinen, s. 136–137. Jokipii, s. 86. Pirinen, *Suomen kirkon historia 1*, s. 48. Törnblom, s. 288, 293–294.

⁷⁶ Hellström, se styckena om respektive stifts äldsta historia.

indikerar något därutöver om Linköpingsbiskopens befogenheter i Finland?

I Ericus Olais götiska rikskrönika från åren omkring 1470 tituleras den 1195 eller 1196 avlidne Linköpingsbiskopen Kol "dux Finlandiæ".⁷⁷ Vanligen har detta tolkats som "jarl av Finland". Känt är att en senare Linköpingsbiskop, Bengt Birgersson, (1254-91) burit titeln "dux Finlandiæ", trots att han aldrig befattat sig med landet. Det har framkastats att Ericus sammanblandat de båda biskoparna, men å andra sidan förefaller ett sådant misstag av en lärd man som Ericus med tillgång till äldre källmaterial rätt osannolikt. Självfallet kan Kols och Bengts titlar inte tilldelas samma innebörd. Bengts hör hemma i ett senare statsrättsligt sammanhang med ett heretidöme och i hans medlemskap i kungafamiljen. Innan en statsmakt etablerats, bör epitetet "jarl", vanligen på latin återgivet med "dux", däremot uppfattas som en genom personliga kvalifikationer förvärvat hederstitel, som samtidigt angav att innehavaren på personliga grunder erkände en annan ännu mäktigare mans, en kungs, överhöghet, bl.a. genom symbolisk tribut och löfte om att bistå med vapenmakt. Kol synes också ha varit nära hierad med kung Knut Eriksson, som påven tackade 1193 för att han plikttroget stridit för kyrkans utbredning i öster, och som möjligen också utgående från två något senare påvebrev indirekt kan knytras till Finland.⁷⁸ Rimligen bör den kyrkliga dimensionen i samband med Knuts åtgärder i österled ha skötts av Kol. Ericus notis avspeglar sannolikt någon form av linköpingsk kyrkoöverhöghet i Finland.⁷⁹

Påvebrev från 1221 och senare talar om en "episcopus Finlandensis". Eftersom titulaturen inte innehåller residensort, utan enbart ett land(-skap), tyder detta på ett ännu inte kanoniskt-rättsligt fullvärdigt stift. I detta hänseende bör det noteras att det finns ett brev av ärkebiskopen i Uppsala – märk väl nu en källa av svensk proveniens – från så sent som år 1241, som uttryckligen sägs beröra alla det svenska ärkestiftets suffraganbiskopar och räknar upp dem; men någon finländsk biskop nämns inte. Måhända är detta ett utslag av att biskop Thomas ännu inte betraktades som fullvärdig medbroder bland biskoparna i ärkestiftet, utan att han stod under en annan biskops, alltså Linköpingsbiskopens, direkta insyn. Det bör också nämnas,

⁷⁷ *Scriptores Rerum Svecicarum Medii Aevi* II:I, utg. E. G. Geijer & J. H. Schröder (Uppsala 1828), s. 49–50.

⁷⁸ Jfr Sawyer, *När Sverige blev Sverige*, s. 6–10. Schück, s. 50–53.

⁷⁹ T.ex. Suvanto, 'Keskiäika', *Suomen historia* 1, s. 35 & 55, tillmäter uppgiften stor tilltro, men drar dock inte en liknande slutsats.

att då Thomas tog avsked 1245 efter en mångårig hård karriär, sägs han ha dragit sig undan till det linköpingska Gotland, där han sedan avled 1248.⁸⁰

I slutet av 1230-talet genomförde Birger Jarl en härfärd till Tavastland, om än knappast i den gloriösa form den märkbart tendentiösa 80-90 år senare författade Erikskrönikan vill göra gällande. År 1240 fortsatte man uppenbarligen ytterligare till Nevan, där dock ryssarna i ett mindre slag avgick med segern, vilket författaren till Erikskrönikan förstäligt nog inte hade så mycket att orda om. Färden föregicks av en påvlig korstågsuppmaning 1237 till ärkebiskopen i Uppsala och hans suffraganer. Sannolikt hade kallelsen till färden utgått från biskop Thomas, som hamnat i trångmål med tavasterna, men som framförallt uppfattade ett annalkande grekiskt-ortodoxt ryskt hot.⁸¹ Vanligen har Birgers färd ansetts stå för något av en slutgiltiga anslutning av sydvästra Finland och Tavastland till det svenska riket.⁸² Emellertid har knappast heller Birger representerat något egentligt "svenskt rike". Han har inte stått för en statsmakt med politiska förutsättningar att tvångsuppbåda trupper, utan dessa har man fått dra samman genom att utlova materiella och andliga fördelar. Det sistnämnda har framförallt korstågsuppmaningen stått för och utgående från de ryska krönikorna förefaller den västliga, knappast övermåttan stora, kontrahenten i slaget vid Nevan 1240 ha varit en mycket brokig skara. Det talas om såväl svenskar, normmän som finnar. Snarare är det fråga om en katolsk och plundringsekonomisk impuls, som kom att kanaliseras mot den handelsmässiga nyckelpunkten Nevan. Vad gäller Birgers engagemang i österled var också han östgöte och genom släktband djupt involverad i Linköpingsstiftet. Den Linköpingsbiskop som stupade på erövringsfärd i Estland 1220 och den som påven skrev till 1229 om en rad viktiga angelägenheter i Finland var bägge bröder till Birger.⁸³

Härtill kan ännu tas i beaktande de tre s.k. kanslerbiskoparna i Finland under senare hälften av 1200-talet, Björn, Ragvald och Kettel; den förste, Björn, var t.o.m. nära befreundad med kung Erik Eriksson, vars syster Birger

⁸⁰ *Svenskt Diplomatarium* I 305. *Chronicon Episcoporum Finlandensis*, s. 14.

⁸¹ Jarl Gallén, 'Kring Birger Jarl och det andra korståget till Finland', *HTF* 1946. Gisela Nordstrandh, 'En kritisk läsning av Erikskrönikans första korstågssepisod', *HTF* 1/1990. John Lind, 'Early Russian-Swedish Rivalry. The Battle on the Neva in 1240 and Birger Magnusson's Second Crusade to Tavastia', *SJH* 4/1991.

⁸² Carlgren, s. 278-284. Suvanto: 'Keskiaika', *Suomen historia* 1, s. 43, 44. Länningen, s. 140. Pirinen, *Suomen kirkon historia* 1, s. 64. Törnblom, s. 293-297.

⁸³ Schück, s. 54-58.

Jarl tagit till maka. Enligt den finländska biskopskronikan skall de alla ha varit götar; Björn och Kertil från Väster- och Ragvald från Östergötland. Innan de tillträdde sägs alla ha tjänstgjort i det svenska kungakansliet. Kertils påstådda västgötska ursprung passar också bra ihop med att han år 1277 säger sig ha donerat jord i Lena socken åt Gudhems kloster, båda belägna i Västergötland. Av de sju första biskoparna i den finländska biskopskronikans äldsta del från mitten av 1100-talet till sent 1200-tal är hela fyra götar, två engelsmän och en som sägs vara svensk.⁸⁴ Även på denna punkt framträder en minst sagt påtaglig götaländsk dominans.

Både på Åland och i Egentliga Finland slår det östgötska och gotländska, som indirekt pekar mot Linköpingsstiftet, igenom i spannmålsmått och myntfynd. Likaså går kontakter med götaländerna och främst Linköpingsstiftet, till vars domäner Gotland hörde, som en röd tråd genom det sköra skriftliga källmaterialet under hela den finländska missionstiden. Överlag har Gotland haft en stor betydelse i nordöstra Östersjörummet under tidig medeltid. Uppbyggandet av den äldsta fastare kyrkliga organisationen på Åland liksom i sydvästra Finland har dirigerats utgående från Linköping. Det finländska stiftet är någon form av avknoppning eller utbrytning ur Linköpingsstiftet. Härmed vill jag givetvis inte hävda att hela Finland skulle ha kristnats uteslutande från detta håll. I den processen har ett flertal olika impulser från olika håll medverkat. Här avses istället fröet till den bestående katolska kyrkliga organisationen. De världsliga och kyrkopolitiska tendenser som tog form i Östergötland-Småland har inbegripit den till regionen knutna ekonomiska motorn Gotland och genom dess varuutbyteskanaler kanaliserats vidare i Östersjörummets nordliga del till Åland och Sydvästra Finland. Då sedan detta "Nordlinköping" slutligen avknoppats helt till ett eget finländskt stift, har Åland följt med och följaktligen också i världsligt hänseende kommit att räknas till den östra svenska rikshalvan.

Finland – randområde vid vägen till Nevan

Det var emellertid, som redan antytts, knappast Åland och sydvästra Finland som var huvudmålet för de världsliga överhetssträvandena i österled, utan den handelsaxel som gick mellan Gotland och Nevamynningen. Det var i det inre av Finska viken man stred 1142 och 1164 och Birger Jarl gick

⁸⁴ *Chronicon Episcoporum Finlandensis*, s. 13–15. Suvanto, 'Keskiaika', *Suomen historia* 1, s. 50. Pirinen, *Suomen kirkon historia* 1, s. 71–72. FMU 163.

mot Nevan via Tavastland 1238-1240. Fram till slutet av 1200-talet hade det på det svenska fastlandet skett en rad omvälvningar, varvid också den politiska och ekonomiska tyngdpunkten förskjöts norrut till trakterna kring Mälaren. Denna förskjutning har också inbegripit Åland och sydvästra Finland, vilket framgår bl.a. av att myntfynden i kyrkorna börjar domineras av svealändska mynt. Öster om Hangö udd börjar däremot en dominans av revalska mynt framträda, vilket passar väl ihop med att nylänningarna enligt det skriftliga källmaterialet hade mycket samröre med Reval. Stockholm och Mälardalen låg i stort sett utanför deras verksamhetsfält. Tyngdpunktsförskjutningen innebar också att militärresurserna i Svealandsregionen kommit under en någorlunda enhetlig ledning, och kunde riktas österut mot Finska vikens innersta del. En traditionell strävan att nå de ryska flodmynningarna och kontrollera handeln hade nu fått betydligt större samordningsgrad med varaktiga erövringar som syfte, vilket ledde till militära konflikter med Novgorod av tidigare okända dimensioner. Även ålänningar och folk från sydvästra Finland bör ha uppbådats. Det är också, som nämnts, mot denna bakgrund anläggningarna på Kökar och Hitis, som påbörjades i slutet av 1200-talet skall förstås: de var stödjecenter längs sjövägen till Nevamynningen. I slutet av 1200- och början av 1300-talet rasade omfattande strider i det inre av Finska viken, vilka år 1323 kunde biläggas med den första officiella fredstraktaten mellan Sverige och Novgorod.⁸⁵ Härmed hade de mer konsoliderade intressena i öster fått en fast internationellt erkänd gräns.

Debatten om hur denna gräns dragits upp hör till evighetsfrågorna inom finländsk medeltidsforskning. En mycket fruktbar lösning har dock framlagts av Jarl Gallén och John Lind. I söder från Systerbäck har gränsen varit någorlunda klart definierad, men längre norrut i ödemarkerna suddades den ut i en bred zon som å ena sidan löpte ut i Bottenviken och å den andra i norra Ishavet. Inom denna zon hade både ryska och svenska fogdar uppbördsrättigheter om varandra. Lind för en omfattande och övertygande diskussion kring gränsens karaktär och påtalar det oändamålsenliga i att dra upp skarpa linjer bland de förhållandevis fåtaliga och rörliga invånarna.⁸⁶ Detta ligger helt i samstämmighet med det tidigare sagda om statens framväxt. Det har inte förelegat en fullkomlig territorialitet, utan snara-

⁸⁵ Suvanto, 'Keskiäika', *Suomen historia 1*, s. 53-71. Törnblom, s. 297-301. Sjöstrand, s. 110-112.

⁸⁶ Jarl Gallén & John Lind, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns II - III* (Helsingfors 1990).

re handlar det om att man delat upp personrelaterade överhetsband. Längre söderut har ett mera direkt militärt och territoriellt baserat övervalde kunnat upprätthållas av båda parter, vilket knappast varit möjligt längre norrut.

Detta innebar att Finland redan i slutet av 1200-talet mer eller mindre säkert befann sig på västra sidan om de yttersta "svenska" och katolska utposterna i öster gentemot en annan framväxande statsbildning, det grekisk-ortodoxa Novgorod. De äldsta kronofästena i Finland, Tavastehus, Åbo och Viborg påbörjades först under de två sista decennierna av 1200-talet och hade jättelika uppbörsområden. Viborg tillkom bokstavligen i samband med attackerna mot Finska vikens innersta del som ett lås och yttersta förpost i öster, medan de två andra också haft en viktig uppgift med tanke på transitering av trupper till Karelen. Förmodligen har fästningarna i olika mån överlappat äldre primitivare anordningar på stället eller i närheten, vilka varit knutna till någon form av äldre lokala strukturer.⁸⁷

Det var framförallt med dessa fästningar en egentlig världslig statsmakt etablerades också i Finland, något senare än den tagit form på det svenska fastlandet. Förhållandet bör dock också uppfattas i ett regionalt sammanhang. Högst sannolikt har det också i den östra rikshalvan funnits perifera regioner om vilka kronan haft ett mycket svagt, eller nästan obefintligt, grepp långt in på 1300-talet. Under medeltiden framträdde i den östra rikshalvan blott sex städer, av vilka endast Åbo och Viborg uppnådde en större betydelse. Detta kan ställas i relation till att den västra rikshalvan inklusive Gotland räknade med hela 38 medeltida städer.⁸⁸ Ett symptomatiskt tecken på att de finska samhällena släpade efter, är framförallt att inga egna landskapslagar utvecklades innan Landslagens tillkomst i medlet av 1300-talet, utan främst Hälsingelagen tillämpades. Detsamma gällde de nordliga randområdena på det svenska fastlandet, d.v.s. Hälsingland och de vidsträckta områdena längre norrut. Hela den östra rikshalvan utgjorde fram till 1430-talet en enda lagsaga, som först på 1360-talet fick rätt att delta i de svenska kungavalen. Likaså utgjorde hela den östra rikshalvan ett enda stift, som därtill som det sista i den svenska ärkestiftsprovinsen nådde full kanonisk arbetsordning; först under andra hälften av 1200-talet.⁸⁹ Detta är viktigt att notera därför att stiftet i vardande behövt hjälp utifrån långt fram i

⁸⁷ C. J. Gardberg & P. O. Welin, *Finlands medeltida borgar* (Esbo 1993).

⁸⁸ Törnblom, s. 376–381. Margit Forsström, 'Medeltidsstäderna under 1970-talet – antikvarisk verksamhet och forskning', *BHT* 3/1982, s. 9, 13.

⁸⁹ Lindkvist, 'När och hur blev Finland svenskt?'

tiden. Det medeltida frälset saknade äldre rötter i finsk jord, utan bestod av "västsvenska", danska och tyska inflyttare. Till sin omfattning kan vare sig frälset eller landboväsendet sägas ens närmelsevis ha haft samma omfattning som i kärnbygderna på det svenska fastlandet. Även kronans och kyrkans jordinnehav var relativt sett betydligt mindre än i den västra rikshalvan.⁹⁰

Ser man på de äldsta kronoskatterna i Finland, vilka låter sig rekonstrueras genom senmedeltida diplom och 1540-talets skatteräkenskaper, framträder en tämligen brokig bakgrund vad gäller persedlar och uppbörsprinciper, men de kan generellt karaktäriseras som mera individuellt baserade skatter av gåvo- gengärdsnatur. Inget tyder på att skatter emanerat ur någon form av organiserad yttre tillägnelse av typen ledung, inte heller i de svensktalande kustbygderna. Några stora skattekollektiv av Mälardalstyp, såsom hundaren, förekommer inte.⁹¹ Det har helt klart varit kyrkan som inledde den statsmässiga samhällsomdaningen i Finland med krav på gästningar och jurisdiktionell överhöghet. Först betydligt senare övertogs delar av detta av kronan och byggdes ut. Forskningen har intresserat sig för skatteenheter krok (koukku), som också påträffas söder och öster om Finland. Man kan förmoda att detta är en kvarleva från någon form av äldre förstatligt gåvo- eller tributsystem. Man kan inte heller överlag utesluta att uppbyggandet av en stående skatteuppörd i Finland på sina ställen skedde i viss mån under konkurrens eller samröre med danskarna och de tyska ordnarna söder om Finska viken. Vad i sin tur gäller de kyrkliga tiondena har Finland närmast karaktäriserats som något av ett gränsland mellan germanskt inflytande och randområde av centraleuropeiskt snitt.⁹² Vad som kan utläsas är ett förhållandevis svagt inbördes tillägnelsemässigt utvecklat samhälle, där statsmakten dels i stort sett är helt exogen, men dels också kvalitativt sett av det betydligt svagare slaget.⁹³

⁹⁰ Anthoni, *passim*. Törnblom, s. 370–371.

⁹¹ Väinö Voionmaa, *Suomalaisia keskiajan tutkimuksia* (Porvoo 1912). Seppo Suvanto, 'Keskiaika', *Satakunnan historia III* (1973), s. 343–351. Eljas Orrman, 'Medeltida skatteenheter i södra Finlands svenskbygder', *HTF* 3/1979. Man bör kanske i sammanhanget beakta det märkliga landskapsnamnet Satakunda (fi. Satakunta), som kunde ha sin grund i benämningen hundare. Skattesystemet i landskapet liknar dock inte alls de svealändska hundarens.

⁹² Kauko Pirinen: 'Koukkuverotuksen alkuperä', *Muinaisrunot ja todellisuus*. Pirinen, *Kymmenysverotus Suomessa ennen kirkkoreduktiota*.

⁹³ Jfr Heikki Ylikangas, 'Från ättemedlem till konungens undersåte. Finska bönder i det svenska riket', *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån* (Stockholm 1993), s. 34ff.

"The satto thet land met crisna män"

Under 1100- och framförallt 1200-talen lades också grunden till de nuvarande svenskbygderna i Finland.⁹⁴ Vanligen brukar denna inflyttning – även ordet erövring påträffas – tillskrivas en "svensk" centralmakt med framförallt kyrkan i spetsen. Avsikten ska ha varit att säkra innehavet av landet.⁹⁵ Utgångspunkten ligger klart i ett nationalistiskt perspektiv: den svenska inflyttningen måste förklaras utgående från maktpolitiska grunder. Det har dock knappast under 1100-1200-talen existerat en kyrklig eller världslig makt på svensk botten med politiska, ideologiska och sociala förutsättningar att genomföra långväga massflyttningar av människor för sin egen vinnings skull. Det är också en anakronism att utgå från att allt svenskbefryndat folk skulle ha varit underkastat en likaledes "svensk" centralmakt och än mer att en svensk kolonisation var en nödvändig förutsättning för att Finland skulle bli en del av Sverige. I det medeltida Europa sammanföll inte etnicitet och stat – det är två väsensskilda historiska problem. Vid en närmare granskning pekar också själva landnamsmönstret mot privata initiativ. I ett första skede i slutet av 1100-talet har det helt säkert enbart handlat om spontan småbondekolonisation till Åboland. I ett senare skede under 1200-talet (Åboland och Nyland) synes det ha rört sig om stora från varandra åtskilda folkgrupper. Förmodligen har det handlat om olika svealändska bondehövdingar som dragit över med delar av sina underlydande kollektiv. Ortnamnsskicket i Nyland är märkbart personnamnscentrerat och redan i de äldsta bevarade dokumenten från 1300-talet framträder avsevärda godstransaktioner, vilket tyder på att stormannatraditioner från ursprungs trakterna överförts till det nya landet. En intressant fråga angående godsbildningen är att en

⁹⁴ Förmodligen har det sedan bronsåldern bott skandinavisk befolkning i landet som vart efter gått upp i den finska, men de bestående svenskbygderna torde kunna anses ha tillkommit under slutet av 1100-talet och 1200-talet. Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander, 'Suomen nuoremman rautakauden esineistö kansallisuusolojen heijastajana', *Suomen esihistorialliset juuret – Tvärminnen symposiumi 17.–19.1.1980* (Helsinki 1984), s. 283–288. C. F. Meinander, 'Om svenskarne inflyttningar till Finland', *HTF* 1/1983. Orrman, 'Den svenska bebyggelsens historia'. Kurt Zilliacus, 'De svenska ortnamnen', *"Finska skären". Studier i åboländsk kulturhistoria* (Helsingfors 1990).

⁹⁵ Suvanto, 'Keskiäika', *Suomen historia* 1, s. 43 & 44. Läntinen, s. 139–140. Piirinen, *Suomen kirkon historia* 1, s. 64. Törnblom, s. 309–314.

regionalstudie från östra Nyland tämligen klart givit vid handen att kronan bör ha kommit in förhållandevis sent.⁹⁶

Vid samma tider skedde en omfattande svensk utflyttning främst från Mälardalen också till områden som det inre av dagens Mellansverige, Hälsingland, Norrland, Estland och Österbotten utan att några samtida krigståg till dessa områden är kända. Framförallt befolkningsströmmen till Estland kan svårigen tänkas ha pådrivits av något slags statsdirigerat erövringspolitiskt initiativ, för Estland kom inte att höra till den svenska statens områden under medeltiden. Man kan istället vända på det hela och fråga sig om inte motiven bakom utströmningen av folk från Svealand i första hand är att söka vid utgångspunkten. Vid sidan om tecken på kraftig befolkningsökning sammanfaller utvandringen påfallande väl med en omvälvande politisk och socio-ekonomisk omstrukturering i Mälardalsområdet. Det var under 1200-talet den i Götaland baserade kungamakten började skärpa sitt grepp också i dessa områden i och med att skeppskärerna övergick till stående skatter, samtidigt som en lokal jordägande klass framträdde mera markerat. Det bör rimligtvis också ha funnits samhällsgrupper som stötte på övermäktiga svårigheter att finna sig till rätta i denna utveckling. De som i detta skede lämnade Mälardalsområdet kan alltså rent av i viss mån ha varit något slags flyktingar, även om inte heller detta perspektiv självfallet får renodlas. Man får väl också räkna med helt andra faktorer som jordhunger och strävan efter nya utkomstmöjligheter m.m. De som drog till Finland blev dock upphunna av den expanderande "svenska" staten, medan de som drog till Estland gick andra öden till mötes.

Kort sammanfattning

Den stora vikingatida handelsleden Östersjön hade också en naturlig mindre gren till Åland och Finland. Under vikingatiden spelade Mälardalen med Birka en viktigare roll för varuförmedlingen till Finland över Åland, men i samband med uppkomsten av de ryska statsbildningarna och det arabiska silvrets sinande i slutet av 900-talet kom Mälardalens position i förhållande till den öst-västliga handeln att bli undanskymd, medan däremot Gotlands roll accenturerades. Gotland kom i sin tur att inbegripas av de världsliga- och kyrkopolitiska strävandena som tog form i det politiskt ledande området på

⁹⁶ Meinander. Olav Panelius: 'Har Borgå stad byggts på kronans mark?', *HTF* 4/1987.

det svenska fastlandet, Östergötland-Småland. De marina kontakterna spelade en mycket viktig roll i en tid då skeppet i stort sett var det enda färdmedlet och det bör ha varit genom Gotlands förmedling de götaländsk-småländska ambitionerna förmedlades till Åland och Finland. Huvudmålet i österled var dock Nevan. Genom denna koppling kom en första kyrklig organisering på Åland och i sydvästra Finland att utgå från Linköpingsstiftet, och ur detta framträdde sedan ett finländskt stift som lydde under ärkestiftet i Uppsala. Därtill bör man ta i beaktande trycket på Finland från de ryska statsbildningarna och det senare självständiga Novgorod med den grekisk-ortodoxa kyrkan, vilket kunde ha en viss katalyserande effekt för sökandet av stöd i väster, särskilt på ledande kyrkligt håll. Förmodligen var förhållandet det rakt motsatta i det allra östligaste nuvarande Finland.⁹⁷

Finland blev dock inte ortodoxt, medan dansk och tysk makt mestadels inriktade sig på Balticum, men även tidvis kunde visa intresse för områdena norr om Finska viken. Inte förrän i det sena 1200-talet har en statsmakt anknuten till den svenska kungamakten börjat etableras i Finland som en följd av att statsmakt något dessförinnan etablerats inom dagens Sverige och av att dess intresse var kanaliserat rakt österut mot det innersta av Finska viken. Efter diverse stridigheter drogs i Karelen 1323 en gräns mellan Novgorod och Sverige. Som Thomas Lindkvist träffande påpekat, gick den stora skiljelinjen i det medeltida Finland överlag knappast mellan något tilltänt "finskt" och "svenskt", utan fastmer mellan bönderna och överheten.⁹⁸ Ser man på utvecklingen ur ett större europeiskt perspektiv, utgjorde staten Sverige ett slags yttersta avknoppning i nordöst ur en västeuropeisk utbredning av statstanken. Granskar man den geopolitiska bilden av det medeltida Sverige genom placeringen av de större borganläggningarna, framträder en öst-västlig formation med dagens Västsverige i den ena ändan och Viborg i den andra. Man kunde på sätt och vis säga att staten Sverige i hela sin längdsträckning uppstod längs Austrvegrs, Östvägens, sträckning i Östersjön, mellan Danmark i sydväst och de ryska statsbildningarna i öster. När Sverige blev Sverige fanns Finland där.

⁹⁷ Jfr t.ex. Läntinen, s. 131–133. Läntinen är överlag mån om att understryka det ryska inflytandet.

⁹⁸ Lindkvist, 'Finlands historia', s. 585.

Borgbacken i Borgå

C.J. GARDBERG

När man i Borgå står på den gamla stadsbron och blickar mot norr, ser man i fonden på den östra åstranden det medeltida fästningsverk, som går under namnet Borgbacken. Nästan som en trädbevuxen holme ligger backen med stadens kvarter på den högra sidan och resterna av ett gammalt odlingslandskap kring ån till vänster. Mitt framför ser man Maren, ett tillandningsområde kring en smal vik, möjligen en gammal hamnplats.

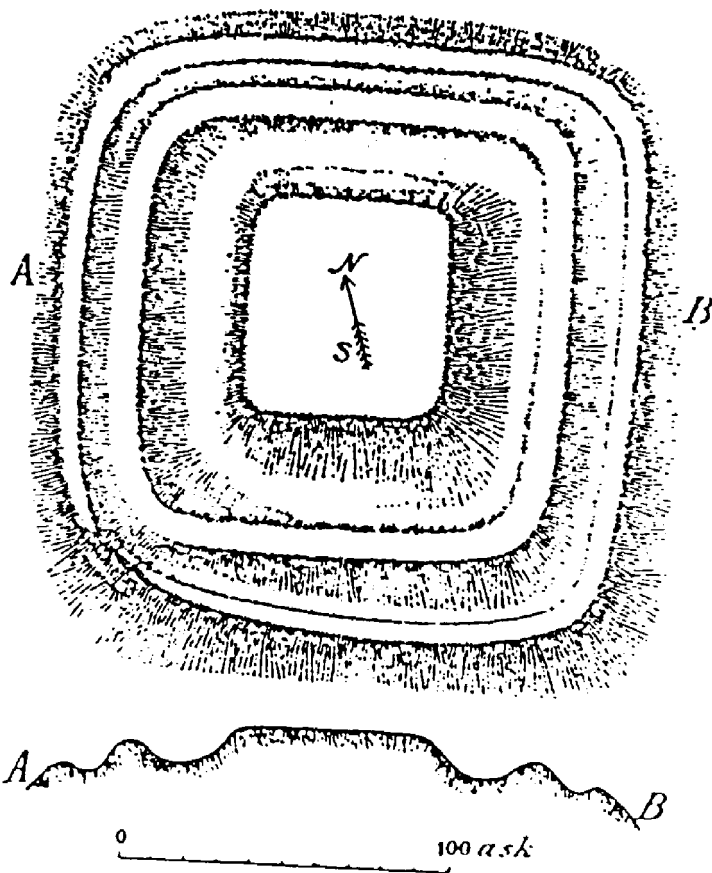
Själva borgen består av en moränkulle, av grus. Innanför en kvadratisk plan, vars sidor mäter ungefär 110 m, finns dubbla vallar och dubbla gravar, samt allra överst en platå, vars sidor, enligt J. R. Aspelins mätningar år 1886, är mellan 37 och 43 m långa. Arealen omfattar därmed ungefär 1600 kvm, ett mått som översteg omfånget för t.o.m. den murade borgen i Tavastehus. Platåns nivå över åns yta angavs av Torsten Hartman år 1906 vara 29,7 m, på ett ställe t.o.m. 30,2 m.¹ Intill platåns norra sida ser man två runda gropar, som frilades i samband med J. R. Aspelins grävningar 1886 och som då hade en diameter om 12 respektive 11 m. Groparna noterades redan 1794 av Magnus Alopæus, och de finns utsatta på en karta, som åren 1872–1873 ritades av August Soldán.²

Av gravarna och vallarna är det inre paret både djupare och högre än det yttre, vilket dock möjligen beror på den grustäkt som Borgbacken länge var utsatt för. Hartman angav den inre gravens djup till 5,6 m, medan han för den yttre noterade 4,1 m. Det ligger i sakens natur, med hänsyn till höjdförhållandena, att gravarna har varit torra.

In i borgen har man både under medeltiden och senare kommit från söder, alltså från stadssidan, och man skulle då vänta sig ett kraftigare försvar

¹ Torsten Edgren, 'Om det medeltida Borgå i allmänhet och Borgbacken i synnerhet', *Finskt Museum* 1985, s. 45–46. Torsten Hartman, *Borgå stads historia I* (Borgå 1906), s. 6–7.

² Magnus Alopæus, *Dissertatio academica historiam Borgoe...* (Åbo 1794). Topografisk plan af Borgbacken invid Borgå stad, Aug. Soldán 1872–73, Museiverkets byggnads-historiska arkiv.

Borgbacken i Borgå, enligt Julius Ailio 1917.

mot den riktningen. Man har dock inte funnit några tecken på ett graderat försvar; snarare förefaller det som om man hade haft en likartad beredskap åt alla håll.

Den mycket regelbundna planen, nästan en kvadrat, vittnar tydligt om att det är fråga om en borg som har formats av människohand. Juhani Rinne räknade med att borgen hade byggts nedifrån uppåt, men senare forskningar har lett till slutsatsen att vallarna har grävts i moränkullen på så

sätt, att gruset har flyttats utåt och nedåt. C. O. Nordling har uppskattat den förflyttade jordmängden till 20.000 kubikmeter.³

I det föregående nämndes redan, att Borgbackens vallar i äldre tider användes som gruståkt och att topografin därigenom kan ha förändrats. Ett förbud mot sandtåkt på Prästgårdsbacken och Borgbacken utfärdades av staden både 1773 och 1801. Den 3 oktober 1833 omtalas skador på Borgbacken, "stadens prydnad", men då hela trakten från uråldriga tider "därifrån haft sin landsvägsfyllnad" tilläts dock sandtåkten i den händelse att domprosten inte kunde anvisa ett lämpligare ställe.⁴ I en osignerad artikel från år 1886, författad av statsarkeologen J.R. Aspelin, uppges att "traktens bönder" brukade ta sand från borgens sydvästra del ända till år 1841.⁵ År 1842 fridlystes backen av "Hans Kejs. Maj:t" med en hänvisning till ett svenskt kungligt brev om fornminnen från 1666.

Fakta och fynd kring Borgbacken

De äldsta skriftliga uppgifterna om Borgbacken härstammar från 1555 och 1556, och de ingår i det klagomålsregister, som Jakob Teit sammanställde på Gustav Vasas uppdrag. Teit rannsakade sådana gods, som eventuellt kunde indras till kronan, och i det sammanhanget antecknade han, att "the umäger, som ligge under Borgå köpstad och Per Jönsson, ländzmannen i Borgå, och flere andra sig tilegnatt haffwe och gjortt frelsse utaff, haffve legatt tilförende under then borg, som bygd är på backen wid Borgå preste-gård". I en annan version av samma rapport använder Teit uttrycket "under then bång, som ligger på backen wed Bårgo preste-gård".⁶

Eftersom "omägorna" inte längre brukades av någon fogde på borgen tyder formuleringarna på att Borgbacken var övergiven vid tiden för Teits rannsakan. Det är dessutom skäl att notera, att borgen inte nämns i uppgifterna om danskarnas överfall och plundring av staden 1508 och att Gustav Vasa under sina två besök i Borgå hösten 1555 inlogerades dels på Näse gård, dels i prästgården.

³ Juhani Rinne, "Tanskalaisten ristiretket Suomeen linnatutkimuksen valossa", *Historiallisia tutkimuksia J.R. Danielson-Kalmarin kunniaksi* (Helsinki 1923), s. 38-39. Carl Olof Nordling, *Gåtorna kring Birger jarl, Ösel och Borgå* (Borgå 1976), s. 89.

⁴ Edgren, s. 42, 44.

⁵ Edgren, s. 46.

⁶ *Jakob Teits klagomålsregister emot adeln i Finland 1555-1556*, Todistus-kappaleita Suomen historiaan V (Helsingissä 1894), s. 79, 151-152.

De tidigaste kartorna över Borgå stad uppgjordes 1652 och 1696, men de upptar inte Borgbacken, troligen emedan den låg utanför stadens strängt avgränsade område. Först på en karta från 1747, ritad av A. Bruce, finns Borgbacken utritad med platå, vallar och gravar. Mitt över dess plan är textat "Borgbacken", och dessutom upptar kartan för borgens del texten "En redoute utan Bröstwärm med twänne diupa Gravar, hvars doceringar sluta sig tilsamman, med små skog öwerwuxen".⁷ På en annan karta, som ritades fem år senare, 1752, finns anteckningen "Gammal Skants" intill borgens helt kvadratiska plan.⁸

Den första utgrävningen av Borgbacken gjordes 1864 av "gymnasisten Cajander", som dock inte hittade någonting. Finska litteratursällskapets historiska sektion hade vid samma tid planer på mera omfattande undersökningar, men de skrinlades i väntan på en forskare med "större vetenskaplig kompetens". I protokollet för sektionens möte den 26 oktober 1864 antecknades, att en grävning i detta skede skulle vara "mera till skada än nytta".⁹

Först tjugotvå år senare, 1886, gjorde statsarkeologen J.R. Aspelin den första vetenskapliga utgrävningen på Borgbacken. I museiverkets arkiv finns inte någon egentlig grävningsberättelse, men nog två kartor, på vilka Aspelin har ritat in de viktigaste rönen. Därtill beskrevs Borgbacken i *Uusi Suometar* samma år i en längre osignerad artikel, som enligt A. M. Tallgren hade skrivits av Aspelin.¹⁰

I artikeln noterades allra först de två runda groparna, som tydligen hade tjänat som underjordiska förråd. Åtminstone den större torde ha funnits under en timrad byggnad, troligen ett kokhus. Husgrunder med stenfot hittades inte, men däremot nog ett antal eldstäder, från vilka alla större stenar var bortförda. Två tegel var grovt slagna och hårt brända. Vid sidan av kokhuset identifierades en borgstuga och en smedja.

Antalet funna järnföremål var ganska stort, och bland dem fanns tretton pilspetsar, de flesta fyrkantiga och med skaftholk, vidare knivar av olika storlek, tänger, mejslar, en dörrhasp med märlor, en grytkrok, fragment av

⁷ "Carta öwer den Närmaste Belägenheten omkring Borgå stad geometrice afmätt i Junii Månad År 1747 af A. Bruce", kopia av löjtnant C. Flygare i museiverkets historiska bildarkiv.

⁸ "Ritningen öfwer situationen omkring Borgo Stad aftecknad den 29 juni 1752", kopia av löjtnant C. Flygare 1887 i museiverkets historiska bildarkiv.

⁹ *HArk* I (1866), s. 129–130. Edgren, s. 45.

¹⁰ Edgren, a.a., vari ingår ett svenskt referat av Aspelins osignerade artikel (s. 45–49). *Uusi Suometar* 1886 nr 161.

hästskor, spikar m.m. Av övriga fynd nämndes ett tennstop och bitar av lerkärl. Av sju mynt var intet äldre än tiden för Stora ofreden.

Enligt Aspelin fanns det inte ett enda fynd som tydde på att borgen skulle vara förhistorisk. Tvärtom ansåg han, att borgens form och fynden talade för en datering till "eldrörens tid". Kring smedjan hittade han delar av lerformor, som var avsedda för gjutning av rör. Bland fynden fanns t.o.m. delar av gevärslås, samt några bössflintor. Aspelin återgav slutligen en uppgift om att man så sent som år 1741, tydligen under Lilla ofreden, avfytrade några kanonskott från Borgbacken.

För de följande åttiofem åren blev Aspelins slutsatser utgångspunkten för olika forskares bedömning av Borgbackens ålder och tillkomsthistoria. I *Borgå stads historia* publicerade Torsten Hartman 1906 ett helt uppslag med fotografier av fynden, och därtill skrev han, att Borgbackens skansar närmast företedde "likhet med de äldre fästningsverk, som påträffas i Östersjö-provinserna och hvilka med största sannolikhet förskrifva sig från 1200-talet".¹¹

Senare forskare har i regel negligerat fynden och i stället försökt förklara och datera Borgbacken utgående från olika historiska skeenden och från ett studium av liknande borgar med vallar och torra gravar. Juhani Rinne och Gunvor Kerkkonen sammanställde Borgbacken med uppgifterna om danska korståg till "Finland" på 1190-talet.¹² Ragnar Rosén antog att borgen byggdes efter Birger Jarls korståg, som på hans tid ännu daterades till 1249.¹³ Dessa antaganden kan dock i dagens läge avskrivas utgående från vad man vet om innebörden i begreppet "Finland" under den tidiga medeltiden, om den svenska kolonisationens kronologi och om målet och tidpunkten för Birger Jarls korståg.

I syfte att lösa problemen kring Borgbackens historia och datering blev borgen sommaren 1971 föremål för en ny arkeologisk undersökning. Den leddes av Torsten Edgren, som 1985 publicerade sina rön i en längre artikel.¹⁴ Eftersom Aspelin år 1886 enligt grävningsskartorna hade undersökt hela den innersta platån, valde Edgren att i ett första skede utstaka ett gräv-

¹¹ Hartman, s. 6-10.

¹² Juhani Rinne, 'Tanskalaisten ristiretket'. Gunvor Kerkkonen, 'De danska korstågens hamnar i Finland', *HLS* 27-28, s. 240-241.

¹³ Ragnar Rosén, 'Varhaiskeskiaika', *Suomen historian käsikirja I* (Porvoo-Helsinki 1949), s. 147.

¹⁴ Edgren, a.a.

ningsområde på den inre vallgravens botten, närmast med tanke på att den övre graven närmast platån förmodligen hade varit borgens avstjälpningsplats. Här undersöktes 28 kvm. Tyvärr hittades dock ingenting som kunde belysa Borgbackens ålder. Därefter valdes ett andra grävningssområde på 76 kvm uppe på den yttre delen av den inre vallens krön. Nu hittades en tångspilspets av järn, riktad med spetsen utåt från borgen. På två meters djup fann Edgren kol och sot i ett skikt, som genom C14-metoden daterades till 830 +/- 90 AD. I brist på andra fynd blev dateringen av den synliga borgen med vallar och gravar tyvärr fortfarande en gåta.

Om forskningsläget kan ytterligare sägas, att Jukka Luoto i sin doktorsavhandling om borgberget Vanhalinna i Lundo har analyserat de korta holkförsedda arborstspilar, sammanlagt 150 stycken, som har hittats i den borgen och indelat dem i tolv olika typer utgående från jämförelser med det rika material, som finns från grävningar i Visby och i fornborgar i Estland, Lettland och Litauen. Utgående från Luotos klassificering har Torsten Edgren konstaterat, att de tjockhalsade arborstpilarna från Borgbacken kan dateras till tidigast sekelskiftet kring 1300. Av de övriga fynden kan några, t.ex. knivarna, vara samtida med pilspetsarna, medan en del andra fynd är ännu yngre.¹⁵

I dagens läge måste man konstatera, att de arkeologiska fyndmaterialet, trots vetenskapliga grävningar både 1886 och 1971, är mycket fattigt. Om man trots allt vill försöka sig på någon slutsats, kan man väl som en grov bedömning säga, att indicierna pekar mot 1300-talet och inte mot 1200-talet. Då frånser man givetvis C14-dateringen av de undre lagren i den övre vallen till 800- eller 900-talen.

Borgbacken i ett historiskt sammanhang

I det föregående nämndes redan, att man numera i fråga om Borgbacken måste avskrika de teorier, som byggde på dels danskarnas korståg till "Finland" på 1190-talet, dels ett samband med Birger Jarls korståg kring 1239. Den danska härens mål torde ha varit landskapet Finland. När det gäller Birger Jarls färd till "tavasternas hamn" kan denna knappast ha funnits vid den på den tiden tydligen ännu obebodda kusten kring Borgå ås mynning. Om man därtill ser till de fåtaliga grävningssfynden, kommer man till att

¹⁵ Edgren, s. 51. Jukka Luoto, *Liedon Vanhanlinnan mäkilinna*, Finska fornminnesföreningens tidskrift 87 (Helsinki 1984), s. 79-81.

Borgbacken i sin slutliga form kan ha byggts först efter Birger Jarls korståg och att man troligen kommer in i 1300-talet. Det gäller då att finna en vetlig anledning till ett sådant bygge.

Torsten Hartman räknade med att borgen kunde ha varit ett säte för den Gereke (Skytte), som 1327 befann sig i Borgå i sin egenskap av "advocatus Nylandie",¹⁶ men även den teorin kan avvisas med hänsyn till Gerekes stora klart dokumenterade godsinnhav i västra Nyland.¹⁷ Om man vill finna ett klart motiv för ett borgbygge vid Borgå å i ett ännu senare skede återstår endast Albrekt av Mecklenburgs tid, den epok, under vilken ett "Borgå fögderi" bestod under en kort tid och under vilken den mäktige förvaltaren av Bo Jonssons arv, Jakob Abrahamsson alias Jeppe Djäken, fick rätt att "bygga barfrid och fästen".

Bo Jonsson (Grip) gav i början av 1370-talet stora lån åt konung Albrekt av Mecklenburg, och tack vare sin enorma förmögenhet lyckades han småningom få huvuddelen av riket som pant. Fr.o.m. 1374 innehade han alla finländska fögderier som pantlän. Därefter följde en serie händelser, som fick en stor betydelse för kronans förvaltning i Finland.

År 1384 skrev Bo Jonsson sitt testamente. I det nämns Åbo hus, Viborg, Raseborg, Tavastehus och Korsholm.¹⁸ Antalet riksborgar hade nu ökat från tre till fem: nu omtalades nämligen Raseborg och Korsholm för första gången. Två år senare, 1386, avled Bo Jonsson, varefter pantlänen övergick till en grupp stormän enligt testamentet. Genom förhandlingar med dem försökte kung Albrekt överta en så stor del av arvet som möjligt, men han misslyckades. Å andra sidan hade han hela tiden ett finger med i spelet, ty Bo Jonssons änka Margareta Dume, som inte hade getts någon myndighet över makens län, hade valt kungen till förmyndare för sig och sina barn.

I ett mycket komplicerat läge blev fogden på Åbo slott, Jakob Abrahamsson (Jeppe Djäken) den man som, respekterad av alla parter, tillsvidare skulle ansvara för Bo Jonssons stora kvarlåtenskap.¹⁹ Hans mandat preciserades närmare i ett brev, som kung Albrekt i sin egenskap av änkans och barnens förmyndare skrev den 23 juni 1387.²⁰ Enligt det skulle Jeppe med kunglig

¹⁶ REA 43.

¹⁷ Hartman, s. 15. Beträffande Gereke Skyttes godsinnhav i västra Nyland, se Gunvor Kerkkonen, 'Nylands äldsta indelning och förvaltning', HTF 1947.

¹⁸ FMU 922.

¹⁹ FMU 961, 962.

²⁰ FMU 962.

rätt behålla och inneha Åbo hus med det fögderi och det land, "som Bo hafde honom ther tilwiist, swasom aer alt Abo föghati, Satagunna oc Borgha föghati maedh allom aerlikom ingiaeldom, alaeghnom oc sakörom". Därtill fick Jeppe rätt att "byggia barfridh elle faeste" om någon hövitsman i Österlanden eller allmogen ville tränga ut honom från hans område. Denna rätt måste ses mot bakgrunden av sedvänjorna i kung Albrekts hemtrakter, där länstagarna enligt den mellaneuropeiska feodalrätten väl kunde bygga borgar inom sitt län.²¹ I brevet sades ytterligare, att Jeppe av de städer "han jnne hafuir" skulle få uppbära pengar, 400 marker i Åbo, 40 marker i Ulfby och 30 marker "aff Borgha". Därmed omtalades Borgå för första gången som en stad.

Följande drag i spelet gjordes ett knappt år senare, den 22 mars 1388, då ett antal svenska stormän, däribland flera av dem som Bo Jonsson utsett till verkställare av sitt testamente, på egna vänners och menige mans vägnar antog drottning Margareta "till sin och Sveriges rikets fullmäktige fru och rätta husbonde".²² I det sammanhanget lovade man att till henne överlåta de slott och län som Bo Jonsson hade innehaft. I brevet nämns Åbohus, Tavastehus, Raseborg, "meth Nilandiae ogh thaes fögheti", "Castelleholms hws" på Åland och "Krytzeborgh", d.v.s. Korsholm. Kastelholm nämndes nu för första gången, och detta har lett till antagandet att den borgen anlades efter det att Bo Jonsson hade skrivit sitt testamente 1384 men före dennes död 1386.²³

För testamentsexekutorerna var det dock inte möjligt att omedelbart överlåta de nämnda slotten och länen till drottning Margareta. Under en följd av år skulle det politiska läget ännu vara mycket komplicerat. Kung Albrekt trängdes slutligen från makten i slaget vid Falköping i februari 1389, men därefter fortsattes kampen från mecklenburgarnas sida av de s.k. vitaliebröderna, som upprättade en handelsblockad och som ägnade sig åt sjöröveri i de vatten som ledde till Stockholm och de finländska borgarna. Stora delar av rikets norra delar var tidtals ockuperade och t.o.m. Åbo slott var i kaparnas händer 1395–98 sedan Bo Jonssons son Knut hade sällat sig

²¹ Kauko Pirinen, 'Albrekt Mecklenburgilaisen ajoilta. Erään kuninkaankirjeen analysointi', *HAik* 1940, s. 43.

²² *FMU* 970.

²³ Elisabeth & Pjotr Palamarz, 'Architectura militaris in the medieval castle of Kastelholm', *Castella Maris Baltici 1* (Stockholm 1993), s. 162.

till dem. Knut Bosson erkände varken drottning Margareta eller kung Albrekt som sin länsherre.

Genom en skicklig politik hade Jeppe Djäken lyckats hålla sitt mandat på Åbo slott, bl.a. genom att ansluta sig till drottning Margareta efter mecklenburgarnas nederlag 1389. Först 1395 fann han sig föranlåten att till Knut Bosson överlåta de av Bo Jonssons pantlän, som han hade förvaltat ända till dess. Genom ett brev, som skrevs på Åbo slott den 15 augusti 1395, överlät Jeppe Djäken, som nu uppträdde under sitt egentliga namn Jakob Abrahamsson, Åbo hus, Kastelholm, "Wartholm, dat nye slot yn Nylande, mit syner voghedye", vidare "Aborch" i Satakunda, samt slottet "Vregghdenborch".²⁴

Här kan det vara skäl att summera upp den information, som de ovan nämnda breven ger om förvaltningen, borgarna och städerna på den finländska sidan. Raseborg och Korsholm nämndes redan i Bo Jonssons testamente från 1384, och dessa borgar hade tydligen anlagts på 1370-talet. År 1387 nämns tre fögderier inom Åbo län, nämligen Åbo, Satakunda och Borgå, samt tre städer, Åbo, Ulfby och Borgå. Åbo torde ha fått sina privilegier på 1290-talet och Ulfby grundlades 1365. För Borgå var det fråga om det första omnämmandet.

Kastelholm kom in i bilden 1388, men eftersom borgen då uttryckligen nämns som ett av Bo Jonssons fästen måste den ha anlagts efter 1384 men före Bo Jonssons död 1386.

Följande gång nya borgar omtalas är år 1395 då Jeppe Djäken till Knut Bosson överlämnade Åbo hus, Kastelholm, Wartholm, som "ligger i Nyland", Åborg i Satakunda och Vregdenborg. Åborg låg troligen på en klippa på kungsgårdens mark på den södra stranden av Kumo älv, medan Vregdenborg har identifierats som borgberget Liinamaa vid kusten sydväst om Raumo. Sitt namn fick borgen troligen efter den tyske fogden Dietrich Vie Reggie.²⁵ Helt nya var Wartholm, Åborg och Vregdenborg. När dessa borgar omtalas först 1395 går tanken till den rätt som Jeppe Djäken fick av kung Albrekt 1387, nämligen att bygga "barfrid och fästen" om någon hövitsman eller allmogen försökte tränga ut honom från hans område.

Sammanfattningsvis kan man säga, att förvaltningen inom det som tidi-

²⁴ FMU 1037.

²⁵ Mauno Jokipii, 'Kokemäenkartano satakuntalaisten rakennettavana', *Suomen museo* 1973, s. 75-76. Jalmari Jaakkola, *Suomen historia IV* (Porvoo-Helsinki 1944), s. 320-324.

gare var Åbo slottslän blev starkt decentraliserad under de tjugo åren mellan c:a 1375 och 1395. Inom länet, där Åbo slott tidigare hade varit den enda borgen, tillkom nu Raseborg, Kastelholm, Wartholm, Åborg och Vregdenborg, alla tydligen med sina egna fögderier, dock inom ramen för Åbo län. Även om Jeppe Djäken kan ha anlagt de tre sistnämnda utgående från sitt personliga styre var detta möjligen uttryck för en feodal förvaltning, som kom in i landet med Albrekt av Mecklenburg och dennes tyska fogdar.

Denna ordning skulle dock inte bli bestående. Vid en herredag på Nyköpingshus den 20 september 1396, i vilken rikets biskopar deltog, även biskop Bero från Åbo, förkunnades ett avtal som hade ingåtts med konung Erik av Pommern och drottning Margareta och vilket bl.a. upptog ett beslut om att man skulle "nedbryta" de slott och fästen som hade uppförts "sedan kung Albrekt inkom i riket".²⁶ Troligen som en följd av detta försvann Wartholm, Åborg och Vregdenborg därefter ur handlingarna. Möjligen hörde de till den grupp av "träslott i Österland" (de...holten slote in Osterlande), som 1398 nämns i ett av drottning Margareta skrivet brev.²⁷ Av de nya borgarna sparade man endast Raseborg, Kastelholm och Korsholm, troligen emedan dessa trots allt behövdes för den expanderande förvaltningen. Raseborg vid kusten i västra Nyland hade därtill visat sig vara en viktig utgångspunkt för handeln på Reval.²⁸

Av de finländska borgarna har man kunnat identifiera alla andra utom Wartholm. Juhani Rinne antog att Wartholm var det lilla kastellet Junkarsborg vid Svartån i norra Karis.²⁹ I dagens forskningsläge förefaller detta dock osannolikt, eftersom Junkarsborg ligger endast ett par mil från Raseborg, som ju uppenbarligen anlades på 1370-talet och då fick ett eget fögderi. Dessutom hade Jeppe Djäken inte rätt att överlåta något fäste i västra Nyland, eftersom Raseborg med dess fögderi inte ingick i hans mandat. Johan Nikula har föreslagit den lilla ön Högholmen utanför kyrkbyn i Hitis; där har man hittat spår av en medeltida försvarsanläggning med hamnkonstruktioner.³⁰ Också den teorin verkar osannolik, eftersom Hög-

²⁶ FMU 1060.

²⁷ FMU 1080.

²⁸ Henry Rask, *Snappertuna, en kustbygds hävder* (Ekenäs 1991), s. 55-56.

²⁹ Juhani Rinne, 'Finlands medeltida borgar', *Finlands kulturhistoria. Medeltiden*, utgiven af Petrus Nordmann och M.G. Schybergsson (Helsingfors 1908), s. 216.

³⁰ Johan Nikula, "Wartholm dat nye slot yn Nylande lychr", *Museerna och forskningen. Festskrift tillägnad Knut Drake på 60-årsdagen 6.3.1987* (Åbo 1987), s. 115-116.

holmen inte ligger "i Nyland" och inte kan ha haft ett eget fögderi i Åbo skärgård.

Flera forskare har emellertid ansett att Wartholm väl kunde vara identiskt med Borgbacken i Borgå, som ju låg i den del av Nyland som Jeppe Djäken rådde över.³¹ Kruxet har bara varit, att Borgbacken alltid har ansetts vara en borg som övergavs senast i slutet av 1200-talet, efter det tredje korståget, då svenskarna behärskade kusten ända till Viborg.³² Frågan är emellertid om inte uppfattningen om Borgbackens ålder kan omprövas i ljuset av de rön, som forskningen under de senaste åren har gjort i fråga om borgbyggandet under Albrekt av Mecklenburgs tid.

Jeppe Djäken, Borgå fögderi och Wartholm

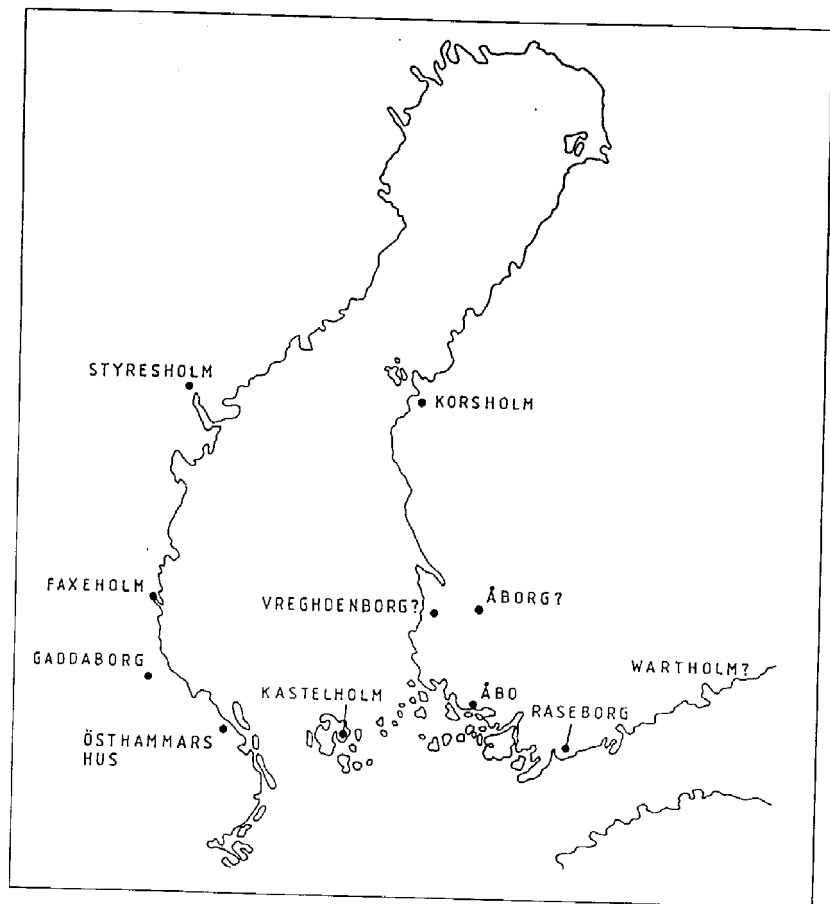
Jeppe Djäkens betydelsefulla roll i det politiska spelet har klarnat först småningom, inte minst efter det att man i Sverige har uppmärksammat ett antal kortlivade borganläggningar i Uppland och södra Norrland. Också det norrländska kustlandet hörde till Bo Jonssons pantlän, men enligt testamentet från 1384 fanns där tydligen ännu inte några borgar. Senare, och om inte förr så i Jeppe Djäkens överenskommelse med Knut Bosson (Grip), omtalas borgarna Östhammarhus nära staden med samma namn, Gaddaborg (Ekholm) nära Gävle, Faxeholm på gränsen mellan Gästrikland och Hälsingland, samt Styresholm vid Ångermanälven.³³ På samma sätt som de nya borgarna på den finländska sidan hade dessa tydligen tillkommit antingen som en följd av kung Albrekts decentraliserade förvaltning eller med stöd av Jeppe Djäkens rätt att bygga barfrid och fästen.

Det allra sista skedet av Jeppe Djäkens styre, åren 1395–1398, präglades av hans samröre med de beryktade vitalianerna; han var som känt en man, som i det politiska spelet bytte sida många gånger. Johan Nikula har antagit, att Jeppe Djäken efter det att han år 1395 hade överlåtit bestämda borgar till Knut Bosson, bl.a. den gåtfulla Wartholm, men samtidigt lierat sig med denne man, som hade övergått till vitalianerna, upprättade en handelspärre för att förhindra kronans män att komma in i Bottniska viken och i de finländska länen. Spärren gick i så fall från de små borgarna på den svenska kusten över Kastelholm och Åbo till det gåtfulla Wartholm i Ny-

³¹ Nikula, s. 115. Mats Mogren, 'De bottniska borgarnas tillkomst, ett tolkningsförsök', *Den medeltida borgen. Aspekter på aktuell borgforskning* (Stockholm 1989), s. 77.

³² Edgren, s. 84–89.

³³ Mogren, s. 77–87.

Fogdeborgar under Albrekt av Mecklenburgs tid. Kartan, som har ritats av Mats Mogren, är publicerad i skriften Den medeltida borgen, Stockholm 1989.

land. Utanför stod endast Raseborg, som vitalianerna inte hade lyckats få i sin hand.³⁴

Det spända läget löstes på hösten 1398, då oppositionen sökte en förlikning med drottning Margareta. Den 10 oktober slöts ett avtal på Almarästäckets borg, enligt vilket drottningens motståndare mot fri lejd överlämnade

³⁴ Nikula, s. 113–116. Mogren, s. 83–84.

Faxeholm, Styresholm och Korsholm. Gaddaborg intogs genom en belägring på vårintern. Samtidigt slöts ett liknande avtal med Knut Bosson, som 1399 måste lämna ifrån sig sina besittningar i Finland. Vid det laget hade Jeppe Djäken redan avvecklat sina engagemang i Finland och flytt till Lübeck.³⁵

Det är betecknande, att de flesta av de nyanlagda borgarna därefter försvann ur handlingarna, tydligen enligt det beslut om nedbrytning, som hade fattats vid herredagen i Nyköping 1396.

Hur kommer då Borgbacken i Borgå in i detta sammanhang? Är det för djärvt att anta, att "Wartholm dat nye slot yn Nylande lycht" var identiskt med Borgbacken? Innan man avger ett svar på den frågan kan det vara skäl att ytterligare granska Jeppe Djäkens relationer till Borgå.

Borgå fögderi och Borgå stad nämndes första gången 1387 i det brev, varmed kung Albrekt i sin egenskap av förmyndare för Bo Jonssons änka och barn kungjorde de villkor som gällde för Jeppe Djäkens fortsatta ansvar för förvaltningen av Åbo slottslän. Enligt samma brev fick Jeppe Djäken sin ofta citerade rätt att bygga barfrid och fästen.³⁶

Samma år nämns i två skilda sammanhang "fogden i Borgå", Mankvard Lyncke, av namnet att döma en tysk man. I båda fallen var det fråga om brev, som rådet i Reval sände till Borgå. Det ena av breven sändes samtidigt, den 30 juli, till Jakob Abrahamsson på Åbo slott så att säga för kännedom.³⁷ Av dessa uppgifter framgår, att Borgå fögderi existerade 1387, att Borgå hade en egen fogde och att denne lydde under Jakob Abrahamsson, d.v.s. Jeppe Djäken på Åbo slott.

Tyvär finns det inte några uppgifter om hur länge fögderiet existerade och hur länge Mankvard Lyncke verkade som fogde, men i fråga om fögderiet torde ingenting ha gjorts förrän man vid herredagen i Nyköping 1396 beslöt att man skulle nedbryta de borgar som hade byggts under kung Albrekts tid. Eftersom beslutet innebar att man i fråga om förvaltningen återgick till de stora riksborgarna, förelåg här ett bestämt samband mellan de mindre fögderier som upprättades och de små borgar som byggdes på olika håll i landet. Borgbacken i Borgå bör därmed rimligtvis kunna sammanställas med det "Borgå fögderi", som omtalas 1387 och som bör ha indra-

³⁵ Mogren, s. 84.

³⁶ FMU 962, 963.

³⁷ FMU 956, VIII 6598, 6599.

gits efter herredagen i Nyköping och senast efter Jeppe Djäkens flykt till Lübeck 1398. Fögderiet återkom nämligen till kronan efter Jeppe Djäken och Knut Bosson, och det lades därefter under Viborgs slott.³⁸

Om man accepterar detta resonemang får man en mycket kort användningstid för den slutliga Borgbacken. Jeppe Djäken fick sitt tillstånd att bygga fästen 1387. Elva år senare avvek han till Lübeck och därefter blev det möjligt för drottning Margareta att förverkliga beslutet från herredagen i Nyköping 1396. Detta skulle ge en effektiv tid för Borgbacken på ungefär tio år. Därmed får man också en förklaring till varför man har funnit så så föremål vid grävningarna 1886 och 1971.

Om man godkänner en koppling till slottet Wartholm, kan man naturligtvis fråga sig varför namnet slutar på -holm; bör inte en sådan borg vara kringfluten av vatten. Den svenska forskaren Ann-Christin Mattisson har studerat de nordiska borgnamnen under medeltiden och påvisat, att namnen vanligen associerades med elementen borg, hus och holm. Det vanligaste elementet är just -holm, som förekommer i 56 fall och som redan tidigt förlorade sin topografiska anknytning. Det äldsta exemplet finns på Öland, nämligen Borgholm, som nämns redan 1285 och som helt saknade anknytning till holmar och vatten. Mattisson antar att namnet Stockholm har tjänat som ett mönster, eftersom det namnet förknippades med ekonomisk och politisk makt.³⁹

Om den första leden "Wart" torde man kunna säga, att den kan vara av tyskt ursprung, någonting som i så fall inte är förvånande under Albrekt av Mecklenburgs tid. Ett känt fäste vid en stad i Tyskland heter Wartburg. Wart på tyska betyder vakt och väktare, och åtminstone i fråga om Borgbacken i Borgå bör den leden i namnet ha passerat bra. Ett annat alternativ är en härledning ur det svenska ordet vård i begreppet vårdkase. På finska blev vård "vart", t.ex. som namn på ön och byn Vartsaari i Lokalax söder om Nystad, 1383 belagt som Warthiasaari.⁴⁰ Ön ligger på en plats där fyra vattenvägar möttes redan under förhistorisk tid. Ett annat exempel kan anföras från Strömfors, d.v.s. från den västra delen av den medeltida socknen

³⁸ Birgitta Fritz, *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434 2*, Stockholm Studies in History 18 (Stockholm 1973), s. 138.

³⁹ Ann-Christin Mattisson, 'Medeltida borgnamn', *Mittnordisk medeltid. Medeltidsymposium 11-12 september 1986 på Håla folkhögskola* (Härnösand 1986), s. 43, 45-46.

⁴⁰ Gunvor Kerkkonen, 'Vård och vaka', *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* XX, sp. 294-295.

Pyttis i forna Borgå län: på en karta från 1744 är en vårdkase utritad på en ö med namnet "Wardholm".⁴¹

Borgbacken i sitt borghistoriska sammanhang

Slutligen bör man givetvis fråga sig om en borg med dubbla vallar och torra gravar kan ha byggts så sent som i slutet av 1380-talet? Svaret blir, att den strikt kvadratiske planformen i sig faktiskt är ett argument för en tämligen sen byggnadstid. I de borgar, som torde ha byggts eller åtminstone förbättrats under 1200-talet, t.ex. Vanhalinna i Lundo, Haga i Janakkala och Rapola i Sääksmäki, följer alla vallar och kalla murar terrängen: man kan inte spåra någon strävan mot en regelbunden form. En parallell utveckling finner man inom den tyska ordensstatens område i Baltikum och Ostpreussen; där anlades borgarna med jordvallar från och med slutet av 1200-talet med en kvadratisk grundplan enligt mönster från de murade ordensborgarna. Som ett typiskt exempel har Jukka Luoto pekat på borgen Heiligenberg i Semgallen.⁴² Även den tyske borgforskaren Hermann Hinz, som har studerat hundratals vallborgar i hela Europa, har konstaterat, att borgar med en kvadratisk bottenplan genomgående är yngre än liknande borgar med en rund plan.⁴³

I ett finländskt sammanhang kan man jämföra Borgbacken med tre andra anläggningar, nämligen Korsholm i Österbotten, Liinamaa nära Raumo och Sibbesborg i Borgå västra grannsocken Sibbo. Av dessa har Korsholm och Liinamaa redan i det föregående med stöd av historiska källor daterats till kung Albrekts tid.

Korsholm, som nämns första gången 1384 som "Cryseborg" i Bo Jonssons testamente, låg intill stranden vid den plats, där staden Vasa senare växte upp. Av grus och sten formades en regelbundet fyrkantig borg med en rektangulär platå, dubbla vallar och dubbla gravar, av vilka endast den nedre var fylld med vatten. Platån torde ha mätt ca 50 × 100 m. På grund av de omfattande schaktningar som gjordes under 1700- och 1800-talen är det svårt att ange dess exakta höjd över vattenytan. Murade byggnader sak-

⁴¹ Ritva Valtavuo-Pfeifer, 'De finländska namnen på -böte, Vår(d)-, Vårdkas- och Kas-' *Studier i Nordisk filologi* 67, SSLF 539 (Helsingfors 1987), s. 190.

⁴² Luoto, s. 154-155.

⁴³ Hermann Hinz, 'Motte und Donjon. Zur frühgeschichte den mittelalterlichen Adelsburg', *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 1* (Köln 1981), s. 21-22.

nades troligen, vilket understryks av att Korsholm, som bestod som ett fogdesäte även efter Albrekt av Mecklenburgs tid, aldrig omtalades som ett "hus", d.v.s. med den beteckning, som tillkom murade borgar. Fr.o.m. 1505 talade man i handlingarna endast om Korsholms gård.⁴⁴

I fråga om Liinamaa har forskarna enats om att det är fråga om fogdeborgen Vregdenborg, som anlades under Albrekt av Mecklenburgs tid och som slopades efter beslutet vid herredagen i Nyköping 1396. Vid kusten sydväst om Raumo kan man fortfarande se borgen, som på en naturlig kulle är byggd som en regelbunden fyrsidig anläggning med dubbla jordvallar och torra gravar. Den rektangulära planen innanför vallarna mäter 42 × 30 m, och därmed är likheten med Borgbacken i Borgå stor också i fråga om formatet, som ju i Borgå är 43 × 37 m. Vallarna har troligen byggts av sådan jord, som har tagits på platsen i ett försök att av en oval moränkulle göra en regelbunden borg med dubbla vallar. De grävningar som företogs dels 1886, dels 1978–1979, bekräftade dateringen till 1300-talet och tiden kring 1400.⁴⁵

Mest problematisk är Sibbesborg nära mynningen av Sibbo å, drygt två mil väster om Borgå. På ett berg, som har utgjort en udde vid den västra åstranden, har man hittat rester av en fyrsidig byggnad, som åtminstone delvis har varit uppförd av tegel. Mot norr har borgen skyddats av dubbla vallar och gravar, som osökt för tankarna till Borgbacken i Borgå. Utgrävningar företogs av Juhani Rinne 1909. Fynden är genomgående senmedeltida. Det är tänkbart att Sibbesborg i tecknet av Albrekt av Mecklenburgs tyskinspirerade förvaltning fungerade samtidigt som Borgbacken i Borgå, dock på ett mera lokalt plan i den västra ändan av Borgå län.⁴⁶ Här kan man peka på att det även inom Satakunda fögderi fanns två kortlivade borgar, Åborg i Kumo och Vregdenborg nära den blivande staden Raumo.

I Sverige är de ovannämnda borgarna Styresholm och Faxeholm föremål för omfattande undersökningar, som ännu inte är avslutade. Båda nämns i handlingarna först 1398, alltså det år då Jeppe Djäken lämnade riket. I vardera fallet är det fråga om moränkullar, som har gjorts till borgar genom

⁴⁴ C. J. Gardberg & P. O. Welin, *Finlands medeltida borgar* (Helsingfors 1993), s. 104–107.

⁴⁵ Jukka Luoto & Aki Pihlman, 'Ala-Satakunnan keskiaikaisten linnojen arkeologisesta taustasta', *THA* 34 (1980), s. 37–47.

⁴⁶ Rinne, 'Tanskalaisten ristiretket', s. 12–17.

påförda lager av sand och grus. Också i dessa borgar förekommer både torra och våta gravar.⁴⁷

Juhani Rinne, som sammanställde Borgbacken med de danska korstågen till Finland, jämförde backen med de s.k. motteborgarna, som fr.o.m. 1000-talen byggdes i Danmark och i de feodala delarna av Västeuropa. Dessa var ofta s.k. slättlandsborgar, som byggdes på plan mark. Borgarna bestod av en kvadratisk eller rund låg platå, som omgavs av en vallgrav, ibland också av en vall eller t.o.m. av dubbla vallar. Danska borgforskare, som har besökt Borgå, har dock inte sett några specifikt danska drag i Borgbacken.⁴⁸ Det troliga är, att Rinne i sin övertygelse om sambandet med de danska korstågen förleddes att söka förebilder endast i Danmark.

Snarast kan man säga, att Borgbacken representerar en bestämd typ av jordborgar, som under vissa förutsättningar under medeltiden byggdes runt Östersjön, ofta intill de åar och floder, som utgjorde viktiga vattenvägar. Ett utmärkt exempel på svensk mark är borgen Gälakvist i Skara, troligen uppförd efter 1200-talets mitt av Magnus Ladulås.⁴⁹

Viktigare är dock att hänvisa till liknande jordborgar i Mecklenburg, Brandenburg och Pommern; sådana förekommer där i stort antal framför allt vid vattenvägarna mot Östersjökusten.⁵⁰ Innanför höga vallar fanns både murade byggnader och timrade stugor. I bakgrunden ligger det faktum, att man på slätterna söder om Östersjön saknade naturliga bergformationer; alla borgar måste byggas för hand av sand och grus. Många av borgarna är slaviska till sitt ursprung; de anlades fr.o.m. 600-talet i samband med att tyskarna började expandera mot öster. En del av dem användes ännu efter det att tyskarna på 1100-talet hade börjat upprätta sina furstendömen, och i många fall övergavs de först på 1300-talet.

Ett av de bästa exemplen är vallborgen Mecklenburg fem km söder om Wismar, d.v.s. den borg som kom att ge hela furstendömet dess namn, som

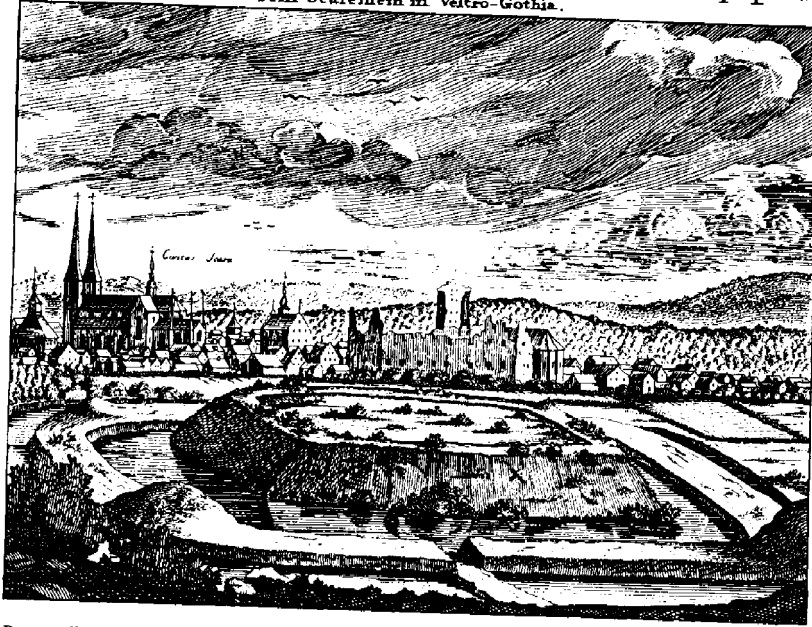
⁴⁷ Andes Wallander, 'Styresholm och Pukeborg. Två befästa öar i Ångermanland', *Medeltid i Adalen. Styresholmsprojektet 1986-1992* (Härnösand 1992), s. 25-28. Jan Stattin, 'Borgläger, strandlinjer och livsvillkor', *ibid.* s. 36-40.

⁴⁸ Eirik Hornborg, *Tider och öden. Strövståg i historiens och litteraturens mark* (Helsingfors 1961), s. 52.

⁴⁹ Rune Ekre, 'Västergötlands medeltidsborgar', *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige. Arkeologi i Västsverige 5*, Göteborgs arkeologiska museum 1992, s. 110, 115.

⁵⁰ O. Kunkel, 'Burgwallforschung in Pommern', *Pommerschen Heimatpflege* 3. Jahrgang, heft 3 1932; därtill författarens egna iakttagelser under resor 1987 och 1993.

Rudera et Monumenta peramplius aetatis vetustij castri GIELLAQVIST prope urbem Scarensem in Vestro-Gothia.

Den regelbundna jordborgen Galakvist utanför Skara, anlagd av Magnus Ladulås efter 1200-talets mitt. Enligt Erik Dahlberg i *Suecia antiqua et hodierna*, pl. III:52.

även bars av kung Albrekt av Mecklenburg. Borgen anlades ursprungligen av slaverna på 600-talet. Den påbyggdes sedan i sex eller sju etapper för att slutligen överges i början av 1300-talet. I dag är den en dominant fornlämning i landskapet. Planen formar ungefär en oval, som är något bredare i den norra ändan, och som mäter c:a 200 m på längden och 150 m på bredden. Innanför den 10–12 m höga enkla vällen finns en stor platå, som har upptagit byggnader.⁵¹

I en del andra fall kan man notera dubbla vallar i form av en förborg på någon sida om huvudborgen. Detta gäller t.ex. för Rugard på Rügen, som var i bruk under 1100- och 1200-talen.⁵²

⁵¹ Egna studier 1993 på platsen, samt i Stadtgeschichtliches Museum, Wismar. *Die Bau- und Kunstdenkmale in der DDR, Mecklenburgische Küstenregion*, Herausgegeben vom Institut für Denkmalpflege im Henschelverlag Kunst und Gesellschaft (Berlin 1990), s. 105.

⁵² Egna studier 1993 i Kulturhistorisches Museum, Stralsund.

Inom borgforskningen inordnade man tidigare materialet i en kronologisk följd, ofta utgående från evolutionsprinciper, där t.ex. jordborgar gick före murade borgar och därtill alltid ansågs ha en hög ålder. Numera vet man, att jordborgar och murade borgar hela tiden fanns sida vid sida; funktionen avgjorde materialet. Man kan t.o.m. hävda, att vallar och vallgravar fick en ny aktualitet under 1200-talet; detta berodde på rytteriets uppträdande och utvecklingen av det långskjutande armborstet.⁵³ Vallgravarna kunde vara antingen vattengravar eller torra gravar, i synnerhet om vallarna kompletterades med palissader. Det är inte uteslutet, att den regelbundna formen och de dubbla vallarna i Borgå vittnar om ett försök att anpassa den traditionella vallborgen till en ny försvarsprincip.

I fallet Borgbacken finns ingenting som skulle utesluta en datering till 1380-talet, i all synnerhet som användningstiden bör ha varit mycket kort och inte ha medgett möjligheter för en murad borg. Dessutom kan man säga, att det hade varit ganska märkligt om ett så stort fögderi som Borgå, omfattande hela östra Nyland från Otnäs till Kymmene älv, inte hade haft ett säte för förvaltningen. Landets övriga övergripande fögderier styrdes från Kastelholm, Åbo slott, Kumogård (Åborg), Tavastehus, Raseborg, Viborg och Korsholm.

⁵³ Ekre, s. 110.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Svenska Riksarkivets medeltidssamlingar

En orientering

BIRGITTA FRITZ

Av de medeltidsbrev på pergament och papper som kommit att bevaras i Sverige finns merparten i Riksarkivet i Stockholm. Här finns också avskrifter och avskriftssamlingar – både från medeltiden och nyare tid – samt jordböcker, räkenskaper och andra s.k. skriftliga kvarlevor från tiden före reformationen. För att förstå hur dessa samlingar är sammansatta och på bästa sätt kunna utnyttja dem i medeltidsstudiet är det viktigt att känna till den arkivhistoriska bakgrunden.

Internationellt sett är det svenska medeltidsmaterialet inte stort. För kunskapen om det medeltida Sverige är det dock ovärderligt. Bruket att skriftfästa uppgörelser av olika slag på pergament infördes av kyrkan och slog här igenom på 1100- och 1200-talet. Det äldsta bevarade brevet är från 1160-talet och utfärdat av ärkebiskopen i Uppsala.¹ Latin var kyrkans språk. Senare kom även svenska och tyska att användas vid sidan av latinet. Det tidigaste brevet på svenska är från 1330.²

Frågan är om inte brev och andra skriftliga nedslag har varit betydligt vanligare i det svenska samhället under medeltiden än vi gärna föreställer

¹ *Diplomatarium Suecanum* (DS) I (Stockholm 1829–1834), nr 51. Färgfoto i *Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800–1200* (København 1992), s. 41. Observera att sigillen – efter att ha fallit bort – har blivit placerade i fel ordning med ärkebiskopens ovala t.v. och kungens runda t.h.

² 1330 u.d. perg., Uppsala universitetsbibliotek. Jan Liedgren, 'Bevarade och föreskrivna typer av svenska urkunder från 1300-talets mitt', *Archivistica et mediaevistica Ernesto Nygren oblata* (Stockholm 1956), s. 248–279.

oss utifrån det jämförelsevis sparsamt bevarade materialet. Vid en rekonstruktion av riddaren Lars Ulfssons (Ama) arkiv för snart tio år sedan kunde jag visa att herr Lars på sin sätesgård Ärnäs utanför nuvarande Mariefred inte bara – i likhet med andra samtida godsägare – hade allehanda ägorättshandlingar rörande sina gods på olika håll i landet. Han hade i sitt arkiv också brev som han mottagit i tjänsten som Södermanlands lagman och medlem av kung Magnus Erikssons råd under mer än 30 år. Ett 40-tal av de många brevavskriftena i de s.k. Sparre-böckerna i Riksarkivet, kopieböcker från omkring 1640 (signum B 14–16), går nämligen tillbaka på brev som Lars Ulfsson har mottagit fram till sin död 1350. Det handlar här om brev som senare gått förlorade. Härtill figurerar han i ett 60-tal brev, som på andra vägar har nått vår tid.³

Det överraskande resultatet vid rekonstruktionen av detta, det äldsta kända svenska stormannaarkivet blev att skriften och det latinska språket måste ha använts i profana sammanhang tidigare och i betydligt större utsträckning än de bevarade brevbestånden ger vid handen. Härför talar förekomsten av exempelvis fullmakter, borgensförbindelser, skuldebrev och kvittenser bland de aktuella 1600-talsavskriftena. I denna trots allt ofullständigt kända dokumentsamling från slutet av 1200-talet och början av 1300-talet finns t.ex. inte mindre än ett 15-tal kvitton i brevform.

Arkivhistorisk översikt

Efter denna uppvärdering av det skrivna ordets betydelse i det dagliga livet under högmedeltiden kan det vara lämpligt att gå över på den arkivhistoriska översikten och se hur breven och andra medeltidshandlingar vandrat genom århundradena.⁴ Vid medeltidens slut fanns det brevsamlingar av varierande storlek och värde i domkyrkor, kloster och sockenkyrkor samt hos andra kyrkliga institutioner. Vidare låg det brev i lands- och häradskistor samt i städernas rådstugearkiv. Brev och andra handlingar innehades även av privatpersoner, och många medeltida släkt- och gårdsarkiv är kända. Till de olika regenternas och regimernas arkiv och arkivbildningen på borgar och i andra förvaltningscentra under medeltiden blir det skäl att strax återkomma.⁵

³ Birgitta Fritz, 'En folkungatida storman och hans olika roller. Kring ämbetsbrev och andra akter ur lagmannen Lars Ulfssons arkiv', *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985* (Stockholm 1985), s. 85–114. En populär version med färgbilder finns i *Medeltid. Läckö stort 1988* (Skövde 1988), s. 77–87.

⁴ För följande översikt se Birgitta Fritz, 'De svenska medeltidsbrevens trädning till 1800-talets början. En arkivhistorisk översikt', *Meddelanden från svenska riksarkivet för åren 1976–1977* (Stockholm 1980), s. 68–135 med där anförd litteratur.

⁵ För allmän översikt över de medeltida arkiven och breven se art. 'Arkiv' av Jan Liedgren i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 1* (Malmö 1956), sp. 212–232. Avsnittet om rikets och regenternas arkiv är dock föråldrat; härom se istället Herman Schück, *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska stats-*

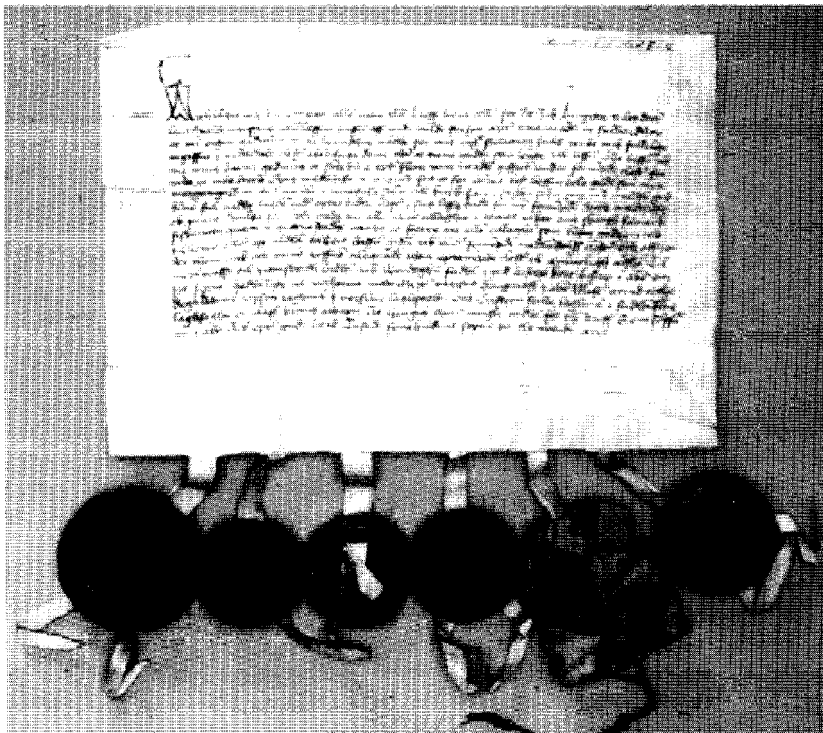
Vid förstatligandet av kyrkogodset efter Västerås riksdag 1527 indrogs till kronan inte bara kyrkans gods och räntor utan också alla dess ägorättshandlingar. I äldre tid följde alltid äldre köpe-, faste- och dombrev med när ett gods bytte ägare. Det gällde ju att kunna bevisa att egendomen ifråga varit rättmätigt förvärvat långt tillbaka i tiden för att slå tillbaka eventuella arvsanspråk. När domkyrkornas och klostrens arkiv nu överfördes till det kungliga kansliet kom därför även sådana gamla godshandlingar med. Detsamma gällde många både kyrkliga och världsliga brev och dokument av annat slag. Inte minst viktiga för eftervärlden är de brevsamlingar som kungarna vid skilda tillfällen deponerat i Uppsala, Strängnäs och Linköpings domkyrkor och som vid förstatligandet på 1500-talet ingick i domkyrkoarkiven.

Under Gustav I:s tid var de konfiskerade arkiven föremål för stort intresse. Jordebrev bearbetades på olika sätt, eftersom kungen höll på att bygga upp ett stort godsinnehav åt sig och sin familj. Den som framför allt behärskade massan av kyrko- och klosterbrev och använde breven i det praktiska förvaltningsarbetet var den kunglige sekreteraren Rasmus Ludvigsson. Andra handlingar fick underbygga Vasa-ättens dynastiska krav och ytterligare andra behövdes för utrikespolitiken. Sådana statsakter plockades ut och lades i en särskild samling, kallad "Förnämliga handlingar". Dessa dokument ägnades långt in på 1600-talet stor uppmärksamhet och förtecknades, excerperades och kopierades om och om igen.

Sedan kyrko- och klosterbrev med tiden förlorat sitt praktiskt-politiskt-ekonomiska intresse blev de föremål för genealogiska studier. Man sökte däri person- och släkthistoriska uppgifter och studerade sigillerna och vapenbilderna. Detta betydde utan tvivel mycket för bevarandet av dessa brevsamlingar, som med tiden kommit att bli alltmer omrörda och mot slutet av 1500-talet faktiskt riskerade att skingras och gå förlorade.

Det genealogiska intresset förde över i ett historiskt. Parallellt med Sveriges stormaktsställning växte nämligen intresset för landets förflutna. I konkurrens med andra stater gällde det nu att kunna visa upp en förnämlig fornhistoria, och enligt tidens uppfattning skulle historieskrivningen – hur götiskt färgad den än var – vila på säkra källor. En insamling av dokument och handskrifter i stor skala påbörjades. Det var onekligen i sista minuten, när det gällde domkyrkornas gamla "registra" (ett slags kopiebok) eller Vadstena klostrets kopieböcker för att ta några exempel. Det är vid denna tid de inledningsvis nämnda Sparreböckerna tillkom. Brevsamlingarna växte hela tiden på olika sätt, och än i dag

maken, Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 4 (Stockholm 1976). Se även Jan Liedgren, 'Arkivförteckning och gallring under svensk medeltid', *Arkivvetenskapliga studier* 5 (Stockholm 1981, s. 225–235). Exempel på mer regionala översikter är Jan Öberg, 'Latinska källor till Sverige-Finlands medeltida historia med särskild hänsyn till Åbo stift', *Kyrkohistoriska arkivet vid Åbo Akademi. Meddelanden* 17 (Åbo 1983) och Birgitta Fritz, 'Ängermanlands medeltidsbrev', *Ängermanland-Medelpad* 1986. *Årsbok för Ängermanlands och Medelpads hembygdsförbund* (Örnsköldsvik 1986), s. 105–143.

Medeltida pergamentsbrev från 1469 (utan dag) i Riksarkivet, Stockholm. Brevet är skrivet på svenska och utfärdat i Åbo. Det handlar om gåvor av gods i Janakkala och Sagu socknar till Näändals kloster, i vilket en änka och hennes dotter ämnar inträda. Biskopen, domprosten och en annan hög kyrklig dignitär i Åbo, de båda finska lagmännen och en frälseman har beseglat. Ett av sigillerna skyddas av en tygpåse. Både Örnhielm och Peringskiöld har låtit skriva av brevet i slutet av 1600-talet och det har även tryckts, senast i FMU (nr 3399).

läggs enstaka brev, som sedan medeltiden förblivit i privat ägo, till de offentliga samlingarna. Rent allmänt kan konstateras att de arkiv och brev som stannade i enskild ägo vid medeltiden har löpt betydligt större risk att förslingras och att förstöras genom brand, fukt eller allmän vanvård.

Den antikvariska verksamheten sattes i system genom inrättandet 1666/67 av Antikvitetskollegiet (från 1692 Antikvitetsarkivet). I dess regi igångsattes en systematisk avskrivning av medeltidsbrev och syftet var att skapa ämnesvis ordnade diplomatarier, alltså samlingar av kopior av *diplomen*, vilket är den eftermedeltida beteckningen på breven. På så sätt skulle källmaterialet göras till-

gängligt för historieskrivningen. Arkiven var nämligen långt fram i tiden stängda för forskarna, eftersom de ansågs gömma statshemligheter.

Medan de gamla kyrko- och klosterbrevens således gick över på Antikvitetskollegiet, tog Riksarkivet (inrättat 1618) hand om de gamla statsakterna, liksom alla handlingar som den samtida riksstyrelsen och förvaltningen efter hand avsatte. Den som genom 55 års idogt arbete på 1600-talet bragte Riksarkivets samlingar i ordning var arkivsekreteraren Erik Runell. Hans många förteckningar kom att bli ovärderliga, då mycket, inklusive samligen "Förnämliga handlingar", förstördes i den stora slottsbranden 1697.⁶ I praktiken kom Riksarkivet därefter länge att vara helt utan svenska medeltidshandlingar. Kvantitativt gällde den största förlusten i branden ett tusental Skåne-brev, alltså handlingar ur kyrko- och klosterarkiven från de nyförvärvade sydliga landskapen, vilka hämtats upp till Stockholm så sent som år 1689. Lyckligtvis finns det förteckningar från tiden före branden också över dessa.

När det gällde Antikvitetsarkivets bestånd av kopior gick en hel del förlorat men avskrifterna kunde göras om i den mån de originalbrev som varit förlagor blivit räddade. Kopieringsarbetet fortsatte efter slottsbranden och pågick i sammanlagt 150 år. Det utfördes av en rad olika skrivare, men de avskriftssamlingar som arbetet resulterade i kom att knytas till chefernas namn: Hadorph, Örnhielm, Peringskiöld och Brocman. Avskrifterna är av skiftande kvalitet men på det stora hela goda. Brevens ort- och personnamn liksom de medeltida dateeringarna har dock emellanåt berett kopisterna svårigheter.

Vill man utvärdera verksamheten kan man konstatera att originalhandlingarna i stor utsträckning faktiskt finns kvar. Men tiden har gått hårt fram över dem, och text och sigill behöver inte sällan kompletteras med hjälp av de eftermedeltida avskrifterna och sigillritningarna. Troligen är det största värdet med hela verksamheten dock ett annat. Frågan är om kyrko- och klosterbrevens överhuvudtaget hade blivit räddade 1697 eller ens funnits kvar vid det laget, om de inte hade varit föremål för så stor uppmärksamhet från den antikvariska myndighetens sida. En förlust av dem hade varit desto mer beklaglig som de inte i samma utsträckning som statsakterna i "Förnämliga handlingar" eller Skånebrevens var förtecknade eller kopierade.

Antikvitetsarkivet upplöstes 1780 och 1786 inrättades Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Den antikvariska verksamheten omorganiserades, och samlingarna delades upp mellan akademien, Riksarkivet och Kungliga Biblioteket, alla inrymda i den nyuppförda tessinska slottsbyggnaden. Brevens hamnade först hos Kungliga Biblioteket. Inför arbetet på ett tryckt diplomatarium kom de emellertid till Riksarkivet 1821, men överfördes först 1847 även formellt dit. Detta är förklaringen till att breven i de tidigaste diplomatiebanden uppges tillhöra KB. Här är inte platsen att redogöra för uppdelningen av materialet i övrigt, men det kan nämnas att de stora handskrivna 1600- och

⁶ Jan Liedgren, 'Förlusterna av medeltidsbrev i slottsbranden 1697', *Arkivvetenskapliga studier* 6 (Stockholm 1987), s. 201-218.

1700-talsdiplomatierna kom att tillhöra Vitterhetsakademien, som dock senare skulle deponera dem i Riksarkivet.

Medeltidssamlingarna i Riksarkivet i Stockholm

De vid reformationen indragna kyrko- och klosterarkiven utgör alltså stommen i Svenska Riksarkivets medeltidssamlingar av idag. Som framgått har under århundradenas lopp åtskilligt gått förlorat medan annat tillförts. Under arbetet med det tryckta diplomatierna, som började utges 1829, ordnades breven kronologiskt. De ligger nu först och främst i den *stora pergamentsbrevsamlingen* om drygt 14 000 brev för tiden fram till 1520, de flesta med hängande sigill i vax. Vidare finns de i *pappersbrevsamlingen*, uppdelad i *RAppr I* med original och koncept och *RAppr II* med avskrifter, översättningar m.m., totalt ett par tusen handlingar. (Allt papper importerades under medeltiden, och de tidigaste svenska breven på papper är från 1340.⁷) I dessa samlingar har också inordnats en mängd brev, som deponerats av Vitterhetsakademien.

Av olika skäl har dock inte alla medeltidsbrev inordnats i de två huvudsamlingarna. För sig förvaras sålunda *Sturearkivet* och andra från Danmarks Rigsarkiv genom arkivaliebyte (1929 och 1947) förvärvade svenska medeltidsbrev. Det handlar här om de yngre Sturarnas arkiv, som Kristian II förde med sig när han lämnade landet 1520, sammanlagt drygt 1 900 handlingar. Sviten *Utländska pergamentsbrev* har sitt största intresse för de baltiska handlingarnas skull. Dessa kommer från det av svenskarna 1621 erövrade Mitau och härrör bl.a. från Tyska Ordens arkiv.

I några fall förvaras *smärre pergamentsbrevsamlingar* separat, därför att de bara är deponerade i Riksarkivet. Tillsammans med de ovanstående samlingarna förvaras också pergaments- och pappersbrev ur olika *enskilda arkiv och samlingar*. I många fall rör det sig om i nyare tid genom arv och köp hopbragta släkt- och gårdsarkiv med gamla brev och alltså inte om medeltida gårdsarkiv för de aktuella slotten och herresätena.

En central plats i medeltidssamlingarna intar de medeltida originalhandskrifterna i *A-serien*. Som exempel nämns här lämpligen Åbo domkyrkas Svartbok (A 10) och biskop Magnus Nilssons kopiebok (A 3); den förra avkrävde Antikvitetskollegiet Åbo hovrätt år 1669. *B-serien* omfattar eftermedeltida avskrifts- sviter och kopieböcker. Gods- och brevförteckningar samt jordeböcker och räkenskaper återfinns i *C- och D-serierna*, den förra med material av "världsligt" ursprung och den senare med material från "andliga", d.v.s. kyrkliga, institutioner.

Enstaka medeltida jordeböcker liksom lughandskrifter och andra volymer har kommit till Riksarkivet med Kammararkivet och olika enskilda arkiv och de har, till skillnad från medeltidsbrev, fått ligga kvar i dessa samlingar. Sålunda finns i Skoklostersamlingen Codex Särkilähti, den Åbo-handskrift som har sitt

⁷ DS V (Stockholm 1858-1865), nr 3955, 4002-4003, 4009-4010.

namn knutet till biskop Magnus Särkilax och står Svartboken nära.⁸ I detta sammanhang bör också *pergamentsomslagen* nämnas. Det handlar här om blad ur medeltida handskrifter från domkyrko- och klosterbibliotek, som efter reformationen "slaktats" för att användas som omslag kring fogderäkenskaper och andra kronans kamerala handlingar. Riksarkivet i Stockholm har cirka 17 000 omslag med blad ur sammanlagt 5 000 handskrifter.⁹

De allra flesta bladen härrör ur liturgiska handskrifter, alltså böcker som användes i gudstjänsten. Av dessa härrör åtminstone tio från Åbo. I övrigt är juridiska, teologiska och filosofiska verk samt många böcker av annat slag representerade. Även om betydande insatser har gjorts och görs för att få samlingen ordentligt katalogiserad, återstår ännu mycket arbete ifråga om omslagen. I de flesta fall har dessa inte tagits bort från arkivalierna ifråga och skiljer sig härvidlag från dem kring de finska räkenskaper som överlämnades efter 1809. Sedan 1843 har Universitetsbiblioteket i Helsingfors en samling om ca 10 000 lösa fragment.¹⁰

Tidigare har här i olika sammanhang talats om avskrifter och avskriftssamlingar, alltså handskrivna kopior. Till medeltidssamlingarna hör även stora bestånd av moderna kopior framställda på teknisk väg. Av dessa är det s.k. *foto-statsdiplomatariet* i forskarexpeditionen med kopior av alla breven i de stora pergaments- och pappersserierna viktigt. För att undvika slitage på de ömtåliga originalhandlingarna bör man i första rummet alltid använda kopior. Detsamma gäller ifråga om handskrifterna i A-, B-, C- och D-serierna i den mån de är kopierade eller utgivna i faksimil. Riksarkivet har emellertid inte bara kopior av sina egna handlingar utan också en mängd kopior av brev och andra medeltidshandlingar utanför RA, inte minst i Vatikanarkivet. Redaktionen för *Svenskt Diplomatarium* har liksom *sigillvården* också kompletterande samlingar av kopior. – Tilläggas kan att en beståndsöversikt över Riksarkivets samlingar är under utarbetande. Den första delen med en översikt över medeltidssamlingarna beräknas utkomma av trycket inom en nära framtid.

Svenskt Diplomatarium och aktuell verksamhet kring brevmaterialet

Såsom tidigare nämnts påbörjades utgivningen av medeltidsbrev (diplomen) på 1820-talet. Från början ett privat företag övergick det snart i statlig regi. Utgivningen har sedan dess pågått men tidvis med långa uppehåll.¹¹ När arbetet 1935 på nytt återupptogs under Vitterhetsakademiens ledning, inleddes en stor

⁸ Faksimil i *Codices medii aevi Finlandiae* II (Hafniae 1952).

⁹ Se *Helgerånet. Från mässböcker till munkepärmor*, red. Kerstin Abukhanfusa, Jan Brunius och Solbritt Benneth (Stockholm 1993), en uppsatssamling tillkommen i anslutning till Riksarkivets och Stockholms Medeltidsmuseums utställning 1993–1994.

¹⁰ Jan Brunius, 'Medeltida böcker i fragment. En översikt över pergamentsomslagen i Riksarkivet', *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* 80 (1993), s. 5f.

¹¹ Hittills har utkommit: *Diplomatarium Suecanum/Svenskt Diplomatarium (DS/SD)* I-IX:1 (-1368 juni; Stockholm 1829–1991) och X:1–2 (1371–1374 juni; Stockholm

genomgång av både själva medeltidshandlingarna och av allt det sekundära material som förtecknandet, avskrivandet, excerpterandet och handhavandet av brevmassan under århundradena efter reformationen har avsatt. Genom denna inventering drogs många tidigare obekanta texter fram. Likaså framkom uppgifter om ett stort antal tidigare okända brev.¹² De registranter, kartotek och utredningar som i sin tur blev resultatet av denna stora genomarbetning erbjuder olika ingångar i materialet och kan utnyttjas hos redaktionen. Sökandet i materialet kommer att underlättas när den pågående datoriseringen av diplomatariets stora kronologiska huvudkartotek över de svenska medeltidsbrevens är slutförd.

Diplomatarieredaktionenens arbete har nu under längre tid bestått i att fylla tidigare uppkomna luckor i diplomatariesviten. F.n. förbereds utgivningen av senare delen av band IX, omfattande åren 1368 juli – 1370.¹³ Också breven rörande den medeltida finska riksdelen trycks i diplomatariet. Det betyder att texter, som sedan länge är utgivna av Reinh. Hausen i *Finlands medeltidskurkunder (FMU)* trycks om, nu med modern textkritisk apparat och aktuella litteraturhänvisningar. Det betyder även att i de äldre finska urkundsutgåvorna förbigångna brev, t.ex. en del Reval-texter, nu blir tryckta. – Sedan 1976 utges diplomatariet helt av Riksarkivet, som numera också svarar för utgivningen av *Glossarium till medeltidslatinet i Sverige*¹⁴.

Pergaments- och pappersbrevens utgör ett ovärderligt källmaterial för kunskapen om svensk och finsk medeltid och utnyttjas också flitigt av forskare från en rad olika discipliner. Brevens hör alltifrån sin tillkomst hemma i ett internationellt sammanhang. Medeltidens kyrkliga och kungliga kanslier och övriga skri-varstugor här uppe i Norden iakttog rådande konventioner på området. Genom resande prelater och klosterfolk höll man sig à jour vad gällde utformningen och uppställningen av breven likaväl som skriftens utveckling. I dessa avseenden låg vi inte mycket efter, men å andra sidan hade det skrivna ordet i vårt land, dit

1970–1974) samt *Svenskt Diplomatarium fr.o.m. år 1401 (SD)* I–IV (1401–1420; Stockholm 1875–1904). En biserie utgör *Acta pontificum Svecica I. Acta cameralia (AC)* I–II (–1492; Stockholm 1936–1957).

¹² Jan Liedgrens inledning i *DS VII:1* (Stockholm 1956), s. IV–X och artikel 'Nygren, Ernst Ludvig', *Svenskt Biografiskt Lexikon XXVII* (Stockholm 1990–1991), s. 698–702. Birgitta Fritz, 'Diplomatariets Dr Friedlaender – en lärd dam med märkligt livsöde', *Individ och Historia. Studier tillägnade Hans Gillingsstam 22 februari 1990* (Stockholm 1990), s. 127–151.

¹³ Arbetet med det aktuella häftet inspirerade till en uppsats med titeln 'Året 1369 – vad pergamentsbrevens har att berätta' av Birgitta Fritz i *Källor till den svenska historien. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 1993* (Stockholm 1993), s. 12–29.

¹⁴ Ulla Westerbergh & Eva Odelman, *Glossarium till medeltidslatinet i Sverige* I–II:4 (A-pyxis; Stockholm 1968–1992). – För distributionen av diplomatariet och glossariet samt övriga Riksarkivets skrifter svarar Svensk arkivinformatiön i Ramsele (SVAR, Box 160, S-880 40 Ramsele).

det kom sent, aldrig riktigt samma stora betydelse som på andra håll. Följaktligen har inte heller *diplomatiken*, den vetenskapsgren som ägnar sig åt det äldre urkundsmaterialet och brevens uppbyggnad, kommit att få samma starka ställning som ute i Europa.¹⁵ Desto viktigare för oss, som kontinuerligt arbetar med detta stoff, är det därför att vara med i det internationella arbetet och kunskapsutbytet på området. De senaste huvudredaktörerna för diplomatariet har som medlemmar av den internationella historikerkommitténs diplomatikkommision (Commission internationale de diplomatique) aktivt deltagit i dennas verksamhet och möten.¹⁶

¹⁵ För översikt se 'Diplomatik' m.fl. artiklar på detta område av Birgitta Fritz i *Nationalencyklopedin* 1—(Höganäs 1989—). En internationell vokabulär har i dagarna utgivits. *Vocabulaire international de la diplomatique* ed. Ma Milagros Caurcé Ortiz' (Valencia 1994).

¹⁶ Se exempelvis föredrag i Budapest 1973 av Jan Öberg, 'Königliche Kanzlei und Diplomatie in Schweden bis um 1250' Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. *Filologiskt arkiv* 19 (Stockholm 1974) och av Birgitta Fritz i Valencia 1986, 'Das Notariat in Schweden', 'Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV'. *Actas del VII Congreso Internacional de Diplomática Valencia II* (Valencia 1986). Sistnämnda föreläsning ledde till ett synnerligen intressant arkivfynd av ett notariatsdokument med svensk anknytning i domkyrkoarkivet i Barcelona. Det har senare tryckts med översättning till svenska och kommentarer under rubriken 'Svensk falkexport till Egypten under medeltiden. Studier kring en affärshandling från 1345 i Barcelona' av B. Fritz och Eva Odelman i *Rättshistoriska studier* XVIII (Stockholm 1992), s. 64–94. – Tilläggas kan att de två redaktörerna tillsammans också har gett ut räkenskaper som finns i Mecklenburgisches Landeshauptarchiv i Schwerin i Tyskland: *Raven van Barnekows räkenskaper för Nyköpings fögderi 1365–1367*, Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar del 17 (Stockholm 1994).

Nya vägar in i medeltiden

Om C-samlingen i Uppsala universitetsbibliotek

MONICA HEDLUND

Sedan 1984 har i Uppsala universitetsbibliotek genomförts ett stort katalogiseringsprojekt med syfte att skapa en fullt modern, vetenskapligt godtagbar katalog över den s.k. C-samlingen, Uppsala universitetsbiblioteks och Sveriges största samling av medeltidshandskrifter. Arbetet har utförts av tjänstemän ur bibliotekets personal men till största delen finansierats av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Katalogen är avfattad på tyska och i enlighet med de katalogiseringsregler som knätsatts av Deutsche Forschungsgemeinschaft. Vårt material har nära samband med det nordtyska och baltiska kulturområdet och vi fann det därför naturligt att såväl språkligt som katalogtekniskt anknyta till de stora katalogiseringsarbeten som pågår söder om Östersjön. Katalogiseringsarbetena avslutades 1993 och den sjätte och sista textvolymen utkom samma år. Ett kumulerat register till hela katalogverket är under tryckning och beräknas föreligga 1995.¹

C-samlingen

C-samlingen, som består av omkring 770 nummer, är en mycket heterogen handskriftssamling. Den kvalitetsmässiga variationen är mycket stor – där finns allt från prakthandskrifter som den berömda *Codex Caesareus* (C 93)² från 1000-talets mitt till illa medfarna senmedeltida brukshandskrifter, ibland t.o.m. i form av lösa lägg eller buntar av fragment. Ur provenienssynpunkt sönderfaller

¹ Margarete Andersson-Schmitt, Håkan Hallberg & Monica Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung*, 1- . Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis 26:1 – (Stockholm 1988 –). Citeras här: C-katalogen. För en kortfattad presentation av projektet se Margarete Andersson-Schmitt & Monica Hedlund, 'Katalogisering av medeltida handskrifter vid Uppsala universitetsbibliotek', *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen (NTBB)* 71 (1984), s. 113–117. Två symposier har hållits; det första (maj 1989) publicerades i Monica Hedlund & Alf Härdelin (utg.), *Vadstena klostrets bibliotek. Ny katalog och nya forskningsmöjligheter*, Acta bibl. R. Univ. Upsaliensis 29 (Stockholm 1990). 6–7 maj 1994 hölls ett större symposium, kallat "C-katalog – och sedan?" med internationellt deltagande. Även detta kommer att publiceras i samma serie. Symposiet omnämns i fortsättningen som C-symposiet 1994.

² För närmare upplysningar om här citerade handskrifter refereras till resp. katalogartikel i C-katalogen.

samlingen i två ungefär lika stora huvudgrupper. Den ena består av en stor rest av Vadstena klosters bibliotek, närmare bestämt nära 400 handskrifter, och utgör därmed ett fragment av ett organiskt vuxet bibliotek, den andra är en ytterst brokig samling av blandad proveniens.³

Den senare gruppen kan i sin tur grovt indelas i tre underavdelningar: rester av övriga svenska medeltidsbibliotek, krigsbyten samt gåvor och köp. Som bekant har det mesta av vår medeltida bokskatt skövlats och återfinns i dag möjligen bland de medeltida pergamentomslagen på Riksarkivet och i andra arkiv. Bland de få svenska medeltidsbibliotek, som vi kan göra oss någon föreställning om, bör främst nämnas Sigtuna dominikankonvent och Stockholms franciskankonvent på Gråmunkeholmen.⁴ Dessa representeras i C-samlingen av omkring tjugo respektive tjugofem volymer. Här finns också enstaka handskrifter från andra svenska kyrkor och kloster, så t.ex. en vacker fransk 1200-talsbibel, som tillhört Uppsala Domkyrka (C 155).

Ett betydande antal C-handskrifter har tagits som krigsbyte under trettioåriga kriget. Så har t.ex. över 60 handskrifter tillhört domkyrkobiblioteket i Frauenburg (det nuvarande polska Frombork). Bland krigsbytena finns mängder av kanonistisk litteratur, ofta i stora pergamentsvolymer av hög kvalitet, en typ av böcker som måste ha funnits även i våra medeltida domkyrkor, men som fallit offer för fogdarnas behov av pärmmaterial.⁵

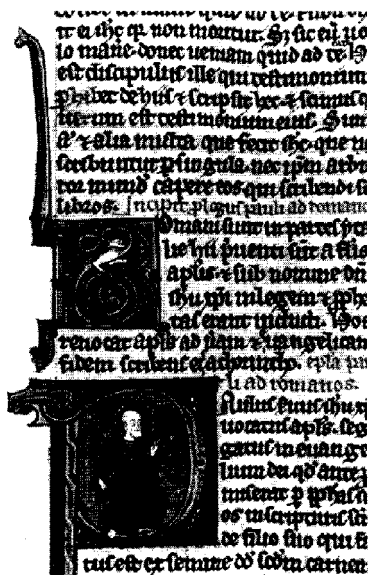
Åtskilliga handskrifter har också förvärvats genom gåvor och köp. Ett tidigt betydande köp skedde 1719, då biblioteket förvärvade en stor boksamling från Johannes Schefferus' arvingar.⁶ Schefferus, som kommit till Sverige som professor 1648, hade samlat litteratur med anknytning till humanistkretsarna i Sydtykland och Elsass; bl.a. hade han förvärvat några innehållsrikt mycket värdefulla handskrifter som tillhört familjen Mieg i Strassburg. Dit hör den s.k. Wimpfeling-codex (C 687), en mäktig volym bestående nästan uteslutande av originalbrev och manuskript av framstående tyska humanister, som t.ex. Reu-

³ Samlingens proveniensförhållanden och tidigare katalogiseringsarbeten presenteras kortfattat i inledningen till C-katalogens första band liksom även i Hedlund & Härdelin, s. 5-6, 11-21.

⁴ Om Sigtuna, se Toni Schmid, 'Om Sigtunabrödernas böcker och böner', *Sigtuna Dei* 5-6 (1946-47), s. 45-82; om Stockholms franciskankonvent se Isak Collijn, 'Franciskanernas bibliotek på Gråmunkeholmen i Stockholm', *NTBB* 4 (1917), s. 101-171.

⁵ Standardverket om krigsbytena är Otto Walde, *Storhetstidens litterära krigsbyten*, 1-2 (Uppsala & Stockholm 1916-20). Om böcker med polsk proveniens E. Barwiński, L. Birkenmajer & J. Łoś, *Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecji* (Krakow 1914). Speciellt om domkyrkobiblioteket i Frauenburg Teresa Borawska, 'Katalog der ermländischen Handschriften in der Universitätsbibliothek Uppsala', *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 44 (1988), s. 95-127 (beskriver inalles 79 handskrifter).

⁶ Kort om Johannes Schefferus' handskriftssamling m. litt. i Monica Hedlund, *Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift vor 1600 in Schweden* 1 (Stockholm 1977), s. 15, n. 4.

Aposteln Paulus vid början av Romarbrevet i en fransk 1200-talsbibel från Uppsala domkyrka, nu i Uppsala universitetsbibliotek (C 155).

chlin. Många vackra och värdefulla handskrifter har skänkts eller köpts under nyare tid. Särskilt på 1950-talet gjordes flera sådana förvärv.⁷ Ur textlig synpunkt är dessa böcker dock oftast ganska ointressanta. Det rör sig t.ex. om tideböcker, som bevarats i stort antal och i regel innehåller ungefär samma texter. Konstnärligt är det också i de flesta fall fråga om verkstadsprodukter av god men inte unik kvalitet. Några "très riches heures" finns tyvärr inte i samlingen.

C-samlingens andra huvudgrupp har således en mycket heterogen bakgrund. Den första huvudgruppen, Vadstenasamlingen, är förvisso också ganska brokig såväl vad gäller innehåll som bokteknisk kvalitet, men det verkligen intressanta och viktiga med denna handskriftsgrupp är just att den är en rest av ett sammanhållet och organiskt vuxet bibliotek, och inget bibliotek vilket som helst, utan ett för tiden utomordentligt stort sådant, Sveriges och kanske Nordens största medeltida bibliotek, som dessutom står sig gott i jämförelse med de flesta samtida bibliotek ute i Europa.

Att Vadstenasamlingen är intressant och värdefull är givetvis ingen nyhet. Liksom övriga C-handskrifter har också Vadstenahandskrifterna varit flitigt utnyttjade av forskningen. Men medan den övriga delen av C-samlingen till stor del består av "ordentliga böcker", som innehåller en eller några få texter och därför är tämligen lätta att få grepp om och katalogisera, består Vadstenamater-

⁷ Tönnes Kleberg, 'Ett decennium av gåvor', *Idéer och resultat. Nordiska biblioteks- uppsatser tillägnade Ingeborg Heintze* (Malmö 1961), s. 148-167.

rialet till mycket stor del av enkla brukshandskrifter, brödernas egna arbetspärmar, som kan innehålla hundratals kortare texter, excerpter ur större verk, egna kommentarer till lästa arbeten men även helt nya arbeten, svåra eller omöjliga att belägga någon annanstans. Hittills har forskningen huvudsakligen befattat sig med de större och relativt lätt avgränsbara texterna (som redan finns förtecknade i de äldre katalogarbetena) men mera sällan gått in i brukshandskrifternas mera svår genomträngliga partier. Det är i sådana stora obearbetade block vi kan finna nytt material till studiet av svensk och finländsk senmedeltid – men man måste först bringa reda i det.

Det är detta som C-projektet främst velat åstadkomma: en totalgenomgång av handskrifterna, där varje avgränsbar text beskrivs och inte minst indexeras på ett sätt som skall göra det möjligt för forskningen att med rimlig insats av förberedande rekognoscering ta fram brukbart material ur C-samlingens "grå massa". Det har varit ett tidsödande arbete och har följaktligen också blivit mycket kostsamt. Biblioteksledning och kataloggrupp har dock hela tiden fått stort stöd för detta sätt att arbeta både från den svenska medeltidsforskningen, som redan i stor utsträckning använder katalogen, och från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, som betalat större delen av arbetet och också står för tryckkostnaderna.

Vadstenasamlingen

Som tidigare nämnts har närmare 400 C-handskrifter tillhört Vadstena klostrets bibliotek.⁸ Vadstenacodices finns även på andra håll, bland annat i Stockholm (Kungl. biblioteket och Riksarkivet), Linköping och Lund liksom på många håll utomlands. Totalt har omkring 450 handskrifter som tillhört klostret identifierats. Härtill kommer ett antal inkunabler och ett par 1500-talstryck. Som regel är Vadstenaböckerna lätta att känna igen. Bröderna signerade nämligen de böcker som tillhörde deras bibliotek med ett i sin slutliga form treställigt signum; en bokstav för hyllan, en siffra för hyllbrådan och en siffra för bokens plats i raden. Genom att notera dessa signa och beräkna luckorna i systemet har man kommit fram till att biblioteket mot slutet av 1400-talet bör ha omfattat åtminstone 1400 volymer, kanske betydligt mera. Alla Vadstenaböcker är dock inte signerade. Liturgiska böcker, som förvarats i klosterkyrkan, och nunnornas

⁸ Om Vadstena klostrets bibliotek se Vilhelm Gödel, *Sveriges medeltidslitteratur. Proveniens* (Stockholm 1916), spec. s. 91–99 (med äldre litt.); Otto Walde, 'De svenska bibliotekens historia', *Svend Dahls bibliotekshandbok 2* (Stockholm 1931), spec. s. 47–61; Aarno Maliniemi, 'Studier i Vadstena klostrets bibliotek', *NTBB 13* (1926), s. 129–153; densamme, *De sancto Henrico ... II. Legenda nova. Sermones*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia / Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 45,2 (Helsingfors 1942); Carl-Gustaf Andréén, *De septem sacramentis*, Bibliotheca theologiae practicae 15 (Lund 1963), spec. s. 62–101; Sten G. Lindberg, 'Bokbind', *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KHLNM)*. Supplement (Malmö 1977), sp. 127–130. Hänvisningar till nyare litteratur vid resp. handskrifter i C-katalogen.

andakts- och högläsningsslitteratur saknar signering men har ofta kunnat identifieras med hjälp av skrivvar- eller ägarntiser, på boktekniska grunder eller helt enkelt genom sitt omisskännligt Vadstenensiska innehåll.⁹

Det bevarade beståndet kan dock inte sägas vara representativt för klostrets bokförråd i dess helhet. Eftersom pergament var återanvändbart, medan papper däremot knappast dög till att binda räkenskaper i, var det kvalitetsböckerna som slaktades till pärmar. De bevarade böckerna är därför till största delen enkla pappershandskrifter. Stora pergamenthandskrifter är ganska sällsynta; de viktigaste är nunnornas svenskspråkiga kvalitetshandskrifter innehållande "klosterläsning" på fornsvenska (dessa förvaras i dag huvudsakligen i Kungl. biblioteket). Till de mera talrika pergamenthandskrifterna i "psalmboksformat" hör nunnornas bön- och sångböcker, av vilka många finns i Uppsala. Som antytts tidigare, är dock brukshandskrifterna på papper ofta innehållsligt utomordentligt värdefulla, även om de är svårbearbetade, medan de slaktade kvalitetshandskrifterna ofta, kanske i regel, innehållit välkända texter som finns belagda på många andra håll. Man kan f.ö. med hjälp av excerpter, hänvisningar och bevarade bokköpslistor göra sig en ganska god föreställning om vad som en gång funnits men sedermera försvunnit.

Klosterbiblioteket – klostrets "arsenal"

Huvuddelen av Vadstenasamlingen har tillhört brödernas bibliotek, som alltså varit omfattande och innehållit litteratur av mycket skiftande slag. Här finns bibeltexter och bibelkommentarer, kyrkorätt, praktiskt teologi, framför allt levnadsregler för klosterlivet (ett område där man tycks ha bedrivit en systematisk samlarverksamhet), bikthandledning, texter om avlat, såväl teoretiska avhandlingar som praktiska bestämmelser i form av privilegiesamlingar och liknande, predikohandböcker och -samlingar, litteratur för undervisningen i klosterskolan (grammatik, musik och några små naturvetenskapliga texter), elementär medicin o.s.v.

Brödernas bokbehov dikterades av deras uppgifter, som ju hade definierats av Birgitta själv i hennes ordensregel *Regula Salvatoris*.¹⁰ De skulle nämligen ägna sig åt bön och studier (*Reg. Salv.* 15), predika för systrarna, för varandra och för pilgrimerna (ibid.) samt tjänstgöra som biktfäder och andliga rådgivare åt systrarna (*Reg. Salv.* 16). Ytterligare en uppgift kom så småningom att få allt större betydelse, nämligen kampen för klostrets och ordens fortbestånd mot dess angripare och vedersakare. Detta var egentligen emot Birgittas intentioner, såsom de uttrycks i regeln. Hon hade tänkt sig att bröderna skulle leva i klausur och låta ordens gynnare och vänner sköta dylika timliga angelägenheter, men

⁹ Under katalogarbetets gång har bl.a. ett antal liturgiska handskrifter kunnat knytas säkrare till Vadstena därigenom att helgonserien i litanian och responsorieserien i *Officium defunctorum* visat sig vara typiska för Vadstena, se t.ex. C 465:150r–161v med vidare referenser.

¹⁰ *Sancta Birgitta, Opera minora I. Regula Salvatoris*. Ed. Sten Eklund. Samlingar utg. av Svenska Fornskriftsällskapet, Ser. 2. Lat. skrifter VIII:1 (Stockholm 1975), s. 121.

redan alltifrån klostrets tidigaste år ser vi Vadstenabröder fara kors och tvärs i Europa i ordens tjänst.

Redan under klostrets första årtionden skedde en betydande biblioteksutbyggnad; detta kan man utläsa av donationsnotiser. Bland de bröder som figurerar i sådana notiser kan nämnas den finländske Pragstudenten Thörnerus Andreae,¹¹ Enköpingsprästen Gudmarus Frederici,¹² som följde Birgitta till det Heliga Landet, Strängnäsikaniken Johannes Suenonis d.ä. (om honom mera nedan) och Petrus Johannis, skolmästare i Örebro.¹³ Dessa män hade studerat vid universitet utomlands, oftast i Prag, och de medförde sina egna böcker som de förvärvat eller skrivit av själva under studieresor. Sådana förvärv genom gåvor och testamenten blev väl många gånger ganska slumpmässiga men kompletterades genom mera systematiska bokinköp ute på kontinentens bokmarknader.¹⁴

Vadstena klostrets bokproduktion: avskrift och nyskapande

Vadstena klosterbiblioteks största och viktigaste förvärvskälla – åtminstone så som den kan spåras i det bevarade beståndet – var emellertid den egna bokproduktionen. Redan från den tidigaste perioden finner vi ett betydande inslag av böcker som enligt slutskrifter eller andra notiser avskrivits av Vadstenabrö-

¹¹ Uppgifter om bröder och systrar i Vadstena kan hämtas i Carl Silfverstolpe, *Klosterfolket i Vadstena*, 1–2, Skrifter och handlingar utg. genom Svenska autografsällskapet 4 (Stockholm 1898–99). Uppgifterna bör kontrolleras och kompletteras med hjälp av *Diarium Vadstenense. The Memorial Book of Vadstena Abbey*. Ed. Claes Gejrot, Studia Latina Stockholmiensia 33 (Stockholm 1988). Framför allt för tiden fram till 1460-talet har personalfrågorna studerats utförligt av Tore Nyberg i följande artiklar i *Personhistorisk tidskrift*: 'Vadstena klostrets pionjäret. En studie i Vadstenadiariets formelsystem', *PHT* 61 (1963), s. 1–40; '1462 års medlemsförteckning från Vadstena kloster. Nunnorna', *PHT* 61 (1963), s. 113–121; 'Medlemsintagningen i Vadstena klostrets nunnekonvent intill 1462', *PHT* 62 (1964), s. 157–163; 'Den tidigaste personalpolitiken i Vadstena prästkonvent', *PHT* 69 (1973), s. 10–23. Om klosterfolkets bokinhav, se litt. under n. 8 samt C-katalogens "Kreuzregister" under Provenienz II. Om Thörnerus Andreae se Birgit Klockars, 'Törner Andersson, en finländsk Vadstena-munk', *HTF* 44 (1959), s. 105–111. Han medförde handskrifterna C 199, C 272 och C 453.

¹² Medförde C 54, C 99, C 112, C 265, C 300, C 315, C 339, C 376, C 611.

¹³ Han har möjligen medfört C 288, C 552–553, C 566, C 609, C 624 och C 637. Särskilt i fråga om C 552–53 är detta dock osäkert; de kan lika gärna ha kommit till klostret med Johannes Suenonis. Dessa båda bröder har känt varandra redan under studietiden i Prag och samarbetat vid bokframställning, se Åke Malmström, 'Svenska skrivarmödor i 1370-talets Prag. Några anteckningar till ett par Vadstenahandskrifter', *NTBB* 61 (1974), s. 113–127.

¹⁴ Om svenska bokinköp på bokmarknaderna vid koncilsförsamlingarna se Paul Lehmann, 'Konstanz und Basel als Büchermärkte', (ingår i Paul Lehmann, *Erforschung des Mittelalters* 1 (Leipzig 1941), s. 253–280); Beata Losman, *Norden och reformkonsilierna 1408–1449*, Studia historica Gothoburgensia 11 (Göteborg 1970); C 6:106v finns en ofta ci-

der, antingen före deras inträde i klostret (jfr ovan) eller under deras tid där. Ännu flera kan på innehållsliga och paleografiska grunder identifieras som Vadstenaprodukter. Mot slutet av 1400-talet finner vi att systrarna i stigande grad deltar i bokframställningen – det är framför allt de som producerar kvalitetshandskrifter, medan brödernas arbeten oftast är enkla pappershandskrifter av konceptkaraktär, framställda för personligt bruk.

Här går idag en viktig forskningsfront. Det gäller att genom personhistoriska och paleografiska studier identifiera, förteckna och med goda illustrationer publicera så många Vadstenahänder som möjligt, för att vi därigenom skall kunna få ett bättre grepp om frågor som rör klostrets skrifthistoria; inte minst intressant är frågan om hur och när den s.k. *scriptura hybrida*, i svensk facklitteratur ofta kallad "gotisk halvkursiv",¹⁵ kom till klostret och hur den där kom att bli nunnornas egen skönskrift, karaktäristisk för de stora svenskspråkiga handskrifterna från årtiondena närmast omkring 1500.

En viktig grund på detta forskningsområde lades redan på tjugotalet av den finländske kyrkohistorikern Aarno Maliniemi, som för sina studier om S:t Henrik gick igenom ett stort antal Vadstenahandskrifter och därvid gjorde skarpsinniga iakttagelser om skrivarehänder och skrivskick.¹⁶ Under de senaste årtiondenas forsknings- och katalogiseringsarbeten har många fler händer identifierats och framför allt åtskilliga nya handskrifter kunnat knytas till tidigare kända personer. Bl. a. har Claes Gejrot i sin utgåva av *Diarium Vadstenense*¹⁷ lagt ner stor möda på att identifiera skrivarehänder, en insats som också lägger en god grund för bestämning av händer i andra Vadstenahandskrifter. Men vi befinner oss fortfarande långt ifrån ett läge, då vi kan ge en samlad bild av

terad lista över böcker köpta i Paris av broder Johannes Hildebrandi; *Diarium Vadstenense* nämner 2.2 1406 ett annat betydande bokförvärv från Paris; möjligen är köparen och donatorn *dominus Tyrnerus* identisk med Törner Andersson. Se också C-katalogens "Kreuzregister" under Provenienz I.

¹⁵ I C-katalogen använder vi den terminologi som rekommenderats av Comité international de paléographie latine (*Nomenclature des écritures livresques du IX au XVI siècle* [par] B. Bischoff, G.I. Liefinck [et] G. Battelli, 1954). Den skrift som där kallas *bastarda* har Liefinck senare i sitt förord till *Manuscripts dated conserved dans les Pays-Bas* 1 (Amsterdam 1964) döpt om till *hybrida*. I C-katalogen används i enlighet med tysk katalogpraxis i regel termen *bastarda*, som är något vidare än Liefincks term *hybrida*; Vadstenanunnornas skrift är dock en *hybrida* även enligt den strängare definitionen. För en översikt över paleografisk litteratur i Sverige se Jan-Olof Tjäder, 'Latin palaeography in Sweden after the second world war. With a short appendix on Latin diplomatics', *Un secolo di paleografia e diplomatica (1887-1986)*. A cura di Armando Petrucci e Alessandro Pratesi (Roma 1988), s. 281-306; till denna översikt bör läggas Maria Berggren, 'Ärkebiskop Birger Gregerssons nya "alfabet" och den tidiga vadstenakursiven', *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Årsbok 1989*, s. 41-56.

¹⁶ Maliniemi, *Studier och De sancto Henrico*.

¹⁷ *Diarium Vadstenense*, s. 18-75.

Vadstenaskriptoriets historia, en period från c:a 1385 till mitten av 1500-talet.

Vadstenafolkets bokproduktion är emellertid inte enbart av teknisk art. Man inte bara skriver av, man översätter också och man författar helt nya arbeten. Systrarna har normalt inte varit latinkunniga, även om läskunnighet var regel – det noteras särskilt om en nunna vid hennes bortgång,¹⁸ att hon var *illiterata et tamen devota* (icke läskunnig, men from i alla fall). Till nunnornas tjänst översatte Vadstenabröderna ett grundläggande bokförråd av böner, Birgittatexter, vissa Bibelböcker och lämplig "klosterläsning". Genom dessa översättningar gjorde de en viktig insats för skapandet av ett svenskt skriftspråk och en svensk teoretiskt begreppsapparat.¹⁹ De svenskspråkiga texterna (som f.ö. som regel finns i Kungl. biblioteket, inte i C-samlingen) är till största delen förtecknade och utgivna.²⁰ En av de främsta översättarna var finländaren och Nådendalsmunken Jöns Budde Räk, vilket torde ha bidragit till att inte minst finländska nordister ägnat sig åt detta forskningsområde.²¹ Översättningsarbetet och -tekniken har också under de senaste åren varit föremål för omfattande studier.²² Till innehåll har texterna däremot studerats förvånansvärt litet, och här finns ännu goda uppgifter för litteraturvetare, teologer och andra.

I brödernas brukshandskrifter finns allt från välkända beläggbara texter av ganska stort format till korta notiser om några rader. Sådana böcker avspeglar ofta sin ägares och samlares tankevärld på ett mycket konkret och spännande sätt, och det är också här man främst träffar på deras egna alster. Jag vill särskilt framhålla två områden, där bröderna helt enkelt varit tvungna att själva gripa till pennan: det birgittinska regelverket och predikoverksamheten.

Regelverket

Birgitta insåg själv att hennes regel inte var tillräckligt detaljerad och förordnade att den skulle kompletteras av en benediktin- eller cistercienserbroder, och det blev naturligtvis hennes vän och biktfaeder Petrus av Alvastra, som i första hand fick ta på sig uppgiften. Han författade sina tilläggsstadgar, de s.k. *Additiones Prioris Petri*, redan på 1380-talet, men de ändrades i flera omgångar och stad-

¹⁸ *Diarium Vadstenense* 26.3.1498.

¹⁹ För en kortfattad framställning med viktig litteratur se Anna Larsson, 'Vadstenaspråk', *KHLNM* 19 (Malmö 1975), sp. 419–22.

²⁰ Som regel i serien *Skrifter* utg. av Svenska Fornskriftsällskapet. Mindre nyfynd har sedan katalogarbetet inleddes behandlats bl.a. av Mats Wahlberg och Hans Ronge.

²¹ Se Christer Laurén, 'Predikanten som översättare', *Folkmålstudier* 21 (1973), s. 1–162 med bibliografi.

²² Lars Wollin, *Svensk latinöversättning. 1. Processen* (Lund 1981). 2. *Förlagan och produkten* (Lund 1983); Bridget Morris, *Book V of St Birgitta's Uppenbarelser*, Saml. utg. av svenska fornskriftsällskapet 80 (Lund 1991). Vid C-symposiet 1994 behandlade Börje Tjäder och Håkan Hallberg frågor i anslutning till översättningsproblematiken (se nedan n. 36 och 54).

fästes slutgiltigt först 1420.²³ Oklara punkter i regeln och tilläggsstadgarna och i de revelationer som utan att ingå i *Regula Salvatoris* ändå betraktades som bindande diskuterades ideligen, och man inhämtade expertutlåtanden även långväga ifrån. Diakonernas ställning vållade tidvis ganska kraftiga motsättningar. Dessa diskussioner har avsatt småtexter av typ *dubia* och *declarationes doctorum*, vilka fungerar som kommentarer till och ibland kompletteringar av regeln och som ger en fylligare bakgrund till problem som de kodifierade texterna anger färdiga lösningar på. Den som i nyare tid främst har studerat dessa texter är Tore Nyberg, som också har utgivit en mängd texter, däribland en tidig latinsk variant av Prior Petrus' *Additiones*.²⁴ Men åtskilligt återstår att göra på området. Man bör leta reda på varje text, och naturligtvis inte bara i C-samlingen,²⁵ som kan ha relevans i sammanhanget och ge ut alla tidigare utgivna förarbeten, kommentarer och tillägg till det birgittinska regelverket, kanske med sikte på en fullständig corpus-utgåva, inkluderande även de svenskspråkiga texter som redan föreligger i äldre utgåvor. En liten början har gjorts sedan katalogarbetet inleddes; Claes Gejrot har givit ut ett par smärre *dubia*,²⁶ och Christer Henriksén har ederat en text, kallad *De culpis*, som ingått i en version av tilläggsstadgarna men strukits i den approberade versionen av 1420.²⁷ Uppsala-doktoranden Henrik Vitalis har inlett arbetet med en kritisk latinsk utgåva av *Additiones Prioris Petri*, ett arbete som blir en av hörnstenarna i en corpus-utgåva av den typ jag skisserat ovan.²⁸

På gränsen mellan regelverket och den största huvudgruppen, predikningarna, befinner sig en genre bestående av förmaningstal till konventen, *exhortatio-*

²³ Om bakgrunden till tilläggsstadgarna se Torvald Höjer, *Studier i Vadstena klosterns och birgittinordens historia intill midten af 1400-talet* (Uppsala 1905), s. 71–78. En fornsvensk textversion utgavs av G. E. Klemming i *SFSS* 14:5 (1883–84), s. 17–53.

²⁴ Tore Nyberg, 'Prior Petrus' författarskap till Vadstena klosterns tilläggsstadgar', *NTBB* 53 (1966), s. 47–54; dens., 'Bemerkungen zum benediktinischen und zisterziensischen Einfluss auf die Satzungen des Birgittenordens', *Revue Bénédictine* 83 (1973), s. 351–382; dens., *Dokumente und Untersuchungen zur inneren Geschichte der drei Birgittenklöster Bayerns 1420–1570*, 1–2, Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte. Neue Folge 26 (München 1972–74), spec. 2, s. 42–110.

²⁵ En utomordentligt viktig text, birgittinernas *Liber usuum* eller sedvanebok, föreligger i handskrift i Kungl. bibl. A 11 (1400-tal) och A 931 (1600-tal); en utgåva av denna bok hör till de angelägnaste uppgifterna på området. Den har utnyttjats och några små utdrag rörande brödernas predikan har också publicerats av Roger Andersson (jfr nedan, n. 33).

²⁶ Claes Gejrot (ed.), 'Dubia Regulae Salvatoris. Två 1400-talstexter om maktfördelningen mellan abbedissa och generalkonfessor i ett birgittinkloster. Textkritisk utgåva', *I Heli-ga Birgittas trakter*, ed. Göran Dahlbäck (Uppsala 1990), s. 195–214.

²⁷ Christer Henriksén (ed.), *De culpis. Edited with an introduction*, Studia seminarii Latini Upsaliensis 1 (Uppsala 1990).

²⁸ Vitalis höll vid C-symposiet 1994 ett föredrag med titeln 'Addiciones Prioris Petri och deras plats i det birgittinska regelverket'.

nes och *collationes*. Det är typiskt för forskningsläget att en del svenskspråkiga texter av denna kategori finns utgivna, medan däremot det latinska materialet till största delen är outforskat.²⁹ En mycket stor samling förmaningstal till systarna ingår i en av de mäktiga predikovolymerna som generalkonfessorn Nicolaus Ragvaldi efterlämnat.³⁰ Dessa förmaningstal ger intressanta inblickar i hur man såg på efterlevnaden av regelverket, hur indoktrineringen gick till, om man så vill,³¹ och naturligtvis kan man därav utläsa vad som framför allt varit problematiskt – Nicolaus Ragvaldi återkommer t.ex. ideligen till vissa, icke namngivna systrars grälsjuka, och till fattigdomslöftets innebörd – man får inte befatta sig med världsliga ägodelar, ens om de har tillhört en själv innan man gick i kloster.³² Vid institutionen för klassiska språk i Uppsala har funnits planer på att utge åtminstone några av dessa *collationes ad sorores*; ett stort material har redan preliminärt transkriberats av Josef Redfors. Det kommer dock närmast att utnyttjas för det 1994 inledda predikoforskningsprojektet, varom mera nedan.

Vadstenapredikan

Den absolut största delen av Vadstenamaterialet består emellertid av predikningar, *sermones*, nästan uteslutande traderade på latin.³³ Förutom ett stort antal sådana som finns inströdda i de typiska brukshandskrifterna av blandat innehåll finns också en hel svit *sermones* på omkring 150 codices,³⁴ omfattande ungefär 75 000 sidor. I några fall rör det sig om identifierbara predikoserier, tillskrivna en känd författare och förtecknade i handbokslitteraturen, och i så fall har vi i katalogen behandlat dem som hela, sammanhängande verk. Men i de allra flesta fall har vi inte kunnat belägga dem på detta sätt. Vi har då valt att särilägga samlingarna i detalj och förteckna och indexera varje enskild predikan. På så sätt har det blivit möjligt för forskningen att snabbt orientera sig i det enorma mate-

²⁹ Se t.ex. C-katalogen art. C 50:94r–108r; svenskspråkiga stadgor och förmaningar är utgivna, medan latinska *exhortationes* av Magnus Unnonis och Johannes Borquardi är utgivna.

³⁰ C 304:187r–259v.

³¹ Hithörande frågor har nyligen behandlats i en doktorsavhandling från pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet: Ruth Rajamaa, *Systrarnas verksamhet, undervisning och uppfostran i Vadstena kloster 1384–1595* (Stockholm 1992). Rajamaas källförteckning s. 259–263 illustrerar tydligt att det fornsvenska materialet i allmänhet föreligger i utgivet skick, medan åtskilligt latinskt material, som torde vara av stor vikt för framställningen, inte är tillgängligt annat än i handskrift och därför endast i begränsad utsträckning kunnat utnyttjas. Detta gäller särskilt förmaningstal och predikningar, som hölls på svenska, även om de nedskrevs på latin.

³² C 304:208v.

³³ Det svenskspråkiga predikomaterialet (vadstenensiskt och annat), som till omfånget dock är betydligt mera begränsat än det latinska, har nyligen fått en utförlig behandling i Roger Anderssons doktorsavhandling *Postillor och predikan* (Stockholm 1993).

³⁴ C 258–C415, de flesta från Vadstena (katalogiserade i C-katalogen, band 3–5).

rialet och därur välja enskilda texter eller textgrupper för närmare studium.

Enligt Birgittas uttryckliga föreskrift skulle bröderna predika *in materna lingua*, alltså på folkspråket, och "för alla". Detta har i kapitelöverskriften till *Regula Salvatoris*, kap. 15 tolkats som "för alla klostermedlemmar", men Birgitta säger också att predikan skall ske *publice*, vilket inte kan tolkas på annat sätt än "för allmänheten".³⁵ Allmänheten bestod bl.a. av de stora pilgrimsskaror som samlades i Vadstena, framför allt vid de stora Birgittafesterna och vid "Petri fäng" (*ad vincula Petri*) i början av augusti. Många helgdagar predikades det flera gånger, både vid dubbla eller tredubbla mässor och vid vespren såväl kvällen före helgdagen som på själva helgdagskvällen; detta framgår av notiser t.ex. i överskrifter till enskilda predikningar. Denna intensiva verksamhet avsatte tusentals predikningar, av vilka stora mängder bevarats, eftersom man inte kostat på dem någon boklig flärd i form av stora pergamentfolianter utan nöjt sig med enkla renskrifter på papper; sådana kunde som nämnts tidigare inte återanvändas för bindningsändamål. Renskrifterna är praktiskt taget alltid på latin, och de koncept som bevarats är också på latin. Men framförandet skedde på svenska, och det har ibland avsatt intressanta notiser i marginalerna och mellan raderna i manuskripten. Man kan ibland följa hur den tvåspråkige brodern kämpat med att finna lämpliga svenska ord för abstrakta latinska begrepp och svåra teologiska termer – ett intressant och värdefullt material som nordister, främst Börje Tjäder, redan är i färd med att bearbeta.³⁶

Denna enorma textmassa har till för några år sedan varit nästintill utforskad. Den enda som egentligen gått djupare in i den före det nu pågående katalogiseringsarbetet är Aarno Maliniemi. I sitt arbete om S:t Henrik³⁷ utgav han en rad Henrikspredikningar, som han funnit i C-handskrifterna. I sin inledning presenterade han en utomordentligt värdefull grovförteckning även över andra helgonpredikningar i samlingen och beskrev dessutom mycket noggrant och utförligt de codices han utnyttjade. Som jag nämnt tidigare, publicerade han också separat sina värdefulla paleografiska och bibliotekshistoriska iakttagelser.³⁸ Först under de senaste åren, sedan katalogiseringsarbetet berett vägen, har Uppsalateologen Alf Härdelin och några av hans elever gripit sig verket an igen; de har bl.a. varit inne på predikningar vid kyrkoinvigningstiden (*in dedicatione ecclesiae*).³⁹ I det latinska seminariet i Uppsala har ett par unga forskarstudenter

³⁵ Om brödernas roll i birgittinklostren se Tore Nyberg, 'De birgittinska ordensmännens uppgift', *Kyrkohistorisk årskrift* 68 (1968), s. 22–37. Predikoverksamheten i Vadstena kloster diskuteras utförligt, bl.a. utifrån utdrag ur *Liber usuum*, av Andersson, s. 193–206.

³⁶ Vid C-symposiet 1994 talade Tjäder om sitt pågående arbete under rubriken 'Fornsvenska i marginalen'.

³⁷ Maliniemi, *De sancto Henrico*.

³⁸ Maliniemi, *Studier*.

³⁹ Alf Härdelin, 'Det fyrfaldiga templet. Om medeltidens syn på kyrkan och kyrkobyggnaden', *Signum* 12 (1986), s. 113–116; Stephan Borgehammar, 'De dedicatione

fått i uppgift att utge varsin predikan för Birgittas kanonisationsdag; editionerna har sedan publicerats i institutionens uppsatsserie.⁴⁰ Jag har själv studerat Birgittapredikningarna (ca 125 sådana finns bevarade) för att se vad Vadstenapredikanterna sade om sin *mater et patrona*.⁴¹ Ytterligare pilotundersökningar har gjorts även av utländska forskare, främst den engelske predikoforskaren David d'Avray.⁴²

Ett första problem är att i den enorma massan av Vadstenapredikningar avskilja vad som är importgods och vad som är inhemskt. I katalogen har vi försökt att med hjälp av gängse repertorier och andra hjälpmedel identifiera så mycket som möjligt. Hela slutna samlingar vållar som regel inga problem. Svårare är det att identifiera enstaka predikningar, men även här är det numera möjligt att komma ganska långt.⁴³ När man misslyckas med att identifiera en text, måste man pröva antagandet att predikan i fråga verkligen är en inhemsk produkt.

Vissa argument kan synas styrka ett sådant antagande: 1) Samlingen eller den enskilda predikan attribueras uttryckligen till någon Vadstenabroder. 2) Predikan avser ett svenskt helgon. 3) Den innehåller Birgittacitat. 4) Den innehåller svenska ord (i löpande text).

Inget av dessa argument är emellertid något säkert bevis. Attributionen till en Vadstenabroder behöver inte betyda mera än att brodern i fråga har ägt samlingen eller vid något tillfälle hållit den enskilda predikan – författat den behöver han inte alls ha gjort. Predikningar till svenska helgon kan inte sällan belägg-

ecclesiae. Formell analys av några vadstenapredikningar avsedda för kyrkoinvigingsfesten', *I Heliga Birgittas trakter*, ed. Göran Dahlbäck (Uppsala 1990), s. 151–167; Ingvar Fogelqvist, 'Kyrkan och kyrkobyggnaden enligt medeltida uppfattning. En analys av några vadstena-predikningar,' *ibid.*, s. 169–177; Alf Härdelin, 'Den "materiella" och den "andliga" kyrkan. Om kyrkobyggnadens funktioner enligt några svenska kyrkmässopredikningar,' *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*, Studier till det medeltida Sverige 5 (Stockholm 1991), s. 157–188. Om predikomaterialets värde som källa för forskning på olika områden se Härdelin i Hedlund & Härdelin 1990, s. 93–105.

⁴⁰ Anna Fredriksson (ed.), *Corona aurea super caput eius. A Vadstena Sermon*, Studia seminarii Latini Upsaliensis 3 (Uppsala 1990); Henrik Vitalis (ed.), *In canonizatione beate Birgittae. A Vadstena Sermon*, Studia seminarii Latini Upsaliensis 4 (Uppsala 1991).

⁴¹ Monica Hedlund, 'Vadstenapredikanter om Birgitta', *Heliga Birgitta – budskapet och förebilden*, red. Alf Härdelin & Mereth Lindgren, KVHAA konferenser 28 (Stockholm 1993), s. 311–327.

⁴² d'Avray deltog i C-symposiet 1994 med ett föredrag betitlat 'Marriage sermons in the C collection'. Han framhöll därvid starkt Vadstenamaterialets värde även för den internationella predikoforskningen.

⁴³ Under den tid katalogiseringsarbetet pågätt, har J. B. Schneyer, *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters 1150–1350*, 1–11 (Münster 1969–90) kompletterats med ett fullständigt register, vilket gjort det möjligt att identifiera även enstaka predikningar, vilket tidigare som regel inte var möjligt.

gas med ett helt annat "kontinentalt" helgon som föremål,⁴⁴ Birgittacitat fogas gärna in i en gammal text, och detsamma gäller svenska ord och uttryck. Predikningar är nämligen en bruksvara, och predikanterna handskas ofta utomordentligt fritt med sitt råmaterial. Vi finner t.ex. ofta predikningar som har exakt samma inledning som någon identifierbar predikan av en känd författare. Kontrollerar man då även *explicit*, alltså slutfrasen, överensstämmer den kanske inte alls. När man undersöker sådana predikningar i sin helhet, finner man att alla varianter förekommer, från exakta avskrifter, som bara har fått nya slutformler, via lätta bearbetningar till helt nya predikningar, som bara har inledningsfraserna gemensamma med sin modell. Det är egentligen ingenting märkligt med detta – generationer präster har förfarit på samma sätt. Men det komplicerar läget för forskningen, som gärna vill ringa in vad Vadstenabröderna kunnat producera av egen kraft.

Även här går idag en forskningsfront. Sven Olof Andersson, forskarstuderande i kyrkohistoria, har nyligen gått igenom hela predikomaterialet enligt katalogindex och skilt ut vad som är identifierat med rimlig säkerhet.⁴⁵ Detta "ickeanonyma" material (som är i minoritet i samlingen) har han sedan skiktat geografiskt, tidsmässigt, efter ordenstillhörighet o.s.v. för att kunna se varifrån Vadstenabröderna hämtade sina mönster. Det framgår klart att man har bemödat sig om att skaffa sig en bred grund av etablerat predikogods att bygga på. Tolv- och trettonhundralets stora predikanter är väl representerade med ett markant centraleuropeiskt inslag (ett resultat av att så många bröder studerat i Prag) och också ett rätt starkt dominikanskt inslag. På denna grund bygger bröderna vidare genom bearbetning av och kompilering ur etablerade samlingar, man lägger till Birgittacitat och *exempla* (lustiga och sedelärande historier) hämtade ur svensk miljö o.s.v. Men man skapar också helt nya predikningar. Här befinner vi oss återigen i forskningsfronten: Vad är nytt? Vem ger impulserna och vem skriver bara av?

Några olika sätt att angripa materialet har redan börjat prövas. Jag har redan nämnt en möjlig väg, den *festdagsrelaterade* (kyrkmässpredikningar, Birgittapredikningar o.s.v.). En annan metod, som inte bara kan tillämpas på predikningar utan egentligen på allt Vadstenamaterial, är den *personrelaterade* undersökningen av handskrifter eller grupper av handskrifter. En pionjärsats på detta område gjorde Birgit Klockars,⁴⁶ som med hjälp av tre volymer i Vadstenabiblioteket kunde skapa en betydligt fylligare bild av den finländske Vadstenabrodern Törner Andersson än vad de strödda notiserna i Vadstenadiariet, Prags universitetsmatrikel o.s.v. kunde ge. Jag nämnde tidigare också Johannes Sueonnis d.ä., som hade fört handskrifter med sig till klostret bl.a. från Prag. Sam-

⁴⁴ I 'Vadstenapredikanter om Birgitta', s. 318 kunde jag visa hur en "modellpredikan" för S:ta Elisabeth av Thüringen adapterats för S:ta Birgitta.

⁴⁵ Sven Olof Andersson, *Preachers in the Vadstena Collection, Studia seminarii Latini Upsaliensis* 5 (Uppsala 1992).

⁴⁶ Klockars, 'Törner Andersson'.

me man har också låtit skriva flera handskrifter, och han har själv skrivit några predikosamlingar. Han fick efter sina bara tre år i klostret (han dog i Toruń 1390 på resa i ordens ärenden) ett eftermäle som lysande predikant. Att med hjälp av paleografiska och bokhistoriska iakttagelser fastställa vad en sådan person haft tillgång till för böcker, rekonstruera hans utbildningsgrad och referensram och sedan undersöka hur han omsätter det han läst till förkunnselse för sina bröder och för folket utanför klausuren är mycket givande. Jag var redan för flera år sedan inne på en sådan studie av just denne broder;⁴⁷ för något år sedan tog Alf Härdelin upp idén. Resultatet blev ännu värdefullare än jag hade väntat mig, därför att det mycket tydligt belyser en viktig spridningsväg för teologiskt tankegods från Sydeuropa till Norden via Prag.⁴⁸ En tredje linje, som också har prövats, är att systematiskt välja predikningar som finns i många avskrifter och edera dem enligt klassisk stemmateknisk metod, för att på den vägen om möjligt få fram vem som är den ursprunglige författaren av de ofta flera olika bröder som tillskrivs en viss predikan (och som säkerligen också har hållit den).⁴⁹ Detta arbete har visat sig svårt, eftersom texterna ligger så nära varandra i tiden att varianterna är små och sällan klart felaktiga, men vissa resultat kan man skönja. Faktum är att Vadstenas frejdade predikanter skrivit av varandra i en utsträckning som vi inte hade anat från början.

De olika forskningslinjer, framför allt på predikans område, som här har presenterats, har befunnits så lovande, att Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet våren 1994 beslutat ge anslag till en grupp yngre forskare under ledning av Stephan Borgehammar för ett mycket omfattande forskningsprojekt, kallat "Vadstenabroderernas predikan: Offentligt tal, europeisk kulturförmedling, folkfostran".

Nådendal

Det är ju tämligen självklart att predikomaterialet från Vadstena är av stort värde även för vår kännedom om den andliga miljön i Nådendal. I sitt korta men viktiga bidrag om Nådendal i *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid*⁵⁰ skrev Aarno Maliniemi:

Genom själavård och predikningar för allmogen på landets båda språk, säkerligen även genom skriftlig verksamhet samt genom nunnornas sysselsättningar har Nådendals kloster förvisso haft en vida större betydelse för Finland än man ur de tämligen fåtaliga urkunderna förmår utläsa.

⁴⁷ Monica Hedlund, 'Vadstena kloster som litterär och vetenskaplig miljö', *Tal över blandade ämnen. Collegium curiosorum novum. Årsbok 1984-86* (Uppsala 1988), s. 159-174, spec. 166-170.

⁴⁸ Alf Härdelin, 'Johannes Suenonis senior - lärdomsförmedlande kanik och klosterbroder', *Öppna gränser. Ekumeniskt och europeiskt i Strängnäs stift genom tiderna* (Stockholm 1992), s. 47-63.

⁴⁹ Fredriksson 1990 och Vitalis 1991.

De nådendalska pionjärerna presenteras utförligt av Birgit Klockars i hennes bok *I Nådens dal* (Stockholm 1979). Men även Klockars säger (s. 9) att det man får fram genom dokument oftast säger mer om personernas jordiska ägodelar än om människorna själva. Om den förkunnelse de första pionjärerna stod för, vad de faktiskt sade till sina åhörare och hur de själva tänkte, har vi vetat ganska litet. Här utgör de bevarade predikosamlingarna en fantastiskt rik källa. Självfallet kan man säga att hela det väldiga predikomaterialet från Vadstena är relevant även för Nådendal; det rör sig om samma andliga miljö, bröder och systrar har hela tiden färdats fram och tillbaka och kontakterna har varit både goda och täta. Men alldeles särskilt intressant är det att vi faktiskt numera kan komma åt predikomaterial från åtminstone två av pionjärbröderna, nämligen Johannes Bernardi⁵¹ och Clemens Emikini;⁵² det rör sig visserligen inte om predikningar hållna i Nådendal eller Åbo (man vet att Johannes Bernardi flera gånger inbjöds att predika i Åbo Domkyrka⁵³) utan i Vadstena, men det är dock samma predikanter. Handskriften C 312 innehåller en samling predikningar, sammanställd omkring mitten på 1400-talet. Av uppgifter i rubrikerna framgår ofta ur vilket samlingsvolym i klosterbiblioteket respektive predikan hämtats. Den anonyme

⁵⁰ I artikeln 'Birgittinorden' i *KHLNM* 1 (Malmö 1956), sp. 570–71. För en framställning av Nådendals sociala roll (med bibliografi) se Aarre Läntinen, 'Nådendals placering i den sociala miljön i Åbo stift', *Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden*. Red. af Tore Nyberg (Odense 1991), s. 281–290.

⁵¹ Johannes Bernardi, bördig från Kalmar, vigdes till prästbroder 1420. Han utsändes 27 maj 1440 till Finland för att undervisa klosterfolket i Nådendal och blev dess "fader och förman". Men han trivdes nog inte vidare bra där, eftersom han for hem utan att ha fått order därom sommaren 1443. Då fanns det ingen ledig plats i konventet utan han fick leva som *hospes et peregrinus*. I maj 1444 reste han tillbaka till Nådendal igen och återtog tydligen posten som fader och förman där. Kort före sin död frånträdde han denna tjänst och ersattes av Johannes Kyle. Han avled 20 september 1445, troligen vid ganska hög ålder, att döma av att han just meddelats tillstånd att återvända till Vadstena på grund av att han var så gammal och sjuk. I diariet omtalas Johannes Bernardi som skicklig lärare, predikant och *dictator*, vilket bör betyda att han skrev bra latin och kunde sätta upp skrivelser (Silfverstolpe, s. 129; Klockars, *I nådens dal*, passim; *Diarium Vadstenense*, notis 309, 370, 372, 501, 544, 557).

⁵² Så Claes Gejrot i *Diarium Vadstenense*, notis 702; i tidigare forskning kallas han Civikin. Prästbrodern Clemens hade varit präbendat i Västerås, då han invigdes 1425. Han utsändes 1440 tillsammans med Johannes Bernardi till Finland, återkallades och kom hem 1 november 1443 och intog då en plats som diakon. I maj 1444 återvände han på egen begäran till Finland tillsammans med Johannes Bernardi och ett par nya nunnor. Han tjänstgjorde i Nådendal till sommaren 1447, blev sedan kvar några år i Vadstena och tjänstgjorde därefter under en treårsperiod i Munkaliv (1450–53). Han dog i Vadstena 1459. Han var enligt diariet en god sångare och talare, from och behaglig att umgås med (Silfverstolpe, s. 131; Klockars, *I nådens dal*, passim; *Diarium Vadstenense*, notis 360, 425, 501, 544, 574, 608, 702).

⁵³Klockars, *I nådens dal*, s. 24.

kompilatorn citerar t.ex. Johannes Borquardi, Acho Johannis och, i två fall, Johannes Bernardi. Förvisso är det mycket svårt att säkert säga att Johannes Bernardi författat de båda predikningarna, men vi kan utgå från att han hållit dem, och att i varje fall bröderna i Vadstena betraktat dem som hans efterlämnade gods. Ännu intressantare är en annan handskrift, C 392. Den innehåller en hel del predikningar, pryddligt renskrivna av Johannes Borquardi, en av de mera kända Vadstenapredikanterna. En annan del av den digra volymen är utomordentligt slarvigt och svårläst skriven, med massor av strykningar, överskrivningar och randtillägg. Det ser i förstone ut att röra sig om utkast, men visade sig vid närmare studium vara något helt annat. Redan av C-katalogens korta text (vol. 4, s. 608f.) framgår att det troligen rör sig om anteckningar, förda vid åhörandet av predikningar i Vadstena. Predikningarna har som vanligt hållits *in materna lingua*, d.v.s. i detta fall på svenska, och skribenten har simultanöversatt till latin, varvid han inte alltid har hunnit med utan varit tvungen att fylla ut med svenska. Resultatet blir en ganska lustig blandprosa. Dessutom har nedtecknaren i många fall kort angivit (ibland endast med initialer) vem som hållit respektive predikan.⁵⁴ Här finner vi såväl Johannes Bernardi som Clemens Emikini representerade, Johannes med sju predikningar,⁵⁵ Clemens med fem. Det är alltså fullt möjligt att genom en edition (eller åtminstone transkription) av dessa texter göra sig en ungefärlig bild av hur det kan ha predikats under de första åren i Nådendal.

En Nådendalsbroders pingstpredikan

I det följande vill jag kort presentera den ena av de båda predikningarna i C 312, en pingstpredikan, vilken som sig bör behandlar den helige Ande. Som vanligt börjar predikanten med att citera dagens tema:⁵⁶

Alla fylldes av helig ande och började tala andra tungomål" (Apg. 2:4). Idag är det den femtionde dagen efter påsk, dvs efter uppståndelsens söndag, och därför kallas denna fest pingst, vilket betyder femtiodagarsfesten. Ty pingst kommer av pentha som är fem på grekiska och coste som är tio, dvs 5 x 10 (vår broders grekiska lämnar som synes en del övrigt att önska).

Denna fest firades redan i det gamla förbundet men av en annan anledning än idag i det nya förbundet, liksom även påsken. Ty judarna firade påsk därför att de då befriades och fördes ut

⁵⁴ Vid C-symposiet 1994 behandlade Håkan Hallberg i ett föredrag med titeln 'Reportaciones Vastenenses – något om predikoverksamheten i Vadstena kring 1430' denna handskrift närmare och visade på dess stora värde som källa till kunskap om predikopraxis i Vadstena.

⁵⁵ Katalogen anger 8 predikningar, men i det sista fallet bör namnförkortningen snarare läsas *benech(ini)*.

⁵⁶ C 312:104r–107v. I det följande är direkta citat, som översatts från latinet, kursiverade, medan sammanfattningar av resonemanget ges med rak stil.

ur den egyptiska träldomen, medan vi firar påsk därför att vi då återköptes av Kristus ur djävulens tyranni. Och judarna firade pingst, därför att de då mottog lagen, medan vi därför att vi då mottog den helige Ande...

Predikanten talar vidare om hur pingsten motsvaras av jubelåret, det femtionde året, då landsflyktingar får återvända, slavar blir fria osv. På samma sätt blir vi i andens jubelår fria och återlösta från synden. Det gamla förbundets folk offrade brödkakor av den nya skörden, på samma sätt bör vi andligen offra nytt bröd genom att prisa Herren; judarna brukade blåsa i tuba vid sin jubelfest, och det var vid tubornas ljud som Jerichos murar rasade samman; på samma sätt bör vi låta predikan ljuda vid våra fester, ty predikan är det som kan få våra murar att rasa, så att de förhärdade öppnas och blir åtkomliga för ånger, *compunctio*.

Den helige Ande, säger Johannes, möter oss på tre olika platser, nämligen *i bönen, i predikan och i de heligas församling*. Denna indelning ger Johannes' predikan dess struktur. I det s.k. exordiet eller inledningen avhandlar han det första ledet, medan de två andra leden bildar två avdelningar eller *principalia* i predikans huvuddel. För att åskådliggöra hur bönen attraherar den helige Ande, tillgriper Johannes en bild från naturen: det är de fågelungar som snabbast och ivrigast sträcker halsarna mot fågelmannan och som gapar störst som får mest med av maten. Vidare brukar predikanter inleda med en bön om den helige Andes hjälp och medverkan, ty de måste uppfyllas av den helige Ande för att kunna tala, på samma sätt som en orgel måste fyllas med luft för att ljuda. Efter en del exempel på bönenas makt avslutas så exordiet på det i Vadstena brukliga sättet med att predikanten samlar tankarna till en Mariabön:

Och för att vi desto raskare skall kunna vinna den helige Andes nåd till att frambära Guds ord och på ett fruktbart sätt höra det, så låt oss gå till Jungfru Maria och hälsa henne. Ty hon är ett käril fyllt av den helige Andes nåd, som ständigt flödar över ... Här följer sedan ett längre citat ur den heliga Birgittas Uppenbarelser (8,47), varefter predikanten avslutar: ...därför hälsar vi henne med ängelns hälsning, sägande Ave Maria.

Den första avdelningen av huvudtexten behandlar så *locus predicacionis* (platsen för predikan). Den helige Ande dras dit av den gudliga vältaligheten, *eloquia casta* (jfr Ps 11,7). En rad exempel på heliga män som predikat dras fram, och därefter redogörs utförligt för pingstundret och tungomålstalandet. Tidigare, säger Johannes, var det bara hebreiska som dög för förkunnelse, men tack vare pingstundret kan predikan nu ske på alla folks egna språk. Men man kan ju ställa frågan om inte lärjungarna undfått den helige Ande redan tidigare? *Dicendum quod sic* säger Johannes på korrekt skolastiskt maner, d.v.s. frågan måste besvaras med ja, men de hade aldrig tidigare undfått den i så slösande mått. Före Kristi lidande undfick de nämligen den helige Ande i *tillräckligt* mått, mellan uppståndelse och himmelsfärd i *fullt* mått, men idag, och det är själva pingstundret, i *överflödande* mått. Det är därigenom de får den totala insikten om vad de skall förkunna och moder att göra det. De flödar över som käril fyllda av must eller öl, säger Johannes, i nära anslutning till bibeltexten (Apg. 2:13).

Den sista huvudavdelningen, som är tydligast strukturerad, tar sikte på det tredje ledet i dispositionen, alltså *locus sancte congregacionis*. Varhelst två eller tre är församlade i mitt namn, där är jag mitt ibland dem, säger Jesus. Lärjungarna karakteriseras som *bedjande, predikande och församlade i Herrens namn*. De är förberedda att ta emot den helige Ande, därför att de är beredda på sju sätt: de är *stilla i anden, enade i kärlek, avskilda* (med avseende på platsen), *enträgna i bön, rustade med ödmjukhet, förenade i frid, uppböjda i kontemplation*. Liksom elden, som verkar på sju olika sätt, bringar den helige Ande sju gåvor: *den renar, den uppmjukar det som är för hårt, den samlar och enar, den härdar och stabiliserar det som är för vekt, den strävar alltid uppåt, den upplyser, den brinner ständigt*.

Och här slutar predikanten: *Dessa andens gåvor måtte den helige Ande beskära oss för att vi genom dem må kunna stiga upp till den eviga saligheten. Amen.*

Jag är helt övertygad om att vi kommer att kunna få en betydligt klarare och fylligare bild av den spiritualitet och också den folkliga förkunnelse som präglade den birgittinska världen, alltså även Nådendal, genom att närmare studera predikomaterialet från Vadstena klostets bibliotek. Detta arbete inleds nu genom det nya forskningsprojektet på bred front. I inledningsskedet krävs en betydande arbetsinsats för att edera eller åtminstone transkribera rätt stora textmassor, så att man får ett representativt urval att bygga vidare resonemang på. Dessa transkriptioner kommer att läggas på data, inte minst för att man skall kunna göra sökningar i hela textmassan. Materialet kommer sedan att studeras utifrån frågeställningar som varför, när, av vem och för vem man predikade, hur det retoriska hantverket såg ut och hur predikan fungerade i folkundervisningen. När resultaten publiceras, kommer vi att få en mycket klarare bild av hur våra förfäder, formellt kristna sedan några generationer, verkligen fostrades in i ett kristet och alleuropeiskt sammanhang av vetande, värderingar, kulturmönster, ja faktiskt också av fördomar – inte minst de insprängda anekdoterna, *exempla*, erbjuder ett underbart material för ett sådant studium. Man kan ju inte använda ett *exemplum* som så att säga inte "tar"; en rolig historia eller en drastisk bild som inte förstås eller uppskattas av auditoriet har inget värde alls och används knappast av en predikant. Predikan som sådan, förstärkt av dessa små sedelärande historier, ger alltså en god bild av vad predikanten ville säga men också av vad predikanten räknade med att hans åhörare förstod och sympatiserade med eller i varje fall reagerade rätt på, d.v.s. av åhörarens mentalitet. Här utgör Vadstenapredikningarna en hittills mycket litet utnyttjad källa om 75 000 sidor text – ett nästan ofattbart faktum.

Stadsböckerna

Källor till Hansahistoria i stadsarkivet i Greifswald

HORST WERNICKE

Vorther wille wy, dat dyt bük, dar desse unse statuta inne screven stan, mit unser selighen vorvaren an enem büke schole wesen, unde stedeliken ligghen mit al unsen anderen stadboeken: also deme groten boeken, deme denkelboeken, dem Lubeschen boeken, unde deme büken, dar unse privilegia inne stän copieret ... So schal de stadtscriver lanksummen lesen dat gantze schotbük.¹

Denna anmärkning finns i början av Heinrich Rubenows stadsförfattning för Greifswald från 1451; det är fråga om samma man som Greifswalds universitet har tacka för sin tillkomst. Liksom han då byggde vidare på det som redan fanns, skall jag här försöka att kort karakterisera de källor som ger oss upplysningar om Greifswalds historia under senmedeltiden.

Greifswalds tillkomst bör i flera avseenden ses i samband med den högmedeltida tyska östexpansionen och -koloniseringen.² Efter att furstarna i Pommern och på Rügen etablerat kontakter med hertigen av Sachsen, ärkebiskopen i Magdeburg och det danska kungariket och efter att kristendomen definitivt slagit rot, uppstod stödjepunkter för kolonisation. Landsherrarna utfärdade frikostigt privilegier för de kloster som uppstod under 1100-talets andra hälft. Grundandet av cistercienserklostret Hilda 1199 i floden Hildas (Ryck) mynningsområde kan visserligen tillskrivas det tillfälliga förhållandet, att klostret Dargun tidigare hade blivit förstört genom krig och att de överlevande munkarna följde en inbjudan av fursten på Rügen och med understöd av hertigen av Pommern överflyttade till området. Det var som skapat för cistercienserna: en avsides floddal med sumpmarker och däromkring mycket skog på relativt fruktbar medelstyv jord. Floden själv bildade en naturlig gräns mellan furstendömena Rügen och Pommern; klosterområdet utgjorde ett slags buffertområde mellan dem. Efter en påvlig stadfästelse under de två första decennierna av 1200-talet var klostrets kolonisationspolitik framgångsrik och åtföljdes av privilegier som gav klostret tillstånd att placera ut sachsiska, danska och t.o.m. vendiska kolonister. Det danska moderklostret i Esrom hade väl under den tid danskarna dominerade

¹ *Liber de concordii officiorum et diversorum memorialum nostre civitatis*, bl. 54, Archiv der Hansestadt Greifswald (AHG), Rep. 3 nr. 6.

² Senast H. Wernicke, 'Greifswald', *Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos* 1 (Hamburg 1989), s. 261–263.

de i Östersjöområdet under Valdemar II utövat ett starkare inflytande, i synnerhet då klostrets egen kyrkopolitiska tillhörighet närmast var oavgjord, det hörde varken till stiftet Cammin eller till stiftet Schwerin. Via Esrom spelade biskopen av Roskilde allt fortfarande en roll. Munkarna i Hilda lockades säkert också till flodens då mindre tilltalande mynningsområde av möjligheterna att utnyttja saltkällorna norr om flodens mellersta lopp.

En av de första bosättningarna uppstod just vid saltkällorna, men förlades därefter snart på den andra, sydliga flodstranden, på en några meter hög moränkulle. Bosättningen växte snabbt till en marknadsplats fram till slutet av 1200-talet. Byar uppstod i omgivningen och framför allt visade sig orten Greifswalds gränsläge vara fördelaktigt. Dessutom utgjorde orten en utmärkt utvidgning av de stadsnätverk som började utbilda sig på den sydliga Östersjökusten. Det marknadsprivilegium klostret fick 1241 var en milstolpe i denna utveckling. Den första gången som "oppidum" omnämnda orten "Griepeswolde" visade sig ha en framtidspotential som de pommerska hertigarna inte ville låta klostret behålla. Motsättningen mellan furstarna på Rügen och Lübeck, som resulterade i ett lybskt överfall på Stralsund, gav hertig Varstislav III av Pommern-Demmin ett tillfälle att öka trycket på abboten av Hilda/Eldena. I november 1248 stadfäste han alla klostrets besittningar, privilegier och immuniteter, bara för att i juni följande år i en förlikning med klostret ta staden i sin besittning som län av klostret mot 30 mantal (Hufen) ersättningsjord, patronatsrätten över alla församlingskyrkor och ett löfte om skydd. Biskop Wilhelm av Cammin kom hertigen till hjälp: abboten fick behålla patronats- och ärkediakonatsrättigheterna. Efter ännu ett löfte från hertigen att överlåta 30 mantal till klostret, förlänade han den 14 maj 1250 marknadsplatsen Greifswald lybsk stadsrätt. Som säkerhet mot hertigens maktlystnad lät klostret genom påven Innocentius IV bekräfta alla sina gods och privilegier i oktober 1250.³ Denna händelse kan, liksom senare händelser, beläggas med originalurkunder i Greifswalds stadsarkiv. Greifswalds fortsatta utveckling som stad står i ett nära samband med den hanseatiska handeln och samarbetet mellan de vendiska städerna – Lübeck, Hamburg, Rostock, Wismar, Greifswald, Lüneburg – och de fyra pommerska – Stralsund, Greifswald, Demmin, Anklam.

Greifswalds handel

År 1262 tilldelade kung Håkon av Norge Greifswald handelsfrihet och kungligt beskydd i sitt rike. Beviljandet av nederlagsrätt mellan Peene och Ryck 1270 skedde mot Greifswaldköpmännens önskan; 1264 hade staden tillerkänts tullfrihet och mynthöghet. I en tullängd från maj 1275 nämns alla de områden som låg vid Östersjön: Dacia, Norwegia, Suecia aut Fimbria (det enda hittills

³ *Pommersches Urkundenbuch (PUB)* 2. bearb. Aufl., von Klaus Conrad (Köln-Wien 1970), nr 392, 478, 492, 495, 499, 514, 523.

påvisade omnämmandet av Finland i Greifswalds medeltid), Vermer, Holtzati, Gotland, Riga, Kalmar, Elvinge.⁴

Förvärvet av en "Vitte" i Falsterbo/Skanör med rätt att tillsätta en egen fogde innebar en tillväxt i ekonomisk styrka. De första beläggen för handel på Flandern finns också från sent 1200-tal, medan de första omnämningarna av direkt handel på England och Ryssland kan återfinnas först från tidigt 1300-tal. En släkt Plescow, liksom även Greifswalds ställningstagande i Novgorod-konflikten under 1200-talets sista decennium låter dock ana att det finns gråzoner i fråga om bevarandet av uppgifter om ett rätt tidigt engagemang från stadens sida i hanseatiska angelägenheter.⁵

En intensiv handel bedrevs på Norge, Sverige och Danmark, vilket framgår av privilegiestadfästelser av norska, danska och svenska kungar, liksom även uppkomsten av egna handelsmannasällskap. För Greifswald kan man påvisa spår av Jungfru Marias Bornholmfararbroderskap från 1330 och motsvarande för Köpenhamnsfarare, senare för Skånefarare, nämnt första gången 1356, och för Bergenfarare 1435.⁶ Det förefaller som om handeln på Bornholm skulle ha varit Greifswald-köpmännens domän, medan man i handeln på Skåne, Själland och Bergen bara kan urskilja deras aktiviteter i samband med den som utövades av köpmän från andra vendiska, preussiska och nederländska hansastäder.

Inte bara rättskontinuiteten band Greifswald till Lübeck, utan de båda städerna stod i nära kontakt genom en mängd trådar. Investeringskapital dyker upp i striden om staden Lübecks och de lybska köpmännens ägande vid tullen i Greifswald. Den förnämsta utgångspunkten är den lybske borgaren Siegfried de Brüggens andelar av avkastningen från tullen i Greifswald sedan 1263, som han ytterligare kunde utvidga 1273. Nyttjanderätten tillhörde helgeandshospitalet i Lübeck.⁷

Greifswalds upptagande av lån på kapitalmarknaden i Lübeck kan oftare konstateras under det begynnande 1300-talet. Framför allt var det väl släktskapsrelationer som ledde fram till de nära kontakterna. Släkten von Lübeck förekommer ofta i Greifswald på 1200-talet och även i stadens högsta ämbeten. Andra släkter i Greifswald, såsom Plescow, Westfalen, Dortmund m.fl. hade nära släktingar i Lübeck, vilket framgår av testamenten och andra anteckningar i stadsböckerna.⁸ Det faktum att de vendiska kommunerna Lübeck, Rostock

⁴ *Hansisches Urkundenbuch (HUB)*, hrsg. v. Verein für Hansische Geschichte (Halle 1878-), Bd I, nr 579. PUB II, nr 921, 757, 1012 samt även *HUB* I, s. 261.

⁵ PUB II nr 1170 (14.7.1280 vid Vordingborg genom kung Erik Klipping), *HUB* I, nr 1175, II, passim. En hänvisning hos Jürgen Wiegandt, *Die Plescows, Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte*, Bd XXVIII (Köln 1988), s. 217. *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256-1430 (HR)* (Leipzig 1870) Bd I, nr 1185, även 868.

⁶ *HUB* II, nr 493. *Hansische Geschichtsblätter* 1891, s. 138, 1895, s. 202. *Nachricht von der Schonenfahrer-Compagnie*, hrsg. v. C.H. Pogger 1783.

⁷ PUB II, nr 731, 970f.

⁸ Walter och Johann von Lübeck går 1320 som rådmän i Greifswald i borgen i en kredit-

och Wismar åtog sig att fälla skiljedom i en strid mellan Greifswald och Stralsund 1281, är uttryck för det viktiga fältet för interkommunal aktivitet. På det politiska planet var Greifswald antagligen sedan 1283 företrätt i nära förbund med hansastäderna. År 1293 slöts det första formella fördraget om ömsesidigt bistånd. En innovation för utvecklingen av förbindelserna mellan städerna var en överenskommelse 1321 mellan de pommerska städerna om en gemensam tunnbindargesällordning, som i form av en allmän gesällstatut på nytt intogs 1354 i hansarecesserna. Till oss har den bevarats i andra delen av den första stadsboken (Rep. 3 nr 14) i stadsarkivet i Greifswald, där vi påträffar författningar från 1300-talet.⁹

Förvaltning och arkivförhållanden

Härmed har vi redan kommit in på Greifswalds förankring i sin pommerska miljö. Efter fördraget om indelningen av hertigdömet Pommern 1295 uppstod en gemenskap mellan Greifswald, Demmin och Anklam, till vilken Stralsund anslöt sig 1319. År 1339 utvidgades förbundet och på detta byggde sedan alla följande, visserligen i tid begränsade överenskommelser, som dock i nödtider alltid på nytt kom till stånd.¹⁰ Fördraget från 1395 fick sitt eldprov i en konflikt mellan Pommerns adel och hertig å ena sidan och de nämnda fyra städerna å den andra. Städerna hade rätt att straffa den som bröt landsfreden oaktrat fredsbrytarens stånd. År 1410 inträdde de ifrågakavande kommunerna i ett långvarigt fördragsförhållande utan uppsägningsklausul.¹¹

Greifswald utvecklade sig alltså i ett såväl hanseatiskt som furstligt pommerskt omland. Därtill kom att staden måste organisera sig inåt för att kunna agera utåt. Under stadens första två sekler avgjordes dess öden av råder, vars medlemmar beklädde sina ämbeten som hedersuppdrag. För enskilda kompetensområden ansvarade två rådsherrar. Från 1400-talet känner vi, utöver domherrarna och stadsdomaren, följande ämbeten: Kämmerer, Weinherren, HlGeist Herren, St. Jürgen Herren, Pachtherren, Mühlenherren, Bierherren, Bollwerksherren, Ziegelherren, Brodherren, Feldherren, Münzherren, Zöllherren, Schossherren.¹² Under dem lydde avlönade stadstjänare, som utförde det egentliga arbetet, medan rådsherrarna höll uppsikt och ägde göra räkenskap inför råd och borgerskap.

För detta förvaltningsarbete utvecklades hjälpmedel. Stadens urkunder deponerades mellan biskop Konrad IV av Cammin och borgare i Lübeck, *PUB V*, nr 3351. *Liber civitatis*: den äldsta stadsboken i transkription av H.-D. Schroeder, register, *AHG*, Rep. 3, nr 14, 1.

⁹ *HUB I*, nr 887, 917 (landsfreden i Rostock), 1129f, II, nr 377 o. 266 f. 1353. *HR I*, nr 188.

¹⁰ *PUB III*, nr 1729, II, nr 2633 (skiljedomsförfarande 1310), 3311, 5788. Jfr *liber de arbitrio consulum*, *AHG*, Rep. 3, nr 14, 2, bl. 176, kretsstädernas verksamhet för att värna landsfreden, utövandet av rättshöghet och skydd.

¹¹ *HUB V*, nr 203, 933.

¹² Som not 1 samt *AHG*, Rep. 3, nr 21 a: *Beamtenchronik*.

nerades i råds-kistan, som förvarades i borgmästarkapellet i Nikolaikyrkan, medan akterna för respektive förvaltningsgren fanns hos de ämbetsförrättande rådsherrarna. Denna praxis levde vidare ända in på 1800-talet. Vid en rådsherrers död, vid utrymmesbrist eller då någon lämnade sitt ämbete levererades handlingarna till rådsarkivet, som emellertid befann sig i en katastrofal ordning. Först under inflytande av rådmannen och borgmästaren Carl Gesterding blev bestånden under 1800-talets första kvartal ordnade och registrerade och därmed möjliga att utnyttja. Gesterdings handstil kan än idag iakttas i arkivet, såväl i bokstavlig som överförd bemärkelse. I över hundra år därefter försökte man bara skydda arkivet så långt det var möjligt. Först med Rudolf Biederstedt utnämning till stadsarkivarie på 1950-talet tog arkivariens ordnande hand åter vid med målet att tjäna också den historiska forskningen. Han knöt an till Gesterdings ordning och vidareutvecklade den. Nya fynd berikade dessutom enskilda bestandsgrupper. Källmaterialet till Greifswalds stadshistoria under medeltiden finns emellertid inte enbart i stadsarkivet, utan också i universitetsbiblioteket, i Vorpommersche Landesarchiv och i universitetsarkivet. Man kan också tillråda ett besök i det rikhaltiga, välordnade Staatsarchiv der Hansestadt Stralsund.

Medeltidskällorna i Greifswalds stadsarkiv finns i *Urkundenbestand Rep. 2* och i bestånden av *Stadt- eller Amtsbuchbestand, Rep. 3*. Fram till 1500 känner vi 391 stadsurkunder och 193 urkunder som gäller kyrkor, kloster och hospital i staden. Det lybska stadsrättsprivilegiet är bevarat, liksom även stadfästelsebrev av landsherrarna. Det övervägande antalet urkunder gäller dock snarast besittnings- och ägofrågor som rör staden, dess borgare och institutioner och andras rättigheter till egendom. Tiggarmunkarnas kloster är företrädda endast i ringa grad (8 urkunder).

Urkundsbeståndet i Vorpommersche Landesarchiv (tidigare Staatsarchiv Greifswald, före det Kgl. Preuss./Preuss. Staatsarchiv Stettin) omfattar c.a 260 nummer, av vilka 88 hör till *Rep. 2: Weltliche Urkunden der Stadt Greifswald*. De övriga 172 gäller kyrkan, kloster och hospital. Klostret Eldena har ett separat urkundsbestånd inom *Rep. 1: Geistliche Urkunden*, där man också finner de nämnda handlingarna rörande de kyrkliga inrättningarna.

Universitetsarkivet förfogar över ett tiotal urkunder, som främst gäller högskolan själv, men som också har beröring med stadens historia. Urkunder från och gällande Greifswald fram till 1345 har utgivits i *Pommersches Urkundenbuch* i hittills tillsammans 11 band, liksom alla bevarade urkunder av varierande proveniens som rör hela det tidigare hertigdömet Pommern.

Till följd av ett outtröttligt arbete av intresserade borgare och lärda har stadsarkivet ett bestånd av avskrifter av urkunder som hör samman med stadsböcker-*na*. Det äldsta diplomatariet – kallat *Copiarum* – från 1300-talet innehåller privilegier för Greifswald utfärdade av hertigarna, furstarna på Rügen och abbotarna i Eldena från 1250 till 1389. Det nya diplomatariet påbörjades omkr. 1530 och omfattar tiden 1250–1659. En tredje samling av fördrag, statuter och visitationsrecesser, vilken påbörjades på 1300-talet och slutfördes på 1700-talet,

omfattar material från 1262–1732. Inbunden i den finns krönikeaktiga beskrivningar av viktiga händelser i stadens historia. En tidigare påbörjad samling daterar sig från 1525–1661. Carl Gesterding samlade från 1826 och framåt i sex folioband allt tillgängligt urkundsmaterial fram till 1835/1836.¹³

Det är fråga om enkla, okritiska kompilationer som följer kronologin och fullständighetsprincipen. Därigenom kom många obekräftade uppgifter med och mycket visade sig vara senare påhitt. Motsvarande avskriftssamlingar, vilkas värde framför allt ligger i att de innehåller sådant som tyvärr har gått förlorat i original, finns också i universitetsbiblioteket, t.ex. sådana som Dähnerets, Gadebuschs, Balthasars eller von Schwartz.¹⁴

De bevarade urkunderna själva har litet att ge om det gäller att ur arkiven i Greifswald kunna påvisa stadens eller dess borgares hanseatiska aktivitet. Ur stadens egna bevarade urkunder känner man sålunda inte att Greifswald själv skulle ha varit mötesort för de vendiska städerna. Hansarecesserna och material i andra arkiv är betydligt mer givande.¹⁵ Direkt under titeln "Hanseatischer Steuer 1523"¹⁶ finns dock i Greifswald ett smalt litet band på sex blad med informationen att Greifswald faktiskt deltog i de hanseatiska gemensamma kostnaderna – titeln har tillfogats senare.

Stadsböckerna

Ännu återstår frågan om hur man skall finna "hanseatiska" källor till Greifswalds historia. En väg att få fram nya källor är följande. Ett projekt, som finansieras av Deutsche Forschungsgemeinschaft och utförs i Kiel och Greifswald, utgår från det förhållandet att hanseatiska köpmän dyker upp i räkenskaperna över öl- och vinaccisen i stadsdrättselkammaren i Brügge under 1300-talets sista kvartal.¹⁷ För tidsperioden 1350–1420 lagras nu på dator alla tillgängliga persondata från hansastäderna och jämförs med databasen över accisbetalarna. Frånsett den oerhörda nyttan av en allmänt tillgänglig persondatabas över han-saborgare har projektet målsättningen att få grepp om de hanseatiska köpmännens hemorter, handelsförbindelser o.s.v. Den här typen av historisk forskning – den prosopografiska – visar sig betydelsefull när det gäller att förstå ett samhälle där personliga förbindelser ofta fick viktigare följder än politiska eller

¹³ Rep. 3, nr 1–2, 7 (särsk. f. 1–9 o. 10–18), 8, 91, AHG.

¹⁴ C. F. Dähner, *Sammlung gemeiner und besonderer pommerscher und rügischer Landeskunden* (Stralsund 1765ff). Th. H. Gadebusch, *Pommersche Sammlungen* (1783–1786). Augustin von Balthasar, *Vitae Pomeranorum. Sammlung von Urkunden und Handschriften in der Universitätsbibliothek Greifswald*. A. G. Schwartz, *Diplomatische Geschichte der pommersch-rügischen Städte* (Greifswald 1755).

¹⁵ Se t.ex. HR avd. 1–4 och alla elva band av HUB.

¹⁶ Rep. 3, nr 57, AHG.

¹⁷ *Die Edition der Quelle Hansekaufleute in Brügge* 1, hrsg. von V. W. Paravicini, bearb. v. K. Krüger, Kieler Werkstücke D/2 (Frankfurt/M. 1992).

ekonomiska faktorer. Historikerns blickar riktar sig här alltså på de källor som ger honom personnamn. Stadsböckerna, som uppmärksammades av den historiska forskningen först i slutet av 1800-talet, hör just till detta slag av källor.¹⁸ Greifswald kan skatta sig lyckligt över att än idag ha en stor mängd stadsböcker. På samma sätt som i Lübeck har dessa inte utgivits i tryck. Den typ av stadsböcker som presenteras i det följande, har förts i varje jämförbar medeltida tysk stad. Man finner dem alltså i alla hansastadsarkiv som inte drabbats av förluster genom förödande bränder, krig eller olika slag av flyttningar. Stadsböckerna för Stralsund och Wismar är utgivna liksom Hamburgs kämnärsräkenskaper. För övriga städer har som regel endast i stadsböckerna införda, urkundliknande notiser publicerats i urkundssamlingar för ifrågavarande städer och områden.¹⁹

Greifswalds första stadsbok²⁰, i själva verket den andra, finns i en maskinskriven, av Horst-Dieter Schroeder bearbetad utskrift i stadsarkivet och väntar på utgivning. Boken innehåller för åren 1291–1332 en blandning av arvsangelägenheter, ränteuppbörd och -upplåtelser, rättsförhandlingar och statuter. Denna *liber civitatis* representerar alltså den arkaiska, tidiga typen av stadsbok, i vilken alla offentligt-rättsliga ärenden intogs om varandra, liksom av privata önskade, frivilliga rättshandlingar såsom skuldförbindelser. Till en första del har på 1300-talet fogats *liber de arbitrio consulum*, den redan nämnda rådsförfattningsboken. En fortsättning på den bildar *liber de concordis officiorum* (1397–1708), där man kan finna rådsförfattningar, ämbetsstatuter, kodifikationen av stadsrätten från 1450 och burspråk (rådets kungörelser).²¹

Liber jurationum et proscriptorum (1382–1654) är en matrikel över rådsherrar

¹⁸ Paul Rehme, *Über Stadtbücher als Geschichtsquelle* (Halle 1913) o. 'Stadtbuchstudien', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 37 (1916), s. 1ff. K. Beyerle, 'Die deutschen Stadtbücher', *Deutsche Geschichtsblätter* 11 (1910), s. 145ff.

¹⁹ *Das älteste Stralsunder Stadtbuch* (1270–1310), hrsg. von F. Fabricius (Berlin 1872). *Das zweite Stralsunder Stadtbuch*, hrsg. von Reuter, Wehner, Lietz & Ebeling (Stralsund 1896–1903). *Das älteste Stralsunder Bürgerbuch*, hrsg. von R. Ebeling (Stralsund 1926). *Das Verfassungsbuch der Stadt Stralsund*, hrsg. von O. Franckel, *Hansische Geschichtsquellen* Bd I (Halle 1875). *Der Stralsunder Liber memorialis*, hrsg. v. H.-D. Schroeder, *Veröffentlichungen des Stadtarchivs Stralsund* Bd V:1–6 (Schwerin/Stralsund 1964–1986). *Das zweite Wismarsche Stadtbuch 1272–1297*, bearb. v. L. Knabe, *Quellen und Darstellungen zur Hansische Geschichte* N.F. Bd XIV (Weimar 1966). *Die Bürgersprachen der Stadt Wismar*, hrsg. von F. Techen, *Hansische Geschichtsquellen* N.F. Bd III (Leipzig 1906). För Rostock: *Das älteste Rostocker Stadtbuch (etwa 1254–1273)*, hrsg. v. H. Thierfelder (Göttingen 1967).

²⁰ *Liber civitatis*: den äldsta stadsboken i transkription av H.-D. Schroeder, register, AHG, Rep. 3, nr 14,1.

²¹ *Liber de arbitrio consulum* (1322–1358), Rep. 3, nr 14,2 *Liber de concordis officiorum et diversorum memorialum nostre civitatis*, AHG, Rep. 3 nr. 6.

och ämbeten med inströdda notiser om staden.²² I en viss mening utgör den ett förstadium till en stadskronika, något som för Greifswalds del finns först från 1600-talet. I Stralsund däremot finner vi de första ansatserna till en kronika i slutet av 1400-talet, i Lübeck förde dominikanmunken Detmar sin kronika redan på 1300-talet.²³

I tid härefter följer, om också upplagd på annat sätt, *liber obligationum civitatis Griepswold* (1349–1442), också kallad *Denkelbock* eller *liberi debitorum*, och *liber de hereditatum resignatione* (1349–1452), också benämnd *Stadtervebock*.²⁴ I den första förtecknades penningaffärer, förpantningar, ränteupplåtelser, arvsavtal, talan på grund av fordran, testamenten och förlikningar mellan borgare. I båda böckerna avspeglas ett slags vrångbild av stadens ekonomiska utveckling, eftersom de rättshandlingar som inte upptecknades, saknas. I *liber de hereditatum* upptecknades försäljningar och köp, överlåtelse och förlikningar som rör egendom i staden. Här finns ett rikt namnmaterial, som också innehåller transaktioner med utomstående, tillsammans med stadshistoriskt intressanta enskildheter rörande topografi, korporationsväsen o.s.v.

Ungefär samtida är *liber censuum civitatis*, senare kallad *liber camerarium*, som börjar 1361 och förts fram till 1411 och utgör stadens inkomsts- och utgiftsregister. Den kompletteras av ett havreskattsregister (1399–1549), som förtecknar inkomster av skatterna, *Haferbede*, från förpaktade stadsgods. Ett skatteregister 1499–1546, skottboken, över extraordinarie skatter, som uppbars enligt eldstad – *Hereditate, de boda et cellario* – ger en uppfattning om invånarna i Greifswald enligt gata. *Liber reddituum civitatis intra muros et extra muros* förtecknar stadens inkomster 1349–1351. Anmärkningsvärt är att Greifswald saknar en dombok. Först från 1493 började man föra en *liber judicialis* – stadsdombok. Den utgör i många avseenden en fortsättning på tänkeboken, såsom i fråga om överklaganden av skulder, förpantningar, arvs- och kvarlåtenskapsfrågor. Å andra sidan innehåller den också ordningsrättsliga bestämmelser som gatü-, beklädnads-, bygg- och brandordningar. En fortsättning på *Stadterbebuch* utgör Memorialieboken nr 1766, som innehåller en samling av alla av rådet ingångna köpeavtal 1460–1676.²⁵

Under 1500-talet uppstod sedan en hel uppsättning av stadsböcker för speciella ändamål. Sålunda infördes nu en bok bl.a. för varje stiftelse, för kyrkorna och för brödraskapen.²⁶ Antalet skatte- och räkenskapsböcker från denna tid är

²² AHG, Rep. 3, nr 21a med borgerskap, *Urfehden* och *Toversichtsbriefen*; nr 21b och c innehåller *Matricula consulum Gryphiswaldensium* med inströdda stadsnotiser.

²³ Jfr *Zwei Stralsundische Chroniken des 15. Jahrhunderts*, hrsg. v. R. Baier (Stralsund 1893). *Detmar-Chronik*, hrsg. v. K. Koppmann, *Die Chroniken der deutschen Städte Bd 19*, 26, 28 (Leipzig 1899–1902).

²⁴ AHG, Rep. 3, nr 15 o. 16,2.

²⁵ AHG, Rep. 3, nr 33, 35, 34 (*liber tributorum princ.*), 16,1, 19 och 17 (vari ingår en tacksägelse för grundandet av universitetet i Greifswald).

²⁶ AHG, Rep., 3, nr 46–54, 56: kyrko- och stiftelseförvaltning och räkenskaper.

stort, om också inte påfallande stort jämfört med andra städer.²⁷ Forskningen rörande stadsböckerna, fr.a. genom Theodor Pyl och Paul Rehme, den egentlige upptäckaren av stadsböckerna som källkategori inom tysk historieforskning, har somnat in efter den inledande entusiasmen.²⁸ Först de nya frågeställningar som inspirerades av Ahasver von Brandt och Fritz Rörig och som lyftes fram av elever till Rolf Sprandel i Hamburg har uppenbarat de medeltida stadsböckernas oskattbara källvärde.²⁹ De tankegångar rörande konjunkturutvecklingen under hansatiden i Nordeuropa som Rolf Hammele-Kiesow nyligen fört fram kräver uttryckligen att man griper till dessa källor.³⁰ Diskussionen om stadsböckerna kretsar fr.a. omkring deras kategorisering och interna gruppering. Enligt det sätt på vilket de uppstått är stadsböckerna akter, alltså material som endast skulle tjäna förvaltningen i den stund de skrevs. Därutöver är de i fråga om betydelse till en del urkunder, eftersom de i offentligt-rättslig mening hade beviskraft inför rätta och inför folket. Desutom finns det bland stadsböckerna samlingar av privilegier och författningar liksom även krönikeartade traditioner.

Enligt innehållet kunde man skilja mellan stadsböcker med normativt (statuter, diplomatarier, kopiarier, författningar, burspråk, privilegier, rådsprotokoll), fiskaliskt (skatteregister, räkenskapsböcker, tullböcker), personhistoriskt (borgarböcker, matriklar, medlemsförteckningar) och juridiskt innehåll. Enligt målsättningen kunde man skilja mellan böcker med beviskaraktär och sådana som endast kan betraktas som akter.

Betydelsefullt förblir dock alltid det faktum att denna källskatt bevarats tack vare gynnsamma förhållanden. De enskilda uppgifter som lagrats i stadsböcker-

²⁷ Utöver de redan nämnda hänvisas till kämnärböcker 1518–1563, Rep. 3, nr 41, skatteregister 1544–1549, nr 58, skatteuppbörd 1500-talet, nr 59–61, räkenskapsböcker 1500-talet, nr 42–44, 64–68 och 103, tullregister för korn, 1500-talet, nr 70. För sammanhanget, jfr H.-D. Schroeder, 'Stadtbücher der Hansestädte und der Stralsunder "Liber memorialis"', *Neue Hansische Studien*, Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte Bd 17 (Berlin 1970), s. 1ff.

²⁸ Th. Pyl, 'Zu den Greifswalder Stadtbüchern', *Baltische Studien* 46 (1896), s. 59–73. P. Rehme, 'Stadtbücher des Mittelalters', *Festschrift für Victor Ehrenberg*, Leipziger rechtswissenschaftliche Studien H. 21 (Leipzig 1927).

²⁹ A. v. Brandt, *Der Lübecker Rentenmarkt von 1320–1350* (Düsseldorf 1935; Diss Kiel 1935). F. Rörig, 'Zur Stadtbuchforschung', *Zeitschrift für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde* 16 (1914), s. 125ff o. 'Das Lübecker Niederstadtbuch des 14. Jahrhunderts', *Ehrengabe dem deutschen Juristentage* (Lübeck 1931), s. 35ff. R. Sprandel, 'Die städtische Rentenmarkt in Nordwestdeutschland im Spätmittelalter', *Öffentliche Finanzen und Privates Kapital im späten Mittelalter* (Stuttgart 1971). Dissertationer av H.-P. Baum, J. Ellermeier, P. Gabrielsson, H. Haberland, K. Richter och H.-J. Werner åren 1971–1976 har öst ur stadsböckerna för frågor rörande konjunkturer och räntemarknad.

³⁰ R. Hammele, 'Häusermarkt und wirtschaftliche Wechsellen in Lübeck von 1284 bis 1700', *Hansische Geschichtsblätter* 106 (1988), s. 41–108.

na är spröda och ointressanta. Om man däremot utnyttjar dem som masskällor i form av en datorstödd bearbetning blir det möjligt att belysa olika nivåer av interpersonella, interinstitutionella och interkommunala kontakter i hela deras komplexitet och sammanvävdhet. Genom det namnmaterial som kan utvinnas uppstår en sekundärkälla som är av utomordentlig betydelse för studier av de mångahanda kontakterna över Östersjön. Här ligger arbetsmöjligheter för ett stort antal historiker från många länder under många år. Det är fråga om ett mammutprogram.

Dateringen av några urkunder rörande Kastelholm och Raseborg

TAPIO SALMINEN

I urkunds- och brevmaterialiet från Finlands medeltid ingår som känt vissa förfalskningar och feldaterade handlingar. När Reinhold Hausen 1910–1935 gav ut *Finlands medeltidsurkunder (FMU)* I–VIII upptäckte han en del av dem och redovisade sina iakttagelser i samband med respektive dokument eller i avdelningen 'Rättelser och anmärkningar'. Senare har forskningen upptäckt flera förfalskningar och feldateringar.¹

Den övervägande delen av de egentliga medeltida dokumentförfalskningarna ansluter sig till jordägande eller arv av jord. Det förefaller som om 1500-talets frälsemän skulle ha utfört eller låtit utföra de flesta förfalskningarna; de satt inne med de behövliga kunskaperna och färdigheterna. En vanlig metod var att ändra namn och råmärken genom att skrapa bort de ursprungliga och skriva in nya. Ibland kunde man skriva ut en hel ny urkund genom att utnyttja formuläret och namnen i ett medeltida original.² Man kunde också konstruera en urkund i en privatpersons eller gårds kopia-bok, vilket var en utstuderad metod, eftersom originalbrev vanligen säkrades genom att de infördes i en kopia-bok eller genom att man lät vidimera en orda-grann avskrift på tingen.³

Feldateringar är betydligt vanligare än förfalskningar.⁴ I vissa fall har handlingarna daterats bristfälligt redan då de skrevs, men oftast har date-

¹ Särskilt Eric Anthoni, 'Några förfalskade eller feldaterade dokument bland Finlands medeltidsurkunder', *HTF* 1944, s. 40–43, 'Feldaterade urkunder och notiser i Svartboken och bland Finlands medeltidsurkunder', *HTF* 1958, s. 133–147 och 'Kring frågan om äktheten av vissa medeltidsbrev', *HTF* 1958, s. 133–147. Birgit Klockars, 'Åbo domkyrkas svartbok och Finlands medeltidsurkunder. Några synpunkter och rättelser', *HTF* 1957, s. 125–131 Seppo Suvanto, 'Henrik Görëshagenin kärjäkierron Hämeessä v. 1442', *Historian laitoksen julkaisuja I*, Acta Universitatis Tamperensis B 4 (Tampere 1966), s. 15–42.

² Jfr Anthoni, 'Några förfalskade', s. 43 o. 'Feldaterade urkunder', s. 139–140. Suvanto, 'Henrik Görëshagenin kärjäkierron'. Även A. Gawlik, 'Fälschungen', *Lexikon des Mittelalters* IV (München & Zürich 1989), s. 250.

³ Finn Hødnebo, 'Vidisse', *KHLNM* XIX, s. 693–695. Jan Liedgren, 'Vidisse (Sverige)', *ibid.* 695–696. Betr. vidimeringar ur domböcker, se Kauko Pirinen, 'Suomen keskiaikaiset arkistor', *HArk* 52 (1947), s. 7. En systematisk undersökning av förfalskningar i Finland under medeltiden och tidig ny tid saknas.

⁴ Om datering i allmänhet, se Herluf Nielsen, 'Datering', *KHLMN* II, s. 1–14.

ringen korruperats när originalet skadats eller skrivits av. Då måste man sluta sig till den riktiga eller sannolika dateringen på basen av personer och sakförhållanden i dokumentet eller oftare utgående från dess plats i en serie handlingar. Ibland är det lätt att upptäcka felaktiga dateringar, men om det är fråga om flera endast ungefärligt daterade brev kan det vara nog så svårt. Det är givet att feldateringar oftast avslöjas först vid en granskning av källmaterial för en längre period.

I samband med min forskning rörande de finska slottens och fögderiernas förvaltning 1412–1448 har jag noterat några tidigare bristfälligt daterade handlingar, vilkas datering kan preciseras eller dateras på ett annat sätt.⁵

Kastelholm

Fogden på Kastelholm Magnus Torstensson (Djäkn)⁶ korresponderade i början av 1410-talet med rådet i Reval om 200 rigska mark som den tidigare borgaren i Reval Wulfard Rosendal, som senare hade slagit sig ned i Piritta kloster, var skyldig honom vid sin död. Från dessa underhandlingar har bevarats två brev från rådet i Reval till Magnus Torstensson och två brev av denne till rådet samt ett brev från rådet i Åbo till rådet i Reval. Av dessa handlingar har breven från Magnus Torstensson och rådet i Åbo bevarats i original på papper i stadsarkivet i Reval. De har tryckts i *Liv- Esth- und Churländisches Urkundenbuch (LECUB)*, varifrån Hausen har tagit in dem i *FMU*. Breven från rådet i Reval har åter bevarats som avskrifter i Reval och avtryckts av Hausen.⁷ Enligt de dateringarna som anges i *FMU* skulle brevens ordning vara följande:

- *FMU* 1313, 25.3. [omkr. 1410] Magnus Djäkn till rådet i Reval, daterat på Kastelholm "in die annunciationis beate Marie virginis". Magnus meddelar, att han mottagit ett brev

⁵ Tapio Salminen, *Suomen linnojen ja voutikuntien hallinto vuosina 1412–1448. Tutkimus Suomen linnojen suhteesta keskushallintoon vanhemalla unioniajalla*, avhandling pro gradu i Finlands historia, Tammerfors universitet 1993.

⁶ Magnus Torstensson var fogde på Kastelholm senast från sommaren 1410, *Registrum ecclesiae aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok med tillägg ur Skoklosters codex aboensis (REA)*, utg. av Reinhold Hausen (Helsingfors 1890), nr 325, inte längre 1414, men möjligen åter omkr. 1420. Salminen, s. 72. Jfr Eric Anthoni, 'Frälsemän och frälsegods på Åland under medeltiden', *HTF* 1959, s. 65ff och *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel*, SSLF 442 (Helsingfors 1970), s. 105. Birgitta Fritz, *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434 2* (Stockholm 1973), s. 141. Styffe och Anthoni har visat att *FMU* 1321, som daterats till början av sommaren 1410 härrör från omkr. 1420, C. G. Styffe, *Skandinavien under unionstiden* (Stockholm 1911), s. 373. Eric Anthoni, underrättelse i *HTF* 1958, s. 175.

⁷ *FMU* 1313, 1317, 1334, 6610, 6611. *LECUB* I:IV 1564–1566. Enligt Hausen är de senare breven ur "Missivbok A.a.4", fol. 45. *FMU* 6610 har i kopieboken rubricerats "Ghesant Magnus Dekene in Aelland van her Wulfardes wegene", *FMU* 6611 "Gesant dusseme vorscreuen Magnus".

från rådet som det sänt med Henrik Bik före S:t Märten's dag. Han kräver att bli förhulpen till sina pengar och ber rådet sätta tilltro till vad brevet's överbringare, hans knekt och sändebud Peter Niklisson muntligt har att förtälja. I fråga om dateringen hänvisar Hausen till en 8.6.1410 daterad urkund (*REA* 325), där Magnus nämns som hövitsman på Åland.

– *FMU* 1317 pingsttiden [omkr. 1410]. Magnus Djäkns brev till rådet i Reval. Han meddelar att han fått rådets brev, som översänts med knekten Peter Niklisson. Han kräver sina pengar och påpekar att rådet väl visste vad Gerd van der Beke sagt om pengarna då han första gången sänt Henrik Bik till Reval. Slutligen tackar Magnus rådet för den "gunst" det visat hans knektar Henrik Bik och Peter Niklisson. Brevet är daterat fredag före pingst, "Gescreven vridages to pinxten".

– *FMU* 1334, 28.8. [omkr. 1410], rådet i Åbo skriver till rådet i Reval och uppger att man mottagit underrättelser om att fogden Magnus Djäk'n på Åland lovat göra allt för att återfå sitt lån till Wulfard Rosendal. Man varnar revalborna för Magnus avsikter. Brevet är daterat S:t Augustinus' dag, "Scriptum die beati Augustini"; i fråga om dateringen hänvisar Hausen till *FMU* 1313.

– *FMU* 6610, 9.10.1411, rådet i Reval till Magnus Djäk'n. Rådet uppger att Magnus tjänare Henrik Bik kommit med en muntlig underrättelse att borgaren i Reval Wulfard Rosendal var skyldig Magnus 200 rig'ska mark. Rådet hade inte hört om skulden tidigare. Wulfard hade intagits i Piritta kloster och avlidit där, varefter rådet förbjudit försäljning av någon del av arvet. Daterat S:t Dionysios dag 1411, "Gescreeuen an sunte Dyoniisus dage xiiij^e xj".

– *FMU* 6611, 10.11.[1411]. Rådet i Reval skriver till Magnus Djäk'n och uppger att det mottagit hans brev, där han skrev om Wulfard Rosendals skuld och frågade huruvida rådet tagit arvet i sin besittning. Rådet meddelar att det, såsom det skrivit till Magnus, inte tagit arvet i sin besittning, utan förbjudit arvingarna och gäldenärerna att tillsvidare avyttra någon del av det. Daterat Märten'sdagsafton, "Scriptum in vigilia Mertini".

På basen av innehållet kan man sluta sig till att brevens inbördes ordning inte kan vara riktig. Det enda brev som kan dateras med säkerhet är rådets i Reval brev till Magnus Torstensson, som bär dateringen 9.10.1411 (*FMU* 6610). Även om brevet endast bevarats i avskrift kan dateringen anses säker. Som följande kommer rådets andra brev till Magnus (*FMU* 6611), som torde kunna tidsfästas som Hausen antagit till 10.11.[1411]. Brevet är ett svar på ett brev av Magnus som synbarligen gått förlorat.

Det i ordningen tredje brevet är Magnus Torstenssons brev till rådet i Reval, som Hausen på basen av *LECUB* daterat till 25.3.[1410]. Magnus hänvisar till ett brev från rådet som överbringats av hans tjänare Henrik Bik och som avsänts före S:t Märten's dag. Han avser av allt att döma *FMU* 6611, men det kan också vara fråga om att Henrik Bik samtidigt medförde båda de brev som daterats 9.10. och 10.11. Man kan också tänka sig att rådets första brev av den 9 oktober överbringades på något annat sätt och att Henrik Bik förblev i Reval för någon tid för att driva saken och sedan medförde det senare brevet.

I sitt brev av den 25 mars uppger Magnus Torstensson att det överbringas av hans knekt Peter Niklisson. Denne återvände från Reval senast vid pingstiden, enligt Hausen omkr. 1410, varefter Magnus på nytt skrev till rådet och meddelade att han fått dess brev. Samtidigt tackar han rådet för dess vänlighet mot hans tjänare och uppger att han i tiden sänt Henrik Bik som den förste till Reval för att reda ut skuldfrågan. Brevet bestyrker antagandet att, det 9.10.1411 daterade *FMU* 6610 är den äldsta av de bevarade urkunderna. Det är också klart, att *FMU* 1313 och 1317 är senare än *FMU* 6610 och 6611. Breven skall dateras så att Hausens dateringar för *FMU* 6610, 9.10.1411, och 6611, 10.11.[1411] är riktiga, medan *FMU* 1313 bör dateras till 25.3.[1412] och *FMU* 1317 till [20.5.1412]. Tiden mellan brevet från rådet i Reval 10.11.[1411] och Magnus Torstenssons svar 25.3.[1412] motsvarar den tid då seglationen låg nere, vilket förklarar varför svaret dröjt. Likaså är det mera meningsfullt att datera varningen från rådet i Åbo (*FMU* 1334) för Magnus Torstenssons planer till 28.8.[1412] än till föregående år då brevväxlingen i ärendet inleddes.

Bland de handlingar som rör Wulfard Rosendals skulder finns ytterligare en avskrift av ett brev från rådet i Reval till en okänd mottagare, sannolikt rådet i Åbo, från omkr. 1413.⁸ Rådet i Reval uppger att det fått ett brev av adressaten gällande den bortgångne Wulfards skuld till Klaus Djäkn (Clawes Dekene) och dennes avsikter i frågan. Rådet uppger att det inte visste något om skuldfrågan, innan denne skrivit om saken och skickat ett muntligt bud med sin tjänare. Rådet uppger att det skrivit till Klaus mer än en gång och förklarat vad som hänt med arvet. På basen av innehållet kunde brevet vara ett svar på brevet från rådet i Åbo 28.8.[1412] angående Magnus Torstenssons avsikter; man kan ha sammanblandat Magnus med den kände fogden Klaus Lydekesson på Åbo slott som använde samma binamn.⁹ Det är dock svårt att bevisa att det är fråga om en felaktig avskrivning. På basen av en senare brevväxling mellan rådet i Reval och Klaus Lydekesson är det möjligt, om också osannolikt, att också han hade tillgodohavanden i Wulfard Rosendals stärbhus.¹⁰

⁸ *FMU* 6613, enligt Hausen Revals stadsarkivs missivbok A.a.4, fol. 46, där avskriften placerats mellan åren 1413 och 1414.

⁹ Eric Anthoni, 'Lydekesönernas Djäkneätt', *Genealogiska samsfundets årskrift* 32 (1948), s. 37-38 och 'Lydekesönernas ätt', *Äldre svenska frälseläkter (ÅSF)* I:2 (Stockholm 1965), s. 127. Om binamnet Djäkn, se Eric Anthoni, 'Djäkn. Jakob Abrahamssons ätt', *ÅSFI*:2, s. 122.

¹⁰ Klaus Lydekesson skrev 23.4.[1430] från Åbo till Reval, att Wulfard Rosendals son, som bar samma namn, hos honom beklagat sig över det öde som övergått hans fädernearv, *LECUB* I:VIII 192. Från ungefär samma tid [23.4.1430] har bevarats ett brev av Wulfard Rosendal d.y. från Åbo till rådet i Reval, *LECUB* I:VIII 193, rådet svarade 13.5.1430, *FMU* 6635.

Raseborg

Vissa handlingar rörande Raseborg kan också dateras på ett nytt sätt. Riddaren Otto Pogwisch, som innehåft borgen och fögderiet som förläning sedan 1426, avled sommaren 1435.¹¹ Senast i september 1435 övergick borgen i händerna på slottshövitsmannen på Viborg, drotsen Kristern Nilsson (Vasa). Eftersom denne vistades långa tider i Sverige övervakades Raseborg av hans son Karl. Som dennes fogdar nämns 1436 Håkan Björnsson och 1437 Bengt Mårtensson.¹² Borgen förblev i Kristern Nilssons besittning åtminstone till 1437 då hans systerson Karl Tordsson (Bonde) första gången nämns som hövitsman.¹³ Det förefaller som om Karl Tordssons hustru Cecilia, Bo Djures dotter, skulle ha varit hans företrädare på borgen och under henne den 1438 nämnde Paul Karo samt eventuellt den Peter Svensson som förekommer i kammarens räkenskaper i Reval 1441. Som fogde nämns 1440 också Bengt Mårtensson.¹⁴ Senast på hösten 1441 förefaller borgen åter att ha övergått i Kristern Nilssons besittning.¹⁵

Enligt Karlskrönikan förlänade det svenska riksrådet den 3 oktober 1440 i Arboga Finland och Öland till marsken Karl Knutsson (Bonde).¹⁶ Förläningen, som Karl anhöll om som belöning för sina utgifter och besvär som riksföreståndare, skulle alltså också ha omfattat Raseborg. Enligt krönikan pantsattes Öland, medan den inte säger något om formerna för förläningen av Finland. Inget förläningsbrev rörande slotten i Finland har bevarats, medan det finns en avskrift enligt originalet av pantsättningsbrevet för Öland. Med ett brev daterat i Arboga 3.10.1440 förpantade riksrådet Borgholms slott och Öland till Karl Knutsson och hans arvingar för 20 000 mark stockholmskt mynt för de tjänster Karl gjort riket. S e p p o S u v a n t o har med goda skäl konstaterat, att frågan

¹¹ Salminen, s. 88–101. Otto Pogwisch: *FMU* 2655 o. 2677 [23?1.1426], om date-ingen, jfr Anthoni, 'Feldaterade urkunder', s. 136), *FMU* 2102–2103 [14/21.7.1434]. *Kämmererbuch der Stadt Reval 1432–1463 1–2 (KB)*, bearb. von Reinhard Vogelsang, Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte NF XXII:1–2 (Köln–Wien 1976), 108 o. 158. *LECUB* I:VIII 966. *FMU* 2145. Se även F r i t z 2, s. 140. Om borgens administrativa öden, se Anthoni, *Finlands medeltida frälse*, s. 127.

¹² Kristern Nilsson o. Karl Kristersson: *FMU* 2145, 2168, 2182, 2201–2203. *LECUB* I: IX 78, 103, 152. *KB* 230. Håkan Björnsson: *LECUB* I:IX 103. Bengt Mårtensson: *LECUB* I:IX 152.

¹³ Karl Tordsson: *REA* 468–470. *FMU* 2234, 2248, 2285, 2336, 2376, 2384, 2386. *KB* 379, 391–392, 424. *LECUB* I:IX 499.

¹⁴ Peter Svensson: *KB* 453 [21.7.1441], "Item vor 1 t. bers 5 f. de Peter Sweis[son] van Raseborch wart gesant". I *KB* uppges att Peter synbarligen var underfogde på borgen och hänvisas till *LECUB* I:IX 798, som dock gäller Bengt Mårtensson.

¹⁵ *FMU* 2410, 2420.

¹⁶ *Nya eller Karlskrönikan*, Svenska Medeltidens Rimkrönikor II, utg. G.E. Klemming (Stockholm 1866), stroforna 6752–6803.

om förleningen av Finland uppenbarligen inte avgjordes i Arboga, utan att Karl endast fick Öland som pant.¹⁷

Riksrådet förlänade de finska slotten till Karl Knutsson 4.7.1441, vilket bekräftades av Kristoffer av Bayern i Stockholm 20.9.1441. Riksrådets förläningsbrev gällde alla rikets slott i Österland, men Kristoffer indrog Kastelholm och Åland till sig själv. Karl hade fått Kastelholm och Åbo slott i sin besittning när den tidigare innehavaren Hans Kröpelin avled på våren 1441.¹⁸ Viborgs slott innehades sedan 1417 av Kristern Nilsson, som råkat i strid med Karl Knutsson vintern 1438–1439. När Karl Knutsson valts till riksföreståndare i oktober 1438 lät han fångsla Kristern Nilsson i januari 1439 på dennes gård Råvelsta i Fjärdhundalands län och frukran för att drotsen skulle gå över till den åsidosatte unionskungen Erik av Pommern. Drotsen hade uppenbarligen försökt förhindra Karls val till riksföreståndare och var missnöjd med att denne berövat honom en del av hans förlänningar i Sverige. Kristern Nilsson blev emellertid fri genom biskoparnas och hans vänners förmedling och avreste till Viborg efter att ha svurit Karl trohet våren 1439.¹⁹

I oktober 1441 förmedlade Kristoffer av Bayern en förlikning mellan Kristern Nilsson och Karl Knutsson enligt vilken den förre fick behålla Viborgs slott och län fram till Valborg 1442. Härefter skulle slottet överlämnas till Karl eller någon av tre namngivna män i hans tjänst. Kristern och hans arvingar fick behålla också Raseborg och Raseborgs län i fyra samt den del av Korsholms slott och län som låg i Åbo stift i 14 års tid efter ingäendet av avtalet som är daterat i Stockholm 10.10.1441.²⁰

Krustern Nilsson avled på Viborgs slott 29.4.1442. Vid denna tid övergick Viborg till Karl Knutsson, men Eric Anthoni har antagit att Raseborg återgick till kronan. Han bygger till en del sitt antagande på en omdatering av ett brev rörande husfogden på Raseborg Nils Stigulfsson som i *FMU* daterats till omkr. 1400. Utgående från de personer som nämns i brevet har Anthoni daterat det till omkr. 1443.²¹ Som fogdar på Raseborg, eventuellt underlydande

¹⁷ *Samling af ätskilliga Handlingar och påminnelser som förmodligen kunna gifva lins i Swänska Historien II*, utg. Sven Bring (Lund 1754), s. 200. Seppo Suvanto. "Ruotsin valtaneuvosto ja Suomi vuosina 1434–1441, *Societas Scientiarum Fennica, vuosikirja* 1978, LVI B 4, s. 16. Salminen, s. 32–36.

¹⁸ *Nya eller Karlskrönikan*, 6588–6599. *FMU* 2328–2330.

¹⁹ Fritz 2, s. 135. Hans Gillिंगstam, *Åsterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden* (Stockholm 1952), s. 219–222.

²⁰ Ifall Karl Knutsson avled innan terminen gick ut skulle slotten och länen övergå till kung Kristoffer och ifall denne avled, till den som var Sveriges konung eller till de medlemmar av riksrådet till vilka slotsloven överlämnats. Se Jerker Rosén, 'Slotsloven', *KHLNM XVI*, s. 224–227. Termen avsåg ursprungligen de löften och förpliktelser, som slotrets eller fögderiets innehavare avlade eller åtog sig när han tog emot hövitsmannskapet. Salminen, s. 47–58.

²¹ *FMU* 2463 o. 2460. Anthoni, 'Feldaterade urkunder', s. 134.

Kristoffer av Bajern, kan vi identifiera åtminstone Bengt Mårtensson (1442) och Henrik Svärd (1444). Som husfogdar nämns dessutom Nils Stigulfsson (1443) och Paul Karo (1444).²² Enligt Anthoni kom borgen i Karl Knutssons händer tidigast 1446. Senast 1450, men kanske redan 1446, hölls borgen för hans räkning av riddaren Gregers Mattsson (Lilje) och som ställföreträdande nämns Bengt Mårtensson 1450.²³

Det finns sammanlagt sex källor där Bengt Mårtensson nämns som hövitsman på Raseborg eller där han uppträder i en motsvarande ställning. Av dessa kan tre säkert dateras. Han var närvarande 1.7.1442 då lagmannen i Söderfinne Matts Mattsson höll ting i Lojo.²⁴ Under samma tingsresa var Bengt Mårtensson närvarande 9.7.1442 i Lojo då Matts Mattsson stadfäste gränsen mellan Vejby i Lojo och Lempans i Sjundeå.²⁵ Över åtta år senare, 14.10.1450, stadfäste lagmannen Matts Mattsson ett jordbyte på tinget i Karis "j erlix mans nerwara Benth Martensson, riddar ok höffuedzman pa Rasaborgh". Brevet har beseglats av Matts Mattsson och Bengt Mårtensson och det har bevarats i original på papper i stadsarkivet i Reval. Att döma av beseglarna är "nerwara" eventuellt ett läs- eller skrivfel i formuläret. Den rätta formen torde vara "franwara", ty Gregers Mattsson var av allt döma inte närvarande.²⁶ Dessutom verkade Bengt Mårtensson som lagman i Norrfinne för Sune Sunessons räkning vintern 1448, då han satt ting i Hvittis 2.1.1448 och i Nousis 5.2.1448.²⁷

Dateringen av de tre övriga handlingarna är osäker. Säkrast ter sig en rekommendation för en Michel Jonsson som Bengt Mårtensson sänt till rådet i Reval från Raseborg. Bengt ber rådet bistå "umme mines heren willen, her Cristern, unde umme mines vordenstens villen". Brevet har bevarats som pergamentoriginal i stadsarkivet i Reval och är daterat "verde dachpasche", d.v.s. veckan efter påsk. Det har tryckts i *LECUB* och där daterats till senast 3.4.1437 med motiveringen att Raseborg var i Kristern Nilssons besittning åren 1435–1437.²⁸

²² Bengt Mårtensson: *FMU* 2474, 2479. Henrik Svärd (d.y.), *FMU* 2571. Jfr Eric Anthoni, 'Svärd, äldre ätten', *ÅSF* I:2, s. 209. Enligt Jalmari Jaakkola var Raseborgs administrativa ställning att döma av de fogdar som nämns "obestämd", *Suomen myöhäiskeskiaika II*, Suomen historia VI (Porvoo 1959), s. 135. Nils Stigulfsson: *FMU* 1105, om dateringen jfr Anthoni, 'Feldaterade urkunder', s. 134. Paul Karo: *KB* 565.

²³ *FMU* 2666, 2687–2689, 2759, 2840, 2856. Eric Anthoni, 'Tvenne Borgåbrev av år 1446', *HTF* 1951, s. 36–37 och *Finlands medeltida frälse*, s. 127.

²⁴ *FMU* 2474, enligt Hausen pergamentoriginal i Prästkuulla gårds arkiv.

²⁵ *FMU* 2479, en avskrift från 1500-talet, enligt Hausen i "Strödda afskrifter af medeltidshandlingar", *SRA*.

²⁶ *FMU* 2856. Enligt *FMU* 2853 var Gregers Mattsson 2.10.1450 i Stockholm. Karl Knutsson blev sommaren 1448 Sveriges konung och därför uppträder Bengt Mårtensson för sin huvudman "j konunghz stadh".

²⁷ *FMU* 2738 o. 2743. Jfr Anthoni, 'Bengt Mårtenssons ätt', s. 215.

²⁸ *LECUB* I:IX 152. Hausen har övertagit dateringen, *FMU* 2207.

På basen av avtalet från oktober 1441 var Raseborg i Kristern Nilssons besittning vid hans död, vilket stöds av ett brev som han skrev från Raseborg till rådet i Reval 12.9.1441.²⁹ Michel Jonsson och hans arvssak nämns inte i några andra bevarade källor. Ingenting hindrar att Bengt Mårtenssons brev till rådet skulle härröra från april 1442 då Kristern levde och borgen var i hans besittning – den riktiga dateringen av *LECUB* I:IX 152 skulle alltså vara [4.4.1442]. Det styrks dessutom av att vi från samma sommar har två säkra källor där Bengt Mårtensson nämns som hövitsman på Raseborg.

De övriga två handlingarna som förbinder Bengt Mårtensson med Raseborg har ungefärligt daterats till 1440. I ett brev som *LECUB* daterar till pingstafton c:a 1440 rekommenderade Bengt för rådet i Reval brevöverbringarna Paul Hemmingsson och Olof Bengtsson, vilka för sina hustrurs räkning avsåg att avhämta de i staden avlidna systrarna Ramborgs och Katarinas kvarlåtenskap. Brevet har bevarats i original på papper i Revals stadsarkiv. Hausen har refererat källan; hans enda dateringsgrund är att Bengt Mårtensson "ofvanstående tid", m.a.o. c:a 1440, nämns som underfogde på Raseborg.³⁰

"Ofvanstående tid" torde avse ett [senast 3.4.1437] daterat brev, två 1.7. respektive 9.7.1442 daterade urkunder samt Bengt Mårtenssons brev från Raseborg till rådet i Reval; med dessa motiveras alltså dateringen av det brev som är dagtecknat till pingstafton, sannolikt 1440. Av dessa dokument är de enda säkra de som härrör från juli 1442. I det brev till rådet i Reval som daterats till omkr. 1440 ber han om bistånd för bonden Jonis Nilsson, "eyn arm bure, de hyr geseten is in myneme gebede, dat ik vorstaa van myner vrouwen wegen", som hade ärvt sin i Reval avlidna syster Cristina. Brevet har bevarats som original på papper i stadsarkivet i Reval. Såväl *LECUB* som Hausen antar att Bengt Mårtenssons husmor var Karl Tordsson Bondes hustru Cecilia.³¹

Bo Djures dotter Cecilia nämns med säkerhet tre gånger i källor som ansluter sig till Raseborg. Den 9 augusti 1438 kvitterade kammaren i Reval fyra gulden som sänts till "her Gerlige" för två tunnor öl som levererats till Karl Bondes hustru.³² Ett år senare redovisade kammaren 32 shilling för två flaskor vin som sänts till henne.³³ Slutligen ber Cecilia Bo Djures dotter från Raseborg i ett brev [29.5.1441] rådet i Reval återställa en försilvrad gördel och en gyllene bröstnål som hon sänt till den avlidne Peter Oxe. Avsikten hade varit att denne vid behov skulle ha pantsatt smyckena för Cecilias räkning "umme welke stukke to des slotes behoff ik behofft hadde", men behovet hade inte uppstått. Cecilia ber rådet bistå brevöverbringaren, hennes tjänare Hans Jute att återfå smyckena.

²⁹ *FMU* 2410.

³⁰ *LECUB* I:IX 675. *FMU* 2335: "Utställaren nämnes vid ofvanstående tid som underfogde på Raseborg".

³¹ *LECUB* I:IX 798, *FMU* 2372.

³² *KB* 337: "Item her Gerlige gesant 4 gulden vor 2 t. bers mit deme holte Karl Bonden wive gesant". *KB* antar att personen ifråga var rådmannen i Reval Gerlige Witte.

³³ *KB* 392, 8.8.1439: "Item vor 2 vlassche Romenie Karl Bonden vrowen gesant 32 s.".

Hausen har tryckt dokumentet på basen av *LECUB* och menar att brevet sannolikt skrivits våren efter Peter Oxes död 1441. Brevet är daterat måndagen före pingst.³⁴

Utöver dessa tre källor har Cecilia associerats med Bengt Mårtenssons ovan nämnda brev samt med ett [11.9.1438] daterat brev av Paul Karo till rådet i Reval, i vilket denne ber rådet "umme mines heren willen, her Cristern, unde umme mines vorderstens villen" hjälpa Herman Hermansson, som besökt honom, att få ut sin andel av kvarlätenskapen efter hans syster som dött i Reval. Brevet är daterat torsdagen efter Marie födelse och har bevarats i original på papper i Revals stadsarkiv. Hausen har tryckt det enligt *LECUB* och menar att "den i brevet nämnda 'frun' kan icke ha varit någon annan än Karl Thordsson Bondes hustru (Cecilia, riddaren Bo Djures dotter), som tidtals, i sin mans frånvaro, på Raseborg förde befalet och hvars sista bref därifrån är skrifvet 29. maj 1441". Det enda år som kan komma i fråga är enligt Hausen 1438.³⁵ Paul Karo nämns i övrigt en enda gång, 22.2.1444, då kammaren i Reval redovisade två mark och tre shilling för öltunnor som avsänts till honom i hans egenskap av husfogde på Raseborg.³⁶

Efter Kristern Nilssons död handhades arvet av änkan Margareta Eriksdotter (Krummedige), vilket framgår av ett utslag av kung Kristoffer och det svenska riksrådet på Stockholms slott 11.9.1444 i en tvist mellan henne och Karl Knutsson. Sakägare på Kristerns sida var Margareta och "fru Eybe", som företrädde arvingarna, Margaretas syster och Karl Kristerssons änka Ebba Eriksdotter (Krummedige). Kristern Nilssons son Karl från första äktenskapet hade avlidit i Reval redan i augusti 1440. Kristerns och Margaretas äldsta son Johannes Kristernsson skrev sommaren 1444 in sig vid universitetet i Leipzig och torde alltså först nyligen ha blivit myndig. Det föll alltså på Margaretas och eventuella testamentsexekutors lott, om vilka vi inte vet något, att sörja för arvet.³⁷

Ifall man följde avtalet mellan Karl Knutsson och Kristern Nilsson från oktober 1441 förblev Raseborg i händerna på den senares änka och arvingar våren 1442. Enligt avtalet skulle det förbli i Kristerns eller hans arvingars besittning i fyra år, d.v.s. till 10.10.1445. Borgen var med säkerhet i Karl Knutssons händer i augusti 1446 då den nämns i hans titulatur.³⁸

³⁴ Pappersoriginal i Revals stadsarkiv, *FMU* 2389, *LECUB* I:IX 729. Peter Oxe förhandlade i Novgorod som sändebud för hövitsmannen på Ripe slott i Danmark 1439, jfr *KB* 381 o. *LECUB* I:IX 437. Hain Rebas, 'Infiltration och handel', *Studier i senmedeltida nordisk balticumpolitik i tiden omkring 1440-1479*, Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg 11 (Göteborg 1976), s. 60-61.

³⁵ *FMU* 2268, *LECUB* I:IX 367.

³⁶ *KB* 565.

³⁷ *FMU* 2586. Gillingstam, s. 242-245.

³⁸ Jfr Jaakkola, s. 135, som anser att borgen övergått till Karl Knutsson "uppenbarligen på basen av 1441 års avtal med Kristern Nilsson senast år 1446". Kjell Kumlien, *Karl Knutssons politiska verksamhet 1434-1448* (Stockholm 1933), s. 235. Anthoni, 'Tven-

Det är tänkbart att slottet inte efter Kristern Nilssons död övergick direkt till kronan, såsom Anthoni antagit, utan någon tid förblev i arvingarnas händer. I så fall kunde den fru som nämns i Bengt Mårtenssons brev vara Margareta och inte Cecilia. Därmed skulle det till omkr. 1440 daterade brevet kunna förläggas till tiden efter Kristern Nilssons död 29.4.1442, alltså till en tid från vilken vi har säkert daterade brev som ansluter sig till Bengt Mårtensson. Likaså kunde Bengts till pingstaftonen c:a 1440 daterade brev kunna vara några år senare, eventuellt också från 1442. Med beaktande av dessa nya dateringar skulle uppgifterna om Bengt Mårtensson som fogde på Raseborg dateras mera snävt, till två perioder (början av 1440-talet och tiden kring 1450), i stället för tre som man tidigare antagit.³⁹

Kunde också den fru som nämns i Paul Karos [till 11.9.1438 daterade] brev till rådet i Reval vara Kristerns änka Margareta och inte Karl Tordssons hustru Cecilia? En svårighet här är Nils Stigulfssons brev till rådet, som Anthoni daterat till omkr. 1443, där Nils rekommenderade "ene vrouwe", som avser att avhämta arvet efter sin i Reval avlidna syster. Nils ber om en tjänst av rådet "umme Godes willen und umme mines heren des koninges willen und ume miner armen bede willen".⁴⁰

På basen av Nils Stigulfssons brev måste man anta att han stod direkt under konungen. Den i brevet nämnde frälsemannen Jeppe Fredag förekommer i säkra källor i västra Nyland 1442 och 1447. Det finns inga andra uppgifter om Nils som fogde på Raseborg, men han nämns i säkert daterade urkunder i Åbo 1438 och 1439. Anthonis motiveringar för dateringen är de källor som bevarats om Jeppe Fredags verksamhet i västra Nyland, konstaterandet att det inte finns några uppgifter om en fogde på Raseborg 1443, men att borgen efter Kristern Nilssons död förefaller att ha återgått till kronan samt omnämmandet av Henrik Svärd som fogde 1444.⁴¹

På basen av det bevarade källmaterialet finns det dock ingen motivering för

ne Borgåbrev', s. 36-37. Enligt Hausen bar Karl Knutsson titeln "hövitsman på Viborg, Tavastehus och Raseborg" redan 8.6.1446, men han har inte tryckt av ifrågavarande handling, som enligt honom bevarades på Krapperup gård i Sverige, utan refererat den under FMU 2666. Det är fråga om ett på Raseborg uppgjort köpebrev varmed Karl Knutsson köpte några hemman i Sverige av Ragnil Nilsson i Böle. Man bör notera att kung Kristoffer och riksrådet avgjorde tvisten mellan Karl och Margareta ett år före terminens utgång och det är möjligt, att man samtidigt behandlat Raseborgs övergång från Kristern Nilssons arvingar till Karl Knutsson.

³⁹ Bengt Mårtensson var sannolikt den "hovetmanne van Raseborch", som nämns i en anteckning 6.7.1443 i kammaren i Reval med anledning av att två tunnor öl och två flaskor Rhenvin sänts till honom, KB 540.

⁴⁰ FMU 1105.

⁴¹ FMU 2248-2249, 2474, 2479, 2571, 2689. Anthoni, 'Feldaterade urkunder', s. 134. I *Finlands medeltida frälse* (s. 127) tog han inte längre ställning till borgens återgång till kronan, men ansåg, att den antagligen inte, trots förlämningsbrevet från 1441, kommit i Karl

att förkasta Anthonis ungefärliga datering. På sin höjd kan man konstatera, att Nils Stigulfssons rekommendationsbrev av 1443 lika väl kunde dateras till 1445, ett år för vilket vi också saknar uppgifter om Raseborgs administrativa tillhörighet. Härvid kunde borgen tillfälligt ha övergått från Kristerns Nilssons änka till kronan. Som Anthoni har konstaterat nämns Jeppe Fredag i västra Nyland också 1447. En möjlighet kunde då vara, att den kung som nämns i Nils Stigulfssons brev inte är Kristoffer av Bayern, utan Karl Knutsson och att brevet sålunda borde dateras till tiden efter våren 1448.

Ifall det förhåller sig på detta sätt skulle Paul Karos brev [11.8.1438] mera sannolikt höra hemma i tiden efter Kristern Nilssons död 29.4.1442, i tid närmare anteckningen i Revals kammare från februari 1444 om leveransen av två öltunnor. Det skulle i så fall inte vara fråga om två långt från varandra belägna källnedslag, utan om källor som ligger rätt nära varandra i tid. En sådan korrigering av dateringarna för de tre brev som bevarats rörande Bengt Mårtenssons verksamhet skulle alltså ge en tidsmässigt enhetligare källserie och en klarare bild av de administrativa förhållandena rörande Raseborg på 1430- och 1440-talen.

Knutssons besittning före Kristern Nilssons död. Enligt Henry Rask, *Snappertuna. En kustbygds hävder I* (Ekenäs 1991), s. 60, skulle Karl Knutsson ha tagit Raseborg i besittning redan före 1445.

Medeltidsarkeologin expanderar

KNUT DRAKE

Medeltidsarkeologin är en ny/gammal vetenskap, ny med tanke på att den först under de senaste årtiondena har etablerat sig som en självständig disciplin vid de europeiska universiteten, men gammal som forskningsmetod. Arkeologiska utgrävningar av medeltida monument har förekommit ända sedan medeltiden återupptäcktes i början av 1800-talet och fornminnen från medeltiden har sedan länge dokumenterats både i städer och på landsbygden.

Medeltidsarkeologin som forskningsmetod introducerades i Finland av historikern K. A. Boman i Kökar 1867 och 1901–1902 genomförde arkeologen Johan Rinne de första metodiska medeltidsgrävningarna i Koroinen. Ingendera av dessa grävningar har dock publicerats på ett tillfredsställande sätt, ett fenomen som tyvärr har varit signifikativt för den arkeologiska medeltidsforskningen långt fram i tiden.

Medeltidsarkeologin uppmärksammades av *Historisk Tidskrift för Finland* i häfte 4, 1977. Några arkeologer presenterade i detta sammanhang sina grävningsresultat och Jarl Gallén och Pekka Sarvas kom med viktiga synpunkter på förhållandet mellan historisk och arkeologisk forskning². Sarvas gav i sitt bidrag en fin översikt över de grävningar som dittills genomförts i Finland, även om han tog avstånd från termen *medeltidsarkeologi*, som han ville ersätta med *historisk arkeologi*.

Diskussionen om ämnets benämning har fortsatt sedan dess. Själv har jag föredragit att tala om medeltidsarkeologi, trots att jag är medveten om att arkeologiska metoder kan vara av nöden i samband med så moderna företeelser, som befästningar från andra världskriget. Jag har motiverat min ståndpunkt med att ämnets historia så uppenbart är förknippad med medeltiden och med att benämningen medeltidsarkeologi har vunnit burskap vid många universitet Europa runt.³

Pekka Sarvas drog ännu 1977 upp en skarp gräns mellan den historiska arkeologin och den medeltida byggnadsforskningen, som han hänförde till konsthistoriens domäner, även om han samtidigt konstaterade att kunskaper

¹ Se C. J. Gardberg, 'Medeltidsarkeologi i Finland' och Knut Drake, 'Stadsarkeologisk forskning i Åbo' i *Den historiska tidens arkeologi i Finland*. 1984. (Jfr not 6)

² Jarl Gallén, 'Historia och arkeologi', *HTF* 1977, s. 281–285. Pekka Sarvas, 'Om historisk arkeologi', *HTF* 1977, s. 353–376.

³ Knut Drake, 'Om medeltidsarkeologi', *ABOA, Åbo landskapsmuseum, årsbok* 1984, s. 9–12. Knut Drake, 'Medeltidsarkeologi i Finland', *Finsk Tidskrift* 1992, s. 577–580.

från båda hållen behövs när det gäller forskning kring medeltida byggnadsmonument⁴. Under senare år har utvecklingen klart visat att gränsen mellan arkeologi och konsthistoria i detta avseende håller på att försvinna då medeltidsarkeologin har övertagit element från båda disciplinerna, en företeelse som klart kommer till synes i rapporterna från de nordiska kyrkoarkeologernas möte i Tröndelag 1990 och från de baltiska borgforskarnas symposium i Åbo 1992⁵.

Stadsarkeologi

Åbo stad är ett självskrivet centrum för medeltidsarkeologi i Finland. Det medeltida stadsområdet, vars viktigaste delar ännu ligger orörda i parkområdet mellan domkyrkan och Gamla stortorget, är en outtömlig källa för arkeologiska iakttagelser. Mindre utgrävningar företas s.g.s. årligen i olika sammanhang på det gamla stadsområdet, men de resulterar för det mesta bara i arbetsrapporter som arkiveras i museiverket och i Åbo landskapsmuseum. Under 1980-talet genomförde landskapsmuseet i den forna Mätjärvi-stadsdelen en större utgrävning, som har resulterat i en tryckt rapport⁷. Dessutom har ett antal artiklar med anknytning till medeltidsarkeologi publicerats i museets årsbok *ABOA*⁸.

En god grund för fortsatt medeltidsarkeologisk forskning i våra städer lades under 1980-talet tack vare de fyra rapporter som trycktes i serien *Medeltidsstaden*⁹. Det svenska projektet Medeltidsstaden startade 1976 i Sverige under ledning av Hans Andersson, numera professor i medeltidsarkeologi i Lund. Inom ramarna för projektet har ett 70-tal rapporter över det arkeologiska nuläget i de svenska medeltidsstäderna publicerats. Museiverket och Åbo landskapsmuseum har medverkat genom att ge ut motsvarande rapporter från Åbo, Borgå, Raumo och Nädendal. Av Sveriges medeltida städer är det nu bara Viborg och Ulvsby som saknas, vilket i det förra fallet beror på praktiska svårigheter och i det senare på att det tillbudsstående arkeologiska materialet är för magert. Medeltidsstadsrapporterna består inte

⁴ Sarvas, s. 357–358, 370, 373–376.

⁵ Jens Vellef & Ole Egil Eide (utg.), 'Kirkearkæologi i Norden', *Hikuin* 20, 1993. Knut Drake (utg.) *Castella maris Baltici* 1. 1993.

⁶ Heljä Brusila et al. (utg.), *Historiallisen ajan arkeologia Suomessa-Den historiska tidens arkeologi i Finland*. Åbo landskapsmuseum, Rapport 6. 1984.

⁷ Juhani Kostet & Aki Pihlman (utg.), *Turun Mätjärvi-Mätjärvi i Åbo*. Åbo landskapsmuseum, Rapport 10. 1989.

⁸ T.ex. Anna-Liisa Hirviluoto, 'En korstågstida kvinnodräkt från Reso' och Knut Drake, 'Medeltidskyrkor i sydvästra Finland', *ABOA 1985* samt Kari Uotila, 'Välva källare – en del av Åbo Stortorgs medeltid', *ABOA 1986*.

⁹ Markus Hiekkänen, *Borgå*. Medeltidsstaden 1. 1981. Markus Hiekkänen, Raumo. Medeltidsstaden 2. 1983. Juhani Kostet & Aki Pihlman, *Åbo*. Medeltidsstaden 3. 1986. Markus Hiekkänen, *Nädendal*. Medeltidsstaden 4. 1991.

enbart av listor över grävningar utan presenterar också en hel del nya forskningsresultat. Serien har fått en fortsättning i Helsingfors stadsmuseums rapport om grävningarna i Gammelstaden¹⁰.

Våra medeltida städer har föregåtts av handelsplatser av olika slag. Enligt Unto Salo träffade finnarna under Birka-skedet, c:a 800–1000, de utländska köpmännen på neutral mark, d.v.s. vid obebyggda hamnplatser som kan spåras tack vare Björkö/Koivisto-namnen¹¹. Följande skede var handelsgårdar av typen Rikala i Halikko, c:a 1000–1200, även dessa belägna vid kusten. Däremot kände man inte till några förhistoriska handelsplatser i de inre delarna av landet. Därför väckte det en hel del uppmärksamhet när arkeologerna Eeva-Liisa och Hans-Peter Schultz under senare hälften av 1980-talet ansåg sig ha hittat staden Vanaja – novgoroderna Vanai – på Varikkoniemiudden mitt emot slottet i Tavastehus. Vid grävningar där hade de funnit spår av bebyggelse från tiden 800–1300¹².

Den preliminära tolkningen av Varikkoniemiboplatsens betydelse var uppenbarligen överdriven och har därför skarpt kritiserats av andra arkeologer¹³. Själv har jag framfört synpunkten att bebyggelsen på Varikkoniemi, eller Hätilä udde som är det historiska namnet, kanske hörde till en storbondegård, som c:a 1300 har lagts under Tavastehus slott¹⁴. Tavasternas handelsplats, om en sådan har funnits, måste däremot ha varit belägen på borgholmen, på samma ställe där staden Tavastehus grundades 1639.

Borgarkeologi

Till följd av de restaureringar och reparationer som har pågått ända sedan 1950-talet har våra borgar och borgruiner fortgående varit föremål för forskning och en del av resultaten har också publicerats. I detta avseende har undersökningarna vid Kastelholm föregått med gott exempel genom att grävningsrapporterna fortlöpande har publicerats¹⁵. Dessutom har Ronnie Carlsson i en tryckt licentiatavhandling tagit ställning till dateringsfrågor kring Kastelholm och byggnadsforskarna Elisabeth och Piotr Palamarz har nyligen publicerat en preliminär sammanfattning av borgens byggnadshistoria¹⁶.

¹⁰ Markku Heikkinen, *Helsinki*. Vaasa-ajan kaupungit 1. 1989.

¹¹ Unto Salo, 'Suomen kaupunkilaitoksen syntyjuuria ja varhaisvaiheita', *HArk* 78./ (1982).

¹² Eeva-Liisa & Hans-Peter Schultz, 'Hämeenlinna Varikkoniemi - eine späteinzeitliche-frühmittelalterliche Kernsiedlung in Häme. Die Ausgrabungen' 1986–1990, *Suomen Museo* 1992

¹³ Setex, J.-P. Taavitsainen, *Ancient Hillforts of Finland*. FFT 94. 1990, s.166.

¹⁴ Knut Drake, 'Stadt-Burg-Stadt Hämeenlinna', *Chateau Gaillard* 17. 1994.

¹⁵ *Kastelholms slott*, arkeologiska undersökningar 1982 och 1983; 1984; 1985–1989. Museibyran, Kastelholm.

¹⁶ Ronnie Carlsson, Dateringen av Kastelholms slott. Kastelholms slott, Museiby-

I Åbo slott har arkeologiska grävningar och byggnadsundersökningar företagits ända sedan 1903 och borgens medeltida byggnadshistoria skissades upp av Iikka Kronqvist i slutet av 1930-talet¹⁷. Sedan några år tillbaka pågår ett forskningsprojekt som bl.a. har till uppgift att publicera det medeltidsarkeologiska materialet från borgen och en första rapport, i vilken bl.a. Kronqvists synpunkter blir omvärderade, har nyligen kommit från trycket¹⁸. 1960-talets byggnadsundersökningar på Olofsborg är fortfarande opublicerade och inga grävningar har på länge företagits vid Korsholm eller Raseborg¹⁹. Däremot undersöker museiverket sedan flere år tillbaka ruinerna av Kustö biskopsborg och en första publikation om dessa arbeten är på kommande.

De många fornborgarna i södra Finland har länge intresserat forskarna, men dessa fornminnen har sällan varit hotade av restaureringar eller vägbyggen och därför har möjligheterna till utgrävningar varit små. Trots detta har vi under de senaste åren begåvats med två doktorsavhandlingar om fornborgar. Jukka Luotos bok om Vanhalinna i Lundo presenterade resultaten av många års grävningar på borgberget, men arbetet har inte påverkat den internationella debatten då texten är avfattad enbart på finska²⁰. Jussi-Pekka Taavitsainens avhandling *Ancient Hillforts of Finland*, som kommer med en helt ny syn på fornborgsproblematiken, har däremot väckt uppmärksamhet långt utöver landets gränser²¹. För *HTF:s* läsare är boken bekant tack vare Eljas Orrmans uppskattande recension²².

Kyrkoarkeologi

Våra gråstenskyrkor utgör de viktigaste källorna till medeltidens kulturhistoria, dels på grund av att de utgör den största gruppen av bevarade medeltida monument, dels med tanke på kyrkans roll som kulturbärare i det dåtida samhället. De flesta gamla kyrkor har under detta sekel blivit utgrävda och undersökta i samband med restaureringar, men den vetenskapliga behandlingen har tyvärr varit skral, beroende på att många undersökningar företagits av personer utan arkeologisk kompetens. I många fall försummade man också att publicera resultaten av de företagna undersökningarna. Under

rån. 1993. Elisabeth & Piotr Palamarz, 'Architectura Militaris in the Medieval Castle of Kastelholm', *Castella Maris Baltici* 1. 1993. Se även *Åländsk odling* 1992.

¹⁷ Iikka Kronqvist, *Åbo slott under medeltiden*. 1947.

¹⁸ Knut Drake (utg.), *Tuskimukisia Turun linnasta - Åbo slott - studier 1*, Åbo landskapsmuseum, Rapport 16. 1994.

¹⁹ En översikt över forskningen kring Raseborg ges i Knut Drake, 'Raseborg - gråstensmurarna berättar sin historia' i Henry Rask, *Snappertuna, en kustbygds hävder I*. 1991.

²⁰ Jukka Luoto, *Liedon Vanhanlinnan mäkilinna*, FFT 87. 1984.

²¹ Taavitsainen, a.a.

²² Eljas Orrman, 'Finlands fornborgar i ny belysning', *HTF* 1991, s. 286-289.

1980-talet har en avsevärd förbättring ägt rum i detta avseende, kyrkogrävningarna har genomförts efter konstens alla regler och forskarna har snabbt publicerat de viktigaste resultaten²³.

Iikka Kronqvists postumt publicerade föredrag från slutet av 1930-talet har länge varit huvudkällan för alla som seriöst har sysslat med våra medeltida gråstenskyrkors byggnadshistoria²⁴. Kronqvists teser ansågs vara oantastliga och hans dateringar accepterades allmänt, trots att de inte baserade sig på mätbara fakta utan rättade sig efter J a l m a r i J a a k k o l a s helhetssyn på Finlands medeltid²⁵.

Kronqvists kyrkodateringar har sent omsider förpassats till historiens skräphög tack vare M a r k u s H i e k k a n e n s doktorsavhandling *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku*²⁶. Hiekkänen går radikalt till väga och sopar suveränt bort alla gamla vanföreställningar om medeltidskyrkornas kronologi. Hans grepp är strängt vetenskapligt och med tillämpning av den metod han valt att följa konstaterar han att alla medeltida gråstenskyrkor på fastlandet, förutom Åbo domkyrka, har tillkommit under perioden 1430–1550. Hiekkänen argumenterar på ett övertygande sätt för sina nydateringar och har säkert rätt i det mesta, även om smärre korrigeringar kan komma fram i den fortsatta debatten.

För Ålands del har diskussionen redan kommit igång, som man kan se av Å s a R i n g b o m s bidrag till detta häfte. Sedan några år tillbaka leder Ringbom en arbetsgrupp som skall publicera inventarieverket *Ålands kyrkor*. Motsvarigheten på fastlandet, *Finlands kyrkor*, har på senare tid koncentrerat sig på att publicera träkyrkor av yngre datum, men glädjande nog har de viktiga medeltidskyrkorna i Raumo nyligen kommit från trycket²⁷.

Reval-itinerariets hamnar

Åland spelade under medeltiden en viktig roll som kulturförmedlare, vilket även avspeglar sig i den medeltidsarkeologiska aktiviteten. Förutom Kastelholmsundersökningarna och Ålands kyrkor-forskningen pågår sedan flere år

²³ T.ex. Helena Edgren & Markus Hiekkänen, 'Kapell eller inte kapell – det är frågan' och Marja Terttu Knapas, 'Den medeltida kyrkan i Borgå – forskningsrön och nya alternativ'. *FM* 1987.

²⁴ Iikka Kronqvist, 'Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland', *Jälkeenjääneisiä tutkimuksia*, FFT XLVII:1. 1948.

²⁵ Kronqvist hade Finlands historia som huvudämne i sin fil. kand.-examen och hade samma syn på Finlands medeltida historia som kommer till synes t.ex. i J a l m a r i J a a k k o l a, *Suomen varhaiskeskiäika*. Suomen historia III. 1938. Se Knut Drake, 'Iikka Kronqvists tolkning av Åbo slotts byggnadshistoria', *Åbo slott-studier* 1, s. 49–58.

²⁶ Markus Hiekkänen, *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku*, FFT 101.

²⁷ Marja Terttu Knapas (utg.), 'Rauman kirko', *Finlands kyrkor, Turun arkkikihiipakunta* 12. 1990.

tillbaka grävningar på det forna fransiskanerkonventets område i Kökar. Kenneth Gustavsson har nyligen publicerat en sammanfattning av de hittills uppnådda resultaten²⁸. Kōkarklostret omnämns första gången 1472, men grävningarna visar att kyrklig aktivitet har förekommit på Kökar Hamnö redan på 1300-talet och att enstaka föremålsfynd kan dateras till vikingatiden. Gustavsson påpekar att fransiskanernas etablering här ute i skärgården hänger samman med torsk- och strömmingsfisket, som vissa säsonger kan ha samlat upp till tusen personer på en gång till Kökar.

Hamnö i Kökar var en etapp på den danska segelled mellan Blekinge och Reval som omtalas i det s.k. itinerariet i Valdemars jordebok från medlet av 1200-talet. En annan knutpunkt på denna sjöväg fanns i Hitis i den åboländska skärgården, där Torsten Edgren sedan länge genomför arkeologiska grävningar. Edgren kunde redan 1977 presentera resultat av dessa undersökningar och en ny mellanrapport kommer att publiceras i början av 1995²⁹. På 1970-talet var man intresserad de medeltida lämningarna på Högholmen, men under senare år har grävningarna koncentrerats till Hitislandet, där man har funnit spår av en säsongbosättning som går tillbaka ända till 800-talet. Den nya mellanrapporten emotses med spänning.

*

Denna översikt av medeltidsarkeologisk aktivitet från senare år är långt ifrån fullständig. Vid Åbo universitet pågår t.ex. ett stort, mångvetenskapligt forskningsprojekt med rubriken *Changing Environment-Changing Society*, där också arkeologer är engagerade. Deras forskning berör huvudsakligen järnålderssamhället i sydvästra Finland, men resultaten är också av intresse för medeltidsforskningen, eftersom den kulturella utvecklingen i landskapet av allt att döma har fortsatt i samma spår långt in i medeltiden. Arkeologistudenter vid Helsingfors universitet är engagerade i det s.k. Sukka-projektet, som studerar medeltida gårdsmiljöer och vid Uleåborgs universitet pågår sedan länge arkeologisk forskning i den gråzon som existerar mellan järnåldern och historisk tid i norra Finland.

Det är uppenbart att medeltidsarkeologin/den historiska tidens arkeologi numera definitivt har etablerat sig som en expansiv och innovativ vetenskap i vårt land och därför borde ämnet med det snaraste få en egen professur. Det vore naturligtvis en överdrift att påstå att *HTF:s* medeltidsnummer 1977 var orsaken till denna positiva utveckling, men man måste medge att tidskriften den gången hade gott väderkorn för vad som rörde sig i tiden.

²⁸ Kenneth Gustavsson, 'Undersökningar vid fransiskanerkonventet på Kökar, Åland', *Hikuin* 20, 1993.

²⁹ Torsten Edgren, 'Medeltidsarkeologi i Skärgårdshavet', *HTF* 1977/4.

GRANSKNINGAR

Att uppfinna medeltiden

Norman F. Cantor, *Inventing the Middle Ages. The Lives, Works, and Ideas of the Great Medievalists of the Twentieth Century*. Quill, William Morrow. 477 s. New York 1991.

Titeln på Norman F. Cantors bok om 1900-talets stora medeltidsforskare tar fasta på hans konstaterande i inledningen att 1800-talet var antikforskningens århundrade, medan 1900-talet varit medeltidsforskningens. 1800-talets medeltidsromantik bidrog till en uppvärdering av perioden, till att förta stämpeln av mörk tid, men var – i lika hög grad som renässansens svartmålning – grundad på ideologisk projektion. Romantikerna tyckte om medeltiden för att de ansåg att den var en kontrast mot upplysningens rationalism, industrialismens mekanisering och nationalstatens centraliserade byråkrati – inställningen var kort sagt ett uttryck för vantrivsel i samtiden.

Det var inte enbart fråga om en projektion, utan det tidiga 1800-talets medeltidsromantiker, liksom ännu viktorianerna, saknade nästan alla de hjälpmedel och all den grundforskning som krävdes för seriös forskning om medeltiden. Arbetsfältet var också ojämförligt större än antikforskningens, man räknar med att det skriftliga källmaterialet från medeltiden är 10–20 större än från den grekisk-romerska världen.

Cantor menar följaktligen – kanske väl kategoriskt – att ingen undersökning om medeltiden skriven före 1895 är värd att läsa annat än av idéhistorisk nyfikenhet, det må sedan gälla Stubbs om det engelska parlamentet eller Pastor om påvarna. Året 1895 betecknar utgivningen av första delen av Fredrick Pollocks och F.W. Maitlands *The History of English Law*, till allra största delen skriven av Maitland. För Cantor är boken genombrottet för modern medeltidsforskning: ”skapelsen”, de medeltidsforskare han behandlar har faktisk ”uppfunnit” medeltiden åt oss, skapat den moderna bilden av medeltidens värld. Utvecklingen börjar med den illusionslöse Maitland, som demolerade anakronismerna om det engelska parlamentet. För Cantor är han den förste som behärskade medievistiken på ett sätt som gör att man kan säga att han ”spelar samma spel som vi”. Vi får också veta att av ledande engelska medeltidsforskare före 1970 var det utöver Maitland bara två som behärskade tyska flytande.

Cantors urval kan givetvis diskuteras, men helt oberoende av de ”utval-

das" förtjänster ger det en intressant översikt över olika fält av medeltidsforskningen. Maitland representerar rätthistorien, Panofsky och Curtius konst- och litteraturhistorien, Haskins och Strayer förvaltningshistorien, Knowles och Gilson kyrkohistorien, Schramm och Kantorowicz biografi och "Geistesgeschichte". Cantor har grupperat forskarna i grupper eller par, bara Maitland och Richard Southern får egna kapitel. Det inte minst intressanta med Cantors bok är att han eftersträvar en helhetsbild, han försöker också analysera människan samt den idévärld och intellektuella miljö som präglade forskarens bild av medeltiden – han är intresserad av vilka aspekter av medeltiden som talade till respektive forskare på ett djupare, nästan existentiellt plan och hur detta påverkade tolkningarna. Han har träffat sju av de tjugo medeltidsforskare han behandlar och hans hägkomster är inte utan hullingar. För de övrigas del bygger han på deras skrifter, biografier, nekrologer och i viss utsträckning primärmaterial. Ibland faller Cantor i onödigt hög grad för det anekdotiska eller för freudianska spekulationer om privatliv. Hans kommentarer till både döda och levande kolleger är skäligen osminkade, på ett sätt som fått en kommentator att beteckna boken som "ett definitivt brott med den anglo-amerikanska traditionen av artighet".

Genom Cantors diskussioner av de behandlade forskarnas akademiska miljö, lärofäder och elever får vi samtidigt en mängd andra upplysningar om medeltidsforskningen, men också om t.ex. den tyska professorskårens politik eller wilsonianismens inverkan på amerikanskt akademiskt liv. Genom David Knowles får vi inblickar i katolskt tänkande i England, genom Marc Bloch och Louis Halphen ger Cantor en bild både av de franska judarnas historia och de franska mandarinernas akademiska imperiebyggande. Bloch hör f.ö. inte till Cantors favoriter, utan får det skäligen snåla omdömet att han utövat sitt största inflytande genom sin död.

Några av Cantors par är upplysande, andra provocerande. Under rubriken "The Nazi Twins" möter vi de unga medeltidsforskarna Percy Ernst Schramm och Ernst Kantorowicz drickande Moselvin i Heidelberg en somardag 1925. Med tanke på att major Schramm förde krigsdagbok i Wehrmachts generalstab vid samma tid som Kantorowicz' mor dog i Theresienstadt är det en minst sagt överraskande kombination – låt vara att Himmler lär ha haft den senares bok om Fredrik II på nattduksbordet. Kantorowicz utförde dessutom en betydande del av sitt livsverk i Förenta Staterna. Cantor ser det sammanbindande i bådas engagemang i ledarskapets och den politiska pånyttfödelsens problematik i Weimartyskland. De gav i slutet av 1920-talet var sitt uttryck för problematiken i strålande kejsarbiografier, Schramm över Otto III och Kantorowicz över Fredrik II.

Ett annat par utgör Charles Homer Haskins och hans elev Joseph Reese Strayer, båda produkter av den wilsonska elitära progressivismen, senare benämnd kallakrigsliberalism. De instisterade på en strikt metodisk skolning av kontinental modell i interpretation av dokument och avskydde alla slag av "spekulationer". När Cantor för sin handledare Strayer föreslog att han

skulle skriva om den thomistiska idén om kungarollen, menade denne att han borde flytta över till filosofiska institutionen och gav ett i sitt slag logiskt argument för varför historiker bör studera skattelängder: filosoferna skulle aldrig göra det, "If we historians don't do it, nobody will, so we have to do it".

Både Haskins och Strayer koncentrerade sig på kunglig förvaltning och den moderna statens medeltida rötter, Haskins på normannerna och Strayer på Filip den sköne. Båda såg paralleller i den amerikanska erfarenheten och medeltiden: "Through analysis of medieval administrative centralization, the American experience could be illuminated. The Wilsonian instrumentalist ideal of the application of learned intelligence to government in a hitherto disordered society could be studied and affirmed in the medieval context." 1200-talets förvaltningsrevolution företer i deras tappning vissa likheter med *New Deal*. Båda tjänade också inom förvaltningen på sitt sätt, Haskins var medlem av den amerikanska fredsdelegationen i Paris 1919 – Cantor var litet för tidigt ute med att prisa dennes förutseende och insatser för tillkomsten av "de fortfarande existerande" multinationella staterna Tjeckoslovakien och Jugoslavien. Strayer arbetade i årtal för CIA och uppgav att chefen Allen Dulles ansåg att han kunde använda medeltidsforskare för att analysera underrättelsematerial rörande Sovjetunionen därför att de var vana att dra slutsatser på basen av fragmenteriskt material.

Under rubriken "Efter syndafallet" diskuterar Cantor de katolska historikernas dilemma, det faktum att kyrkan från franska revolutionen till andra Vatikan-konciliet förhållit sig minst sagt ambivalent till historisk forskning. Den ville inte primärt se sig som en historiskt framvuxen institution, utan som evig och oföränderlig. Historisk forskning kunde väcka obehagliga frågor och Pius X satte stopp för de liberaliserande tendenser som framträdde under Leo XII:s tid. Enligt Cantor har det för katolska historiker varit viktigt att ha en position utanför kyrkans kontroll och en vetenskaplig status som gjorde dem oåtkomliga. Cantors främsta – och starkt kontroversiella – exempel är David Knowles. Då denne som den första katolska prästen (och den andra katoliken överhuvudtaget efter Lord Acton) blev professor regius vid Cambridge, var han tekniskt sett en förlupen benediktmunk som dessutom levde tillsammans med en svensk kvinnlig psykiater. Hans stora verk i fyra delar om klosterordnarna i England, som Cantor betecknar som det största enskilda verket i medeltidsforskningen under 1900-talet, bar ingen imprimatur.

Ett eget kapitel får Richard Southern, vars *The Making of the Middle Ages* (1953) Cantor betecknar som den mest lästa och inflytelserika boken om medeltiden under 1900-talet, mer än t.o.m. Blochs om det feodala samhället och Curtius om litteraturen. Den öppnade ett nytt forskningsområde, en ny diskurs om medeltidens romantiska rörelser och har fått en mängd efterföljare i forskningen om medeltidens idé- och kulturhistoria. Cantor betecknar boken som den tillsammans med Schramms *Kaiser, Rom, und*

Renovatio bästa enskilda volymen och som en uppenbarelse: "He articulated the intellectual rebellion and imaginative stretching of an emerging generation of medievalists." Samtidigt betecknar han sin tidigare handledare som något av en morvillig kung Arthur som med sin bok kallade riddare till Runda bordet, men sedan inte ville veta av deras sökan efter Graal. Cantor anser att han valde att inte bli revolutionsledare och utmana det brittiska akademiska etablissemangen. En av Cantors kritiska synpunkter på brittiskt akademisk liv gäller oviljan och oförmågan att bygga upp effektiv forskarutbildning eller forskningsinstitut, något som Maurice Powicke förgäves försökte i Oxford, men han är samtidigt kritisk mot det kyrkligt sponsorerade medeltidsinstitutet i Toronto.

I någon mån motsägs Cantors starkt kritiska inställning till brittiskt akademiskt liv av hans kapitel om "The Oxford Fantasists", som inkluderar C.S. Lewis och J.R.R. Tolkien. Båda gjorde respektabla vetenskapliga insatser, den förre om medeltida kärleksuppfattning och den senare om medeltida litteratur, men deras främsta insatser var att levandegöra medeltiden i fiktion; de gjorde medeltidens samhälle gripbart på ett sätt som uppenbart talar till 1900-talets människor.

Tolkien var en av de sista företrädarna för historisk filologi och använde sina kunskaper för att först konstruera ett försvunnet språk, sedan skriva ett epos och låtsas att han översatte det till engelska; resultatet blev *The Lord of the Rings*. Cantor menar att prestationen krävde inte bara vetenskap och litterär fantasi, utan också "obsessive living in a personal fantasy world for more than two decades". Han ser Tolkien som vad R.D. Laing kallar en "framgångsrik schizofreniker" och boken som "the most astonishing monument to the old historical philology ever developed and the most extended and difficult piece of pseudomedievalism ever imagined". Boken är också "genteel Nordic neoracism in the form of neomedievalism", men genom sin hyllning till den vanliga människans heroism bli den samtidigt en storartad elegi över både medeltiden och 1900-talet.

Boken avslutas med ett kapitel om "Outriders". De flesta av medeltidsforskarna var samtidigt medeltidsentusiaster, här är det fråga om dissenters, eccentricer och icke-konformister, som ställde obehagliga frågor och varnade för en idealisering av medeltiden. Theodor E. Mommsen, den store Mommsens sonson och enligt Cantor den enda helt ojudiska tyska professor som lämnade Hitlers Tyskland av politiska skäl, och Carl Erdmann menade att medeltiden också var ett förföljande samhälle, med totalitära ambitioner som det saknade möjligheter att förverkliga och korstågsideal som slog över i fanatism. Johan Huizinga pekade på att senmedeltiden förlorade sin vitalitet och stelnade i en kulturell kris. Eileen Edna Powers, pionjär som ekonomisk historiker, medeltidshistoriker och feminist, är den enda kvinnliga klassikern i en genre som enligt Cantor idag håller på att tas över av kvinnliga forskare. Hon skrev banbrytande om nunnornas utsatta och ångestfyllda värld. Hennes man M.M. Postan, mytomanen med de många ofullbordade

projektet, ställde besvärliga pessimistiskt och malthusianskt färgade frågor om medeltidens samhälle och ekonomi.

Pessimisterna har förlorat och den positiva bilden överväger – trots klischeéer om medeltidens ”mörker”. Det Cantor kallar ”retromedievalismen” talar till dagens generation på ett annat sätt än antiken. För honom bygger medeltidsinstresset och motiveringen för att studera medeltiden på två motsatta, men kanske komplementära motiv: sökandet efter rötter, men också efter något som är tillräckligt olika för att vi skall kunna ”spegla oss”, ifrågasätta våra egna uppfattningar. Intresset för medeltiden har visserligen växlat under 1900-talet, för Förenade Staternas del förefaller topparna att ligga på 1920-talet, tiden 1955–1965 och 1980-talet framåt. Den senare vågen har också nått vårt land.

För den som vill förstå hur medeltidsstudierna kommit till den punkt där de står idag är Cantors intellektuella porträtt en intressant introduktion. Boken ger inte bara en, låt vara mycket personligt hållen, översikt över medeltidsforskningens utveckling under 1900-talet. Den säger också förvånande mycket om vårt eget århundrades idéhistoria – i boken speglar det sig faktiskt i medeltiden. Genom att röra sig mellan seklerna har Cantor skrivit en stimulerande, provocerande och underhållande bok.

Max Engman

”Offerkällan” i Levänluhta, Storkyro

Tarja Formisto, *An Osteological Analysis of Human and Animal Bones from Levänluhta*. Eget förlag. 228 s. Vammala 1993.

År 1674 beskrev kyrkoherden i Storkyro, Jsräel Erics Alfthanus, i anledning av de Rannsakningar efter Antikviteter som utgick från Antikvitetskollegiet i Stockholm en av socknens märkvärdigheter med följande ord: ”Een Kella på en Sänch Engh Emellan Riarcetoby och Orismala thär Een hoph Meniskio been skall alla tijder wara sedt, och än sees”. Denna text är den första skriftliga källa som omtalar Levänluhta i Storkyro, en av Finlands mest kända fornlämningar, belägen c:a 45 km sydöst om Vasa. Denna uppgift hade emellertid sedermera fallit i glömska, ty då man begynte dika ängen sommaren 1884 förorsakade de människoben som då påträffades en oerhörd uppståndelse.

De första arkeologiska utgrävningarna utfördes 1886 av A. W. Ranncken och de fortsattes av A. M. Tallgren 1912 och 1913 av Alfred Hackman, som redan 1894 och 1906 besökt fyndplatsen och då bl.a.

tagit de fotografier som oftast används för att illustrera Levänluhta. I samband med Tallgrens grävningar togs 35 jordprov av Harald Lindberg. De första osteologiska resultaten åter publicerades redan 1892 och nya rön 1913, 1923 av olika auktoriteter samt framförallt 1939 av N. Pesonen. År 1982 blev källan vid Levänluhta återigen aktuell genom Aarni Erä-Eskos grävningar, vilka utsträcktes över somrarna 1983 och 1984. Dessa fältarbeten utfördes dels av museiverket dels med anslag beviljade av Finlands akademi och de var från begynnelsen avsedda att resultera även i en ny syntes rörande också det osteologiska materialet. Detta uppdrag gavs till Tarja Vormisto. En ytterligare orsak till de arkeologiska undersökningarna var att planerna på ett nytt utfallsdike hotade att torka ut den unika av museiverket förvaltade källan.

Fyndmaterialet från Levänluhta består mest av människoben men även av ett antal ben av djur. Därtill har man i källan tillvaratagit merovingertida smycken och en tillbucklad bronskittel. Bland smyckena förekommer två ståtliga ormspännen, två likarmade spännen, vilka kanske utgör ett par, en halsring av silver, en rund bronsskiva av ett ryggknappsspänne ornerat med silverinfattade granater samt åtta armringar, av vilka sex tillhör den konkavkonvexa typen. Samtliga föremål är typiska för sin tid.

I april 1993 disputerade finlandfödda Tarja Formisto (tid. Vormisto), som bedrivit studier för Torsten Sjøvold vid Stockholms universitets osteologiska forskningslaboratorium, på en avhandling som dels omfattar en osteologisk analys av allt benmaterial från Levänluhta, dels en jämförelse med motsvarande fysiskt antropologiskt material från Finland, Sverige, Norge, Danmark, Tyskland och Ryssland. Till sist diskuterar Formisto även fyndets kulturhistoriska uttydning, vilket ligger på sidan om det ursprungliga uppdraget och klart utanför hennes kompetens och inte heller i övrigt hör hemma i en osteologisk avhandling. Det kan i detta sammanhang nämnas att det arkeologiska fyndmaterialet som hittades vid Erä-Eskos grävningar inte har stått till Formistos förfogande.

I de inledande kapitlen redogör Formisto för tidigare arkeologiska fältundersökningar och osteologiska forskningar kring benmaterialet. Härvid citeras grävnings- och fältrapporter på originalspråket svenska samtidigt som man även får sig serverad en engelsk översättning. Formisto citerar också långa partier ur Kaj Donners klassiska *Bland samojeder i Sibirien* för att sedan ord för ord översätta dem till engelska. Detta förfarande kan kanske försvaras med tanke på utländska läsare – avhandlingen är ju på engelska – men man frågar sig nog om det i så fall överhuvudtaget är nödvändigt med den svenska originaltexten. Ännu mer skeptisk ställer jag mig till förfarandet, att översätta titlar på publikationer utgivna på kulturspråk såsom tyska och franska. Några exempel: "...with an article by Hackman (1913b) Ein Opferfund der Völkerwanderungszeit in Finland. (Eng. translation: "An Offer Find from the migration Period in Finland"), eller "Matériaux pour servir à la connaissance des crânes des peuples finnois".. (Eng. translation:

"Materials for the Knowledge of the Crania of the Finnish Peoples"). Man frågar sig för vem man översätter och varför. Läsarna av en vetenskaplig avhandling bör ju kunna både tyska och franska. Eller kan det vara så, att dagens student- och forskargeneration i Sverige inte behärskar tyska? Det har man svårt att tro.

Benmaterialet från Levänluhta väger 73,8 kg av vilka 69,8 kg (94,5%) identifierats som människoben och 3,9 kg, eller 5,3% tillhört olika djurarter. De obestämbara benen väger 129 g. Benen är genomgående väl bevarade – de har ju legat i lera eller vatten – men som en följd av plöjning också fragmentariska. Några hela skelett finns inte; tvärtom har disputanden lagt ner mycket arbete på att t.ex. limma ihop och rekonstruera skallar, som kan bestå av fragment från många olika grävningar. Benens bevaringstillstånd medför naturligtvis också, att det är vanskligt att uppskatta antalet individer; enligt Formisto kan man dock utgå från något fler, d.v.s. ca 100 individer. Det har tidigare varit känt, att materialet också omfattar ben av barn. Formisto presenterar i detta avseende tämligen exakta siffror och kommer till, att andelen barn och "unga individer" är ca 37%. De återstående 63% fördelar sig på följande så ofta av osteologer använda, varandra täckande åldersgrupper (s. 85): *Adultus-Maturus* (18–64 år) 16%, *Maturus-Senilis* (35–79 år) 20,5% och *Adulus* (18–79+ år) 26,5%. Det kan nämnas, att det bland barnen finns åtminstone fyra individer under ett år, men att de flesta barnen avlidit i åldern 3–5 år. Medan åldersbestämningarna inte förorsakat några större problem, är det betydligt svårare att avgöra de dödas kön, vilket delvis beror på att benen representerar en okänd, om också gracil, population. Formisto nämner dock: "Sex estimation with the help of different skeletal elements, using several different methods, indicated that the majority of sexed bones were female".

Man har tidigare fått lära sig – uppgifterna är Pesonens – att medellängden för männen i Levänluhta är drygt 158 cm, för kvinnorna drygt 146 cm samt att hjärnvolymen för de förstnämnda uppskattats till 1.314 cm³ och för de senare till 1.205 cm³. När det gäller beräkningen av längden konstaterar Formisto, att resultatet varierar beroende på vilka ben som mäts. Så kan man t.ex. nämna, att skillnaden i medellängd beräknad på basen av *humerus* är följande: K. Pearson 147,8 cm ± 0,9 cm; A. Telkkä 148,0 cm ± 1 cm; Trotter & Gleser 152,7 cm ± 1.1 cm och Sjøvold 148,9 cm ± 1,3 cm. Skillnader förekommer även då mätningarna baserats på andra mätbara ben. Resultaten finns presenterade i avhandlingens fig. 24 och 25 (s. 114–115). Formisto sammanfattar försiktigt: "The results of the stature calculations show that the Levänluhta individuals have been short in stature".

I kapitel 6.9 beskriver Formisto de patologiska förändringar och anomalier som kan registreras i benmaterialet. Iakttagelserna illustreras med färgbilder. Om man bortser från tidlösa krämpor såsom tandinflammationer och ryggont kan Levänluhtapopulationen i det stora hela sägas ha varit rätt frisk. Några sällsynta undantag finns dock. Däremot finns det inga spår av

att någon avrättats eller annars lidit en bråd död, något som är av betydelse för fyndets tolkning. Å andra sidan kan man minnas att människor som offerats under järnåldern oftast hängts eller strypts, vilket inte efterlämnar några spår i benstommen.

Jämfört med människorna från Levänluhta har källans djurben varit mindre kända. Av dessa kan främst nämnas ben av häst och nötkreatur; hästen är representerad av minst tre fullvuxna exemplar och ett föl. De övriga djurbenen består av små fragment. Följande arter är dock representerade: får, hund, höna samt några ben av andra fåglar.

I avhandlingen refereras även till tre 14C-dateringar utförda vid Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm. Den första berör ett *Tibia* av människa. Resultatet är i kongruens med den arkeologiska dateringen och lyder på 1475 ± 120 BP, med ett kalibrerat värde om 437 – 655 AD. Ett revbensfragment av nöt daterades till 2120 ± 210 BP, kalibrerat värde 429 BC – 76 AD och en *radius* av häst till 640 ± 70 BP = kalibrerat 1289 – 1384 AD. Det kan tillfogas, att av fem dateringar utförda på trä vid Helsingfors universitets dateringslaboratorium är det en som är i kongruens med de arkeologiska resultaten (Hel-1967, 1400 ± 110 BP = konv. 550 AD medan de övriga är från 1500- och 1700-talen, en t.o.m. recent. Den enda slutsatsen som för tillfället kan dras av dessa resultat är, att benen av djur och människa inte torde vara samtida. Frågan kan belysas närmare först då längre provserier föreligger.

Kapitel 8 innehåller Finlands förhistoria i en sexsidors tappning. Framställningen uppges bygga bl.a. på *Suomen historia I* (1984) men innehåller trots det massvis av märkvärdigheter. I kapitel 9 jämförs benen från Levänluhta med en del dåligt bevarade ben från gravar på Latjineliden i Vörå och med skeletten från Kälдамäki i Vörå, det senare ett fynd som i många avseenden påminner om Levänluhta. Två 14C-analyser av ett ben från Kälдамäki konfirmerar tidigare uppfattningar om att de två platserna är lika gamla (Ua-991, 1500 ± 85 och Ua-992, $1550 \pm 80 = 451-614$ resp. 419-579 i kalibrerade värden). Den jämförelse som utförs med osteologiskt material av olika ålder alltifrån sten- och bronsålderskranier från centrala Ryssland till vikingatida danskar och norrmän förefaller däremot tämligen intetsägande. I stället hade man gärna sett referenser till det omfattande baltiska material som publicerats av Karin Mark och R. Denisova.

Till sist diskuterar Formisto Levänluhtapopulationens genetiska ursprung, fyndets betydelse och uttolkning börjande med Alfred Hackman och fortsättande med Tacitus *Germania*, Nordiska sagatexter, Kalevala, Adam av Bremen, C.F. Meinander och slutande med Tapio Seger och hans pestteori. Det kan konstateras, att Formisto på ganska lösa grunder förutsätter ett finsk-ugriskt ursprung för de människor som fann sin sista viloplats i Levänluhta. Då författaren emellertid i samma sammanhang också talar om stenålderns björn och älgkult, skogs- och vattengudar mm kan man inte annat än beklaga, att en i övrigt nyttig avhandling i *osteologi* förbytts till en

sagobok. Något tillfredsställande svar på frågan om Levänluhtafyndets karaktär ges inte, vilket väl främst beror på avsaknaden av relevant jämförelse-material. Kring denna fråga behövs det forskning av annat slag, forskning som använder sig av Tarja Formistos *osteologiska* resultat, men utförs av arkeologer och religionshistoriker/folklorister. Männe inte också humangenetiken kunde ha ett ord med i laget. Hur är det med DNA-forskningen. Vid 1982 års grävningar fann man ett kranium som innehöll en hel del hjärnsubstans. Denna uppbevaras i sprit i museiverkets laboratorium och väntar på sin "mankvinna".

Torsten Edgren

Nordens medeltid

Birgit & Peter Sawyer, *Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation circa 800–1500*. 265 s. Minneapolis: University of Minnesota Press 1993

Behovet av moderna översiktsverk och synteser över nordisk historia på icke-nordiska språk är alltid stort. Att Birgit och Peter Sawyer nu har givit ut ett arbete om Nordens medeltid på engelska är därför i sig en glädjande händelse. Boken har titeln *Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation circa 800–1500* och är utgivet på ett amerikanskt förlag. Främsta syftet tycks vara att boken skall användas i undervisningen vid utländska universitet. Det är alltså en nordisk historia; "Scandinavia" inkluderar i detta sammanhang såväl Finland som Island. Noteras kan till exempel, och med glädje, att författarna uppmärksammat Jarl Galléns och John Linds forskningar rörande Nöteborgsfreden och dess gränser. Vissa sporadiska utblickar förekommer även mot andra delar av Östersjömrådet. De båda författarna är väl kända som framträdande kännare av skilda aspekter av vikingatida och tidigmedeltida historia. Delvis är boken en sammanfattning av författarnas forskningsresultat som publicerats i andra sammanhang.

I ett avseende är underrubriken missvisande. Tyngdpunkten är nämligen lagd på den äldre medeltiden. Framställningen gör på många punkter ett avstamp i förhållanden före kristnandet (*the conversion*), men senmedeltiden och reformationstiden blir ytterst summariskt, för att inte säga styvmoderligt, behandlade.

Boken är inte ett översiktsverk. Det är uttryckligen inte heller syftet. Boken består i stället av en rad systematiska kapitel, där skilda företeelser be-

handlas och stundom ingående diskuteras. Det är väsentliga områden som täcks: politisk, ekonomisk, social-, kyrko- och kvinnohistoria är representerade. Mentalitets- och kulturhistoria hamnar dock kanske väl mycket på skuggsidan.

Sawyer & Sawyer kan knappast betecknas som syntetiker: det är svårt att urskilja en helhetssyn på den historiska utvecklingen. Författarna skulle nog snarast vilja betecknas som positivistiska empiricister än som teoretiker. Om så är fallet, har de lyckats väl. Symptomatiskt nog inleds boken med en presentation av och diskussion kring vissa (främst äldremedeltida) källkategorier.

Författarna vänder sig ofta, och nästan alltid med rätta, mot en del äldre (eller föräldrade) uppfattningar; framför allt gäller det, att det tidigmedeltida Norden skulle vara ett slags urgermanskt egalitært reservat. Viktigt är sålunda att bilden av det senvikingatida och tidigmedeltida Norden som ett stratifierat och komplext samhälle lyfts fram för en internationell läsekrets. Det är viktigt att framhålla att de bönder som omtalas på runstenar och i Västgötalagen inte var bönder i en sentida mening.

Men författarnas egen övergripande syn på samhällsutvecklingen är inte speciellt pregnant formulerad. Att som intellektuella mullvadar gräva hål i gammalt ruttet forskningsvirke är i sig vällovligt, men som läsare är jag en aning osäker på vad de själva vill fylla hålen med. Den underliggande polemiken kunde gärna ha fördjupats och, framför allt, preciserats. På det sättet skulle också nyanserna och komplexiteten i forskningsläget kunna framträda bättre.

Visserligen hävdar författarna att det medeltida Norden hade större likheter med Europa, "than has been generally recognized" (Sawyer & Sawyer, s. xv). Men jag saknar faktiskt i denna bok ett mer systematiskt resonemang kring vad dessa likheter, och skillnader, skulle ha bestått i. Komparativa, såväl empiriska som teoretiska, ansatser saknas för övrigt ingalunda i nordisk medeltidsforskning. En mer systematisk diskussion kring inom-nordiska skillnader hade inte heller varit fel i denna bok.

Jag tror att det mycket väl är en fördel att låta ett verk av detta slag styras hårt av personliga intressepreferenser och egna forskningserfarenheter. Men det hade kanske av den anledningen varit på sin plats med en sammanfattning. Nu presenteras en rad intressanta och spännande synpunkter på en rad företeelser som kristnandet och uppbyggandet av en kyrklig organisation, familj- och arvsförhållanden, kvinnans ställning, liksom, inte minst, den medeltida historieskrivningens funktioner i Norden. Men alla de samhälleliga strukturer och förändringar som så idérikt behandlas knyts aldrig samman till övergripande förklaringar. Man anar dock som läsare ett fascinerande perspektiv, där kungar och inte minst kyrkan framstår som omvandlare av de tidigmedeltida nordiska samhällena. Handeln tillmäts uppenbarligen också, närmast i lönnrothsk anda, en betydande (och autonom?) roll för samhällsutvecklingen. De materiella drivkrafterna skjuts dock

i allmänhet i bakgrunden. Kapitlet om jordägare och agrar-sociala relationer är följaktligen bokens kortaste.

Det är dock en i många avseenden läsvärd och tänkvärd bok. Den är väl-skriven, informativ, ytterst stimulerande och stundom provokativt formulerad. Avsnitten om kvinnohistoria och om arvsförhållanden kan här särskilt framhållas som synnerligen förtjänstfulla. Ibland lyfts, i illustrativt syfte, sällan uppmärksammade källor fram, till exempel venetianaren Pietro Querinis reseskildring från 1430-talet. Hans upplevelser på Röst och annorstädes sätts skickligt in i ett generellt perspektiv. Att denna bok har en uppgift att fylla är uppenbart. Här finns något vettigt att sätta i händerna på de studenter, vilka kan engelska, men saknar kunskaper i nordiska språk. Att boken i stort saknar teoretiska preciseringar och konklusioner är naturligtvis en nackdel, men den diskursivt narrativa framställningsformen borde underlätta även en inom-nordisk konsumtion.

Thomas Lindkvist

När Sverige blev till

Peter Sawyer, *När Sverige blev Sverige*. Viktoria Bokförlag. 98 s. + 8 bilag. Alingsås 1991.

Til grund for den lille men indholdsrige bog ligger forfatterens *The Making of Sweden* (1989), der her er oversat og bearbejdet af hustruen Birgit Sawyer, der desuden har forfattet bogens Appendix ii: "Runstenarna som historisk källa" (ss. 74-85).

Da Peter Sawyer i 1962 publicerede *The Age of the Vikings* placerede han sig kontroversielt i centrum af udforskningen af vikingetiden. Der har han siden befundet sig, det ses bl.a. af det festskrift der blev udgivet i anledning af hans 60 årsdag: *People and Places in Northern Europe 500-1600* (udg. af Ian Wood & Niels Lund, Irthlingborough 1991). Først var hans forskning og interesse knyttet til vikingetidens England. Siden har han i stigende grad vendt sig til de skandinaviske lande. Det ses i hans *Kings and Vikings* (Cambridge 1982) og i endnu højere grad af den omstændighed at han til *Gyldendal og Politikens Danmarks historie* skrev bind 3 med titlen "Da Danmark blev Danmark" (1988). Nu har han altså forfattet en bog med en tilsvarende titel om Sverige. Det kunne ligne et program. Paradoxalt nok blev bind 2 af det danske værk, der omhandler perioden til 700 e.Kr., skrevet af en arkæolog, Lotte Hedeager, der baserede fremstillingen på sin senere forsvarede disputats *Danmarks jernalder. Mellem stamme*

og stat (1990). Heri hævdede hun den opfattelse, at den danske stat blev til i tidsrummet mellem 200-700 e.Kr. altså langt tidligere end Sawyer i sit bind hævder. Nogen egentlig konfrontation mellem de to positioner kom det ikke til inden for rammerne af det danske historieværk. Et af udgangspunkterne for den her anmeldte bog har imidlertid været et tilsvarende svensk modsætningsforhold. Et andet udgangspunkt har sikkert været den debat, der i 1980'erne stod om "Svearikets vagga", hvor den såkaldte västgötaskole på et ikke altid forsvarligt grundlag ville søge denne, ikke i Mälarskabet, men i Västergötland (hvortil man har villet forlægge såvel Birka som Uppsala och Sigtuna).

Det centrale spørgsmål for Sawyer har været hvornår Sverige blev samlet, det vil sige hvornår göter og svear forenedes under en fælles konge. Sawyer stiller sig derved kritisk til de forskere, der på tvivlsomt kildegrundlag, først og fremmest Ynglingsagaen og Beowulf-kvadet har villet datere denne rigssamling til tiden før år 1000 og endda så tidligt som til 500-tallet. Blandt moderne forskere repræsenteres dette syn først og fremmest af arkæologer, hvilket ifølge Sawyer skal hænge sammen med at arkæologien brød igennem som videnskab på et tidspunkt da historikere endnu fæstede lid til disse kilder. Det forekommer anm. at være en korrekt iagttagelse.

Sawyer søger at samle belæggene for göters og svears optræden og disses frekvens. Det forhold at göter stort set forsvinder fra kildematerialet i perioden 500-900 – det vil i sagens natur sige fra det udenlandske kildemateriale, – vil Sawyer ikke som nogle forskere se som vidnesbyrd om at göter da var blevet underlagt svear, men som resultat af, at det først og fremmest var svearne der stod i kontakt med udlændinge, mens göter som indlandsfolk ikke havde disse kontakter.

I sin gennemgang af kildematerialet konstaterer Sawyer at tidlige udenlandske kilder om Skandinavien ofte omtaler folket i ental men herskere i flertal. Dette kan dække over systemer af overlappende herredømmer og ofte kortvarige overherredømmer. Skønt kildematerialet for Sveriges vedkommende er tyndt, så har det formodentlig ikke forholdt sig anderledes her end i det øvrige Skandinavien og fx England. – Ifølge Sawyer vidner de bedste og samtidige kilder såsom pavebreve da også endnu i 1000-tallet om eksistensen af et fortsat samkongedømme.

Det senere svenske kildemateriale, der synes at antyde eneherskerdømme langt tilbage i tiden tilbageprojicerer og forenkler sandsynligvis samtidens forhold. Disse kilder havde en klar interesse i at indplacere disse samkonger efter hinanden eller helt ignorere dem. Det kan også have været tilfældet med Adam af Bremen.

Eksistensen af fler- eller samkongedømme ser Sawyer fortsat i 1100-tallet hvor kilderne tillader os et bedre indblik i forholdene. De mange faldne kongsemner i tronstriderne kan ses som en bekræftelse heraf. Særligt vægtigt er at et pavebrev i tidsrummet 1156-59 kalder Karl Sverkersson hersker over göternes rige (Östergötland) samtidig som Erik Jedvardsson ifølge *Fortal-*

lingen om Vitskøls kloster grundlæggelse 1158 må have haft kontrol over Västergötland mens Magnus Henriksen ifølge islandske kilder var Sveakonge i 1161. Først da både Erik og Magnus er faldet kaldes så Karl i det pavebrev der opretter Uppsala ærkestift endelig *rex Sweoum et Gothorum*.

Det er også påfaldende, at flere af de konger vi kender til i pavebreve fra 1000-talet faktisk kaldes goternes og ikke svearnes konge, og at flere af de konger der før Karl Sverkersson i det mindste en tid var konger i både Götaland og Svealand, ligeledes først var konger i Götaland. Dette skal ses på baggrund af at danske konger ifølge Sawyer i perioder havde stor indflydelse i Sverige: tilnavnet *skötkonung* må snarest tolkes således at Olof var underordnet Svend Tveskæg og Knud den store. Koncentrationen af runeindskrifter med *thegne* og *drenge* i Västergötland og Danmark ser Sawyer som vidnesbyrd om at netop disse *thegne* og *drenge* stod i et særligt forhold til den danske konge og at det er disse der hentydes til da Knud i 1027 også titulerede sig som konge over en "del af svenskerne".

Tiveden mellem Götaland og Svealand var endnu i senmiddelalderen en betydeligere grænsedannende barriere end de skove der skilte Götaland fra Halland og andre danske besiddelser. Men den relativt stærke danske kongemagt, der kunne kontrollere Götalandenes vestlige kontakter, bremse imidlertid for göta-kongernes aktiviteter i denne retning. Istedet vendte disse konger sig mod nord og øst mod Mälardalen, hvor vi så ser dem anerkende som svea-konger. I Svealand var kongen afhængig af svearnes valg. Disse kan have set sin fordel i at indtage en fremmed, göta-konge som sin konge. Denne skulle dermed blive mere afhængig og lettere at blive af med igen. Den svage kongemagt i Svealand ser Sawyer som en forklaring på at kristendommen trængte langsommere frem her. – Indkaldelsen til Rus' af *riurikide*-dynastiet ses her som en parallel til denne procedure (det var dog ikke varangerne der, som Sawyer hævder, indkaldte Riurik, men denne der qua varanger indkaldtes af en slavisk-østersøfinsk union).

For de indkaldte göta-kongers position i Svealand blev især kontrollen over det gamle hedenske kultsted Uppsala og senere oprettelsen af ærkesædet vigtig. Selv om ærkesædets oprettelse fandt sted under Karl Sverkersson var det dog især Knut Eriksson der med Eriks-kulten konsoliderede kirkeprovinserne og dermed kongemagten. Hele middelalderen igennem spillede kirken herefter en stor rolle for rigsheden i Sverige, hvor kirkemøderne i realiteten var rigsmøder.

Skønt stridighederne mellem de sverkerske og erikske slægter, begge udgåede fra Götalandene, fortsatte var det nu i 1200-tallet en strid om tronfølgen i det samlede kongerige. En strid der afsluttedes da det af Birger jarl skabte nye dynasti fra 1250 besteg tronen. – Skønt Mälars-landskabet nu var dominerende var også dette dynasti udgået fra Götalandene. Sveriges samling til et rige var altså ifølge Sawyer ikke så meget et resultat af götarnes indordning under svearne som af en stærk götisk kongemagts etablering i Svealand.

En vigtig kilde til en tidlig datering af svensk rigssamling har været den korte tekst, *Landamæri I*, som Sawyer behandler såvel i et kort kapitel i hovedteksten som mere indgående i bogens *Appendix i*. Teksten angiver 6 grænsepunkter mellem en dansk konges rige og Uppsala-kongens. At den sidstnævnte repræsenterer Svea-landskabet viser, at rigssamlingen da må være sket. Kongernes navne daterer tilsyneladende teksten til 1000-tallet. Men den omstændighed, at de to navngivne konger ikke var samtidige (den danske, Sven Tveskæg, var død længe før den svenske, Emund Slemæ, regerede) har stillet kilden i et tvivlsomt lys. Sawyer forkaster de forsøg der er blevet gjort på at redde teksten som kilde til 1000-tallets historie og vil istedet se den fabrikeret i begyndelsen af 1200-tallet (ældste håndskrift med Äldre Västgöotalagen fra dette århundrede). — Sawyer har dog ikke været heldig med samordningen af hovedtekst og appendiks. S. 22 anvender Sawyer det argument mod at teksten skulle være autentisk, at det ikke er "særskilt troligt att två eller fler avskrivare oberoende av varandra skulle gjort exakt samma misstag". Senere (s. 66) anfører Sawyer derimod korrekt, at alle bevarede versioner må gå tilbage til en og samme fejlagtige kopi "då det är osannolikt att flera avskrivare oberoende av varandra skulle ha gjort detta misstag". At alle kopier skulle gå tilbage til en og samme kopi er dog ikke noget vægtigt argument mod autenticiteten. Det forekommer også anm. at være et temmeligt tomt argument, når Sawyer anfører, at det forhold at der ikke er spor af et "utførligt, formellt dokument, eller ens en kopia av något memorandum som saknar detta misstag, indicerar att ett hypotetisk "original" aldrig existerat." I betragtning af hvor lidt skriftligt der er bevaret fra denne tidlige tid er ét spor af et enkelt tabt 1000-tals dokument allerede meget. Hvordan man end forholder sig til autenticiteten af *Landamæri I*, må man dog medgive Sawyer, at *Landamæri I* er en højst usikker kilde, der ikke i sig selv kan bære vidtrækkende teorier om svensk rigsdannelse.

*

I et afsluttende appendiks om runstenarna som historisk källa konstaterer Birgit Sawyer, at forskningen hidtil mest har hæftet sig ved de relativt få (mindre end 10%) runeindskrifter der vedrører aktiviteter uden for Sverige. Og hvis man indskrænker sig til at studere enkeltstående sten opnår man da heller ikke store resultater hvad angår belysningen af interne forhold. Men om man studerer dem i sin helhed bliver de en rig kilde til sociale, økonomiske og politiske forhold.

I modsætning til de tolkningsforsøg der hidtil er blevet gjort vil Birgit Sawyer se stenenes ekstremt ujævne fordeling, ikke blot geografisk men også i tid, som udtryk for statsdannelsens fremskriden. Dette skulle også kunne forklare den tilsyneladende sammenhæng andre forskere har villet se mellem rejsningen af runesten og troskiftet, idet også dette er knyttet til statsdannelsens fremskriden. Et gennemgående træk i runeindskrifterne er deres speci-

ficering af slægtskabsforbindelsen mellem dem der rejser stenen og den hvorover den rejses. Der må, mener Birgit Sawyer, være en forbindelse mellem disse indskrifter og arvelovgivningen. Og når der her kan udskilles to mønstre, et dansk hvor enkeltpersoner er stenrejsere, og Uppland hvor kollektiver fremstår som stenrejsere, så kan dette afspejle forskelle mellem udelbar arveret i Danmark og delbar arveret i Uppland.

Birgit Sawyer spørger afslutningsvis hvad der kan have forårsaget, at vi pludseligt får denne mængde af oplysninger om arve- og ejendomsforhold, og opstiller den hypotese, at stenrejsningsmoden har spredt sig fra Danmark, hvortil Harald Blåtands sten over forældrene har givet impulsen. Denne sten symboliserer ikke blot overgangen fra hedenskabet til kristendommen, men også fra et politisk system til et andet; fra ét system, hvor kongens magt var indirekte via lokale stormænd, til et andet hvor den var direkte over et stort område. Ligheden mellem stenrejsningen i Danmark og Götalandskabet forklares med fremkomsten også dér af en stærk kongemagt. Eksplosionen af stenrejsninger i Upland ses derimod som udtryk for en krise hvor stenrejsningen blev til en manifestation af støtte for eller imod kongelig magtudvidelse. Dette skulle kunne forklare, at Upplands mest kompakte runestensområde ligger i en krans omkring Sigtuna, der i slutningen af 900-tallet grundlagdes af kongemagten i et område der beherskedes af lokale høvdinge. Dermed støtter Birgit Sawyers tolkning Peter Sawyers syn på en relativ sen kongelig magtetablering i Svealandskabet i forhold til Götalandskabet.

Bogen igennem foregår diskussionen på et kildenært grundlag, og der gøres mange interessante iagttagelser. Man kan mene, at Sawyer forholder sig temmelig selektivt i forhold til tidligere forskningsresultater, og man kunne fx have ønsket sig en stillingtagen fra Sawyers side til slavisten Anders Sjöbergs spændende – og i anm.s øjne velunderbyggede – teori om en tidlig russisk-ortodoks fase i Sveriges kristning. Men skønt fremstillingen i bogen er velargumenteret får den næppe stå uimodsagt.

John Lind

Sockenbildningen i Norden belyst av sockennamnen

Stefan Brink, *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*, Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 57, Studier till en svensk ortnamnsatlas 14. 449 s. Uppsala 1990.

Den kristna kyrkans organisering på lokal nivå i församlingar, d.v.s. socknar, ägde rum i Norden under en period från vilken det i stort sett helt saknas skriftligt källmaterial som kunde belysa utvecklingen. Därför bildar de till flera tusental uppgående sockennamnen från de olika nordiska länderna ett värdefullt källmaterial, som har karaktären av kvarleva. Detta material är ägnat att belysa förutom namngivningen även själva sockenbildningsprocessen, men även mera allmänt samhällsförhållanden och tidigare territoriell indelning. Stefan Brinks avhandling *Sockennamn och sockenbildning* har som mål att med sockennamnen som utgångspunkt klarlägga hur den kyrkliga organiseringsprocessen på lokal nivå ägde rum i de nordiska länderna.

Undersökningen inleds med en översikt av kristendomens införande i Norden som grundar sig på en omfattande litteratur. Författaren framhåller att det i stora delar av Norden var fråga om en utdragen process som ledde till att samhället blev kristet. Han företräder synen att hedendomen i Norden var trostolerant och accepterade kristna i samhället. I detta sammanhang hänvisas till att flera kyrkssocknar i Sverige har namn innehållande hedniska gudsnamn, såsom Torsåker, Odensvi, Fröstuna etc.; om öppen konflikt hade rätt mellan den nya och gamla tron hade kyrkans män knappast tolererat gudanamn i sockennamnen.

Konverteringskedet särskilt i Sverige uppfattar Brink som en komplicerad process. Runstenarna från tidigt 1000-tal vittnar om att det redan då fanns kristna i Mälardalskapen, medan skriftliga källor å andra sidan visar att hedendomen hade en stark ställning i Uppsala ännu under det sista kvar-talet av århundradet, då hednatemplet där förstördes. I Danmark, Norge och på Island fick kristendomen successivt övertaget på 900-1000-talen, men i Sverige var det enligt Brinks uppfattning först på 1100-talet eller rentav först på 1200-talet som kristendomens företrädare kunde kräva trosexklusivitet.

I fråga om ursprunget till termen *socken* tar författaren inte någon klar ståndpunkt för de olika uppfattningar som framförts utan nöjer sig med att presentera dem. Å ena sidan uppfattas termen ha nordiskt ursprung, vilket särskilt hävdas av Thorsten Andersson. Han anser att termen "*sokn*" kan inordnas i en kategori distriktsbeteckningar som har sina rötter i det

förkristna tingssamhället och att termen sedan på olika håll övertagits av kyrkan för att beteckna församlingar.¹ Å andra sidan anses termen *socken* ha blivit importerad från England till Norden; denna uppfattning har hävdats bl.a. av Carl-Eric Thors. För denna tolkning talar den omständigheten att termen togs i bruk över allt i de nordiska länderna med undantag av Island och att den kyrkliga organiseringen i Danmark och Norge ägde rum under stark engelsk påverkan. Det vill synas som om Brink närmast skulle vara böjd att ansluta sig till den senare av de nämnda uppfattningarna.

Brink indelar sockenbildningsprocessen i Norden i tre faser. I ett första skede, på 900–1000-talen, uppfördes i södra Skandinavien och på Island "stormannakyrkor" och möjligen även bondkyrkor, men ingen kyrklig indelning har ännu existerat. Under den följande utvecklingsfasen, 1000- och 1100-talen, organiseras stiftsförvaltningen, och samarbete mellan kyrkans ledning och kungamakten etableras. Detta kommer till synes bl.a. i att "maktkyrkor" med fortifikatoriska inslag uppfördes vid kungsgårdar i Trøndelag, Östergötland, Västergötland, Hälsingland och på Gotland. Under denna period bildas enligt författaren prostier i anslutning till gamla indelningar och bygder (landsdelar, tredingar etc.), men det var inte ännu fråga om en egentlig sockenbildning.

Enligt den utvecklingsmodell som Brink framlägger genomfördes den egentliga sockenbildningen under den tredje fasen i utvecklingen, när "den riksbildande processen" fortskridit längre och den kyrkliga ledningen ytterligare stärkt sin ställning; sockenbildningen hör även ihop med införandet av tiondebeskattningen. I Danmark samt i Götaland i Sverige uppstod socknarna genom att bönderna knöts till existerande privata egenkyrkor utan avseende till äldre indelningssystem. Särskilt i Norge och vissa delar av Sverige har socknarna enligt Brink anpassats till äldre indelningar. Han finner även att det existerat likheter mellan Svealand och Götaland, men anser att då det i Svealand funnits små uppbödsområden har socknar i viss mån på ett naturligt sätt anpassats till dem. I Norrland liksom på många håll i Norge var det gamla naturvuxna bygder som kom att bli socknar. Som synes tar Brink avstånd från Gerhard Hafströms hårda koppling av de kristna socknarna till en äldre hundaresindelning, men är dock inte beredd att för Svealand helt fränkänna dennes uppfattningar all betydelse.

I fråga om kronologin för socknarnas tillkomst kommer Brink till slutsatsen att sockenbildningen ägde rum i Danmark och södra Skandinavien under en kort tid på 1000- och 1100-talen och var slutförd i Danmark redan före sekelskiftet 1200. Socknarna på Öland och Gotland kom till under 1100-talet, medan denna utvecklingsfas i Öster- och Västergötland inföll

¹ Jfr även Thorsten Andersson, 'Det förkristna ordet socken i Norden', *Namn och bygd* 80 (1992), s. 115–119, som utgör en reaktion på Brinks behandling av ursprungstermen på socken.

under perioden 1150–1250. I centrala Svealand kom sockenbildningen i gång först på 1100-talet och slutfördes under 1200-talet som även var den egentliga sockenbildningsperioden i Norrland. I Norge har processen däremot ompänt tidrymden 1150–1300.

Sockenbildningen i Finland berörs mycket kort i undersökningen. Författaren går inte närmare in på strukturella skillnader mellan Finland och de övriga delarna av Norden. Den kyrkliga organisationsverkamheten i Finland var dock förknippad med det expanderande Svearikets mer eller mindre krigiska erövring. I detta avseende har skillnaden i förhållande till det övriga Norden varit mycket klar, trots att det förefaller som om man framför allt i Norge skulle ha tillgripit våld i samband med trosskiftet. Inom finländsk forskning har man i den kyrkliga organiseringen ansett sig kunna förutsätta likheter med den praxis som framträder i Estland, när danskar och svenskar på 1100- och 1200-talen i anslutning till erövringsföretag genomförde omvändning av hedningar och kyrklig organisering. Det bör också beaktas att sockenbildningen i stora delar av Finland, d.v.s. i den sydvästra skärgården, i Nyland och synbarligen även på Åland, ägde rum i tidigare praktiskt taget obebodda områden som koloniserades av kristna nybyggare av svensk nationalitet. Dessutom var sockenbildningen inte avslutad vid medeltidens utgång.

Största delen av undersökningen upptas av ett detaljstudium av sockennamnbeståndet i Hälsingland och namnens vittnesbörd om den kyrkliga organiseringen i landskapet. Även om namnen är det centrala elementet i undersökningen, beaktar författaren i sitt resonemang såväl de skriftliga källornas och kyrkobyggnadernas vittnesbörd som geografiska och topografiska förhållanden.

I Hälsingland har konverteringen till kristendomen enligt Brink skett under tidrymden 1050–1150 så att den massiva omvändelsen i landskapet ägt rum under förra hälften av 1100-talet. Å andra sidan vittnar runstenarna om att det i Hälsingland funnits kristna redan under förra hälften av 1000-talet eller åtminstone kring mitten av århundradet. De äldsta stenkyrkorna i Hälsingland, Norrala, d.v.s. Tuna och Jättendal, eventuellt även i Söderala, ser ut att ha uppförts vid mitten av 1100-talet. Dessa kyrkor som har haft en försvarsfunktion anser Brink ha blivit uppförda gemensamt av kyrka och kungamakt som maktmanifestationer invid gamla kungsgårdar.

Sockenbildningen och byggandet av sockenkyrkor i sten kom enligt författaren snart i gång efter konverteringen så att nästan alla socknar i landskapet existerade redan vid ingången av 1300-talet. Den sist tillkomna socknen, Skog, är från 1320-talet. Stenkyrkorna har i flera fall haft föregångare i trä.

Analysen av sockennamnen ger vid handen att praktiskt taget alla är sekundära som sockennamn. Bland dessa finns 12 bygdenamn, 10 gårds- och by namn samt 9 kyrkplatsnamn. Bygdenamnen vittnar om existensen av förhistoriska bygdelag, men det har inte varit fråga om en centralt reglerad

territoriell indelning. Kyrkplatsnamnen åter antyder i flera fall äldre samlingsplatser. Som ett slutresultat av studiet av de hälsingska sockennamnen rekonstruerar författaren ett antal förhistoriska bygder med tings- och kultplatser.

Stefan Brinks gedigna avhandling utgör en syntes av det nuvarande forskningsläget i fråga om sockenbildningsproblematiken i Norden. En förtjänst är att författaren ger rikligt med utrymme åt presentationen av olika uppfattningar. Behandlingen av ämnet är självständig och slutsatserna ställvis djärva. En av undersökningens stora förtjänster är att de strukturella särdragen inte enbart i de olika länderna utan även i olika landsändar framträder klart. Diskussionen om konverteringsens och den kyrkliga organiserings kronologi är värdefull och klarläggande, men slutsatserna förblir säkerligen inte till alla delar oemotsagda. Undersökningen utgör ett mycket vägande bidrag till klarläggandet av de i många avseenden svårgripbara samhällsförhållandena i de nordiska länderna mot slutet av forntiden och under tidig medeltid.

Eljas Orrman

Inhemskt och utländskt i den tidiga medeltidens kamerala och administrativa strukturer i Sverige

Stefan Söderlind, *Leding och härad, gård och by. En studie i medeltida svensk kameralistik och drätsel*. 169 s. Uppsala 1989.

Inom forskningen rörande samhällsförhållandena i det nuvarande Sverige mot slutet av den förhistoriska tiden och under tidig medeltid kan man förenklat uttryckt iakta tvenne olika attityder. Å ena sidan uppfattas samhällsinstitutionerna i regel som resultat av en inhemsk svensk eller nordisk utveckling, å andra sidan tolkas de som inlån från Mellan- eller Västeuropa, samtidigt som man söker rötterna till institutionerna i det romerska riket.

Studiet av samhällsstrukturerna i Norden vid övergången från forntid till medeltid är i hög grad tvärvetenskapligt till sin karaktär. Ortnamnen och benämningarna på olika distrikt spelar en viktig roll. Då de germanska språken ännu under det första årtusendet e.Kr. var tämligen likartade, blir det svårt att avgöra om liknande termer för likartade institutioner är resultat av en parallell utveckling på skilda håll eller om likheterna är resultat av inlån. Den "inhemska skolans" företrädare, som ofta är filologer, anser institutionerna vara av inhemskt ursprung om benämningarna språkligt går att förklara med det inhemska språket; det vill synas som om företrädarna för språkforskningen är obe-

några att tillmäta strukturella likheter mellan parallella företeelser på olika håll något större värde vid sökandet av svenska institutioners ursprung.¹

Ett uppenbart problem för den "internationella skolans" företrädare är svårigheten att på ett övertygande sätt rekonstruera inlåningssättet för väst- och mellaneuropeiska samhällsföreteelser som uppfattas ligga bakom svenska samhällsfenomen och benämningarna på dem. I några fall ter sig en inlåning dock tämligen naturlig. Detta gäller ursprunget till den kyrkliga distriktsbenämningen *socken*, som mycket väl kan ha sitt ursprung i England.²

Ett liknande fall utgör inbyggarbeteckningen *målaman*, som under medeltiden påträffas i vissa delar av Sverige och Finland. Veikko Litzen har visat att en likartad inbyggarkategori med samma benämning förekommit i England under 1000-1200-talen och redan tidigare på kontinenten.³ Också innebörden av de svenska tuna-namnen ser ut att kunna få sin förklaring genom inflytande från kontinenten. Redan länge har man velat se ett samband mellan *tuna* och det romerska *dunum*, en latiniserad form av keltiska *dunon*, 'befästning, borg'. Filologen Ingemar Olsson har framlagt en möjlig inlåningsmekanism genom att framhålla att vissa föremålstyper ser ut att vittna om livliga kontakter mellan Götaland och romerska Limes inom ramen för skinnhandel. Denna skinnhandel skulle ha uppstått som en följd av den romerska militärens stora behov av skinn till beklädnad, tält etc. Han konkluderar att förtrogenhet med *dunum*-namn osökt skulle kunna förklara hur det inhemska *tun* tidigt, redan under äldre romersk järnålder, fått sin betydelse modifierad och specialiserad, kanske till 'befäst plats, handelsplats'.⁴

En av de mest konsekventa företrädarna för den "internationella skolan" är Stefan Söderlind, som ser de flesta av samhällsinstitutionerna i Götaland och Svealand som inlån från kontinenten. En inlåning av den romerska ploglandsindelningen och centurieringen i stort sett i oförändrad form till Sverige såsom Söderlind tänker sig, verkar dock mindre övertygande, då det bl.a. inte är möjligt att klarlägga inlåningsomständigheterna. Söderlinds tolkning har väckt genklang bland arkeologer och kulturgeografer, medan ledande representanter för filologin ställt sig klart avvisande.

I *Leding och härad, gård och by* har Söderlind samlat huvudresultaten av sina tidigare forskningar och utvecklar tankegångarna i viss mån vidare. I arbetet polemiserar mot olika forskares slutsatser i såväl äldre som nyare undersökningar. Behandlingen av ämnet är mindre lyckat utformad, och framställningen är på ett olyckligt sätt personfixerad. Arbetet innehåller likväl ett antal iakttagelser och synpunkter som förtjänar att bli uppmärksammade.

Eljas Orrman

¹ Jfr t.ex. Thorsten Andersson, 'Hund, hundare och härad från språklig synpunkt', *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 4 (1982).

² Jfr recensionen av Stefan Brinks avhandling i detta nr.

³ Veikko Litzen, 'Måla - på jakt efter ett försvunnet ord', *HTF* 1978.

⁴ Ingemar Olsson, 'Keltiskt inflytande på Tuna-namnen', *Fornvännen* 1992; jfr även idem, 'Tuna-namnen i Sverige - forskningsläget', *Fornvännen* 1976.

Dialektgeografi som källa för bebyggelsehistoria

Birger Winsa, *Östligt eller västligt? Det äldsta ordförrådet i gällivarefinskan och tornedalsfinskan*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Fennica Stockholmiensia 2. 266 s. 48 kartor. Stockholm 1991.

Birger Winsas filologiska doktorsavhandling om gällivaredialektens ordförråds ursprung bör noteras också av historiker. Han har föresatt sig att på basen av sitt material behandla också Tornedalens äldsta bebyggelsehistoria. Han hävdar att han kunnat påvisa, att den fasta bosättningen i Tornedalen fick sin början genom karelare, som även i övrigt skall ha spelat en mera betydelsefull roll i älvdalens tidiga kolonisation än tidigare forskning antagit.

Winsas resultat förefaller att stå i konflikt med konklusionerna i recensentens doktorsavhandling som huvudsakligen byggde på ortnamnsmaterial. Enligt den representerade tavasterna det äldsta kolonisationsskiktet i Tornedalen, medan västfinnarna spelade en central roll i den medeltida kolonisationen. Jag konstaterade visserligen också ett klart gammalt karelskt element i Tornedalens medeltida bebyggelse som den tidigare forskningen inte hade uppmärksammat. Problematiken i Winsas avhandling är omfattande, hans avsikt är:

1. Att med studier av ord i de nutida dialekterna dra upp skiljelinjer mellan gällivarefinskan och torneälvdalesfinskan, 2. Att med hjälp av ordhistoriska studier identifiera nordfinska, samiska, östfinska och västfinska ord i gällivarefinskan och med det underlaget diskutera gällivarebygdens äldsta bebyggelsehistoria, 3. Att identifiera östfinska ord i tornedalsfinskan och diskutera deras bevisvärde som grund för att fastställa Torne älvdals äldsta finskspråkiga bebyggelsehistoria, samt 4. Att uppställa en hypotes om språkbyte i allmänhet som förklarar de ursprungligen östfinska och västfinska orden i tornedalsfinskan.

De två första uppgifterna i frågeställningen ter sig motiverade i en filologisk undersökning, medan den tredje omedelbart gör ett ganska lösryckt intryck, den ter sig som en helt separat forskningsuppgift. Dessutom förundrar man sig över hur en analys enbart av östfinska ord kan ge objektiv kunskap om Tornedalens bebyggelsehistoria. Det är ju uppenbart att om man kartlägger enbart östfinska drag i områdets ordförråd kommer det östfinska inslaget att betonas. Om man vill undersöka den historiska verkligheten i hela dess mångfald är metoden inte objektiv; forskaren borde undersöka hela ordförrådet.

Det hade också från början varit skäl att beakta, att de östfinska dragen inte behöver vara karelska, utan också kan ha savolaxiskt ursprung, särskilt i Tornedalens övre del, där bebyggelsens starka savolaxiska rötter kan påvisas med hjälp av dokument från slutet av 1500-talet. Dessutom måste man komma ihåg att från Savolax utgick en flyttningsrörelse till Norra Öster-

botten, inklusive Norrbotten, som pågått från andra hälften av 1500-talet egentligen ända in på detta sekel. För att undersöka den behöver man inte en så inexact källa som dialektordförråd, men den satte säkert sin klara prägel just på språket.

Ordförråd och dialektdrag är bara en källa till kunskap om gamla bebyggelseförhållanden och kulturer. Om man anser att de ensamma räcker till eller om man vill ge dem större tyngd än t.ex. ortnamn och annat källmaterial (skriftligt, föremål, etnologiskt, naturvetenskapliga dateringar, geografiskt-topografiska fakta) borde detta motiveras. Likaså borde man motivera hur en analys enbart av det östfinska ordförrådet räcker för en analys av bebyggelsens uppkomst i Tornedalen utan att det grundligt relateras till ordförråd av annan, alltså även västfinsk proveniens. Det är klart att olika källor avspeglar olika delar av samma verklighet och att man för olika källors del måste göra olika slag av källkritiska reservationer. Om man alltså med olika källor och metoder får resultat som kanske till synes är motstridiga, behöver det inte nödvändigtvis vara fråga om resultat som utesluter varandra, utan de kan vara kompletterande.

Dialektordens och -dragens ursprung har ett starkt bevisvärde i fråga om dialektsamfundets uppkomst och ursprung, men problemet är att denna del av språket befinner sig i ständig förändring, genom föränderliga kulturinflytelser och rörliga människor. Ur historiens synvinkel är problemet att impulserna förändras och är svåra att datera. Språket kan förändras och utvecklas spontant på många sätt utan att sammansättningen av den befolkning som talar det nödvändigtvis förändras.

Ur historiens synvinkel har också ortnamnen sina begränsningar, men det är klart att de till sin karaktär är beständigare, eftersom de är bundna till bestämda konkreta platser. När en ort har fått sitt namn och det har stabiliserats inom samfundet, har det i allmänhet bevarats mycket väl ifall bebyggelsen har varit kontinuerlig. Å andra sidan har de grundläggande sätten att bilda ortnamn förblivit oförändrade i årtusenden. Också de finska ortnamnens ålder stöds av ofta t.o.m. mycket gamla dokumentariska belegg, mycket äldre än för andra språkliga företeelser. De äldsta finska språkliga minnesmärkena är medeltida ortnamn. De centrala orterna namngavs säkert redan då bebyggelsen fick sin början. När bebyggelsen var kontinuerlig blev ortnamnen bestående.

I min avhandling gick jag in för att undersöka en källkategoris, de gamla ort- och personnamnens ursprung så fullständigt som möjligt. Avsikten var att namn av olika proveniens skulle framträda så fullständigt som möjligt. Naturligtvis innehåller slutsatserna tolkningar, resultaten är mer eller mindre hypotetiska, men det vore föfångt att lägga fram dem utan stöd i konkreta empiriska fakta. Winsa har feltolkat mina utgångspunkter då han konstaterar: "Vahtola har utfört en omfattande källforskning där tonvikten har lagts på natur- och personnamn av västfinskt ursprung i Torne älvdal". Tyngdpunkten låg på en undersökning av hela ortnamns materialet; resulta-

tet blev att majoriteten av de ortnamn vilkas ursprung entydigt kunde fastställas var av västfinsk proveniens.

Winsa har inte begränsat sig till att undersöka språket enbart som ett internt system, utan har med emfas placerat sin forskningsuppgift inom historiens område. Han vill genomgående och speciellt i konklusionerna dra historiska slutsatser på basen av språkmaterialet. För att de skall vara trovärdiga borde han redan vid presentationen av frågor, teori och metod ha fäst uppmärksamhet vid källkritiken, vid vilka reservationer man måste göra när man använder dialektordförråd för bebyggelsehistoriska slutsatser, vilka delar av bebyggelsehistorien de kan belysa, metodens relation till andra metoder och hur det är möjligt att göra komparativ forskning utan jämförelser. Eftersom Winsa har ansett det möjligt att kritisera forskningsresultat som bygger på ortnamn och tillmäta dialektorden ett större bevisvärde, borde han kritiskt ha behandlat ortnamnen som bebyggelsehistorisk källa och först därefter motivera sina egna teser.

Winsas metod är å ena sidan empiriskt jämförande enligt huvudprincipen, att om det finns många östfinska dialektord i tornedialekten förutsätter detta också ett gammalt och starkt karelskt bebyggelseinslag. Han anser alltså att det östfinska i huvudsak är av medeltida karelskt ursprung. Å andra sidan anser han att vissa centrala språkelement, speciellt pronomina, är så bestående, att de måste gå tillbaka på de äldsta inbyggarnas språk. Om denna variation/brist på variation kan man enligt hans mening dra slutsatser på basen av iakttagelser och teorier om växelverkan mellan moderna språk. Metoden "bygger bl a på förutsättningen att människan bytte ord/symboler för såg 1000 år sedan på samma sätt som man byter ord/symboler i dagens språk".

Jag är helt av annan åsikt beträffande denna teoretiska princip och dess lämplighet för historiska slutsatser. Enligt min mening lämpar sig de principer som kan iaktas för hur modern engelska påverkar svenskan eller svenskan påverkar tornedialekten i våra dagar (s. 184-186) på intet sätt som analogier för språkutvecklingen i Tornedalen under medeltiden. För det första är den kultur och det samhälle där kontakterna ägde rum, en fångst- och odlingskultur, av helt annan typ än dagens. Å andra sidan var populationerna till storleken en bråkdel av dagens, de uppgick till tiotals, högst hundratal människor. Då var säkert t.o.m. totala språkväxlingar möjliga. Idag är det fråga om språk som talas av tiotusentals, t.o.m. miljoner människor. För det tredje var det inte fråga om olikartade språk, som kom i kontakt genom människor som inte förstod varandra, utan om dialekter av samma språk som förstods utan större svårigheter och där strukturen och det grundläggande ordförrådet var identiska. Dessutom var språkutvecklingen då spontan, medan den idag påverkas av bokspråket och dess regler samt av media. Det är alltså mycket långsökt att betrakta det faktum att engelskans "I" (jag) inte under kontakter i modern tid inlånats i svenskan som ett argument för vad som inträffade vid de språkliga kontakterna mellan några eller några tio-

tals finskspråkiga familjer under medeltiden.

När Winsa konstaterar (s. 196) att "den nuvarande teorin (Vahtola 1980) om Torne älvdals äldsta bebyggelsehistoria är i direkt disharmoni med svenska språkets influens i tornedalsfinskan och ofta tillämpade språkbytesregler" och att "bebyggelsehistoriska teorier som harmonierar med språkbytesregler får man om man antar att karelarna var först i området", kan man alltså ta det med jämnmod och konstatera, att det är fråga om två olika saker på tusen års avstånd från varandra. Det finns många andra företeelser från idag och från tidig medeltid som inte harmonierar med varandra. Om man däremot kunde påvisa, att de viktigaste naturlokalernas äldsta namnskick och dess ordförråd är karelskt vore det skäl att ta saken på allvar.

Winsas undersökning har i någon mån fragmenterats på grund av frågeställningens dualism. Sålunda ger huvuduppgiften, att "dra upp skiljelinjer mellan gällivarefinskan och torneälvdalsfinskan", rätt halvfärdiga och ytliga slutsatser och förklaringar. Det hade varit värt att föra jämförelsen längre, också från tornedalsdialekten till gällivaredialekten. Å andra sidan hade det varit värt att undersöka ordförrådets skillnader och likheter också enligt motivkrets, på samma sätt som Winsa behandlat det östfinska ordförrådet i tornedialekten. Vid jämförelsen mellan dialekterna borde också fonologiska, morfologiska och syntaktiska faktorer ha getts mera utrymme. Det hade varit värt att utreda Gällivareområdets kolonisationshistoria noggrannare på basen av dokument som grund för den fortsatta undersökningen; nu nöjer författaren sig med en kort översikt som bygger på ytlig forskning.

Det östfinska ordförråd som Winsa lyft fram som belägg för ett karelskt inslag i Tornedalens bebyggelse, är rikt och mångfasetterat. Det visar ett östfinskt kultur- och befolkningsinflytande ända sedan tidig medeltid, under nästan tusen år, i norra Finland inklusive Tornedalen. Men ordförrådet visar heller inte mer än så. Man kunde nå samma slutsats också genom att presentera tornedalsdialektens västfinska ordförråd. Långregående och mera nyanserade slutsatser om bebyggelse- och kulturinfluenser skulle kräva en lika grundlig komparativ undersökning av båda inslagen i ordförrådet.

Man kan ytterligare anföra några källkritiska reservationer beträffande Winsas ordlistor. Han har uttryckligen utgått från Pajala-dialektens ordförråd, men man bör beakta att området fick sin första bofasta befolkning i huvudsak genom savolaxare, delvis direkt från Savolax, delvis genom savolaxare som först kommit via norra Österbotten. I namnförrådet i Pajalaområdet finns uppenbara savolaxismer, särskilt i fråga om namn med anknytning till svedjande, som inte förekommer på andra håll i älvdalen. En annan reservation gäller allmänt ordens ålder. Man kan på intet sätt nå full säkerhet om att ens största delen skulle vara medeltida; efter medeltiden har ordförrådet i Tornedalen utvecklats under femhundra år då älvdalen fått rikligt med ny befolkning och nya kulturinfluenser. Flyttningsrörelsens huvudriktning under denna tid har uttryckligen varit från östra Finland mot väster och norr, inte från västra Finland.

För att slutsatser skall vara exakta förutsätter de en noggrann jämförelse och analys av ordspridningar. Jag betraktar det som mycket tveklaktigt att beteckna sådana ordutbredningar, som sträcker sig relativt enhetliga från Savolax till norra Österbotten eller Norrbotten som karelska. Här ligger förklaringen att det är fråga om savolaxiska drag eller enbart kulturinflenser nära till hands. Bosättningshistoriskt mest beviskraftiga är enligt min uppfattning sådana utbredningar av ortnamn och ord, som uppvisar bara två klara och rätt små spridningsområden, t.ex. å ena sidan ett klart avgränsat i Karelen, å andra sidan ett i Tornedalen. Dylika spridningsmönster finns allmänt taget rätt sparsamt bland Winsas ord, men i alla fall så rikligt, att de visar ett medeltida karelska inflytande i Österbotten såsom redan konstaterats i tidigare forskning.

I fråga om de östfinska ordens kulturhistoriska tyngd kan något slutgiltigt sägas först då de västfinska orden analyserats motsvarande sätt. Det kan i alla fall sägas, att det kulturhistoriska ordförråd som fann sin väg till Tornedalens ortnamnsförråd och som man på denna grund kan beteckna som älvdalens äldsta kulturord, till övervägande del är av västfinsk proveniens. Det gäller t.ex. orden *karkea*, 'åker', *ajo*, *ajos*, 'äng' och *tarha*, 'inhägnad odling' som hör till älvdalens mest dominerande och säkert äldsta odlingsterminologi. Utöver Tornedalen påträffas dessa ord endast i Tavastland. Inom erämarksterminologi kan man svårigen förbigå beviskraften i sådana tavastländskt-satakundiska begrepp som *virka*, *loukku*, *loukas*, *naara* och *vekara*. Det förefaller som om det bland Winsas östfinska fångstord inte skulle finnas ett enda som ansluter sig till fångstredskapsterminologin. Också bland de övriga östfinska kulturorden förefaller det att finnas en hel del sekundära element. Man bör också notera, att det inom byggnadskulturen och den materiella folkkulturen i Norrbotten enligt Niilo Valonen finns endast svaga influenser från Karelen och Savolax, men starka från det tavastländska kulturområdet (Tavastland & Satakunta).¹

Sin slutsats att karelarna är Tornedalens äldsta invånare bygger Winsa uttryckligen på att personpronomen *minä* och *sinä* där förekommer i de karelska formerna *mie* och *sie*. Det är orvivelaktigt fråga om ett karelskt inflytande och om bestående språkelement, men det är mycket vågat och spekulativt att på denna grund dra slutsatser om bebyggelsens ålder. Det är trots allt inte fråga om dokument med en konstans jämförbar med de äldsta ortnamnens, även om de skulle få stöd av andra ord. Winsa frågar sig varför de äldsta invånarna, om älvdalen haft västfinsk bosättning före karelarnas ankomst, skulle ha växlat personpronomen och mycket annat av sitt ordförråd till förmån för karelarna. Likaväl kan man spekulera och fråga, varför

¹ Bland Valonens många undersökningar, se t.ex. Niilo Valonen, 'Den finska folkkulturen i Nordskandinavien: särskilt skidans historia', Evert Baudou & Karl-Hampus Dahlstedt (utg.), *Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning*, Acta Universitatis Umensis 24 (Umeå 1980), s. 207-233.

de i så fall inte växlade sina pluralpronomen *me(t)*, *te(t)* och *he(t)* till motsvarande karelska *myö*, *työ* och *hyö*, utan de förra blev bestående i Tornedalens. Västfinskheten segrar i Tornedalen också med antalet pronomen som kriterium!

Företeelser på detta område kan inte ställas mot varandra på ett dylikt teoretiskt sätt. Det var fråga om en växelverkan mellan olika befolkningselement, kulturer och språk och om en stegvis skeende assimilation, där ändamålsenlighet, spontanitet och tillfälligheter inverkade. Det var inte fråga om att byta språk och ord så att två grupper i ett visst läge klart skulle ha stått mot varandra och träffat ett val. Det var fråga om att mindre och större grupper redan under medeltidens decennier och sekler kom och gick i olika riktningar, enskilda människor, familjer och större grupper som blandades om varandra i bebyggelsen och samfundsmässigt.

I praktiken försöker Winsa utan nya bevis påvisa, att Tornedalens äldsta bebyggelse var karelsk och att invandrarna slog sig ned vid älvmyningen. Man bör notera att det inte bara är fråga om ålder, utan också om bebyggelsens styrka och att båda faktorerna påverkar de tillgängliga källorna. Det är klart, att de som först upprättade en stark bosättning i älvdalen namngav t.ex. den centrala förutsättningen för livet i trakten, d.v.s. älven. Torne älvs namn är av klar tavastländsk proveniens, likaså Kemi och Ule älvars, en omständighet som man inte kan förbigå, liksom inte heller det övriga äldsta namnskiktets tavast-/västfinska proveniens. I fråga om namnförrådet behöver man inte teoretisera om språkväxlingar, eftersom dylika inte ägt rum.

Sedan kan man också hänvisa till sagorna. Av den historiskt mest tillförlitliga, Egils saga, framgår tveklöst, att kvenerna i Kvenland var äldre invånare i norr än karelarna, som först efter kvenerna och norrmännen kom för att konkurrera om beskattningen av de nordliga områdena. Det var alltså kvenerna som var de första skattekrävarna i norr vid sidan av norrmännen, inte Novgorod eller karelarna. Winsa (jfr s. 200, 203) bygger sin uppfattning om den karelska bebyggelsens ålder i stor utsträckning på den felaktiga uppfattningen att Novgorod skulle ha beskattat Lappland och den nordliga befolkningen först. Kvenerna kan inte ha varit annat än västfinnar och de fortsatte som birkarlar att beskatta lapparna med svenska kronans stöd.

Undertecknad motiverade hypotesen, att den äldsta bebyggelsen hade uppstått i de inre delarna av älvdalen, som i ljuset av 1500-talskällorna uppvisar en exceptionellt stark bebyggelsekoncentration och utmärkta naturförutsättningar. Winsa försöker inte kullkasta dessa omständigheter, utan hänvisar närmast till att bebyggelsen i allmänhet först uppstått vid älvmyningen och därefter avancerat upp längs älven. Det var otvivelaktigt fallet inom den svenska bosättningen i Västerbotten där bebyggelsen från första början främst byggde på spannmålsodling i åker. De finska kolonisterna i norr livnärde sig emellertid huvudsakligen på fångst och boskapsskötsel, vilket de fortfarande gjorde enligt 1500-talskällornas vittnesbörd. Det inre kunde

erbjuda de bästa förutsättningar för dessa näringar (frodiga naturängar, lax- och insjöfiske, fångstmarker). De bästa laxfiskeplatserna fanns längre upp, t.ex. i Vitsaniemi, så länge naturförutsättningar och laxfiskare saknades vid älvens nedre lopp.

Vidare måste man komma ihåg, att bosättningen i Finland var en inlandsbosättning ända fram till medeltiden, först under medeltiden koloniserades kusterna och det skedde till en början huvudsakligen genom svenska nybyggares försorg. Speciellt tavasterna bodde i inlandet trots att de skulle ha haft goda möjligheter att slå sig ned vid den nyländska eller österbottniska kusten. En gammal och stark inlandsbosättning i Tornedalen är sålunda inte något exceptionellt och märkligt. Det är i alla fall möjligt att bebyggelsen vid Torne älvs mynning kan vara mycket gammal, t.o.m. äldre än i inlandet, även om de dateringar vi tillsvidare har att tillgå talar för att inlandsbosättningen är äldre.

Också ortnamnsbeståndet ger stöd för att trakten kring älvmyningen i Torne och Kemi älddalar skulle ha koloniserats tidigast kring mitten av 1200-talet. De största byarna vid älvarnas nedre lopp heter i Torne *Vojakkala* och i Kemi *Liedakkala*. Förleden innehåller ett ursprungligen tyskt personnamn som säkerligen sammanhänger med tysk handel och man kan knappast tänka sig att dess inflytande skulle ha nått så långt norrut förrän i mitten av 1200-talet. I egenskap av bosättningsnamn har båda bynamnen ett starkt bevisvärde. Winsa hävdar att jag skulle anse att Vanhakylä i Vojakkala är ett karelskt namn, men det är en felaktig tolkning; namnet innehåller element med neutralt ursprung. Vid älvmyningen finns emellertid karelska namnelement såsom *Teppolansaari* (< kar. dopnamnet *Teppo*) och namnen på Karsikko.

Birger Winsa har i sin undersökning på ett förtjänstfullt sätt presenterat och analyserat det östfinska ordförrådet i Tornedalen. Det stöder tanken att också Tornedalen under medeltiden fick karelska invandrare, även om det karelska inflytandet var starkare i Kemi och Ijo älddalar. Han har dock gjort sig skyldig till ohistoriska och alltför radikala tolkningar. För att kunna påvisa att den karelska bosättningen åtminstone i Torne älddal är äldre och starkare än den västfinska krävs nya källor, särskilt arkeologiska. På basen av de idag kända beläggen är det ännu inte möjligt att sätta tilltro till tesen.

Jouko Vahtola

Nöteborgsfredens gräns

Jarl Gallén & John Lind, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida ösigräns* 2-3, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 427:2-3. S. 239-509 & kartbilaga. Helsingfors 1991.

Nöteborgsfreden 1323 och dess gräns har hört till de mest omdebatterade problemen i Finlands historia. Om en del av de böcker som behandlar ämnet kan man säga att de "haft sina öden". Jarl Galléns bok om Nöteborgsfredens gräns utkom 1968 i en helt omarbetad version jämfört med en som tidigare förelagat i ombrutet korrektur. I boken, som var resultatet av en mångårig brottning med problematiken, utlovade han en snar utgåva av en kartbilaga med register. Av olika orsaker, fr.a. en svår ögonsjukdom, kom utgivningen att dra ut på tiden. Under tiden gick diskussionen vidare, bl.a. genom viktiga bidrag av den danske forskaren John Lind. Denne åtog sig att utarbeta kartorna enligt Galléns på ingående terrängstudier baserade skisser.

De föreliggande volymerna är resultatet av ett samarbete mellan författarna; Lind har gjort ett betydande arbete med kartorna och i huvudsak författat texten till andra delen. Där bygger han vidare på Galléns tankegångar, men det är fråga om en helt självständig insats med vilken han disputerade för doktorsgraden i Köpenhamn. I andra delen bidrar Gallén med ett förord och en kort sammanfattning av hans syn på problematiken, båda daterade två månader före hans död i mars 1990. I övrigt är texten av Linds hand, d.v.s. fem uppsatser, av vilka två publicerats i denna tidskrift 1985 och en på finska i *Suomen Museo* 1988.

Gallén och Lind har gjort forskningen stora tjänster genom att båda har skrivit omfattande översikter över den tidigare debatten, Gallén försåg sin första volym med en ingående diskussion av den tidigare forskningen och tar i del 2 i korthet ställning till några senare inlägg. Linds andel inleds med en översikt, av både lärdomshistoriskt och aktuellt intresse, över den ryska forskningen och avslutas med en sammanfattande och kritisk diskussion av den nordiska, fr.a. finska efter 1968. Lind publicerar vidare den i sammanhanget relevanta näverurkunden nr 286 och traktatens ryska text, båda med översättningar och kommentarer.

Huvudfrågan i diskussionen har varit gränsens sträckning och karaktär. När Ishavsteorin i dess traditionella form, d.v.s. uppfattningen att Nöteborgstraktaten drog upp en gräns till Ishavet, idag måste anses vara överspelad, finns det två teorier med fundamentalt olika uppfattningar:

1. Gränslinjeteorin, som företräts av Jaakkola, Vilkkunen och Julku, hävdar att det fanns en fast definierad sammanhängande gräns. Den är svår att exakt fastställa, men den har löpt ut i Bottenviken och

avskilde entydigt novgorodiskt och entydigt svenskt territorium. Metodiskt har man ägnat stor möda åt att söka gränspunkter i terrängen, i traditioner och ortnamn. 2. Intresseområdesteorin, som företräts av Gallén och Pekka Lappalainen, hävdar att besittningsförhållandena och näringarna i området var sådana att en gräns i modern mening var otänkbar – fränsett i de tätt bebyggda områdena på Näset. De områden som låg på andra sidan traktatens punkter var inte entydigt novgorodiskt territorium och det har funnits någon form av allmänning ända upp till Nordkalotten. Inriktningen har gett försteg åt analys av traktater (inkl. den norsk-ryska 1326) och arkivalier.

John Linds bidrag placerar sig helt klart i den senare gruppen, men han för teorin ett steg längre genom att i högre grad än tidigare dra in ryskt material samt att hävda att gränsen i dess nordligaste del var en dubbelgräns. Nöteborgsgränsen hade alltså ett tredelat förlopp, i söder en territoriell gräns, längre norr en uppräknig av viktiga trafikpunkter tillgängliga för båda sidor och längst norrut två demarkationslinjer av intresseområden, en västgräns för novgoroderna, en östgräns för svenskarna. I allmänningen hade ingen av parterna exklusiva rättigheter eller territorialöverhöghet; längst i norr delades området definitivt mellan olika riket först på 1800-talet.

I en av uppsatserna behandlar Lind de svensk-ryska förhandlingarna 1537 och den svenska traktattextens tillkomst. Han diskuterar bl.a. arkivproblematiken, särskilt överföringen av handlingar från Novgorod till Moskva och arkiveringen i statsarkivet där, då Moskva försökte skaffa sig ett fastare grepp om utrikespolitiken, som ju i förhållande till Sverige sköttes av det fiktivt självständiga Novgorod.

Den andra uppsatsen 'Om Nöteborgsfreden og dens grænser' är den centrala i boken. Lind hävdar först – i motsats till den tidigare forskningen, inklusive Gallén 1968 – att den svenska traktatversionen, som alltså härrör från den som ryssarna visade de svenska underhandlarna 1537 – har en officiell karaktär. Jaakkola betecknade den som ett utkast, Gallén, som fäste sig vid språket, menade att den måste ha varit mindre officiell, eftersom urkunder på folkspråket var ytterst ovanliga. Lind argumenterar för att latin ur novgorodisk synvinkel inte var mera officiellt – svenska kunde alltså vara traktatspråk. Lind argumenterar för att den svenska traktat som fanns i Novgorod var officiell – dess karaktär kan ej förnekas av diplomatisk praxis som ännu var vacklande. Konsekvensen blir alltså att svenskarna fick en traktat på ryska som förpliktade novgoroderna och där gränsen gick till Bottnhavet, medan novgoroderna fick en på svenska som förpliktade svenskarerna och löpte ut i norr, närmast Vita havet.

På basen av ryskt jordeboks- och annat material avgränsar Lind de novgorodiska pogosternas västgräns. Det visar sig att det från 1400-talet framåt finns ett etablerat begrepp "de kajanske nemtser grense", som i stort sett går från Pielinen till Vita havet ungefär längs vattendelaren. Förbudet för svens-

karna att köpa mark av novgoroderna tyder på att Nöteborgslinjen inte var en sammanhängande territorialgräns – utan innebar en strävan bevara status quo i fråga om nyttjomarkerna. Avsikten var enligt Lind i Savolax inte primärt att avskilja det område som avstods från det som Novgorod behöll, utan att säkra novgorodernas tillgång till sina intressen i Norrbotten – som alltså hotades av avskiljandet av Savolax och tavasternas trängande norrut. 1500-talskällor – neutrala jordeböcker – talar om bosättning vid en svensk gräns som ligger t.o.m. öster om de svenska rälängderna. De senare var uttryck för ett växande behov av precisering som fick sitt uttryck i Teusinafreden.

Nöteborgstraktaten reglerade, traktatfäste och öppnade för kolonisering. Novgorod expanderade emellertid norrut och kolonisationen kom västerifrån. Senare uppstod konflikter vid Bottenviken, men då var det fråga om motstridiga territoriella krav från annorlunda aktörer, centralregeringar i Stockholm och Moskva.

Den tredje uppsatsen om några förmodade gränsstenar är ett uttryck för Linds kritik av sökandet av konkreta gränsmärken. Han går konkret in för att undersöka två sådana punkter som i ljuset av Vilkunas teori har identifierats som gränsmärken. Lind smular skoningslöst sönder argumenten för att de skulle vara gränsstenar för Nöteborgsgränsen och kan lägga fram trovärdiga alternativ, d.v.s. en gränspunkt från 1600-talet respektive märken i förbindelse med storskiftet.

*

Det ter sig i detta sammanhang överflödigt att gå in på en detaljgranskning av bidrag som redan en tid varit tillgängliga i den vetenskapliga debatten, som f.ö. går vidare: Kirkinen och Lind har i *HAik* 1992–1993 fortsatt diskussionen utan att några principiellt nya synpunkter framkommit. Problematiken är så mångfasetterad och källäget så besvärligt och motstridigt att det är svårt att hävda att en ståndpunkt skulle kunna underbyggas med full evidens, det måste bli fråga om en sammanvägande bedömning. Recensenten kan för egen del inte komma till någon annan slutsats än att det synsätt som Gallén och Lind företräder ger den mest övertygande förklaringen. Även om traktattexten inte direkt utsäger något om gemensamt område eller dubbelgräns ter det sig klart att det centrala var att dra upp en gräns genom den fasta bosättningen i söder och att reglera avträddandet av de tre pogosterna med erämarker. I norr fanns varken behov eller möjligheter för en gräns i modern mening och konflikterna före freden hade inte berört området.

Linds uppsatser ger trots att de skrivits separat en sammanhängande framställning av problematiken och en argumenterad lösning. I en monografi hade man ytterligare gärna sett en granskning av freden i dess helhet

och samtliga aktörer, liksom även en utförligare och jämförande granskning av den norsk-ryska traktaten och Finnmarkens ställning.

Det har ett visst intresse att spekulera i varför debatten om gränsen varit så livlig, uttryckligen i Finland. En orsak är givetvis att hela problematiken med dess komplicerade källäge, traderingar och förfalskningar företer drag som påminner om ett schackproblem. Det har alltså utgjort en intellektuell utmaning, men också andra faktorer har spelat in. Det är fråga om den första dokumentariskt belagda gränsdragningen mellan det svenska riket och Novgorod. Det har inom forskningen funnits en tendens att projicera Finland långt tillbaka i tiden. Jaakkolas bok om gränsproblematiken bar följdriktigt titeln "Finlands forna riksgränser till år 1323"; liksom senare Kyösti Julku ville han dock inte se Nöteborgsgränsen som den första östgränsen, utan sökte tidigare gränser. Även om Jarl Gallén i sin boktitel talade om Finlands medeltida östgräns konstaterade han att det skulle stå i bättre samklang med hans egen historiesyn att tala om Sveriges medeltida östgräns, men att praktiska skäl var avgörande, Sverige östgräns var ju också Finlands – och tillade "sed dixi et salvavi animam meam".

Frågan har haft en närapå existentiell betydelse i finländsk historieskrivning. Gränsproblematiken är ett av de stora temata i Finlands historia. För finländska historiker har gränsen inte bara skiljt två riken, utan också Västerlandet och Östern, och har för många framstått som det första uttrycket för en röd tråd, en ödesfråga i Finlands historia.

En intressant, men givetvis vågad tankelinje vore att problematisera gränsbegreppen som sådana, att historiskt, kulturgeografiskt och kulturanthropologiskt granska uppfattningar av gränser överhuvudtaget. Det förefaller som om historiker alltför ofta skulle utgå från att en gräns måste vara limes, kinesiska muren eller dagens klara och hårt bevakade gränser. Det är möjligt att en jämförande forskning rörande gränsuppfattningar i landnamnsområden med extensiva näringar och statsmakter under uppbyggnad (olika medeltida situationer, men i modernare tid även t.ex. den sydryska stäppen, Sydafrika, den nordamerikanska västern etc.) skulle visa att människor i det förflutna haft betydligt lättare att leva utan lineära territorialgränser än historiker i Finland under 1900-talet. Intresseområdesskolan har enligt min mening övertygande visat att den tidiga medeltidens savolaxare och karelare kunde, eller rent av måste, tänka i andra banor.

Max Engman

Kulturgeografisk tolkning av Ålands bebyggelse- utveckling under senare järnålder och medeltid

Birgitta Roeck Hansen, *Township and Territory. A study of rural land use and settlement patterns in Åland c. A.D. 500–1550*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies i Human Geography 6. 186 s. Stockholm 1991.

Inom den kulturgeografiska forskningen i Sverige verkar en livskraftig historiskt inriktad skola som undersöker människans nyttjande av naturresurserna och kulturlandskapets utveckling från förhistorisk tid till våra dagar. Kunskapen om samspelet mellan natur och bebyggelse i det svenska agrarsamhället under den förindustriella tiden har på ett avgörande sätt berikats genom de talrika undersökningar som denna forskningsinriktning producerat. Birgitta Roeck Hansens avhandling om den åländska bebyggelsen under sen järnålder och medeltid har tillkommit inom denna forskningstradition.

I Ålands historia framstår tiden från senare delen av vikingatiden till tidig medeltid som en gåtfull period. Det hedniska gravskicket upphör i landskapet kring 1000 och även lösfynden är därefter mycket fåtaliga; bl.a. saknas myntfynd från tiden efter 970-talet. Inom forskningen råder delade meningar om hur bebyggelseutvecklingen under denna period gestaltat sig.

Förändringarna i fornlämningsbeståndet under sen vikingatid har å ena sidan tolkats så att Åland avfolkats eller att befolkningen decimerats drastiskt under det elfte århundradet. Den mest framträdande representanten för denna tolkning är ortnamnsforskaren Lars Hellberg, som i en strukturanalys av de åländska bebyggelsenamnen kommer till slutsatsen att landskapet i det närmaste helt saknar svenska ortnamn från vikingatid och äldre perioder. Å andra sidan ses förändringarna i det arkeologiska materialet som en följd av landskapets tidiga kristnande; något avbrott i den svenska bebyggelsekontinuiteten i landskapet skulle således inte ha ägt rum.

Ett tvärvetenskapligt behandlingssätt karakteriserar Roeck Hansens arbete liksom övriga undersökningar inom svensk kulturgeografisk forskning. I argumenteringen utgör ortnamnsforskningens, arkeologins och historieforskningens resultat integrerade beståndsdelar. Det centrala i avhandlingen är dock författarens egna fältundersökningar och kartanalyser som gäller ett flertal lokaler i olika delar av Åland.

Författarens analys av det åländska kulturlandskapet med syfte att klarlägga strukturerna i resursnyttjandet under den behandlade tidrymden visar styrkan i den svenska kulturgeografiska skolans metoder – men blottar även dess svagheter. I undersökningen ingår intensiva fältundersökningar med

tämligen omfattande utgrävningar och analystagning med olika metoder i tre byar samt mera extensiva undersökningar av ett tiotal andra lokaler; dessa undersökningar saknar motsvarigheter inom finländsk kulturgeografi. I behandlingen ingår ett intensivstudium av kartmaterial från 1600- och 1700-talen. Däremot har det kamerala materialet inte beaktats i undersökningen, trots att det hade gett betydande tilläggsinformation om förändringarna i jordbesittningsförhållandena i de undersökta byarna fram till kartornas tillkomsttid. I detta arkivmaterial ingår även boskaps- och utsädeslängder från 1620-talet; de nyttjas inte alls för att klarlägga skillnaderna mellan de olika delarna av landskapet, utan författaren nöjer sig med att som tillägg till beskrivande uppgifter om landskapets ekonomiska förhållanden anföra strödda uppgifter om utsäde och boskap.

På ett sätt som inte tidigare gjorts i Finland klarlägger och registrerar författaren fossila odlings- och bebyggelserester, såsom steninhängnader och terrasser, från äldre perioder. Den största förtjänsten i undersökningen ligger just i denna registrering och dokumentering av olika skikt av strukturer.

Tolkningen av bebyggelseutvecklingen på Åland under den behandlade perioden utgår från en utvecklingsmodell, som går ut på att bebyggelseenheter, d.v.s. gårdarna, inte var permanent lokaliserade till samma plats från förhistorisk tid till senmedeltid utan att de på grund av olika orsaker, bl.a. förändringar i resurserna förorsakade av landhöjningen, flyttades inom nyttjandeområdet. Bosättningen reorganiserades i permanenta byar först kring år 1000 eller därefter, åtminstone delvis till följd av att den svenska statsmakten införde ett nytt beskattningssystem som grundade sig på marklandsindelningen. Det är fråga om en utvecklingsmodell som ser ut att äga giltighet för järnåldern i flera områden i västra Europa och även på sina håll i Sverige. Enligt författaren har utvecklingen på Åland liknat den i perifera delar av Mellansverige, där utvecklingen var retarderad i jämförelse med de centrala bygderna i Mälarlandskapen.

Roeck Hansen ansluter sig till uppfattningen om en obruten svensk bebyggelsekontinuitet på Åland. Med stöd av omdateringar av den sena järnålderns gravfält i vissa delar av Sverige och den beräknade nyttjandeperioden av den sena järnålderns gravfält på Åland, anser hon sig kunna visa att hedniskt gravskick förekom på Åland ända till tiden för sekelskiftet 1100, möjligen ännu senare; några entydiga dateringar av så sena gravsättningar i gravfälten finns däremot inte. Med denna omtolkning av övergången till kristet gravskick till slutet av det elfte århundradet behöver man för Ålands vidkommande inte längre förutsätta ett exceptionellt tidigt kristnande för att kunna räkna med bebyggelsekontinuitet. De talrika husgrunderna samt övriga tecken på vikingatida ödeläggelse liksom de åländska bynamnens medeltida karaktär förklaras lämpligast med omlokaliseringarna av gårdarna inom nyttjandetermineriet samt med den antagna genomgripande reorganisering av bebyggelsen som gett upphov till de medeltida byarna.

De refererade slutsatserna grundar sig på ett resonemang utgående från

den tillämpade utvecklingsmodellen för den åländska bebyggelsen. Revideringen av kronologin i fråga om det arkeologiska materialet grundar sig närmast på indicier, men å andra sidan måste det framhållas att totalundersökningarna av åländska gravfält är fåtaliga.

Det starkaste stödet för bebyggelsekontinuitet från järnålder till medeltid på Åland levererar pollenanalyserna, som ser ut att visa en kontinuerlig odlingsaktivitet genom vikingatid och korstågstim till medeltiden om än präglad av starka fluktuationer i odlingsintensiteten. Även dateringar med C14-metoden som tagits som ett led i undersökningen ser ut att indicera kontinuerlig aktivitet i landskapet under den problematiska tiden. Dock har det inte varit möjligt för författaren att i en enda av de undersökta byarna genom grävningarna visa en otvetydig kontinuitet i bosättningen från vikingatid till medeltiden, även om vissa indicier ser ut att tala för detta.

De argument för bebyggelsekontinuitet som författaren presenterar är dock inte oproblematiske. Resultaten från utgrävningar och företagna analyser ger rum för annorlunda tolkningar, om man utgår från andra premiser än författaren.

Det bebyggelseavbrott eller den starka regress som det åländska arkeologiska fyndmaterialets sammansättning och kronologi anses vittna om, har under alla omständigheter varit av kort varaktighet, bestående av knappast mera än halvtannat århundrade. Med beaktande av att standardavvikelseerna i dateringarna av pollenanalyser och utgrävningsfynd i de flesta fallen är längre än den eventuella avfolkningsperioden, ingår i slutsatserna om kronologin klara osäkerhetsmoment. Om man sedan, som Lars Hellberg på grundval av flera klart finska ortnamn gör, räknar med en viss inflyttning österifrån som delvis fyllt det uppkomna tomrummet, så minskar odlingsspårens betydelse för slutsatser om den svenska bebyggelsens kontinuitet/diskontinuitet avsevärt; å andra sidan har dock inga sena gravfält av finsk typ påträffats.

Den reorganisering av den åländska bebyggelsen med övergång från enstaka gårdar till byar som författaren förutsätter att har ägt rum i samband med att landskapet i högre grad än tidigare integrerades i det Svenska riket (s. 81, 161), harmonierar mindre väl med det faktum att Åland kom att räknas till de områden som efter korstågen införlivades med det svenska riket. Om svensk bebyggelsekontinuitet existerat ter sig Ålands anslutning både kyrkligt och administrativt till det nyss erövrade landet i öster mindre trolig; om man däremot utgår från att den svenska bosättningen på Åland härstammar från samma kolonisationsfas som gav delar av sydvästra Finland en svensk befolkning, blir Ålands territoriella tillhörighet helt naturlig. Det från järnålderns bosättning avvikande bosättningsmönster som enligt undersökningen karakteriserar den medeltida bebyggelsen på Åland kan lika väl ses som ett bevis för avbrott i den svenska bosättningskontinuiteten som ett resultat av en reorganisering av bosättningen. Teorin om en av statsmakten genomdriven reorganisering av bebyggelsen i byar, som svenska kul-

turgeografer utvecklats för att förklara förändrade bosättningsmönster vid övergången från förhistorisk tid till medeltiden, har inte heller i Sverige vunnit odelat gillande.

Det starkaste stödet för teorin om ett avbrott i den svenska bebyggelsekontinuiteten på Åland utgör dock ortnamnen. Lars Hellbergs undersökningar visar det åländska namnbeståndets medeltida karaktär med inslag av ett finskt substrat. Som ett led i argumenteringen för obruten svensk bebyggelsekontinuitet tas i undersökningen upp till granskning ett betydande antal ortnamn med syftet att kunna visa att det på Åland även förekommer namn som kan dateras till vikingatiden. Resonemangen sker utgående från Hellbergs etymologier men formar sig till en polemik mot dennes slutsatser rörande namnens kronologi; argumenten för omdateringarna av ortnamnen hämtas i de allra flesta fallen från de förändringar i terrängen som landhöjningen lett till.

Författarens resonemang om de enskilda namnens datering till vikingatid verkar i de flesta fallen möjliga, men det problematiska med dessa omdateringar är att de inte utesluter att namnen lika väl har kunnat uppstå under vikingatiden som under medeltiden. I argumenteringen rörande ortnamnens ålder finns även påtagliga svagheter.

Då författaren nyttjar strandlinjens konturer för slutsatser om ortnamnens ålder, utgår hon så gott som uteslutande från höjdkurvan för 5 meter, som enligt de värden för landhöjning som nyttjas i undersökningen, motsvarar havsnivån under slutet av järnåldern; strandlingen har under sen järnålder legat mellan nivåerna 4 och 6 meter; däremot beaktas knappast alla 2,5 meterskurvan, som närmast återger strandlinjen under tidig medeltid, d.v.s. 1200-talet. Problemen med ortnamnsdateringarna illustreras med några exempel.

Bynamnet Marby i Eckerö dateras av Roeck Hansen till vikingatid med stöd av att enligt 5-meterskurvan en eller två vikar funnits öster och sydost om järnåldersgravfälten i byn. En sådan datering av namnet är nog möjlig, men ännu på 1700-talet sträckte sig från norr en lång och längst i söder något bredare vik fram till närheten av byn, och sydost om byn fanns en annan, mindre vik;¹ om man endast beaktar de topografiska förhållandena, kunde namnet ha getts ännu under ny tid.

Dateringen av bynamnet Näs till sen vikingatid sker utgående från att ordet "näs" har betydelsen "landförbindelse som omges av vatten på bägge sidor" (isthmus). Härvid förbigås utan kommentar Hellbergs behandling av namnet. Denne utgår från betydelsen "udde", som är den enda betydelse som ordet "näs" har i Finlands svenska dialekter,² och visar med 2,5-meters-

¹ Stig Jaatinen, Arvo Peltonen & John Westerholm, *Ålands kulturlandskap - 1700-talet*, Bidrag till kännedom om Finlands natur och folk 137 (Helsingfors 1989), kartbilagan.

² Kurt Zilliacus, *Skärgårdsnamn* (Borgå 1989), s. 108.

kurvan som utgångspunkt, att namnet mycket väl kan vara från medeltiden.

I fråga om ett antal hydronymiska namn, som numera utgör ägonamn i upplandade områden, konstaterar Roeck Hansen, att terminus ante quem för dem tämligen exakt kan fastställas till tiden före år 1000, eftersom de är belägna under 5-metersnivån. Som ett särskilt markant exempel på detta anförs Långvik i Söderby i Lemland. Då förbises att ännu då strandlinjen var vid 2,5 meters nivå, bildade Långvik en i förhållande till bredden mycket lång men mycket grund vik, så argumenteringen är här mindre övertygande. Även namnet på den nuvarande låglänta slätten Grundfjärden i Posta i Hammarland dateras med 5 meters höjdkurva som utgångspunkt utan förbehåll till tiden före 1000. Med vattenståndet på 2,5 meters nivå har fjärden haft nästan samma omfattning som på 5 meters nivå, och ännu på 1700-talet bildade Grundfjärden en verklig fjärd.³ Här inställer sig frågan om när en fjärd blir så grund att det blir meningsfullt att beteckna den med uttrycket "Grundfjärden".

I undersökningen beaktas landhöjningen som enda faktor som lett till upplandning. Vegetationens och uppslamningens inverkan på uppgrundningen kan knappast förbigås då det är fråga om trånga och lugnt flytande vatten med ett vattendjup som underskrider en viss nivå.⁴ Genom analys av borrhade profiler hade det säkerligen varit möjligt att vinna ny kunskap om samverkan mellan landhöjning och andra faktorer som inverkat på tillandningen.

I undersökningen behandlas de rumsliga företeelserna på Åland utgående från ett klart struktur- och modelltänkande, men i fråga om ortnamnen saknar man ett mera systematiskt behandlingssätt. Då de kronologiska och strukturella likheterna i bebyggelseutvecklingen på Åland och i de perifera regionerna i Mellansverige mycket starkt framhävs, hade det varit på sin plats att även försöka fastställa eventuella likheter och olikheter i ortnamnsbeståndets karaktär i bägge områdena.

Med den kulturgeografiska metodiken har det inte varit möjligt att bevisa att det på Åland existerat en obruten kontinuitet i den svenska bosättningen från vikingatid till medeltid. Den utvecklingsmodell som presenteras i undersökningen förblir tills vidare en hypotetisk konstruktion. Sålunda finns det inga positiva bevis för att det på Åland skulle ha skett en av statsmakten initierad reorganisering av bebyggelsen i byar. Det har inte varit möjligt att framlägga entydiga bevis för en obruten kontinuitet i bosättningen i de undersökta byarna. Således existerar det fortfarande tvenne konkurrerande tolkningar om den åländska bebyggelsens utveckling under vikingatid och tidig medeltid.

³ Jaatinen, Peltonen & Westerholm, kartbilagan.

⁴ För Pojovikens vidkommande konstaterar Hans Luther, att vassen sträcker sig ut ända till två meters djup och att den även fångar upp kringflytande tång. Hans Luther, "Vatten och växtvärlden", *Pojo sockens historia* I (Borgå 1959), s. 44-45, 56.

Den största förtjänsten i Roeck Hansens avhandling ligger i den kultur-geografiska analysen av Ålands historiska kulturlandskap. Undersökningen har ökat förståelsen för invånarnas val av boplatser med tanke på utnyttjandet av landskapets resurser, även om den anförda kronologin och slutsatserna om bebyggelseutvecklingen förblir hypotetiska.

Eljas Orrman

Fornlämningar och fiske

Peter Norman, *Medeltida utskärsfiske. En studie av fornlämningar i kustmiljö*. Nordiska museets Handlingar 116. 212 s. Kristianstad 1993. Akad. avh. Stockholms universitet.

Ehuru skärgården med sina utmärkta strandängar för betesgång och givande fiskevatten, som i ytterskären därtill kompletteras med sälfångst, utgör en av de mest produktiva ekologiska zonerna i Sverige och Finland är det frapperande, huru litet uppmärksamhet man ägnat de fornlämningar, som kunde ge en konkret bakgrund till skärgårdens bebyggelsehistoria, dess ekonomiska förutsättningar och resursutnyttjandet under medeltiden och den förhistoriska tidens slut. I Finland igångsatte Finska fornminnesföreningen visserligen genast efter sitt grundande 1870 en inventering av landets fornlämningar genom att utsända stipendiater vilka registrerade både fornminnen och sägner men mycket är fortfarande ogjort. Av sådana tidiga pionärer kan man nämna J.E.Wefvar i Raseborgs västra härad 1879, Juho Sjöros i Virmo härad 1887, varvid också fornlämningarna i Nagu, Korpo och Houtskär uppmärksammades, L.W.Fagerlund och hans anteckningar från Korpo och Nagu 1879 och till sist Volter Högman, som t.o.m. företog grävningar i Dragsfjärd, Hitis och Kimito 1886. De förtecknade objekten är tämligen uniforma och för det mesta indifferent: rösen och stensättningar av olika ålder och karaktär, kummel, stenringar och stenåkrar, hamnar, ankarplatser, kapell, gravgårdar- och platser, farledsmärken, borgar, bötesberg, jungfrudanser, kompassrosor, namnchiffer och klippristningar, ryssugnar o.s.v, ja t.o.m. en och annan runinskrift. Under senare tid har det tillkommit ytterligare objekt såsom tomtningar, även kallade övernattningsgrunder, båtlämningar, gistgårdar m.m.

Det är emellertid först i och med Turun yliopistos (Åbo universitets) skärgårdsinventering som arbetet erhållit en mera målinriktad och skärgårdscentrerad prägel, även om man i huvudsak inriktat sig på att förteckna svår- eller odaterbara stenrösen. För detta arbete och dess preliminära resul-

tat har Tapani Tuovinen redogjort i *Karhunhammas* 14 (1992), i avsnittet 'Fornfynden och deras uttolkning' i samlverket 'Finska skären' utgivet av Föreningen Konstsamfundet till dess 50-årsjubileum 1990 samt i artikeln 'Turunmaan saariston ja Kemiönsaaren kiviraunioit' i *Lapinraunioita ja hiidenkiukaita* utgiven av museiverkets arkeologiska avdelning 1993. I detta sammanhang kan vi även nämna ett temanummer i *Skärgård* (3/1990), vilket redogör för ett symposium kring skärgårdsarkeologi arrangerat av Skärgårdsinstitutet vid Åbo Akademi.

Det måste dock inrymmas, att skärgårdens fornlämningar fortfarande är svårgräpbara, eller för att citera Claes Varenius "I arkeologiskt avseende är det yttre havsbandet ett marginalområde, svårinventerat och föga känt" (*Fornvännen* 1978 s.121 f.). Detta har dock inte hindrat Peter Norman vid Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering från att genomföra en stort upplagd studie av fornlämningar i kustmiljö, vilken resulterat i ovannämnda avhandling.

*

Normans huvudsakliga undersökningsområde är den skärgård utmed norra Kalmarsund, som tillhör socknarna Misterhult, Döderhult och Mönsterås och syftet med avhandlingen är att analysera kontinuitet och förändring i det utskärsfiske som är knutet till den yttre skärgårdens tomtningar. I detta avseende ger Norman också en översikt av tomtningarna längs hela den medeltida svenska östkusten. I arbetet används både på fornminnesinventeringen baserade arkeologiska data liksom skriftliga källor, kartor och ortnamn. Även arkeologiska utgrävningar har utnyttjats.

I boken har Norman också lämnat välkomna definitioner av flere av de begrepp han opererar med. Av dessa citerar man gärna definitionen av tomtning som utgör avhandlingens viktigaste fornlämningstyp: "En tomtning är en lämning efter en i maritim miljö sannolikt ursprungligen strandbunden byggnad, som utgörs av stenvallar (-murar) vilka omger en eller flera stenröjda, plana eller svagt skålformade ytor. Ställvis kan även jordfasta block eller bergsavsatser utgöra den invändiga ytans (ytornas) begränsning".

I fråga om övriga definitioner kan man konstatera, att de hos oss så allmänna "ryssugnarna" i Sverige kallas stenugnar. I detta fall verkar definitionen dock onödigt tillkrånglad. Eller vad sägs om följande: "En ugn är en åt alla sidor, så när som på smärre öppningar, sluten konstruktion av eldfast material. Konstruktionen värms upp invändigt för att kemiska omsättningar skall genomföras i den förhöjda temperaturen." (s.27). Man frågar sig nog vilka kemiska omsättningar som försiggick, då ryska matrosor gräddade bröd eller kanske hotade rovor i en stenugn.

I kapitel 3 ger Norman en översikt över förekomsten av tomtningar utmed den svenska östkusten. Fornlämningsregistret upptar hela 1259 tomt-

ningar fördelade på 414 lokaler, vilka förf. analyserar utgående ifrån erfarenheten, att tomtningarna beroende på morfologiska egenskaper och läge i terrängen kan ha olika funktion. Medan bostadsfunktionen i samband med fiske och sälfångst bör ha varit den ursprungliga, kan tomtningarna också ha tjänat t.ex. som förråd. Som grundval för en sådan distinktion används tomtningarnas dimensioner och förekomsten eller avsaknaden av härd. För jämförelsens skull kan man framhålla att Norman, i kapitel 6:4 nämner att man i norra Hallands och Bohusläns skärgårdar "påträffat över 2000 tomtningar vilka allmänt anses vara rester efter byggnader som användes under de stora sillfiskena" (s.74).

Analysen visar på förekomsten av både lågt och högt belägna tomtningar, en skillnad som bl.a. avspeglas i form, dimensioner och funktion. På grund av sviktande arkeologiskt fyndmaterial och det ofrånkomliga faktum, att strandlinjedateringar bättre kan företas inom mera nordliga områden än Kalmarsund, bereder tomtningarnas datering en del huvudbry. Vid Norrlandskusten har man emellertid genom C14-analyser, lichenometri (en metod för lavdatering utarbetad i Umeå av Noel Broadbent och även testad på Åland) och strandförskjutningsresonemang visat, att tomtningar som ligger omkring 10 meter över havet kan dateras till tiden från den senaste delen av äldre järnålder till 1200-talet. Norman konstaterar i sammanfattningen, att 121 av de lågt belägna tomtningarna på 37 lokaler finns i Norderorneå socken vid gränsen mot Finland. Han konstaterar vidare, att man i samma skärgård finner landets största koncentration av labyrinter, vilka främst påträffas i anslutning till platser där man bedrivit fiske. Norman finner denna "avvikande fornlämningsbild" mycket intressant med tanke på, att socknens västra gräns ligger i anslutning till språkgränsen mellan svenska och finska och konkluderar: "Det är möjligt att kulturgränsen mellan svenskt och finskt bl.a. kan exemplifieras med dessa koncentrationer av tomtningar och labyrinter."

Normans observation är naturligtvis intressant och bör i framtiden testas sedan vår kunskap om tomtningarnas förekomst i Finland ökats. Den nuvarande situationen kan tänkas bekräfta Normans hypotes. Tomtningar förekommer inte, åtminstone inte i någon större utsträckning, vid Bottenvikens östra kust. Detta kunde naturligtvis tolkas så, att finnarna inte byggde tomtningar, vilket i sin tur t.ex. medför att fiskemetoderna och försörjningsstrategin varit andra än i Sverige. Såvida skillnaden inte enbart är skenbar kan man också tänka sig andra än etniska orsaker. En sådan står kanske att finna i landskapets konfiguration; den österbottniska kusten och dess flacka profil är något helt annat än Norrlandskusten. Däremot har man lagt jungfrudanser (labyrinter) på klippor eller på morängrund på bägge sidor av Bottenviken. Angående de enligt mångas åsikt så fantasieggande jungfrudanserna (Trojaborgarna) kommer Norman inte med något nytt utan konstaterar blott för Norrlandskustens del "att de flesta av labyrinterna ligger i skärgårdsmiljöer och att många har en rumslig koppling till eftermedeltida fis-

kelägen" (s.94). De svenska labyrinterna har senast behandlats av John Kraft i *Formvännen* 72 (1977) medan vi för Finlands del fortfarande får nöja oss med Christina Bäcksbäckas arkivbetonade sammanställning i *Finskt museum* 1973, för övrigt inte noterad av Norman. Det faktum att jungfrudanser av och till uppträder på fiskelägen eller på hamnplatser behöver ju inte innebära att "de använts i fiskebefrämjande syfte".

Kapitel 6 handlar om utskärsfisket utmed Östersjöns västra kust. I detta behandlar Norman bl.a. ett flertal viktiga frågor som "Vad fiskade man?", "Det skriftliga källmaterialet om strömmingsfiske utmed den svenska östkusten. Tiden före Gustav Vasa", "Sillfiske i södra Östersjöområdet och Västeuropa under tidig medeltid", "Saltets roll", "Vem var det som fiskade vid Östkustens utskärsfiskelägen?" samt frågor som berör redskap, fiskarter, transport, försäljning, konsumtion och "Fiskben i det arkeologiska materialet". Norman konstaterar, att ben av sill och strömming är svåra att finna vid arkeologiska undersökningar. Resultaten tycks dock bekräfta, att sill och strömming främst konsumerades vid kusten. Norman ansluter sig till den marknadsekonomiska förklaring enligt vilken sillen var relativt billig men skrymmande och därför dyr att transportera. Det visar sig också, att mycket av den fisk som konsumerades var lokalt fångad. Handel med fisk finns dock belagd, i Sigtuna och Uppsala så tidigt som på 1100-talet då man begynnade importera nordvästnorsk torsk och torkade gäddor. Sill och strömming har under medeltiden – liksom idag – konsumerats i de flesta urbana och agrara miljöer. Konsumtionen avtog dock med avståndet från kusten.

Efter att ha konstaterat, att majoriteten av tomtningarna kan knytas till fiske frågar sig Norman varför fiske med anknytning till tomtningar började förekomma och ställer upp tre ekonomiska modeller, vilka han testat var för sig innan han ställer dem mot varandra. Denna prövning företas i kapitlet "Kulturhistoriska analyser". I dessa bebyggelsehistoriska analyser av lokala förhållanden, där tomtningarna placeras i sitt socioekonomiska sammanhang, återvänder Norman till sitt undersökningsområde i Norra Kalmarsund. I detta sammanhang berör han alla de källor som kan användas för en analys av detta slag. Bland dessa förekommer också det omdebatterade och populära s.k. danska itinerariet till den del detta berör Kalmarsund. Norman uppfattar kanske något överdrivet itinerariet som en användbar referens vid en bebyggelsehistorisk analys och hänvisar till "ett opublicerat föredrag" av Jarl Gallén. Det kan i detta sammanhang vara skäl att påminna om, att Galléns studier kring itinerariet numera föreligger i en posthumt utkommen volym (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland Nr 579).

Generellt sett karakteriserades skärgårdshushållen av en hög självförsörjningsgrad. Före den kraftiga befolkningsökningen på 1700-talet fanns det gott om utrymme i ytterskärgården. Ågostrukturen inom undersökningsområdet – kronan och frälset – kan ha underlättat förekomsten av ett utskärsfiske, som bedrevs av andra än lokalbefolkningen. De flesta av skärgår-

dens fornlämningar kan emellertid inte i första hand sättas i samband med den dagliga rutinen i skärgårdshushållet; de var avsedda för något mer. Samtidigt synes tomtningarnas ringa storlek i kombination med det ofta utsatta läget bekräfta uppfattningen, att de utnyttjats säsongvis för skötfiske och torskfiske med krok.

Norman fastslår slutligen, att även om de äldsta tomtningarna i norra Kalmarsund kan dateras till c:a år 1000, etablerades bofast bebyggelse inom undersökningsområdet under tidig och högmedeltid. Katalysatorn för etablering av fiskelägen i utskären var den marknad för stapelvaror som försiggick i Köpingsvik. Städernas betydelse för utskärfisket ligger däri, att det inom dessa växte fram en allt talrikare befolkning, som inte deltog i matvaruproduktionen, utan inhandlade sina matvaror på marknaden. Under 1300-talet förekom en viss avmattning men utskärfiskets betydelse i Kalmarsund ökade igen på 1400- och 1500-talen, då även de första fiskelägena etablerades utmed Norrlandskusten.

Peter Normans avhandling om det medeltida utskärfisket och dess relation till skärgårdens ofta nog så anonyma och färglösa fornlämningar förbisedda av många arkeologer är en metodiskt duktigt utförd prestation. Alla som är intresserade av skärgårdens historia och fiskarbefolkningens ekonomiska förhållanden genom tiderna finner i den ett rikt stoff av uppslag värda att testas också i Finland. Författarens ofta återkommande favorituttryck "rumslig anknytning", "rumslig koppling", "rumsliga samband" o.s.v. föringar inte prestationen eller bokens friska sälta.

Torsten Edgren

Itinerarium och expansionsstrategi

Jarl Gallén, *Det "Danska itinerariet". Franciskansk expansionsstrategi i Östersjön*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 579. 133 s. Helsingfors 1993.

När Jarl Gallén avled i mars 1990, fanns på hans skrivbord flera ofullbordade arbeten. Bland dem var ett långt kommet manuskript rörande den bekanta segelledsbeskrivningen i "Kong Valdemars jordebog". Kort före sin död bad Jarl Gallén docent Henrik Stenius att dra försorg om arbetets publicering, vilket i sin tur ledde till att Galléns mångåriga vetenskaplige medarbetare fil. dr John Lind åtog sig att föra manuskriptet till trycket.

Den lilla, av Svenska litteratursällskapet i Finland utgivna volym som nu föreligger återger med endast smärre redaktionella ändringar Jarl Galléns

text, som ger ett i huvudsak helgjutet intryck. Att det är ett ofullbordat arbete, som publicerats, märks främst genom en del upprepningar och genom att ett egentligt konkluderande avsnitt saknas.

Arbetet inleds med en historiografisk skildring av forskningens syn på "Kong Valdemars jordebog", som skrevs omkring år 1300 och som innehåller ett kalendarium, en lista över kyrkoprovinsar och biskopssäten, en förteckning över kejsar- och kungadömen, sedelärande berättelser och diverse kyrkliga texter, två itinerarier – ett från Ribe till Accon i det Heliga landet och ett längs Sveriges kust till Reval – samt ett antal, på två sviter uppdelade och av forskningen flitigt utnyttjade "jordebokslängder", vilka i historiskrivningen fått ge handskriften dess namn. Samtliga i volymen ingående texter förefaller vara avskrifter efter äldre förlagor, och det har i den tidigare forskningen allmänt antagits att arbetet utförts i cisterciensklostret i Sorø.

Galléns första åtgärd därefter blir att granska det annars oftast negligerade kalendariet, och han betonar, i anslutning till bl.a. T o n i S c h m i d , att två franciskanska helgonfester där lagts till texten i samband med avskriften – något som knappast kan tänkas ha skett i ett cistercienskloster. I stället talar detta för att avskriften tillkommit hos franciskanerna, och därigenom blir det, menar Gallén, möjligt att på ett naturligare sätt än tidigare förklara handskriftens tillkomst och innehåll. Franciskanerna, som liksom dominikanerna under 1200-talet snabbt utvidgade sin verksamhet i Norden, etablerade sig i första hand i städer vid havet och bedrev gärna predikoverksamhet där sjöfarare och fiskare möttes – t.ex. vid Falsterbo, vid Svenska högarna och på Kökar i Ålands skärgård. Med en sådan inriktning på franciskanernas prediko- och missionsverksamhet bör det ha varit naturligt för någon eller några ordensbröder att låta sammanställa en handskrift, där man samlade information som kunde vara nyttig i det fortsatta missionsarbetet, i detta fall – förutom det i dylika sammanhang traditionellt återkommande materialet som kungalängder och förteckningar över biskopsstäder – itinerarierna, som gav upplysningar om tänkbara resvägar, och de säkerligen ursprungligen i det kungliga kansliet sammanställda jordebokslistorna, som kunde ge franciskanerna viktiga upplysningar om landet och befolkningen i de trakter dit de planerade att förlägga sin verksamhet.

Gallén får på detta sätt en allmän motivering till varför itinerarierna finns med i handskriften, men han finner också i östersjöitinerariet, som börjar vid Utlängan utanför Blekinges sydostspets och slutar i Reval, detaljer som pekar mot franciskanerna. Särskilt påfallande är, anser han, det stora intresse som visats de delar av Stockholms skärgård där de franciskanska klarissorna ägde öar, vilkas naturtillgångar (virke och kalk) även brödrakonventet i Stockholm fick utnyttja, och det förhållandet att itinerariet för passagen mellan Åland och det finska fastlandet anvisar en segelled som passerar Kökar, där franciskanerna senare anlade ett konvent i anslutning till den betydande säsongsfiskeplatsen vid Mörskär, trots att sjöfarten troligen redan under tidig medeltid vanligtvis följde en nordligare rutt, genom Åmbar Sund och

över Skiftet.

Jarl Galléns arbete mynnar helt naturligt ut i en retorisk fråga: "Frågan är emellertid om inte vår codex med 'Kong Valdemars jordebog' och det 'Danska itinerariet' bäst kan karakteriseras som en handbok för den franciskanska expansionsstrategin?"

Till huvudtexten har slutligen fogats tre bilagor. Den första återger i originaltext och svensk översättning handskriftens kalendarium, som tidigare inte varit publicerat. Den andra är en kronologisk redovisning av tiggarrordnarnas – såväl dominikanernas som franciskanernas – expansion i Norden under 1200-talet. Och den tredje är en ofullbordad uppsats om "Hälsingelagens Aspasund och itinerariets Aspasund". Uppsatsen, som sannolikt tillkom under åren 1966–69, är idag överspelad, eftersom Gallén senare kom att ändra uppfattning, men den har, enligt utgivarens kommentar, medtagits "eftersom [den] också är historiografiskt intressant".

Att kritiskt granska ett postumt utgivet arbete är inte lätt, särskilt inte för en recensent, som i likhet med utgivaren haft förmånen att i många år känna den avlidne författaren. Huvuddragen i manuskriptet om det danska itinerariet har varit mig bekanta alltsedan resor i Galléns motorbåt genom Hitis skärgård i början av 1970-talet, och det är glädje att nu se dem presenterade för en större läsekrets i tryckt form. Arbetet, som det nu efter John Linds förtjänstfulla bearbetning föreligger, är inte någon fullständig undersökning av itinerariet; därvidlag saknas t.ex. en översättning av den avtryckta latinska texten, en ingående behandling av de i itinerariet nämnda ortnamnen längs den svenska kusten och ett fullgott kartmaterial. Istället är det, utöver den sakkunniga granskningen av ortnamnen i beskrivningens finska del, ett engagerat inlägg i diskussionen om itinerariets – och hela handskriftens – tillkomst och funktion, ett inlägg som ställer många av de äldre uppfattningarna på huvudet och som kommer med ett nytt förslag till tolkning av tillkomstomständigheterna. Fördelen med Galléns tolkning är att den kan förklara *bela* handskriftens tillkomst på ett naturligt sätt och att den inte behöver tillgripa några krångliga förklaringar. Den är tankeväckande och förefaller rimlig, men om den håller, får den fortsatta diskussionen utvisa. Under alla omständigheter kan diskussionen i fortsättningen inte förbli i gamla, beprövade banor.

Göran Dahlbäck

Medeltida mentaliteter och realiteter

Eva Österberg, *Mentalities and Other Realities. Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History*. Lund Studies in International History. 207 s. Lund 1991.

Professor Eva Österberg vid Lunds universitet utgav en antologi med elva artiklar översatta till engelska år 1991. Kronologiskt omspanner artiklarna en period från 1200 till 1700 och behandlar "vanligt folks" sociala omgivning och vardagsliv. Författaren strävar till en dualistisk historiesyn, samtidigt som mänskorna är objekt för myndigheter o.dyl. är de också subjekt med förmåga att försöka göra sin egen vilja gällande.

Mentalitetshistoria går att nalkas från mycket skilda vinklar. Österberg behandlar tystnaden som en strategi i de isländska sagorna. Hon framhåller att det finns olika slag av tystnader och att islänningarna är tysta när det är farligt att tala och att detta nästan alltid är farligt. Humor och skrott återkommer författaren till i två artiklar, en om nöjen och ekonomi samt en om skrott och lekar i ett historiskt perspektiv. Frågan om vad som egentligen lockar till skrott är ytterst svår att besvara och hon jämför en allvarlig mirakelberättelse med en nästan likalydande roande episod av Rabelais. Skrottet blir en social aktivitet som förändras under tidens lopp. Då samhället differentieras blir det klart att de olika samhällsgrupperna inte skrattar åt samma saker. Då man i det lokala bondesamhället gör narr av präst och befälningssman, blir skrottet ett vapen i kampen mot överheten. Österberg jämför Bakhtins och Huizingas teser om skrott och lekar och påpekar deras egna livserfarenheter. Bakhtin levde delar av sitt liv i Stalins fångelser och Huizinga publicerade sin bok om den lekande människan år 1938. Hennes konklusion blir att föra över den historiska diskussionen till nutid och framtid med förhoppningen att skrottet också i framtiden skall vara både ett vapen i debatten och en integrerande kraft i samhället.

I en essä om de medeltida mirakelberättelserna försöker hon att nå en djupare insikt i det irreella momentet i det medeltida samhället genom att analysera hur stort steget var mellan det rationella och irrationella samt mellan de andliga och materiella motiven för mänskligt beteende. Undersökningens utgångspunkt utgörs av två samlingar mirakelberättelser, Katarina av Vadstenas och biskop Nils Hermanssons av Linköping. Det fanns noggranna regler för vittnesmålen och 70% av vittnena var män och kvinnor i åldern 20-55 år. De mirakler som helgonkandidaterna hade utfört varierade, men över 80% berörde vittnenas eller deras anhörigas hälsotillstånd. De var främst män som gynnades av miraklerna fastän andelen barn, i synnerhet i biskop Nils' fall var hög.

Artikelsamlingen ger prov på Eva Österbergs stora bredd som historiker

och till de intressantaste artiklarna hör en komparativ undersökning av våldet i bondesamhället på 1500- och 1600-talen. Förhållandena i Uppland med relativt låg brottslighet jämförs med Konga i Småland där en hög andel våldsbrott var signifikant. Österberg påpekar den höga andelen soldater som förekommer i fall av dråp och misshandel men fastslår dock att det fordras ett större undersökningsmaterial för att dra säkrare slutsatser. Dessutom försöker hon jämföra de svenska förhållandena med forskningsresultat från andra delar av Europa och på så sätt skapa en syntes. Hon ser det konglomerata 1600-talssamhällets stora skillnader och försöker undersöka de djupliggande värderingarna och normerna i de situationer då de tvingas upp till ytan för att de är hotade. Detta framträder exempelvis i domstolsprotokollet vid behandlingen av grova brott. Många historiker har som *Norbert Elias* velat se utvecklingen från 1500-talet till 1700-talet som en civiliseringsprocess då mindre barbariska vanor och seder börjar ersätta ett gammalt förlegat tankesätt. Man börjar snyta sig i en näsduk och slutar att spotta på bordet. Österberg ser dock igenom den förenklade modellen och framhåller att stöld och våldsamheter ofta var relativt ovanliga, exempelvis i Njurunda i Uppland.

*

Artikelsamlingens förenande drag är bondesamhället, men det behandlas utifrån mycket skilda premisser. Det är inte fråga om beskrivande historia utan en strävan till att förstå mekanismen bakom de processer som leder till att samhället förändras och utvecklas. I artikeln om förändring och anpassning återges och diskuteras bl.a. den norske historikern *Kåre Lundens* teoretiska modell, med vilken han beskrev det norska samhället från år 800 till 1660-talet. Det var ett samhälle där största delen av befolkningen sysslade med jordbruk, familjehushållet utgjorde basenheten och omfattade ett begränsat antal anställda. Målet var självförsörjning, avsalu utanför det egna hushållet var av sekundär betydelse, samt att kronan skulle kunna kräva skatter och andra pålagor av bönderna. Österberg påpekar att man också tidigare ifrågasatt principerna för Lundens modell och framhåller att modellen inte är insatt i en politisk, administrativ eller juridisk kontext. Lundens modell förblir statisk fastän den strävar till att förklara en förändring. I stället för Lundens modell introducerar hon en ny. Utgångspunkten är ett statiskt och rörligt samhälle där bönderna inte passivt underkastar sig nya pålagor. Österberg anser att det är nödvändigt att ha en modell som tillåter flera förklarande variabler än *Kåre Lundens*. Utgående från några härad i Värmland undersöker hon utvecklingen på 1500-talet och förklarar t.ex. den övergång till havreodling som man kan iaktra. Läsaren erbjuds flera hypoteser: kanske försökte kronan få mera havre till hästfoder, eventuellt behövde bönderna själva mera havre till boskapen eller också föredrog bönderna havre. Det fanns ingenting som tydde på att kronan skulle ha fordrat mera hav-

re medan de två andra hypoteserna vinner större stöd. Havrets fördel låg i att det också under fuktiga år gav en hygglig skörd. Österberg analyserar också skattebördan och kommer fram till ett komplext bondesamhälle under 1500-talet. Analysen avslutas med ett konstaterande att analysprocessen egentligen givit upphov till en mängd nya frågor, som inte i detta sammanhang kunnat besvaras, men som understryker uppfattningen av ett statistiskt samhälle under 1500-talet.

De tre sista artiklarna behandlar ur olika synvinklar förhållandet mellan staten och bönderna. Varför uppstod upproren på 1400- och 1500-talen, vilka andra sätt fanns det för protester och hur hävdade sig den lokala kulturen mot kronan? Hur har upproren tolkats historiografiskt? Har bönderna protesterat under perioder med ekonomiskt uppsving eller under perioder med skärpt beskattning? Österberg beaktar också de marxistiska historikernas teoretiska utgångspunkt och jämför resultaten mellan de nordiska länderna. Hon framlägger fyra hypoteser om orsakerna till revolterna: upproret kunde vara förorsakat av de högre samhällsklassernas utsugning av bönderna, tillfälliga krig och ekonomiska kriser ledde till svårigheter för bönderna som därför gjorde uppror, uppror uppstod då ekonomiskt uppsving möjliggjorde böndernas politiska mobilisering samt då en lång period av ekonomiskt uppsving avbröts på grund av kriser. Då hypoteserna testas framhåller Österberg också att uppror under vissa perioder har ansetts mera legitima än under andra och att bondeupproren inte enbart kan länkas samman med ekonomi, utan att också det politiska systemen måste beaktas liksom även människornas lojalitetsuppfattning och strategier för framtiden.

Den sista artikeln behandlar kronans grepp om det lokala samhället med utgångspunkt i Mats Ersson Normans dagbok från 1670-talet i Dalarna. Artikeln diskuterar vilka möjligheter bönderna hade att utöva inflytande på sin egen omgivning och på ett högre plan. Det fanns ett mönster av växelverkan mellan centralförvaltningen och det lokala samhället. De viktigaste bakgrundsfaktorerna var att samhället huvudsakligen var agrart, en traditionell ideologi med en viss grad av ömsesidig solidaritet samt en institutionalisering av den politiska praxis som det lokala självstyret medförde.

Tillsammans bildar artiklarna en mångfacetterad helhet där historieteori och empirisk grundforskning förenas på ett intressant sätt. Eftersom undersökningarna översatts till engelska är en av avsikterna också att göra den nordiska forskningen känd för en internationell publik. Det är klart att ett litet språkområde inte kan förutsätta att utländska forskare lär sig svenska och att översättningar är det enda sättet att delta i den internationella debatten.

Lena Törnblom

Nordbor på vallfart

Christian Krötzl, *Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter (12.-15. Jahrhundert)*. Studia Historica 46. Finska Historiska Samfundet. 393 s. Helsinki 1994.

I våras disputerade Christian Krötzl för fil. doktorsgraden vid Tammerfors universitet med den ovannämnda avhandlingen. Förf. är på fädernet schweizare och har tagit licentiatgraden vid universitetet i Zürich. Hans tidigare lärare, prof. Ludwig Schmutge fungerade här som fakultetsopponent.

Förf:s språkliga färdigheter och förtrogenhet med internationell forskning på området har gjort det möjligt för honom att angripa jätteuppgiften att skildra pilgrimsväsendet i hela Norden. Prof. Schmutge kunde med glädje konstatera, att förf. under sitt arbete tagit ställning till den internationella forskningens nyaste rön och tillämpat dem på nordiskt material. Opponenten hade fått intrycket, att pilgrimsväsendet i Norden huvudsakligen har följt samma linjer som annorstädes i den västliga kristenheten. Han såg dock vissa särdrag, som har gjort det berättigat att behandla Norden som en enhet. I denna presentation försöker jag fästa uppmärksamhet vid dessa nordiska drag.

Ett sådant särdrag är det långa avståndet mellan vallfartsorterna i Norden samt den långa vägen till utländska mål. Förf. delar in de nordiska vallfarterna enligt distans i tre grupper: 1. fjärrvallfarter till de internationellt viktigaste målen Jerusalem, Rom och Santiago, men även till andra utomnordiska mål; 2. regionala vallfarter, som kunde utsträcka sig till mål överallt i Nordens tre kyrkoprovinser; samt 3. lokala vallfarter inom egen kyrkoprovin och eget land. Efter internationell måttstock var även dessa färder långa, vid t.ex. en resa från Finland till Sverige, och inom eget stift fick man ofta resa hundratals kilometer till en vallfartsort. Förf. konstaterar, att när vallfarterna blir allmännare, minskar deras radie, d.v.s. de lokala färdernas antal växer.

En del forskare vill se pilgrimsfärderna som en form av medeltida turism. Läsaren av Chaucers *Canterbury Tales* får lätt en sådan uppfattning. Krötzl behandlar inte direkt denna fråga, men intresserar sig för gruppfärder, kvinnors andel på vallfarter, färdvägar och fortskaffningsmedel, beteende under resan o.s.v. Han har bläddrat igenom tusentals sidor av källpublikationer och utnyttjat även otryckt material. Exakta frekvenssiffror har det varit omöjligt att framställa. Olika pilgrimsmåls popularitet kan i viss mån belysas genom bevarade pilgrimsmärken, vilka Lars Andersson har behandlat i en tämligen ny avhandling (*Pilgrimsmärken och vallfart*, 1989).

Målet för en pilgrimsfärd var vanligen ett helgons grav samt hans under-

görande relik. Sambandet mellan dessa fenomen var så nära, att bestämmelserna om kanonisering av helgon i dekretalrätten återfinns under rubriken "De reliquiis et miraculis". Ett av de äldsta stadgandena i denna grupp är påven Alexander III:s konstitution "Audivimus", som förbjuder svenskar att vörda en under dryckeslag dödad person som helgon. Krötzl vill inte binda sig vid en viss tolkning, men synes betvivla, att påven avsåg kung Erik; möjligheten att det var dennes rival kung Sverker, som dog under julnatten, överväger han inte alls. Med tämligen stor sannolikhet torde brevet dock ansluta sig till tronstriderna i Sverige. Norges sankt Olov var ett så tidigt helgon, att han inte behövde påvlig kanonisering, men i Danmark söktes en sådan för flera kungar och hertigar, men inte alltid med framgång.

Krötzl har inte forskat i pilgrimsfärder i allmänhet. Hans huvudsyfte är att genom dessa belysa nordiska medeltidsmänniskors vardagsliv och beteende. En sådan inriktning är inte något nytt i nordisk historieforskning. Troels Lunds *Dagligt Liv i Norden* är ett klassiskt verk från äldre tider. Eva Österberg har i en uppsats 1985 tillämpat en mentalitetshistorisk frågeställning på mirakler. Av boktiteln kunde man få uppfattningen, att Anders Fröjmarks avhandling *Mirakler och helgonkult* (Uppsala 1992) har uttömt Krötzls tema, men böckerna är av helt olika slag. Fröjmarks arbete angår endast Linköpings stift och även där endast strävandena att ernå en påvlig kanonisering för tre nya birgittinska helgon. Hans utgångspunkt är, att mirakler uppstår genom höga herrars och biskopars behov av sådana för deras kyrkors förmån. Krötzl däremot anser, att vanliga människor ur folkets djup hade behov av miraklers hjälp i deras trångmål. Den olika synen kan belysas genom en detalj i böckerna. Krötzl berättar, att Magdalena, dotter till en tidigare konung och hustru till en riddare, efter sin hovkaplans råd sökte hjälp för sin tioåriga tjänare, som brutit benen, vid Katarina Ulvsdotters grav i Vadstena klosterkyrka. I noten kan man läsa – och en genealogiskt intresserad läsare visste det på förhand – att riddaren som fungerade som skjutskarl hette Ivar Axelsson (Tott), som inte var vilken riddare som helst. Hos Fröjmark kan man läsa, att Ivar Axelsson var en stor främjare av Katarina Ulvsdotters kult på Gotland.

Förf. presenterar noggrant sitt viktigaste material, de nordiska mirakelsamlingarna. Dessa har sammanställts vid mirakulösa helgongravar utom en, vars mirakler nedskrevs i svartbrödraklostrets kyrka i Stockholm, där det fanns en undergörande skulptur med namnet "Defixio Domini" (Helga Lösen), föreställande Jesu nedtagande från korset. Av helgonen är sex danskar, endast Sankt Olov norsk samt sju svenskar, om man räknar in vår Sankt Henrik. Under högmedeltiden är kungliga personer och danska helgon i majoritet, men under senmedeltiden kommer de ovannämnda svenska birgittinska helgonen, bland dem tre kvinnor. Från högmedeltiden finns det berättelser om mirakler i helgonlegenderna, men mera givande är de förhörsprotokoll, som senare skrevs för att ernå en påvlig kanonisering av en helgonkandidat. Förf. kan avsluta sin presentation, när en mirakelsamling

är färdig, men då får man inte veta om dess senare öden. Några av dessa helgon nådde aldrig en kanonisering, några fick inte ens en festdag i kalendern, och de svenska birgittinska helgonen fick ett påvligt tillstånd till skrinläggning (translation) samt till lokal vördnad, enligt senare terminologi ställningen av *beatus* (salig). Läsaren får lätt intrycket att en påvlig kanonisering var en mera absolut betingelse än vad som i själva verket var fallet. Det fanns t.o.m. en folklig helgondyrkan utan någon kyrklig bekräftelse, det berättas t.ex. att under skedde vid Engelbrekts grav. Förf. kan förbigå dessa företeelser, emedan det inte finns anteckningar om att mirakler skulle ha inträffat på sådana orter.

Förf. delar in pilgrimsfräderna i två grupper, bönavfallarter (*Bittpilgerfahrten*) och tackvfallarter (*Dankpilgerfahrten*). Bönavfallarten var en devotionsfärd som företogs i svårt trångmål. Vanligen var det fråga om ett allvarligt lyte, kroppsskada eller dödsfara. Då vidtog man en vfallart till en helgonkyrka, där man visste att mirakler inträffade. Man tog patienten med på resan och denne måste ofta bäras hela den långa vägen. Vistelsen i kyrkan vid en helgongrav upplevdes som hälsobringande. Patienten fick en hälsogivande dryck och efter en natts sömn kände han sig tillfrisknad. Förf. betvivar riktheten av en dansk läkares mening, att man gav vård och företog operationer vid Vilhelms av Æbelholt gravkyrka.

Till bönavfallarter i vid mening räknar förf. botvfallarterna, som inte alltid var frivilliga. På en sådan färd befann sig troligen den finne som på 1300-talet anlände till Rom utan att förstå främmande språk. Han fick på ett märkligt sätt hjälp av Birgitta. Hon kunde troligen tämligen lätt finna en pilgrim, som kunde förklara för vår landsman, att det rätta sinnelaget var nog och att han kunde bikta sig och få avlösning efter hemkomsten. Miraklerna var inte alltid så märkvärdiga. Förf. uppfattar dem i den betydelse, som medeltidens människor själva gav dem. Detsamma gäller om sjukdomarna, t.ex. ansågs epilepsi vara en sinnessjukdom. Som mirakler beskrevs inte naturvidriga, helt omöjliga saker, såsom uppväckande av döda, men det berättas om en lång kamp för att bota en skendöd, innan man som sista utväg sökte hjälp vid en helgongrav.

Enligt förf. blev tackvfallarter under senmedeltiden vanligare än bönavfallarter. Även tackvfallarterna var devotionsfärder, men de anslöt sig till s.k. distansmirakler. Detta betyder, att man gav ett löfte till ett helgon, utan att man omedelbart företog en resa till hans mirakler. Man avgav ett löfte (*votum*) till helgonet att efter räddningen företa en tackvfallart och medföra en gåva. Om helgonet inom en viss tid inte hjälpte, kunde man vända sig till ett annat. Förbindelsen var ömsesidig; om man försummade resan och gåvan, kunde helgonet straffa. Löften om tackvfallarter avgavs även i situationer, där det var omöjligt att resa omedelbart, t.ex. i sjönöd eller när man hade förrirat sig i en skog. Tackvfallarten var en lättare form av pilgrimsfärd även i det avseendet, att man fritt kunde välja tidpunkten för resan.

Konkurrens mellan relikorter förekom redan vid bönavfallarterna, men vid

tackvallfarterna fick den krassare former. Man kunde t.o.m. kasta lott om till vilket helgon man skulle vända sig.

Mirakelberättelserna ger ett rikt material för att belysa medeltidsmänskornas vardagsliv, t.ex. deras beteende i krissituationer samt deras omsorg om familjen. Det är knappast överraskande, att föräldrar intill det sista kämpar för sina barns liv. För mig är det nytt, att människor inte ville isolera sinnessjuka, utan vårdade dem i deras normala miljö så långt det gick.

Enligt förf. följde man grannars och vänners råd mera än prästens, ehuru prästens roll ofta betonas i mirakelberättelsen. Han har rätt i att mirakelprotokollen inte återger de förhörda vittnesbörd ordagrant, utan är redigerade med avsikten att främja helgonets och relikortens rykte (*fama*).

Jag kan väl förstå, att man inte kan vänta teologisk sakkunskap hos en humanist. Förf. menar, att teologiska härklyverier är obehövliga, emedan endast ett fåtal klerker förstod dem. I själva verket är även den folkliga synen på mirakler influerad av den undervisning, som folk fått av prästerna. De vanligaste slagen av helbrägdagörelse är desamma som i Matt 15:30-31 berättas om Jesu verksamhet. Ur Bibeln kommer uppfattningen att sinnessjukdomar är verk av den onde. Birgitta försöker i en mirakelberättelse rensa bort övertro och undervisar, att helgon kan hjälpa endast genom sina förböner (*intercessio*), medan all hjälp slutligen kommer från Gud. Mirakler vid bilden av Helga Lösen i Stockholm, som enligt förf. är likadana som annorstädes, är inte likadana i fråga om sin teologiska innebörd. De har bevarat den teologiska tolkningen, att bilden i och för sig inte är undergörande (i katolsk teologi talas om nådabilder), utan endast relativt på grund av den heliga ur bilden, i detta fall det fullbordade försoningsverket. Därför innehåller mirakelsamlingen inga fjärrvandringar till Helga Lösen. Där förekom inte relikmirakler.

Christian Krötzl har skrivit en vacker avhandling, för vilken har förtjänar högt beröm. Man har intrycket, att hans personliga insats har bidragit till, att Tammerfors universitet, som enligt sina traditioner från Yhteiskunnallinen korkeakoulu intresserade sig endast för nutidsforskning, förefaller att bli en hård för medeltidsforskning.

Kauko Pirinen

Senmedeltida Mariamirakler i valvmålningar

Helena Edgren, *Mercy and Justice. Miracles of the Virgin Mary in Finnish Medieval Wall-Paintings*, Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 100. 225 s. Helsingfors 1993.

Helena Edgrens primärmaterial består av ett tiotal olika Mariamotiv, skildrande Mariamirakler eller med dem besläktade framställningar, i valvmålningarna i Hattula och Lojo kyrkor. De är enligt författaren och flera tidigare forskare utförda av samma målarlag i mitten av 1510-talet.

I en kort introduktion presenterar Edgren sitt ämne och dess geografiska och kronologiska avgränsning. Här har jag en anmärkning mot författarens användning av termen senmedeltid "for the period beginning roughly from the time of St Thomas Aquinas (1225–74)." Den här givna epokgränsen (s. 13) har konsekvenser framgent i avhandlingen, fr.a. i kap. III:3. Jag finner den dels oprecis – gäller den början, mitten eller slutet av helgonets liv? – och dels för tidig. Oftast räknas digerdöden i mitten av 1300-talet som senmedeltidens början ute i Europa och sekelskiftet 1400 i Norden (Kalmarunionens tillkomst). Möjligen kan man som vissa gör låta senmedeltiden ute i Europa börja redan omkring 1300 (en expansiv fas var då avslutad på många håll i fråga om bl.a. jordbruk och katedralbyggnad).

Kapitel I om Mariakultens utveckling från fornkristen tid och fram till senmedeltiden bygger huvudsakligen på kyrkofäders och andra teologers ut-sagor, alltså på texters vittnesbörd men sällan på bilders. Så sker dock på s. 26 där engelska bokilluminationer, i vilka Maria spelar en aktivare roll än tidigare, anförs som belägg för en omkring år 1000 i England intensifierad Mariakult. Bildbeläggen kunde ha varit fler i detta kapitel, som dock på det hela taget ger en god sammanfattning av ämnet, baserad på modern internationell litteratur.

Författaren ägnar Mariakulten i England och Finland var sitt underkapitel och drar av dem följande slutsats: "In both countries there was a special emphasis on the position and role of the Virgin Mary" (s. 33). Att det skulle förhålla sig så finner jag inte övertygande bevis för i avhandlingen. Här nämns i förbigående som ett exempel på Marias betydelse överallt att de ordnar som deltog i Baltikums kristnande förklarade sig stå under Marias beskydd. Detta borde ha utvecklats mer, särskilt som det är fråga om Finlands närmaste grannskap och eftersom det kan ha konsekvenser för värderingen av Mariakultens betydelse i olika länder.

År 1201 invigdes domkyrkan i Riga till Maria och hela det kristna Livland till *Terra Mariae*, vilket fick avsedda följder för detta land som viktigt pilgrimsmål¹: Förutom Kristi land, Palestina, fanns nu även Marias land,

¹ Se Gisela Gnägel-Waitsche, *Bischof Albert von Riga* (Hamburg 1958).

Livland, som första rangens vallfartsmål. Ett prominent belägg på vilken vikt man tillmätte det finns i Magnus Ladulås testamente 1285: Fyra riddare skall sändas till Riga som korsfarare i kungens ställe på hans bekostnad det är han går bort.² Man kan jämföra det tidiga och välbelagda faktum att Livland förklarats vara *Terra Mariae* redan 1201, vilket inte nämns i avhandlingen, med de där nämnda (s. 27) sena beläggen från 1399 på att England kallats för *Dos Marie* (Marias gåva eller änkesäte). Det framhålls att inga dokument finns om huruvida och i så fall när England skulle ha invigts till Maria. Men beträffande Livland finns alltså otvetydiga dokument. Detta är bara ett exempel på varför jag inte övertygas om författarens tes att Mariakulten skulle ha haft en starkare ställning i just England och Finland än i vissa andra länder. Hon anför dock i avhandlingen att den i Finland verkliga var spridd inom breda folklager.

Maria sägs vara det dominerande helgonet i Finland. Det styrks dock inte av författarens uppgift om kända kyrkodedikationer i Finland (s. 30): Medan 17 kyrkor var helgade till Maria var 18 helgade till S:t Mikael och hela 19 till S:t Olav. Och när England i avhandlingen framhålls som ett land med särskilt stark Mariakult, undrar man om den verkliga var mindre intensiv på kontinenten.

I Italien är otaliga kyrkor invigda åt henne – enbart i Rom finns många fornkristna och medeltida Mariakyrkor. Siena var Marias stad, Duccios världiga Maesta var 1300-talets största målade Mariahyllning och Bernardinus av Siena gick så långt som att kalla Maria för *corredemtrix*, d.v.s. jämlik med Gud. I Florens var domen invigd till Maria liksom den stora dominikankyrkan Santa Maria Novella och den högheliga bebådelsekyrkan Santissima Annunziata, där f.ö. ett målarunder sägs ha inträffat, vilket jag tycker kunde ha noterats i avhandlingen som en parallell till de behandlade målarundren. Och kyrkan Or San Michele med sina 12 olika Mariamirakelmotiv i de målade glasfönstren äger väl den fylligaste framställningen av Mariamirakler i monumentalformat som finns, jämte de i Hattula och Lojo och de i Eton och Winchester, fastän dessa glasmålningar i Florens inte nämns i avhandlingen.

Och Frankrike står knappast England efter vad gäller Mariakultens betydelse. Äger Västeuropa någon mera berömd Mariakyrka än Notre-Dame de Paris eller Notre-Dame de Chartres? Författaren framhåller f.ö. själv att Chartres gjorde sig till Mariakultens huvudkyrka i Västeuropa inte minst tack vare sin ryktbara relik, Marias mantel – liksom Blachernekyrkan i Konstantinopel var det i Östeuropa. Författaren framhåller också själv – låt vara mera kortfattat än beträffande engelska kyrkomän – fransmannen Sankt Bernhards inflytande på Mariakulten: "Il a contribué plus que nul autre theologien a fonder la doctrine catholique relative à Marie" (s. 21). Man

² ... redemptione crucis nostre in Rigam anno obitis in expensis nostris quattuor armigeri transmittuntur, DS 802.

kunde även ha tillfogat Mariakultens betydelse för den höviska kulturens utveckling i Frankrike, för trubadurpoesin och kvinnans upphöjelse. Beträffande Mariamiraklernas spridning har Gautier de Coincy som skrev dem på vers haft den allra största betydelse. De undergörande Mariabilder i form av "Svarta Madonnor" som finns på kontinenten, inte minst i Frankrike (Notre-Dame i Dijon från tidigt 1100-tal t.ex.) vittnar välutgående om Marias popularitet där inte blott hos kyrkomännen, riddarna och trubadurerna utan i hög grad hos just folkets breda lager. Sådana "Svarta Madonnor" saknas i såväl England som Norden.

Det är alltså svårt att mäta och gradera Mariakultens intensitet i olika länder under medeltiden och därför att hävda att den skulle ha varit särskilt stark i England och Finland. I bägge var den intensiv men knappast starkare än i flera andra länder.

Kapitel II:A ger en god allmän översikt över medeltidens mirakeltro, hur den utvecklades och småningom blev föremål för stigande kritik och krav på verifikation. II:B ägnas åt "Miracles in Finland" och här har författaren eftersträvat en fullständig redovisning av mirakler som vederfarits finnar enligt bevarade handlingar (s. 42f): S:t Henrik skall ha verkat 11 (enligt hans *vita et miracula*) och den heliga Birgitta 3 (enligt hennes kanonisationsprocess). Men till detta antal skall fogas ytterligare 5 mirakel i kanonisationsprocesser som undgått författaren: Birgittas dotter den saliga Katarina skall ha botat Olov Johansson i Korpo, som varit spetälsk i fem år och den 40-åriga Magnus Larsson i Saltvik, Åland, från vattusot.³ Vidare skall den berömda votivbilden "Helga Lösen" i Stockholms dominikankyrka ha räddat pojken Olov Ingvärsson i Sund, Åland, när han föll genom isen och den ungefär 50-åriga Gudmund Jacobsson i Närpes, Österbotten, när han drev på ett isflak.⁴ Slutligen hjälpte den salige Nicolaus av Linköping magister Johan från Viborg, präst vid Åbo domkyrka, att återfinna ett viktigt kungabrev, som han haft bort 1412.⁵ I kapitlet om mirakler saknar jag också en hänvisning till Anders Fröjmarks doktorsavhandling *Mirakler och helgonkult* (Studia Historica Upsaliensia 171, Uppsala 1992). Fastän den är fokuserad på Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden finns där mycket av principiellt intresse i ett sammanhang som det här aktuella.

*

Avhandlingens tyngdpunkt utgörs av kap. IV "Miracles of the Virgin Mary in the visual arts of the Middle Ages", särskilt dess första del om de finska

³ T. Lundens översättning i *Credo* 1950, nr 138, resp. I. Collijns utgåva av Katarinas processacta i *SFSS* ser.2:3, 1942-46, nr 5.

⁴ T. Lundens utgåva och övers. av Helga Lösens mirakler i *Göteborgs Högskolas Årsskrift* 1949:4, nr 1 och 79.

⁵ T. Lundens övers. av Nils Hermanssons mirakler i *Credo* 1958:3, nr 22.

målningarna som ensamt upptar hälften av bokens textsidor. Det handlar om elva motiv i valvmålningarna i Hattula och Lojo kyrkor. En del av motiven förekommer i båda kyrkorna, andra endast i den ena av dem. Alla framställer Mariamirakler eller motiv som enligt författaren hör ihop med dem. Ett sådant är "Mater misericordiae", som finns i både Hattula och Lojo, men också förekommer i ytterligare tre finska kyrkor. Kapitlet är tredelat: först kommer en beskrivning av de elva motiven; därefter en forskningshistorik över hur de tidigare tolkats – den går från Emil Nervander 1886 till Anna Nilsson, som 1986 rätt tolkat de flesta motiven; slutligen följer Edgrens egen, grundligt genomförda analys av de elva motiven. Hon preciserar och nyanserar tidigare forskares bestämningar i en del fall, korrigerar dem i andra fall och framför många nya rön.

Här saknar jag ett inledande avsnitt om de två målningssviternas efterreformatoriska historia d.v.s. en redogörelse för huruvida de genomgått överkalkning, framknackningar – kanske med åtföljande påbättring – och konserveringar. Ty det är av stor vikt för de efterföljande beskrivningarna och analyserna av dessa målningar att läsaren liksom författaren är helt på det klara med i vilket skick de nu framträder. Kan vi lita på att linjer och färger är desamma som i början av 1500-talet? Eller måste vi räkna med möjligheten av att vissa detaljer i den ena eller båda kyrkornas målningar kan vara förvanskade? I det senare fallet måste man vara på sin vakt vid analyser och tolkningar av dem.

Det är nämligen en uppenbar skillnad mellan de två av samma målarverkstad i mitten av 1510-talet utförda målningssviternas bevarandestånd, en skillnad som framgår redan av reproduktionerna i boken och som är slående vid besök i de båda kyrkorna. Hattulas målningar verkar på ett helt annat sätt genuina än de i Lojo. Bakgrunden härtill berörs blott helt kort på s. 82: "In 1889 the paintings in the Church of Lohja were restored by repainting them in stark colours." Nervander och hans assistent var också beredda att restaurera Hattulas målningar, men det fick de inte för Arkeologiska kommissionen. För att få veta mer i denna viktiga fråga kan man gå till Tove Riskas fylliga avsnitt om de förstnämnda målningarna i den 1991 utgivna boken om *Lojo kyrka*, s. 252ff.: Vid restaureringen 1889 kompletterades målningarna och gjordes tydligare, originalen respekterades ej alltid, en hård färgskala användes och texter församlingen beställt målades under bilderna. Lojos målningar "avrestaurerades" på 1950-talet (utom de i det 5:e mittskeppsvalvet, vilka kvarlämnades i sitt 1880-talsskick). Men till Hattulas mer ursprungliga skick gick det naturligtvis inte att återföra dem och en gång gjorda förvanskningar kunde inte alltid upptäckas och än mindre korrigeras när originalen blivit ersatta.

Det är alltså min tyngst vägande invändning mot avhandlingen att den saknar en redogörelse för alla de analyserade målningarnas restaureringshistoria och grad av autenticitet. Att denna ibland kunde vara bristfällig, att detaljerna i ett motiv inte alltid går att lita på borde sedan ha uppmärksam-

mats vid analyser och tolkningar. Jag efterlyser alltså en större källkritisk medvetenhet i detta avseende.

Oklarheten härvidlag märks redan vid beskrivningen av det första motivet som är *Mater Misericordiae* (s. 69ff.). Om målningen i Kaland sägs att Maria med vänstra handen rör "her bare breast". Men enligt fotot på samma sida (fig. 13) är hennes bröst täckt av klänningsveck. Även i Pargas är Marias bröst övermålat med ett veckat klänningsliv utan att detta påpekats av förf. (s. 70 med fig. 14). Men i en tredje målning med samma motiv, nämligen i Tövsala (s. 71 med fig. 15) där bilden också visar Maria med bröstet täckt uppmärksammar förf. att så är fallet ("touching her clothed breast"). Visserligen sägs att just denna målning nu endast är känd "as a copy on the wall" beställd av Nervander vid kyrkans restaurering 1890. Härav borde den näraliggande slutsatsen ha dragits att klänningsveckan över bröstet troligen är ett av sedesamt nit dikterat tillägg vid restaureringen. Och möjligheten av att en sådan retuschering företagits borde även ha diskuterats i de två andra fallen. – I övrigt vill jag framhålla att analysen och tolkningen av *Mater Misericordiae*-målningarna är fint genomförd och tillför nya intressanta aspekter på detta välkända motiv. Jämfört med de tre förstnämnda målningarna tillhörande Petrus Henrikssons skola, där Maria framträder som förbedjare, *Mediatrix*, för människorna inför sin son ("se mitt bröst varmed jag en gång ammade dig"), framställs hon i Hattula och Lojo ensam med människorna under skyddsmanteln såsom *Corredemptrix*.

I nästa motiv, människor i bön inför Maria, drar Edgren av sjukdomspilarna riktade mot de bedjande i Hattula slutsatsen att denna målning "was most certainly a votive image" för beställarens, Åke Göransson Torts, tillfrisknande från en svår sjukdom. I motsvarande målning i Lojo kunde hon vid beskrivning och kommentar ha nämnt de två knäböjande huvudpersonernas hattar (s. 74 resp. s. 104), vilka kunde varit av betydelse för att karakterisera stiftaren, i det fallet Tönne Eriksson Tott, och hans hustru. I det fallet tolkas målningen som dennes bön om Marias förbön för hans bortgångna hustru.

Analysen och tolkningar av de följande motiven, de egentliga Mariamiraklen (c-h), är väl underbyggda. Särskilt vill jag framhålla kapitel f om "The Virgin Mary and the Juggler", där Edgren med lärdom och skarpsinne ger en övertygande och fördjupad tolkning av ett i Norden unikt motiv som är målat i Hattulas sakristia. Hon ger t.o.m. en sannolik förklaring till varför Jungfru Marie gycklare framställts just där, långt från de andra mirakelmotiven inne kyrkorummet. Avsnittet är ett mönsterexempel på ikonologisk forskning.

Däremot övertygar mig inte tolkningen av vad förf. kallar "The miserly Priest in Purgatory" (s. 117f. fig. 26 och 101). Redan det faktum att den föregivna händelsen blott återges i en enda mirakelsamling (den isländska Mariu Saga) är ett skäl att misstro att det är detta ytterst sällsynta motiv som framställs i Lojo. Enligt Edgren skulle vi se denna legends girige präst sitta

i skärseldens gryta och räcka ned ett mynt till en stor hund (tolkad som djävulen) som redan håller ett likadant stort runt och gulaktigt föremål i sitt gap, även det ett mynt enligt förf. Snarare än mynt synes mig dessa föremål återge bröd (det var ju otillräckligt med mat som prästen givit åt de fattiga) – nu får han istället ge bröd på bröd åt hunden. Eller också är det en helt annan legend som återges. Även här borde Edgren ha beaktat möjligheten att detaljerna i Lojo-målningen kan ha förvanskats vid restaureringen.

Lärt och skarpsinnigt analyserar förf. motivet "The Banquet for Sinners" (s. 119–141) mot bakgrund av medeltidens uppfattning om dödssynderna sådan den framträder i främst franska och engelska handskrifterns såväl texter som bilder. I syndarnas fest i Hattula åskådliggör de tärningsspelande, ätande och drickande männen enligt Edgren lättja och frosseri. Jag tror att den av förf. till betydelsen ej klart bestämda figurgruppen med vapen längst t.h. i målningen avser att illustrera en tredje dödssynd, nämligen vreden, *Ira*.

I motsvarande motiv i Lojo feltolkar Edgren enligt min uppfattning en figurgrupp på grund av att hon inte är observant på att detaljerna i denna kyrkas målningar kan ha förvanskats vid den hårdhänta restaureringen. Vad förf. tolkar som något så ovanligt i medeltida konst som en kvinnodjävul är nog en vanlig manlig djävul, som griper om de båda tärningsspelarna. Figurens föregivna kvinnobröst, som den ene tärningsspelaren skulle hålla om, är säkerligen ett felrestaurerat bröd av alldeles samma slag som de bröd vilka de två djävurarna framför bordet håller i och som dessutom ligger alldeles framför tärningsspelaren. Däremot har förf. säkert rätt i att kvinnan längst t.h. vid bordet vill förföra ynglingen i vars arm hon tar, alltså förmå honom till kättja. Därmed finns vid festen i Lojo likväl en tredje dödssynd representerad, här *Luxuria*, liksom det i Hattula enligt min åsikt var *Ira* förutom de två i båda kyrkorna framställda synderna *Accedia* och *Gula*. – Därefter gör Edgren en övertygande utredning av dessa syndafestmotivs olika tolkningsnivåer och relation till omgivande målningar.

Sådan är också hennes klagörande behandling av klockringningsmotivet i de två kyrkorna (s. 142–155). Det skall dels påminna om den dagliga Angelus-ringningen, varvid Maria åkallas, och dels påminna om Marias förbön för alla ångrande syndare när klockan klämtar på den Yttersta dagen. I anslutning härtill ägnar hon ett särskilt underkapitel åt "Clocks and Bells – time as eschatological symbol".

I följande kapitel går förf. igenom bildframställningar av Mariamirakel i Skandinavien, Frankrike och England. Hon finner att de där framför allt tillkom under höggotiken (de svenska och norska är med ett undantag från 1300-talet). De enda parallellerna i form av monumentalmålningar inom sengotikens konst som Edgren funnit till de två sengotiska målningssviterna i Finland med Mariamirakel är två sådana i England. Den ena finns i College Chapel i Eton och omfattar 22 olika Mariamirakel, målade 1479–87 i grisaille. Beställare var biskop William Waynfflete av Winchester, tidigare provost i Eton. I Winchester-katedralens Lady Chapel finns en liknande se-

rie grisaillemålningar tillkomna i början av 1500-talet på beställning av priorn Thomas Silkestede. De är inspirerade av Etonmålningarna men utförda i något mindre format. Ingen av dessa målningssviter eller enstaka motiv i dem har dock varit förebilder för motsvarigheterna i Finland. Målarna i Finland har med all sannolikhet haft förlagor, konstaterar förf. i anslutning till Tove Riska i kapitlets avslutande avsnitt (s. 180–186). Men några direkta sådana har Edgren inte funnit utan får hänvisa till paralleller.

I bokens avslutande kapitel "The Paintings and the Finnish Medieval Society" (s. 187–196) sätter författaren in de två målningssviterna i Hattula och Lojo kyrkor mot tidens samhälle. Deras datering preciseras till 1513–14 och såväl hela målningssviterna som deras för tiden ovanliga Mariamirakelmotiv ses i relation till de båda målningssviternas beställare, två länsgherrar av ätten Tott, vilka Lars Pettersson tidigare identifierat i en viktig studie, som Edgren här bygger på. Hon tolkar såsom ovan nämnts båda sviterna med deras Mariamotiv som votivgåvor – i Hattula från Åke Göransson Tott och i Lojo från Tönne Eriksson Tott. Målningssviten sätts också i samband med Åbo domkapitel med dess deklarerade vilja att styra sockenkyrkornas utsmyckningar. De ses även i relation till senmedeltidens inflytelserika klosterordnar – dominikaner, fransiskaner och birgittiner (företrädare för de två sistnämnda ordnarna finns med i målningarna). Här tecknar Edgren en nyansrik, välavvägd och trovärdig bild.

Språket i avhandlingen är genomgående klart och välformulerat och akribin god. Den enda större brist jag funnit i formellt hänseende är att denna omfattande avhandling saknar ett väl behövligt Orts- och personindex. Appendix 1 ger planritningar över kyrkorna i Hattula och Lojo med de avhandlade motiven lokaliserade i valven. Appendix 2 utgörs av 1100-talslegenden om "Jungfru Marie gycklare" i en 1930 första gången publicerad engelsk översättning av den fornfranska originaltexten. Avhandlingen illustreras med 88 svartvita bilder insatta i de textpartier dit de hör. Sist i boken följer 21 färgbilder vari de avhandlade motiven i Hattula och Lojo återges på nytt. Den dubbla återgivningen visar sig vara till fördel – bilderna blir som regel tydligast i svartvitt men färgerna behövs också.

Mitt slutomdöme är att Edgren i sin avhandling skickligt tillämpat beprövade ikonografisk-ikonologiska metoder och därmed vunnit betydelsefulla nya resultat. Hon har däremot inte fokuserat på stilfrågor (vilka man givetvis har full rätt att avskärma vid en koncentration på en annan huvudaspekt). Min enda vägande metodiska invändning är en viss brist på källkritik genom att hon inte vid sina analyser beaktat att målningarna särskilt i Lojo vid restaurering kan ha förvanskats i sina detaljer. Förf. har i sin avhandling visat både lärdom, skarpsinne och en imponerande intellektuell energi. Det är en med stor insikt, omsorg och vetenskaplig akribi utförd undersökning som givit mycken ny kunskap om två av Nordens märkligaste medeltida kalkmålningssviter.

Jan Swanberg

Nya vindar inom svensk medeltidsforskning

Anders Fröjmark, *Mirakler och helgonkult. Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden*, Studia Historica Upsaliensia 171. 216 s. Uppsala 1992.

Janken Myrdal & Göran Bäärnhielm, *Kvinnor, barn & fester i medeltida mirakelberättelser*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 19, 197 s. Skara 1994.

Anna Götlind, *Technology and Religion in Medieval Sweden*, Avhandlingar från historiska institutionen i Göteborg 4. 262 s. Göteborg 1993.

Anders Fröjmarks avhandling, som godkändes vid Uppsala universitet 1992, knyter an till ett internationellt hagiografiskt forskningsfält som idag befinner sig i snabb expansion. Källmaterialet rörande hagiografi, d.v.s. helgonkult, hör till de mest omfattande materialgrupperna från medeltiden, men lämnades länge av källkritiska skäl utan den uppmärksamhet det förtjänar. Först historieforskningens nya paradigmer – bl.a. under inflytande av Annales-skolan i Frankrike – har avslöjat materialets stora betydelse för forskningen i mentalitets-, vardags-, social-, kultur- och religionshistoria, på senare tider också för den traditionella politiska och händelsehistorien.

I senmedeltidens kanonisationsprocesser hade de berättelser om mirakler som framlades i samband med helgonets *vita* (levnadsbeskrivning) en mycket viktig funktion. Materialet bygger på omfattande rannsakingar och vittnesmål; det är av primär betydelse med tanke på social-, mentalitets- och vardagshistoria. Hundratals samlingar har bevarats från europeisk medeltid och endast en ringa del har hittills utnyttjats i forskningen. I fråga om varje samling måste forskaren givetvis först utreda, inte bara dess struktur och innehåll, utan också den ifrågavarande kultens utveckling, upphovsmännen till *vitan* och mirakelsamlingen samt deras motiv och arbetssätt. Dylika detaljerade utredningar måste göras på lokal eller regional nivå, vanligtvis för ett stift. Inom den europeiska forskningen rörande helgonkult och mirakelberättelser är Fröjmark en av de första som har företagit en sådan i tid och rum avgränsad grundutredning. Linköpings stift under 1300- och 1400-talen erbjuder exceptionellt goda förutsättningar. Medan de dyra och komplicerade kanonisationsprocesserna och det stora antalet äldre helgon klart minskade initieringen av kanonisationsprocesser under senmedeltiden, startade man i Linköping tre projekt under den aktuella perioden: man försökte få till stånd en kanonisering av Birgitta Birgersdotter, biskop Nikolaus Hermansson samt Katarina av Vadstena. Av dem ledde bara processen rörande Birgitta fram till den eftersträfvade pävliga kanonisationen, men för Fröjmarks frågeställning spelar detta ingen roll. Styrningen av kanonisationspro-

cesserna som ett redskap för den påvliga kyrkopolitiken är ett intressant forskningsfält, men bör klart avskiljas från den lokala nivå där Fröjmark arbetar.

Efter en inledning om helgonkultens allmänna utveckling behandlar Fröjmark i sitt andra huvudkapitel i detalj de olika mirakelberättelsernas uppkomst, undersökningskommissionernas arbete, organisationen av rannsakingarna, insamlingen av vittnesutsagor samt de bevarade handskrifternas uppkomst och innehåll. Här framgår kanonisationsprocessmaterialets juridiska karaktär klart; det material som uppstod under förhören påminner i många avseenden om inkvisitionsprotokoll, som E. Le Roy Ladurie använde för sin berömda *Montaillou*. I ett underkapitel granskar Fröjmark också de pilgrimer som förekommer i samlingarna, deras sociala bakgrund, ålder, kön, hemort och motiv (fr.a. sjukdomar). Den stora andelen bönder, borgare samt kvinnor och barn framgår klart. Detta för nästan alla europeiska mirakelberättelser gemensamma drag gör dem till socialhistoriskt unika källor jämfört med annat material som bevarats från medeltiden.

I det tredje huvudkapitlet analyserar Fröjmark hur helgonkultur medvetet byggdes upp samt de kretsar som drev och gynnade kanonisationsprocesserna. Här framträder biskoparnas, domkapitlets samt den lokala och nationella adelns intressen klart. I det andra och särskilt i det tredje huvudkapitlet hade man önskat en klarare och enhetligare typologisk kategorisering av analys och forskningsresultat; den upprepade analysen enligt helgon försvårar jämförelser och slutsatser.

Undersökningen är en omsorgsfull grundkartläggning på basen av ett omfattande originalmaterial; den ger en god grund och jämförelsematerial för fortsatt forskning rörande helgonkultens, mirakeltrons och pilgrimsfärdernas ställning och betydelse med tanke på medeltidens vardags- och mentalitetshistoria.

Boken har en résumé på franska; man hade dock gärna sett att en undersökning av detta slag, som klart ansluter sig till en mycket aktuell internationell diskussion och som visar den nordiska och speciellt den svenska helgonkultens stora betydelse i senmedeltidens Europa, hade kunnat komma ut på ett annat språk än svenska.

*

Janken Myrdal, som numera verkar som professor i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet, använde redan i sin avhandling om medeltidens åkerbruk (1985) mirakelberättelser som källor. Hans nyaste undersökning tillsammans med latinisten Göran Bäärnhielm ägnas helt åt detta material.

Undersökningen koncentrerar sig starkt på vardagshistoria, även om författarna använder termen kulturhistoria. I den gamla Lamprecht-inspirerade kulturhistorien utgjorde vardagshistoriska temata onekligen ett viktigt in-

slag. Arbetet består av två huvuddelar. I den första granskas utgående från mirakelberättelser familj, kvinnor, äktenskap, barndom och ungdom samt festkultur. I den andra analyseras mirakelberättelsematerialet på en mera generell nivå samt dess religionshistoriska bakgrund; vidare jämförs de svenska mirakelsamlingarna med motsvarande material från andra delar av Europa. Boken innehåller också en heltäckande förteckning över samtliga (enligt författarna sammanlagt 633) svenska mirakelberättelser samt en översättning till svenska av Skara-biskopen Brynolfs mirakelberättelse, som tidigare publicerats endast på latin.

Arbetet försöker uppenbart nå en större publik, vilket också framgår av de strålande illustrationerna och av att hänvisningarna inte är numerade i texten. Samtidigt är det också uppenbart fråga om en vetenskaplig undersökning som bygger på originalmaterial och utgår från ett internationellt forskningsläge. Den kompletterar väl Fröjmarks undersökning och undertecknads avhandling om pilgrimsfärder. Å andra sidan ter det sig som överflödigt anspråklöshet att avstå från fotnoter. Den som är förtrogen med källmaterialet och litteraturen märker att analysen och argumenteringen är väl genomtänkta och tillförlitliga, även om framställningssättet ger större frihet för antaganden om vilka man också kan hysa en annan åsikt. Den kommenterade litteraturförteckningen i slutet ersätter i någon mån avsaknaden av noter.

Underkapiteln inleds med ett eller flera citat ur mirakelberättelser som ansluter sig till temat; citaten väcker läsarens intresse och tilltalar säkert en större läsekrets. Författarna har också väl lyckats passa in sina statistiska analyser och tabeller (bl.a. kvinnors ålder vid nedkomsten, barns olyckor och sjukdomar, åldersstruktur, sjukdomar i hela materialet m.m.) i texten och argumentationen. I det sista kapitlet jämför de på ett intressant sätt utvecklingen i Sverige med den allmän-europeiska och för en dialog med den centrala forskningslitteraturen, fr.a. A. Vauchez, R. Finucane, P.-A. Sigal. Om några få enskildheter – bl.a. om generella drag i kanonisationsprocesserna och det europeiska mirakelmaterialet – kunde man också vara av annan åsikt, men som helhet är boken ett ovanligt exempel på lyckad popularisering, som samtidigt är vetenskapligt givande och för fram nya resultat och tolkningar.

*

Anna Götlinds undersökning, som framlades som doktorsavhandling vid Göteborgs universitet 1993, är ingen sedvanlig historisk avhandling av monografityp, utan en samling uppsatser eller essäer kring samma ämnesområde. I Finland och Centraleuropa är dylika artikelavhandlingar fortfarande ytterst ovanliga inom humaniora och man kan utgående från Götlinds avhandling dryfta hur väl denna från naturvetenskaperna lånade modell lämpar sig för historieämnet.

Författaren närmar sig förhållandet mellan teknologi och religion i Sverige under medeltiden genom att speciellt undersöka klostren och material som härrör från dem; vidare använder hon Birgittas revelationer samt kalkmålningar i medeltidskyrkorna. Medeltiden var ingalunda en död tid eller en stagnationsperiod i fråga om teknologisk utveckling. Många viktiga utvecklingslinjer tog sin början just under medeltiden och forskarna diskuterar fortfarande – förutom detaljer och dateringar rörande anläggningar och maskiner – vem som tog initiativ till innovationerna och de faktorer som påverkade deras spridning, eller i vissa fall att de föll i glömska.

Götlind utgår speciellt från de teser rörande kristendomens och framför allt klostrens avgörande betydelse för teknologispredningen som framfördes av professor Lynn White i Los Angeles redan i början av 1960-talet. Boken består av sex huvudkapitel, av vilka fem tidigare publicerats som artiklar eller essäer, samt inledning och avslutning. Det första kapitlet behandlar cisterciensernas andel i spridningen av teknologi, det andra järnproduktionen på Vadstena klostrets egendomar, det tredje munken Peter Månssons insatser i Vadstenas järnhandel, det fjärde införandet av mekaniska klockor i Sverige, det femte beskrivningar av teknologi i den heliga Birgittas uppenbarelser samt det sista teknologi i de svenska medeltidskyrkornas kalkmålningar.

I och för sig kan en artikelavhandling inte betraktas som en otänkbar lösning inom historievetenskapen; ifall man går in för en sådan ställer detta dock stora krav på att delarna eller artiklarna passar ihop såväl beträffande frågeställning som metoder och nivå. I denna mening ger Götlinds avhandling ett mindre enhetligt intryck. En del av artiklarna är nog så intressanta och ger ny kunskap eller kombinerar äldre forskningsresultat. Kapitlet om cistercienserna innehåller en på litteratur baserad nyttig sammanfattning av vetandet om ordens samtliga kloster i Norden och förekomsten av teknologiska innovationer. Genom att mera ingående presentera de arkeologiska utgrävningarna och andra undersökningar rörande Varnhem försöker författaren påvisa, att cisterciensernas insatser för att sprida teknologi var mindre än man tidigare antagit. Argumenteringen är inte helt övertygande; Varnhem var synbarligen inte viktigt för spridningen av jordbruksteknologi, men många andra innovationer (bl.a. vattenrör av bly, hypokauster för golvuppvärmning) förekommer här första gången i Norden. Ämnet skulle dock kräva en mera djupgående behandling.

Uppsatsen om Vadstena klostrets järnproduktion är en intressant sammanfattning baserad på klostrets bevarade jordeböcker. I uppsatsen om de mekaniska klockorna försöker Götlind närmast kartlägga när och var mekaniska kloster-, stads- och astronomiska klockor första gången uppträder i Sverige. Här nämns också den medeltida klockan i Åbo. Kapitlet om Birgittas revelationer är ett intressant försök att kartlägga behandlingen av teknologi i texter ur uppenbarelslitteraturen. Det förefaller dock som om författaren använt den svenska översättningen och inte originaltexten på latin.

Enligt henne har man tidigare förhållit sig alltför kritiklöst till Birgittas beskrivningar av företeelser som har med teknologi att göra. Den sista uppsatsen om kalkmålningarna hör till bokens mest givande och bygger på en omfattande kartläggning som Götlind gjort i det ikonografiska arkivet i Stockholm och som resulterat i uppgifter om ca 600 enskilda målningar som framställer teknologi i olika former. Kapitlet avslutas med en förtjänstfull förteckning över målningarna.

Huvudintrycket av boken är en bild av sex bidrag på olika nivå vilkas gemensamma nämnare är teknologi, religion och kyrka i medeltidens Sverige. Man kan inte urskilja en egentlig röd tråd som skulle knyta de olika delarna närmare samman. Sammanfattningen upprepar närmast resultaten i de enskilda artiklarna och essäerna; någon enhetlig bild uppstår inte. Till stor del är det fråga om ett – i och för sig förtjänstfullt och informativt – referat och en sammanfattning av den tidigare forskningens resultat. Endast på några punkter har författaren företagit mera djupgående forskning och analys på basen av originalkällmaterial, vilket till en del också kan bero på att materialet är så splittrat. En koncentration på en eller ett par källgrupper (t.ex. kalkmålningarna) eller ämnen (t.ex. cistercienserna eller birgittinerna) skulle ha gett ett mera tillfredsställande resultat. På grund av att artiklarna och essäerna är rätt olika, varierar också de geografiska och tidsavgränsningarna. I några artiklar ingår Finland och Skåne – som inte hörde till Sverige under medeltiden – i andra inte, vilket försvårar jämförelser.

I artikel- och essäsamlingar är de sammanhållande elementen särskilt viktiga. Avsaknaden av en gemensam käll- och litteraturförteckning är i detta avseende en dålig lösning och försvårar användningen av boken. Källorna och litteraturen har givetvis förtecknats i samband med de enskilda bidragen och boken har ett användbart ort- och personregister. På basen av Götlinds arbete ter det sig svårt att rekommendera denna också i Finland dryftade avhandlingsmodell för vidare bruk inom historieämnet. Den kan i vissa fall vara en användbar lösning, men då måste man mycket noga överväga hur delarna passar ihop och faller in under en större problemställning.

Det är välkommet att Götlinds bok har getts ut på engelska. Särskilt för ickenordiska läsare måste den betraktas som informativ och nyttig. Som en artikelsamling om medeltidens teknologi försvårar boken utan tvekan sin plats.

Christian Krötzel

Konst i Östersjörummet

Jan von Bonsdorff, *Kunstproduktion und Kunstverbreitung im Ostseeraum des Spätmittelalters*, Finska fornminnesföreningens tidskrift 99, 172 s. Helsingfors 1993.

Jan von Bonsdorffs avhandling är en mycket ovanlig konsthistorisk studie. Den kunde lika väl ha försvarat sin plats som lärdomsprov inom någon annan gren av historieforskningen. Den saknar nämligen all den föremålsanalys och lyriska skildring av mästerverk som vi är vana vid att förknippa med konsthistoriska studier, all ikonografisk tolkning och allt det teoretiserande kring konstnärspersonligheter som är utmärkande för detta ämne. I stället får vi så att säga en titt bakom kulisserna – vi följer med skepp som seglar på den på många sätt oroliga Östersjön, träffar både prelater och handelsmän och får på ett mycket konkret sätt ta del av de ansträngningar vilkas slutmål var att ännu en helig skulptur eller målning skulle få pryda altaret i någon av "den baltiska Nordens" kyrkor.

Den som tänker läsa boken, vilket varmt rekommenderas, gör klokast i att börja i slutet. I kapitlet "Schluss" ges nämligen den bästa möjliga introduktionen till avhandlingens innehåll och struktur och samtidigt i ett nötskal det som har varit idén bakom hela avhandlingen. Kapitlet börjar nämligen med följande konstaterande (i översättning):

Som en Ariadne-tråd löper genom hela studien insikten om att det bakom varje producerade konstverk finns en individ eller en liten grupp av individer. Dessa personer verkar i en omgivning, i ett socialt fält, som sätter gränser för eller ger möjligheter till en viss art av konst – den må sen vara mer eller mindre fri, nyskapande, manieristisk eller innehållsrik. Men denna konst blir inte i första hand bestämd av anonyma historiska faktorer eller stilistiska lagbundenheter, utan för det första av idéer som sipprar in genom denna närmaste omkrets, och för det andra av det val den enskilda individen träffar under påverkan av dessa idéer. I grunden är det inte intressant att utreda hurudan konst som är möjlig under en viss tid, vilken konst en viss period föder, utan att finna ut vad den enskilda personen kan nå under givna förhållanden – detta är i egentlig bemärkelse konsthistoriens humanistiska fråga.

Avhandlingen består av tre stora huvudavsnitt. I det första betraktas Östersjöområdet ur konstgeografisk synvinkel: det handlar här om "hanseatische Kunst", "den baltiska Nordens" konst eller om "Hansekunst" – begrepp som har använts av den tidigare konsthistoriska forskningen. Efter att grundligt ha analyserat de olika benämningarnas uppkomstshistoria förkastar författaren dem som allmänna, hela det geografiska området täckande begrepp och väljer i stället en "pragmatisk term", "Kunst im Ostseeraum" (konst i Östersjöområdet). Denna snarare konsttopografiska än konstgeografiska term belastas inte av några på förhand supponerade släktskapsför-

hållanden eller "Gemeinsamkeiten", och tvingar inte heller till en noggrann gränsdragning; Östersjöområdet innebär enligt författarens sätt att definiera termen både öarna, kustområdet och det därtill hörande upplandet inom varje till Östersjön angränsande stat.

Avhandlingens syfte är dock inte, som von Bonsdorff påpekar, att skildra Östersjöområdet konstgeografiskt, utan att skapa en kulturhistoriskt levande bild med hjälp av personer av kött och blod, framexcerperade ur arkivens glömska. I avhandlingens andra del "Specialhantverkare och deras skrän i Östersjöområdet under senmedeltiden" tar författaren sålunda upp de konstutövande personerna och deras sammanslutningar utgående från personhistoriskt material i skrådokument och likartade källor i Lübeck, Reval, Stockholm och Danzig. Författaren beskriver de olika verkstädernas karaktär och bevisar, att den medeltida "konstnär"-verkstadens organisation var betydligt lösare än man hittills har antagit. I Lübeck t.ex. fanns det en hel rad duktiga specialhantverkare, som inte hade fast anställning hos någon mästare, utan ryckte ut då någon av mästarerna behövde extra hjälp vid en större beställning. Detta förhållande ställer naturligtvis attribuerandet av konstverk till olika mästare och verkstäder i ett nytt ljus. Om samma bildsnidare kunde arbeta för flera olika mästare, och flera olika personer deltog i färdigställandet av en enda skulptur, så finns det egentligen mycket litet grund för säkra konstnärattributioner.

I arbetets tredje och sista del behandlas sedan de färdiga produkternas färd, d.v.s. konstimport och -export inom Östersjöområdet. Författaren belyser bl.a. frågan om i vilken grad konstnärerna själva skeppade ut sina produkter, och konstaterar att handelsmännen i Lübeck hade en avgörande roll som förmedlare av de färdiga konstverken. Många kloster och domkapitel hade sina fasta handelsförbindelser i Lübeck genom vilka de skötte anskaffningen av konstprodukter, och som också hjälpte till när leveransen blev försenad eller när konstnären aldrig levererade den avtalade produkten utan försvann med det på förhand utbetalda arvodet. Något överraskande bevisar författaren att även sjörövare har spelat en viss roll som konstförmedlare; åtminstone i ett genom bevarade arkivalier dokumenterat fall har sjörövarna sett till att de beställda varorna aldrig nådde sin destination utan hamnade i helt andra händer.

Med hjälp av diskussionen i kapitlen II och III presenterar författaren slutligen (i slutet av "Schluss"-kapitlet) sin tes om att konsoliderade målarskrån har haft en återhållande verkan på konstimport. Omvänt kan också sägas att vanan att importera konstverk har försenat konsoliderandet av målarskrån. I Reval upplevde den inhemska produktionen mellan åren 1510 och 1520 en sen uppblomstring, tydligen tack vare det lokala målarskrået som konsoliderade sig 1513. Enligt författaren har det revalska skrået med all sannolikhet skyddat den egna produktionen och förbjudit införandet av främmande verk, även om detta inte uttryckligen framkommer i de bevarade dokumenten.

Detta konstaterande har sitt intresse även med tanke på Finland. Under samma decennium framträder nämligen även hos oss målarlag som på goda grunder har antagits bestå av inhemska män; jag avser här målarna i Hattula och Lojo kyrkor. Målningssdekorationerna i båda kyrkorna kan med stor sannolikhet dateras till åren mellan 1513 och 1516, och Lars Pettersson har presenterat bevis för att samma målare skulle ha varit verksamma även på andra håll i Finland. Samtidigt översvämmas de nyss färdigbyggda tavastländska kyrkorna av inhemska skulpturer. I ljustet av Jan von Bonsdorffs forskningsresultat kunde man väl tänka sig att utvecklingen i Finland har varit analog med den i Reval, och att de inte lika talrika, men trots allt existerande specialhantverkarna hos oss, skulle ha organiserat sig i konsoliderade skrän, och sålunda tryggt sina arbetsmöjligheter.

Jan von Bonsdorffs bok är skriven för forskarna inom hela Östersjöområdet, och även utanför detsamma. För den finska läsaren är naturligtvis de fall där Finland direkt berörs av största intresse. Så skedde t.ex. 1468 då ett skepp från Lübeck förläste utanför Raseborg; skeppsbrottet ledde till en lång brevväxling om de bärgade varornas öde. Men konsthandel förekom också under mindre dramatiska omständigheter. Både i Nykyrko (Kaland) och i andra skärgårdskyrkor har det funnits eller finns fortfarande dyrbara altarskåp som vittnar om de finska bondeseglarnas vida kontakter och goda ekonomiska framgångar. I några enstaka fall skymtar beställaren fram i en mera konkret form: altarskåpet från Houtskärs kyrka (numera i Nationalmuseet) har som donator en "Oloff andersson in korpe soken". Denna Olof Andersson är tydligen samme man som avancerade till borgmästare i Åbo och som åtminstone åren 1489, 1492 och 1511 hade handelsförbindelser med Danzig och Stralsund. Denne man, som också riksföreståndaren Sten Sture visade stort förtroende för, har tydligen varit hemma från Korpo.

En användbar terminologisk nyhet lanserad av Jan von Bonsdorff, är benämningen "Spezialhandwerker". I konsthistorisk forskning har man länge saknat en egen benämning för den grupp av människor som stod för tillverkningen av kyrkliga konstverk, och trots att termen "specialhantverkare" är en modern konstruktion och inte en medeltida originalterm, fyller den väl behovet. Det enkla tillägget "special" anger klart, att det var något utöver det vanliga som skilde dessa människor från andra hantverkare. Enligt von Bonsdorff skulle specialhantverkare nämligen uppfylla två kriterier: "Originalität oder Seltenheit des Handwerks in der städtischen Gemeinschaft" och "(der) Wunsch, beständige und haltbare Produkte herzustellen". Specialhantverkarna uppfattade sitt arbete som en återspeglning av Guds skapelseakt, och strävade även själv efter att skapa något som höjde sig över det konkret jordiska. Som exempel citerar författaren Albrecht Dürers berömda ord (i översättning): "[Tavlan] Är målad med de bästa färger som jag har kunnat få ... Jag vet, att ni håller den ren, att den kommer att vara ren och fräsch i 500 år. För den är inte gjord på det sättet som man vanligtvis brukar göra".

I övrigt innehåller boken några nyktra iakttagelser om hantverkare och deras vardag. Enligt författaren hörde de stora altarskåpsbeställningarna till undantagen i en hantverksmästares liv. Största delen av arbetet upptogs av mindre och vardagligare föremål, som inte har bevarats till våra dagar. En tankeställare får konsthistorikerna sig också i avsnittet om Albertus Pictor, den mest omskrivna "specialhantverkaren" i Sverige under medeltidens slutskede. Konsthistoriker har en vana (eller ovana) att skapa en myt kring sådana konstnärspersonligheter vilkas produktion av någon orsak är väl känd, och utgående från mängden bevarade föremål ge konstnären en ställning under medeltiden, som inte nödvändigtvis stämmer överens med verkligheten. von Bonsdorff visar t.ex. att den berömda Albertus inte alls var den specialhantverkare som förtjänade mest – i Stockholm fanns åtminstone tre andra hantverksmästare vilka betalade lika mycket i skatt, och tidvis t.o.m. mer än Albertus. Detta säger naturligtvis något om deras anseende under den ifrågavarande tiden.

Jan von Bonsdorffs avhandling avmystifierar på många sätt vår uppfattning om den medeltida verkligheten. Vi får en levande uppfattning om hur ett konstverk kom till – de lokala bestämmelserna om vilket virke som skulle användas, de noggranna överläggningarna mellan beställaren och tillverkaren om hurudana tyger och färger som skulle brukas och vad de skulle få kosta, vilket bildmotiv beställaren ville ha och hur den heliga scenen skulle vara avbildad, hur konstverket transporterades till sin bestämmelseort och i vilken form mästaren fick sin belöning. Men trots att de kyrkliga föremålen tillverkades enligt samma vardagliga lagar och bestämmelser som vilken stol eller vilket skåp som helst, kom till sist det mystiska ögonblick, då föremålet upphörde att vara enbart ett dekorerat stycke trä och förvandlades till något annat, en helig bild som vördades och och ibland t.o.m. tillbads, och om vilken man kan läsa i de medeltida arkivalierna, att skepparen var villig att transportera den utan betalning "för Jungfru Marie skull". Det är denna magiska dimension som i grund och botten gör studiet av den medeltida konsten så fascinerande.

Avhandlingen fyller i det stora hela de höga krav som bör ställas på ett dylikt lärdomsprov. Några små felaktigheter har ändå insmugit sig. Sålunda är det väl inte befogat att tala om Raseborg som en stad i samma bemärkelse som Åbo och Viborg ("die südlichen finnischen Städte Åbo, Raseborg und Wiborg, s. 83). Likaledes har man i allmänhet frångått att använda benämningen "dominikanmunkar" (t.ex. "Dominikanermönch Meister Francke, s. 38). Även om de medeltida källorna skulle tala "von einem schwarzen Mönch", borde en författare av vetenskaplig text hellre använda sig av den historiskt korrekta benämningen "dominikanbroder", eller placera den medeltida termen inom citationstecken. von Bonsdorff har i allmänhet med berömdvärd flit översatt de besvärliga medeltidstyska citaten till modernt språk, men i ett fall saknar man ändå en översättning. Det gäller ett av de få dokument som berör Meister Francke, tillverkaren av bl.a. det s.k.

Barbara-altaret i Nationalmuseet i Helsingfors. Författaren motiverar varför han citerar det medeltida textavsnittet i dess helhet. På samma grunder kunde det också ha översatts till en läsarvänligare form. Nu blir man bara hänvisad till en bok som inte är lätt att få tag på.

Författaren kunde också ha glatt sina läsare med ett något fylligare "Schluss". Såsom redan tidigare påpekats fungerar bokens slutkapitel bra som en inledning, men inte som en sammanfattning av avhandlingens resultat. Läsaren får ofta själv dra de slutsatser bokens digra innehåll ger anledning till; de antygs men framläggs inte av författaren.

Egentligen är det märkligt att denna bok inte har skrivits tidigare. Den presenterar sådana historiska basfakta som varje medeltidskonsthistoriker borde ha känt till för att undvika onödigt fabulerande. Konsthistorisk medeltidsforskning kan härefter kanske vara torrare – fantasin lämnas inte lika stort spelrum som tidigare – men står säkert på stadigare grund.

Helena Edgren

Den senmedeltida bebyggelsekontraktionen en gång till

Ole Jørgen Benedictow, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries*, Middelalderforlaget. 329 s. Oslo 1993.

Norska historiker har sedan gammalt varit mer intresserade av digerdöden än deras kolleger i de nordiska grannländerna. Bakgrunden är inte endast den att de medeltida pestepidemiernas härjningar tycks ha varit värst i Norge och att – kanske just i anslutning till sagda faktum – källäget är bättre än i det övriga Norden, utan även landets politiska historia. Folkminskningen blev så ödesdiger för Norge, att landet förlorade sin ställning som urgammal självständig stat och utgjorde från och med 1536 endast en del av det från Köpenhamn styrda dansk-norska kungariket. Historiedemografisk forskning blev "ett nationellt motiverat letande efter en hederlig förklaring" (Benedictow).

Enligt Schreiner (1948) tog det för Norge längre tid än i det övriga Norden att återhämta sig från digerdödens följder på grund av hansaköpmännens handelspolitik. Svensken Utterström polemiserade mot hans påståenden och drog fram en ny, och som det såg ut, viktig faktor: den av naturvetenskaparna ådagalagda klimatförsämringen under senmedeltiden.¹

¹ G. Utterström, 'Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History', *SEHR* 1955, s. 11–15. Denna banbrytande undersökning är okänd för Benedictow.

Schreiners konstiga penningteorier kritiserades även av Holmsen, som – för att använda Benedictows ord – gjorde pesten ”till den enda tillåtna förklaringen”. I det nordiska ödegårdsprojektets rapport resonerades på följande sätt: klimatet var inte bättre, utan obestridligt sämre i början av 1600-talet än före pestepidemierna och jordbrukstekniken var oförändrad; det oaktat hade antalet gårdar och sannolikt även folkmängden i stora delar av Norge vuxit till samma antal som vid mitten av 1300-talet utan att tecken på överbefolkning uppträdde. Sålunda kan man indirekt bevisa att det inte var hungern utan pesten som hade decimerat det norska folket.² Sedermera har Walløe med skäl fäst större uppmärksamhet än tidigare på de pestepidemier som efterföljde digerdöden och försökt simulera deras förlopp samt de av dem förorsakade förändringarna i åldersstrukturen. Han har kategoriskt tillbakavisat den tanken att dessa katastrofer skulle ha verkat som ”malthusiansk mekanism” och hävdar att förhållandet snarare var det motsatta: ”Jeg mener altså å ha vist at pestepidemiene alene kan forklare ’agrar-krisen i senmiddelalderen’”.³

Walløe är medicineprofessor, men i sin polemik mot honom kan Benedictow hänvisa till andra fackmän som har en avvikande åsikt om pestens etiologi. Vissa naturvetare har misstänkt att pesten inte har kunnat sprida sig inom glesbebyggelsen med sådan kraft och hastighet som man brukar tillskriva digerdöden, och i så fall borde man söka efter annorlunda förklaringar till folkminskningen. Det finns även naturvetare som hävdar att det inte är råttparasiten *Xenophylla cheopsis*, utan ”människoflugan” *Pulex irritans* som förmedlar pestsmittan. Benedictow polemiserar mot alla dessa teorier och snuddar i detta sammanhang även vid den justinianska pesten; han anser att Segers i Finland kritiserade åsikt att denna epidemi gjorde kål på den österbottniska bebyggelsen inte är utesluten, eftersom svarta råttor redan då torde ha funnits i Norden. Benedictow återkommer gärna till bristen på kännedom om pestens etiologi i den norska forskningen. Han äger själv respektabel medicinsk beläsenhet och anlitar gärna de nyaste rön som vetenskapen vunnit i den tredje världen. Källkritiken är tadelfri när han analyserar de isländska annalerna, testamenten och en personförteckning från Sigdal församling som källa till digerdöden. Holmsens teori om den sistnämnda såsom en förteckning på döda i pesten blir mångdubbelt krossad och därvid också hans påstående om att det i synnerhet var bönder på de förmögna gårdarna som miste livet.⁴

² Jutikkala, 'The Way up', *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600* (1981) s. 122–124, 140–142. Inte heller den argumentation som finns i denna uppsats omnämns i Benedictows bok.

³ L. Walløe, 'Pest og folketall 1350–1750, *NHT* 1982, i synnerhet s. 6–10, 34–37.

⁴ Holmsen avled 1989, men dessförinnan hade polemik förts mellan honom och Benedictow i denna tvistefråga. Jag har omnämnt polemiken i *Kuolemalla on aina syynsä* (1987), s. 275–276.

Benedictow angriper obarmhäftigt nästan samtliga forskare som tidigare behandlat pestproblemen. Kritiken är i synnerhet riktad mot den egna läraren Holmsen, som karakteriseras t.o.m. som "naiv" samt mot naturvetarna Walløe och Oeding – ehuru alla tre i huvudsak har samma uppfattning om katastrofen som han själv.

Benedictow övertygar läsaren om att Walløes utgångspunkt för simulationen d.v.s. att pesten lämnar efter sig immunitet, inte stämmer. Lakttagelsen blir en varning för historikern som i naturvetenskapliga problem bygger sin argumentation på vad naturvetarna har skrivit; de sistnämnda är inte specialister på alla frågor i sin disciplin. Att nästa epidemi efter digerdöden i Norge kallades *barndauden* berodde sålunda inte på att de fullvuxna merendels var immuna. Benedictows egen förklaring – att nativiteten mellan de två epidemierna var ovanligt hög – är dock enbart baserad på spekulation. Och bristen på immunitet inverkade inte avsevärt på morbiditeten vid en följande epidemi när 80% av de insjuknade hade dött i den tidigare epidemin – det var annorlunda t.ex. med smitkopporna och fläckfebern i vilka dödligheten är lägre.

Ett bevisat faktum i belysning av modern forskning är nämligen sagda 80 procents dödsrisk, och till offren måste tilläggas de som möttes av den sekundära dödsrisken som föranleddes av att många barn hade blivit värlösa. Svårare är det att framräkna morbiditetsprocenten när det absoluta antalet döda är okänt. Människornas rörelsefrihet begränsades både frivilligt och genom förbud, och de regionala skillnaderna blev stora. Lokalt kan morbiditeten enligt Benedictow ha varit högre än två tredjedelar av befolkningen, vilket redan skulle ge en mortalitetscifra som något överstiger 50%.

Man har hittills hävdats att pesten kom till Bergen med ett engelskt skepp under sensommaren 1349 och att den spred sig därifrån till hela Norge. Genom att kombinera kvarlevor, uppgifter om biskoparnas dödsdagar, berättande källor och det material som erbjuds av modern etiologisk forskning rekonstruerar Benedictow händelseförloppet. Smittan kom till Oslo på våren 1349 eller möjligtvis redan på hösten 1348 och spred sig därifrån till stora delar av landet, i väst ända till Stavanger, och oberoende av denna primära smittohärd kom pesten till Bergen under sensommaren 1349 och spred sig därifrån till Nidaros. Hela landet blev inte besmittat, och endast i mindre utsträckning kan sjukdomen anses ha varit primär lungpest (*primary pneumonic plague*), den form av sjukdomen som ingen kan överleva.

Kallt klimat och gles bebyggelse har ansetts ha motverkat pestens spridning i Norden. Men den svarta råttan bor inne i husen, som var varma också på vintern, och just på grund av kylan tillbragte människorna sina dagar och nätter i trånga bostäder och var inte i tillfälle – liksom i tropiken och subtropiken – att försöka undvika smittan genom att föra friluftsliv. Pesten spreds inte endimensionellt från människa till människa, utan tredimensionellt. Antalet råttor per människa var större på landsbygden än i städerna, och råttorna vandrade inte endast till granngården utan i spannmålslast

även från socken till socken. Dessa var vanliga i Norge på grund av långt framskriden bytesekonomi mellan hushåll som producerade spannmål och hushåll som producerade fisk eller smör och kött. Byteshushållningen var inte en följd av malthusiansk överbefolkning utan förekom i landet sedan gammalt. Husen var byggda av trä, och i sydligare Europa har det visat sig att mortaliteten i pesten var avsevärt högre hos dem som bodde i stenhus och att den kunde vara högre i byar än i städer. "Small-scale residential units" var utsatta för den största risken.

Den sammanlagda effekten av digerdöden och de följande epidemierna har enligt Benedictow inte varit endast den vedertagna folkminskningen med en tredjedel, utan snarare med två tredjedelar. Pestepidemiernas följd var i Norge inte fatalare än i det övriga norra och västra Europa, men inte heller mindre fatala. Den folkmängd som funnits före digerdöden uppnåddes igen tidigare än t.ex. i England och sannolikt tidigare än i Danmark. Benedictow anser dock att folkminskningen inte var så stark och/eller så långvarig som framgår av förändringarna i antalet gårdar. Efter digerdöden förstärktes enligt honom storfamiljssystemet (både *joint families* och *multiple families*), och man torde sålunda kunna räkna med ett större antal personer per hemman än tidigare.⁵

Det är inte nog att en forskare bygger upp sin egen teori och samlar argument för den. De tidigare teorierna måste vederläggas. Benedictow förkastar den malthusianska förklaringen till folkminskningen. Kontraktionen var avsevärt större än vad som hade behövts för att återställa jämvikten mellan livsmedelsproduktionen och folkmängden. Likaså förkastar han klimatteorin. Nedgången i spannmålspriserna stämmer inte med ett rårare klimat, och ifall åkerjordens avkastning per tunnland minskade, skulle bönderna ha reagerat genom att uppodla ny jord – men i verkligheten låg stora arealer öde. Det behövs inte många ord för att avfärda den orealistiska monetära teorin, den dogmatiska marxistiska teorin och den fantastiska teorin om fläckfeber som orsak till den enorma dödligheten. Fläckfeber är inte belagd i Europa förrän kring 1500, är inte så dödlig som pesten och drabbar de olika åldersgrupperna på ett annat sätt.

Benedictow har sålunda med tillhjälp av ett mångdubbelt större och mera diversifierat material kommit till i huvudsak samma resultat som Holmsen, Ödegårdsprojektet och Walløe.

The central outcome of this study – – is a confirmation of the role usually assigned to plague by Norwegian agrarian historians as the prime causal explanation for the dramatic and persistent contraction of population and settlement in the late Middle Ages.

Mördaren i historiens förskräckliga detektivroman var pesten, inte kölden. I den i historiedemografien dominerade striden om huruvida "hunger eller

⁵ Ett kapitel i boken ägnas Island, men jag går inte in på det eftersom det nästan uteslutande innehåller medicinsk polemik och inte behandlar Islands bebyggelsehistoria.

sjukdom" dödade, erbjuder Benedictows bok nya och starka argument till förmån för det förra alternativet.

Eino Jutikkala

Festskrift från Greifswald

Communitas et dominium. Festschrift zum 75. Geburtstag von Johannes Schildhauer. Utg. av Horst Wernicke et al. Edition Barkau, 190 s. Grossbarkau 1994

Johannes Schildhauer var under knappa fyra decennier efter andra världskriget verksam vid universitetet i Greifswald. Han framstod efterhand som den ledande hansahistorikern i det som var DDR. Som övertygad marxist ledde han under 1950-talet sitt institut in i den socialistiska fällan. Hans främsta forskningsintressen har typiskt nog varit sociala motsättningar i hansastäderna och hanseatisk handelshistoria. I vardera fallet byggde hans forskning på grundliga källstudier och resultaten har sannolikt bestående värde. Han ledde arbetet på den första socialistiska översikten över hansans historia som publicerades år 1974. Den historiesyn som syntesen gav förmedlade han också till yngre generationer genom att skriva skolböcker. Festskriften till hans ära har inget gemensamt tema men uppsatserna behandlar främst äldre historia.

Detlef Kattinger har med framgång tagit sig an det svåra problemet med vilken roll det gotländska handelssällskapet spelade under 1100- och 1200-talet. Frågan har trasslats till genom nationella ambitioner att påvisa vilken betydelse gutar och tyskar hade i den äldre östersjöhandeln och i Visbys historia. Kattinger visar på basen av det magra källmaterialet att det existerade ett tyskt köpmanssällskap från medlet av 1100-talet till senare hälften av 1200-talet. Sällskapet kännetecknades av att dess medlemmar på sina handelsresor besökte Gotland. Det samarbetade med gotländska köpmän både i novgorod- och englandshandeln. I början av 1200-talet bosatte sig en del av dem i Visby och byggde där sin köpmanskyrka för gudstjänst men också för köpenskap och som lager. Deras handel vilade i hög grad på privilegier men från 1260-talet ersattes deras avtalssystem med privilegier utställda på speciella städer. Köpmännens hansa ersattes av städernas hansa. Gotlänningarna konkurrerades ut och Visby förlorade sin roll som handelscentrum till Lybeck.

Utgivaren Horst Wernickes bidrag ansluter sig till Kattingers då han undersöker innebörden hos frasen "den gemene köpmannens bästa".

Den kan avse hela hansan, det enskilda kontoret eller varje köpman för sig och användes flitigt under senmedeltiden. Han ser dock dess egentliga innebörd förverkligad i senmedeltidens stadshansa. Där kunde på hansadagarna eller genom enskilda, viktiga städers beslut och åtaganden alla köpmäns bästa bevakas både utåt och inåt så att den gemensamma profiten maximerades.

Günter Krause har på 20 sidor gjort ett ambitiöst försök att skildra hansans sjöfart genom tiderna. För det mesta skildrar han skeenden som återfinns i översiktsverk, men ett visst intresse väcker hans uppgifter om fartygens utrustning, som härstammar ur hanseatiska urkundssamlingar. Ett svårarbetat och därför försummat forskningsområde är de hanseatiska linjefararsällskapen. Thomas Brück har undersökt skånefararsällskapet i Stralsund som är belagt först från slutet av 1400-talet. Utöver de fakta som träder emot i källorna kan han fastslå att skånefararna liksom andra linjefarare under en betydligt längre tid räknades som stadens ledande män vid sidan av andra elitgrupper. Brister i källmaterialet gör dock att nedgången i linjefarten vid medeltidens slut har präglat uppfattningen om deras blygsamma status under äldre tider.

Hans-Joachim Hacker har bidragit med en översikt över urkunderna i Stralsunds förnämliga stadsarkiv. Urkunderna står idag utan undantag till forskningens förfogande. Karola Stark har tagit sig an att utreda Stralsunds andel av den uppblomstrande stadskronikeskrivningen i början av 1500-talet. Hon menar att de tyska städernas allt starkare ställning fick en parallell i ett förstärkt borgerligt medvetande, som tog sig uttryck i reflexioner över borgarens liv i staden. Även om några försök redan på 1400-talet kan beläggas i Stralsund är det först mötet mellan å ena sidan humanism och reformation, å andra sidan sociala förändringar, som får kronikorna att blomma upp med en förvånande riklighet. Författarna kom från de högsta och mellersta borgarskikten och inte från det andligaståndet.

Ernst Münch presenterar ett tomtregister från Rostock omkring 1600, en källa av största vikt för jubilarens forskning. Registret upptar inalles 2100 olika objekt i de tre städer som tillsammans bildade Rostock. Ralf-Gunnar Werlich ger en översikt över Kristoffers av Bayern stadspolitik i Danmark under åren 1439–1448. Han har iakttagit att systemet med en fast, årlig stadsskatt till kungen vann terräng. Tillsammans med riksrådet samarbetade kungen med städernas råd mot bondeoroligheter och stadsrådets opposition i städerna. Gradvis och försiktigt stödde han städernas handels- och hantverksmonopol mot bönderna och på längre sikt mot adeln. Det förefaller som om kungen systematiskt skulle ha stärkt städernas ställning och därmed sin egen, och att det åtminstone i början skulle ha skett under riksrådets medverkan.

Herbert Lange redogör för hur de år 1648 förvärvade svenska provinserna i Tyskland uppfattade sin nya härskarinna, drottning Kristina. Hon framställdes som dotter till trons försvarare, den tyska frihetens räddare

och fredsfurstinna. Sex år senare var hon redan förkastad som katolik, det hade visat sig att det nya styret inskränkte på friheterna och Kristinas efterträdare var en krigets man.

Universitetet i Greifswald har uppkallats efter Ernst Moritz Arndt. Hans Joachim Herrmann redogör för drag i Arndts antikuppfattning. Underlag är den skrift om friheterna i republikerna Athen och Sparta som Arndt publicerade år 1800 och som Herrmann betraktar som ett inslag i den tidens samhällsdebatt. Manfred Menger bidrar med en kort översikt över de utrikespolitiska omständigheterna kring Finlands vinterkrig.

Johan Nikula

Östersjöborgar

Castella maris Baltici I, ed. Knut Drake, *Archeologia Medii Aevi Finlandiae I*. Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland & Almqvist & Wiksell International. 275 s. Stockholm 1993.

Medeltidsforskningen och i synnerhet medeltidsarkeologin har under de senaste femton åren upplevt ett uppsving i Finland. Efter utgrävningarna av medeltida objekt kring sekelskiftet och fram till slutet av 1930-talet koncentrerade sig nämligen arkeologerna under en lång period huvudsakligen på förhistoriska undersökningar.

Landskapsmuséet i Åbo har blivit ett dynamiskt centrum för den moderna finska medeltidsarkeologin. Detta beror inte enbart på att Åbo är en universitetsstad med en lärostol i arkeologi utan på att Åbo i hög grad är det medeltida Finland med en stor del av de viktigaste historiska undersökningsobjekten. Flera medeltidsarkeologer har arbetat med fältarbeten där och muséet utgör en samlande institution, som sedan början av 1980-talet har varit arrangör och värd för en rad viktiga symposier och seminarier. År 1990 grundades i Åbo en förening för medeltidsarkeologi och följande år samlades 56 forskare från Ryssland, Estland, Lettland, Litauen, Polen Tjeckoslovakien, Tyskland, Danmark, Sverige och Finland till ett symposium i Åbo, vars föredrag nu publicerats.

De tjugosju artiklarnas gemensamma tema är borgarna kring Östersjön fastän de flesta fokuseras kring en enskild anläggning. I artikelsamlingen finns flera intressanta inlägg och den ger en mångsidig bild inte bara av det aktuella forskningsläget, utan också av hur snabbt det förändras genom all den nya information som de senaste arkeologiska utgrävningarna har gett.

Samlingen inleds med en artikel av *Kaur Alttöa* från Estland om den vanligaste borgtypen inom Tyska Orden i Estland, det s.k. konventshuset. Typen har inte ännu blivit undersökt i tillräcklig omfattning för att en fullständig kartläggning av dess uppkomst skall kunna göras och dateringen av borgarna i Pernau och Fellin, som ansetts vara de äldsta, är osäker. Utgrävningar i Rakvere och Narva visar dock att konventshus byggdes i slutet av 1400-talet vilket är betydligt senare än tidigare forskning ansett.

Bauska är en av de yngsta tegelborgarna inom Livländska Orden. *Andris Caunes* artikel redogör för resultaten av de omfattande arkeologiska utgrävningarna. I den metodologiskt intressanta artikeln visar författaren på förändringarna i taktegel och värmesystem från 1400-talet till 1700-talet.

En av de få finländska artiklarna behandlar Åbo slotts byggnadshistoria före år 1400. Åbo slott är den viktigaste medeltidsborgen i Finland och undersökningar av slottets äldsta historia utgör samtidigt en undersökning av hur svenska kronan etablerade sin förvaltning i Finland. *Knut Drake* har ställt upp en kronologi med fem byggnadsfaser från 1280 till 1390 som ersätter *Iikka Kronquists* fyra byggnadsperioder mellan åren 1280 och 1480. Det som skiljer artikeln från exempelvis den som behandlar *Kastelholm* i samma publikation är *Drakes* förmåga att på ett övertygande sätt koppla samman historiska källor med de konsthistoriska undersökningarna och på så sätt skapa en tvärvetenskaplig helhet.

De danska borgarna presenteras i tre artiklar. *Nils Engberg* har undersökt privata borgar i Danmark från 1100 och 1200-talen och diskuterar adelsborgarna uppkomst under den oroliga perioden i början av 1100-talet. *Torkel Eriksson* behandlar i sin artikel *Erik Menved* och byggnadsverksamheten på och förnyandet av *Helsingborgs* slott i början av 1300-talet. *Kärnan* i *Helsingborg* har med hjälp av dendrokronologi daterats till 1300-talet och arkeologiska undersökningar har visat att det tidigare fanns ett äldre torn som ersattes av *Kärnan*. Den tredje danska artikeln är *Anne Nisse Jauberts* undersökning av de furstliga residensen i Danmark från c:a 1000 till c:a 1350.

Forskningsläget i Sverige representeras bland annat av *Gunilla Malm's* artikel om frågor rörande ärkebiskopssätet och kungsgårdarna i Uppsala. Hon ställer frågan om borgen på *Domberget* tillhörde ärkebiskopen eller kungen och redogör ingående för den tidigare forskningen. Där emot tar hon inte upp *Almarestäkets* roll i förhållandet till biskopsgården i Uppsala, men förhoppningsvis kommer man att utföra mera ingående forskning kring temat, gärna då med paralleller till de andra biskoparnas befästa gårdar och borgar.

Mats Mogren redogör för det omfattande forskningsprojektet *Kring Faxholm* med en strävan att undersöka de normativa källorna kring beskattningen. Han skapar en intressant syntes av de historiska källorna som underlag för den arkeologiska undersökningen. *Sabine Sten* har undersökt det osteologiska materialet i de medeltida borgarna i Sverige och hon

är också anknuten till Faxeholm-projektet. Anders Wallander beskriver det forskningsprojekt som startats omkring en av de andra nord-svenska borgarna, Styresholm i Ångermanland.

Utvecklingen söder om Finska Viken har alltid haft en stor betydelse för förhållandena i Finland och därför är de många estniska artiklarna av stort intresse. Förutom de redan nämnda ger Boris Dubovik uppgifter om Toompea i Reval och Aie Mäesalu beskriver Otepää som ett centrum i sydöstra Estland från 1000- till 1300-talen. Jaan Tamme behandlar den äldsta bosättningen i Reval och ger bland annat en översikt över de arkeologiska utgrävningar som gjorts i staden. Heik Valk kopplar i sin informativa artikel samman uppkomsten av städer med den tyska borgen och anför borgen i Fellin som ett särskilt exempel.

Artikelsamlingen avslutas med Carl Jacob Gardbergs syntes över de medeltida borgarna i Finland samt korta redogörelser för åtta av dem skrivna av olika författare. Gardbergs artikel gäller samtidigt som en kort inledning till finsk "Burgenkunde" med de centrala argumenten och den historiska utvecklingen.

Som helhet utgör *Castella Maris Baltici I* en informativ och mångsidig artikelsamling. Det är självklart att standarden varierar när det är fråga om tjugosju bidrag. Det mesta håller mycket god kvalitet, några artiklar är inspirerande och nyskapande medan någon enstaka är gammal skåpmat, som samma författare redan publicerat i andra sammanhang. Sällskapet för medeltidsarkeologi kan dock vara nöjd med sin satsning och förhoppningsvis kommer artikelsamlingen att kompletteras med ytterligare symposier.

Lena Törnblom

Finlands medeltida borgar

C. J. Gardberg & P. O. Welin, *Finlands medeltida borgar*. Schildts. 140 s. Helsingfors 1993.

Med sin senaste bok om *Finlands medeltida borgar* överbryggar C. J. Gardberg utrymmet mellan populärvetenskaplig litteratur och vetenskaplig forskning. För en forskare som snabbt vill ha en översikt över Finlands "Burgenkunde" är boken dessutom en utmärkt introduktion och litteraturförteckningen ger inte bara hänvisningar till den centrala tryckta litteraturen utan också till otryckta avhandlingar pro gradu, som annars kan vara mycket svåra att finna.

Boken inleds med en översikt över borgbyggandet från slutet av järnåldern till 1800- och 1900-talen då borgarna uppfattas som fornminnen och den vetenskapliga forskningen inleds. Gardberg har förmågan att teckna stora sammanhang utan att tappa greppet och med några djupdykande detaljer knyta ihop resonemangen och ge sammanhanget substans. *Finlands medeltida borgar* utgör egentligen ett urval och i boken behandlas alla de "stora" borgarna, tre fornborgar och tre senmedeltida herrgårdsborgar. Urvalet illustreras med en karta som anger borgarnas läge.

Fornborgarna representeras av Vanhalinna i Lundo, Haga i Janakkala och Rapola i Sääksmäki. Vanhalinna ligger intill Aura å ungefär 8 kilometer från Åbo. Där har funnits en murad anläggning som i någon form fanns kvar ännu 1438. Det går att urskilja tre aktiva perioder i borgens historia, en under yngre bronsålder, en under merovingertiden och en under medeltiden. Bevarade byggnadsgrunder och lösfynd visar att Vanhalinna har varit i användning från omkr. 1000 till 1370-talet. Haga borg ligger sjuttion kilometer sydost om Tavastehus och redan i början på 1600-talet ansågs borgen vara en föregångare till Tavastehus. Det egentliga borgberget omgavs av en ringmur som mätte c:a 160 meter. I huvudborgens nordöstra del har man vid arkeologiska undersökningar hittat en delvis av tegel murad bostadsbyggnad med två rum. Också den tredje fornborgen ligger i Tavastland och kan ha använts från 600-talet in i medeltiden.

Kronans tre huvudborgar, Åbo, Tavastehus och Viborg grundades alla under 1200-talet medan Råseborg, Kastelholm och Korsholm tillhör en period ungerfär hundra år senare, 1370- och 1380-talen. Den yngsta "stora" borgen, Olofsborg, grundades på 1470-talet. Åbo, som den mest betydelsefulla av kronans borgar, presenteras först. Ett genomgående drag är att Gardberg i korthet redogör för slottens historia från grundläggningen till nutiden men med en tonvikt på medeltiden. Det är en lyckad lösning eftersom det ökar bokens användbarhet. För Åbo slotts del innebär det att läsaren får en inblick i vasatidens händelser med hertig Johans hov och Erik XIV:s fångenskap.

Tavastehus skiljer sig från de andra borgarna genom att borgen i mitten av 1300-talet började byggas ut och blev en tegelborg. Ombyggnaden innebär att Tavastehus delades i två hälfter och den ena förbehölls ståthållaren. På 1700-talet blev borgen armédepå och i början av ryska tiden kronohäkte. Efter vissa ombyggnadsarbeten 1837 blev Tavastehus fängelse och fängelsetiden varade i 116 år.

I behandlingen av Viborg ger Gardberg stort utrymme åt de dramatiska händelserna under 1400-talet med den s.k. Viborgska smällen. De bägge klassiska illustrationerna, från Olaus Magnus' *Carta Marina* och Elias Brenners teckning av helveteskitteln från 1670-talet finns med. Gardberg behandlar också den tradition och legendbildning som förknippas med Knut Posses försvar av borgen. Han låter Viborgs krigiska förflutna fortsätta ända till fortsättningskriget då fänrik Eelis Mäkinen den 20 juni 1944, när ryssar-

na lyckades överrumpla staden, rusade upp i tornet, skar av flagglinan, tog flaggan och sprang ned, fem minuter innan bron sprängdes.

Gardberg poängterar Raseborgs, Korsholms och Kastelholms datering till 1300-talets slut och tar avstånd från de tidigare äldre dateringarna. Han diskuterar stormannen Bo Jonsson Grips politiska motiv och analyserar dennes förutsättningar och resurser som borgbyggare. Det är på sätt och vis synd att boken är uppbyggd "slottsvis" så att varje borg behandlas i ett särskilt avsnitt. Läsaren skulle gärna i större utsträckning ta del av författarens paralleller och diskussioner. Nu tillåter inte formatet någon mera utförlig jämförelse mellan exempelvis Kastelholm och Raseborg, utan författaren blir tvungen att i viss mån begränsa sin infallsvinkel. Förhoppningsvis kunde *Finlands medeltida borgar* följas upp med ett mera problematiserande verk.

Bröderna Tott återkommer i flera av beskrivningarna. En särskilt framträdande plats får de, av naturliga skäl, i behandlingen av Olofsborg. Borgens tillkomst präglades av unionstanken även om unionen gick mot sin upplösning och borgen började uppföras av en dansk frälseman för svenska kronans intressen, byggdes av finska bönder och uppkallades efter ett norskt helgon. Den uppfördes från början med tanke på eldvapen. År 1743 blev borgen rysk och på 1790-talet gjordes upprustnings- och moderniseringsarbeten. På 1800-talet blev borgen snabbt ett mycket populärt minnesmärke och på 1910-talet arrangerade sångerskan Aino Ackté-Jalander operaföreställningar på borggården.

Biskopsborgen Kustö utanför Åbo utgjorde grunden för Åbobiskopens starka militärmakt. Borgen är idag helt i ruiner och under tidig medeltid, då den uppfördes, låg den undanskymd i den inre skärgården. Borgen belägrades och intogs av danskarna 1522, men redan år 1528 beslöt Gustav Vasa att låta riva den. Gardberg behandlar också Kajaneborg bland de medeltida borgarna trots att den grundades år 1605, med motiveringen att borgen uppfördes med runda kanontorn och tjocka murar. Den är därför stilmässigt den "sista" av de medeltida borgarna.

Herrgårdsborgarna representeras av Sundholm nära det nuvarande Nystad, Qvidja i Pargas och Grabacka i Karis. Drottning Margareta förbjöd stormännen att bygga borgar och torn år 1396 och förbudet upphävdes omkr. nittio år senare. Sundholm och Qvidja anlades av Joachim Flemming som tillhörde de mest inflytelserika finska frälsemännen under sen medeltid. Grabacka i Karis tillhörde släkten Grabbe. Av den medeltida borgen återstår dock endast ruiner.

Finlands medeltida borgar bygger långt på ett samspel mellan text och bild och bildmaterialet är, liksom texten, av hög kvalitet. P. O. Welins fotografier är mycket skickligt tagna och kompletteras med reprobilder av äldre laveringar och kartor. I beskrivningarna ingår dessutom en grundplan som direkt ger en bild av hur borgen konstruerats. Boken bildar en trevlig och informativ helhet och kan definitivt väcka intresse för medeltiden. Den håller vad den "lovar", i detta fall en översiktsbeskrivning av de viktigaste finska

medeltidsborgarna och genom uppgifter om litteratur ger den möjlighet till vidare fördjupning inom ämnet.

Lena Törnblom

Emsalö och Europa

Eljas Orrman, Thure Malmberg, Bertel Rosenström m.fl., *Emsalöboken I*. Emsalö allmogeförening r.f. 200 s. Ill. Borgå 1992.

I samma dags tidning kunde man läsa att Helsingfors universitetets humanistiska fakultet beslutit att föreslå att professuren i Finlands historia skulle ombildas till en professur i historia, särskilt Europas historia, och att Kina hade köpt Finlandshuset i Stockholm. Inför denna överflödande, om också ofrivilliga internationalisering, har det sitt intresse att undersöka vilka kontakter Emsalö i Borgå landskommun haft med Europa. Första delen av *Emsalöboken* är en god källa. Kontakterna börjar tidigt, ty ön har två gravar som antas vara från bronsåldern och vid Finlands kust har den sedan gammalt betraktats som skandinavisk. Vikingarnas österled har snuddat vid Emsalö, dock utan att efterlämna konkreta spår. Den svenskspråkiga bosättningen i östra Nyland tog sin början i mitten av 1200-talet. Ryssarna härjade ön under flera krig och på 1600-talet utskrevs också här knektar till krig på kontinenten. År 1732 sålde en rådman från Borgå ett hemman i Varlax till en franskfödd löjtnant och på ön byggdes för stadens borgares räkning åtminstone två skepp för utrikesresor. Ett sjuttioal ester flydde kring 1800 till Emsalö och Haxalö och stannade mer eller mindre för gott. Men där har vi också nästan alla direkta kontakter mellan Emsalö och Europa.

Det är högst tveksamt om någon eurohistoriker skulle göra sig besväret att undersöka Emsalö, trots att ön placerar sig på tjugoförsta plats bland Finlands största öar. Det har inte hindrat Emsalö allmogeförening att få till stånd en bok på 200 sidor. Den omedelbara motiveringen var att ön fick broförbindelse i december 1992, vilket oundvikligt kommer att förändra dess och invånarnas liv i accelerande takt.

Emsalöboken sonderfaller mycket klart i två delar. De första 101 sidorna upptas av Eljas Orrmans bidrag under den anspråkslösa rubriken 'Glimtar ur ölandets hävder från förhistorisk tid till början av 1800-talet'. Texten ger mycket mer än glimtar, författaren har i verkligheten skrivit en mönsterpill mikrohistoria, som utgår från en beskrivning av naturförhållandena, behandlar den svenskspråkiga bosättningens uppkomst och diskuterar vittnesmål om ortnamn inlånade från finskan. Han ger en bild av byarnas

uppkomst och öns ställning inom Borgå socken som en del av vårdkaskedjan längs kusten.

Emsalö var i alla fall en perifer del av Borgå socken och de tidiga källorna till dess historia är fåtaliga. När uppgifterna i och med Gustav Vasas förvaltnings- och skattereformer börjar flöda rikligare, kan Orrman analysera öns kolonisationshistoria och fastställer att också här inträffade en regression från 1570-talet och en återhämtning efter stora ofreden. Ytterst intressant är skildringen av hur landshövding Anders Henrik Ramsay försökte avskilja de långt tidigare ödelagda frälschemmanen på ön från böndernas jord. Åtgärderna skulle ha ruinerat allmogens hemman, men den inflytelserike landshövdingen förlorade konflikten. Orrman berättar också om öbornas dagliga kamp för sin existens med hjälp av ett anspråkslöst jordbruk, fiske, skogsutnyttjande och bondeseglation. Det är skäl att understryka att också mikrohistoria av detta slag är ytterst arbetsdryg: Emsalö var i alla fall bara en del av den stora socknen och forskaren blir tvungen att gå igenom i stort sett samma källor som den som skriver om socknen i dess helhet.

Bokens andra del består av fem bidrag. Särskilt värdefull är 'Från kyrkbåtar till brobygge', som bygger på många personers minnen. Kapitlet visar tydligt hur isolerad man var på ön ända fram till sen tid. Vägarna var länge dåliga och Emsalö fick sin första telefon först med den ryska optiska telegrafan. Ångbåtsförbindelsen kom ännu senare. Det skulle vara svårt att i konventionellt historiskt källmaterial finna uppgifter som så konkret skulle berätta om resandets besvärligheter. *Barbara Winckelman* berättar om sin far, sommargästen professor Georg von Wendt som skrämde öborna med sin bil, byggde Emsalös första ångdrivna kraftverk och sände radioprogram. Boken redovisar också muntlig tradition om andra sommargäster, föreningsverksamheten och skolväsendet. Den innehåller vidare en förteckning över ångfartyg som trafikerat på ön med uppgifter om ägare och tekniska data.

Boken är säkert viktig för Emsalöbornas identitet och det är glädjande att hembygdsandan inte utslocknat med denna volym, utan att mera är att vänta.

Ilkka Mäntylä

FRÅN FÄLTET

Seminarium om Valamo kloster

På Valamo folkhögskola, som fungerar i samband med Kristi förklarings kloster vid Nya Valamo i Heinävesi, anordnades 10.-11.12.1993 ett internationellt seminarium för Valamoforskare från Finland, Ryssland och Danmark. De flesta av forskarna var antingen historiker eller religionshistoriker, men med rymdes även en kulturgeograf. I nästan alla föredrag berördes på ett eller annat sätt klostrets historia ända från dunkel medeltid till 1900-talet med bl.a. kalendertvisten, evakueringen från ladogaön och klostrets nya kulturlandskap i den savolaxiska bygden. Vad som mest torde intressera läsare av *Historisk Tidskrift för Finland* är dock fortsättningen på debatten om när Valamo kloster grundades. Alltsedan Heikki Kirkinen på 1960-talet på nytt i vetenskapligt sammanhang (*Karjala idän kulttuuripiirissä*, Helsinki 1963, s. 107-139) fört fram 1100-talet som klostrets rätta fundationsperiod har ju även på *HTF:s* sidor (Jarl Gallen i *HTF* 1964, s. 57-65 och 'Valamo klostrets grundläggningsår', *HTF* 1968, s. 28-32; John Lind, 'Hvornår blev Valamo klosteret grundlagt', *HTF* 1979, s. 234-261) förekommit viktiga bidrag till detta problem.

Självfallet koncentrerades nu uppmärksamheten främst på det nyfunna manuskriptet från 1500-talet i Ryska statsbiblioteket i Moskva, *Berättelsen om Valamoklostret* (*Skazanie o Valaamskom Monastyr'e*). Detta viktiga dokument som John Lind redan presenterat för *HTF:s* läsare ('Fortaellingen om Valamoklostret. En nyfunnen kilde til klosterets aeldste historie', *HTF* 1992, s. 1-30) och som även publicerats i sin helhet både på ryska och med engelsk översättning (Natalia Okhotina, 'The Tale of the Valamo Monastery', *Ortodoksia* 42, Kuopio 1993, s. 89-135), kan få en revolutionerade verkan för uppfattningen om Valamo klostrets äldsta historia. Enligt *Berättelsen* grundades klostret alltså i två repriser helt i slutet av 1300-talet under Johannes II:s episkopat i Novgorod, först av Efrem (Perekomskii) och kort därefter – men först då – av Sergei, följd av Herman (av Valamo). Det nyfunna manuskriptet stod i centrum för tre av seminariets tio föredrag.

John Lind behandlade i sitt föredrag den politiska bakgrunden till klostrets grundläggning i ljuset av *Berättelsen* om Valamoklostret. I slutet av 1300-talet trängdes Novgorod allt svårare av det expanderande Moskva och det kom även till öppna konflikter mellan dessa. I ett krig mot Dimitri Donskoj år 1386 brände novgoroderna själva åtminstone 24 av sina egna kloster för att de inte skulle falla i fiendens hand. Som en följd måste det i Novgorod i slutet av 1380-talet funnits en mängd s.a.s. hemlösa munkar.

Även om de nedbrända klostren senare återuppbyggdes, är det troligt att en del munkar under inflytande av nya kenobiotiska ideal lockades av de asketiska ödemarksklostren av vilka således Valamo var ett av de första. Till samma grupp hör bl.a. klostren Konevits, Belozersk och Solovetsk. Därmed bortfaller även svårigheten med Valamo som ett s.a.s. för tidigt ödemarkskloster, eftersom de ryska klostren före slutet 1300-talet i allmänhet funnits i städerna eller deras omedelbara närhet.

Detta skulle vara den politiska bakgrunden närmast till det första troligen rätt så spontana klostergrundandet på nuv. Heligön (Svjatoi ostrov), inte på huvudön, under Efrems ledning. För att finna den politiska bakgrunden till klostrets etablering på huvudön under Sergeis (och Hermans) ledarskap och med kraftigt stöd av ärkebiskopen i Novgorod, bör man dock enligt Lind vända blicken åt ett annat håll, nämligen åt väst och det likaså i styrka och inflytande tilltagande svenska väldet. Klostret var ingen militär gränsfästning, men det var en medveten politisk och kyrkopolitisk lösning av ärkebiskopen Johannes II för att stärka Novgorods inflytande i det västliga gränsområdet. Däremot användes enligt *Berättelsen* även våld mot de hedniska invånarna vid klostrets överflyttning till Valamoarkipelagens huvudö. Den karelska ursprungsbefolkningen som *Berättelsen* benämner ett tjud-folk var för det mesta fortfarande hednisk vid mitten av 1300-talet. Den hade även varit upprorisk mot Novgorod. År 1347 hade Magnus Eriksson riktat ett korståg mot södra Karelen. I detta läge var det viktigt för Novgorod att vinna gränsbefolkningen för ortodoxin och därför fick Sergej så starkt stöd av ärkebiskopen för att etablera klostret på Valamo.

Lind berörde även införandet av Sergej och Hermans kult i Karelen vilket skedde mycket långsamt. Ännu på 1500-talet hade karelarna trots formell kyrkotillhörighet bevarat många hedniska sedvänjor, för vilket man bl.a. kan finna belägg i brev av den novgorodiske ärkebiskopen Makari och hans efterträdare Feodosii till myndigheterna i Moskva och prästerskapet i Karelen. Det var först i detta skede och med statligt och kyrkligt stöd från högsta ort som Sergej och Hermans relikier identifierades och transiterades för kultiskt bruk, ännu en åtgärd att "civilisera" Karelens befolkning.

Natalia Okhotina-Lind, den första som studerat den nya källan, talade om Sergei av Valamos klosterregel (*monastyrskii ustav*) i jämförelse med andra gammalryska regler. Regeln har inte bevarats som sådan, men i *Berättelsen* omnämns flera av normerna. *Berättelsen* ger också enligt Okhotina-Lind möjlighet att undersöka många sådana sidor av klosterlivet på Valamo som tidigare varit helt okända. I skriftlig form uppträder klosterregler i Ryssland först fr.o.m. 1400-talet och de är alla kenobiotiska. Valamoregeln är alltså en av de allra äldsta.

Heikki Kirkinen kritiserade den nya källan som han inte ansåg äga beviskraft i frågan om klostrets grundläggning. Från den yttre källkritiken ansåg han det tvivel underkastat att källan verkligen härrörde från Valamo kloster. Källans huvudperson är Efram Perekomskii, vars hagiografi är otill-

förlitlig, och ingen annan källa nämner denne i samband med Valamo. Kirkinen ansåg att *Berättelsen om Valamoklostret* tillkommit som en pamflett vars avsikt varit att öka Efrem's anseende, möjligen för att bereda Efrem plats i den *minea* (samling liturgiska texter dag för dag under kyrkoåret) som ärkebiskop Makari förberedde i mitten av 1500-talet. Under diskussionen påpekade Lind att Efrem omtalas endast i början av *Berättelsen* ur vilken han sedan försvinner medan intresset hela tiden är riktat mot Valamo kloster. Kirkinen medgav detta.

Kirkinen hävdade vidare att benämningen tjud i *Berättelsen* inte kan avse Karelens befolkning och därmed gör den nya källan otillförlitlig på denna punkt. Lind citerade biskopliga brev där karelarna också benämns just tjud. Enligt Kirkinen var Ladoga-trakten heller inte på 1100-talet att betrakta som en perifer ödemark, där låg t.ex. handelsplatsen Staraja Ladoga, äldre än Novgorod. Uppgiften att Sergei skulle ha brukat våld mot ursprungsbefolkningen på Valamo föreföll Kirkinen otrolig. Ingenting sådant finns omtalat i andra källor och det strider kraftigt mot de religiösa idealen och den ortodoxa traditionen. Kyrkan skulle aldrig ha kanoniserat en sådan våldsverkare. Enligt Kirkinen har också västerländsk och marxistisk forskning tenderat att undervärdera den ortodoxa traditionens beviskraft fast kyrkan alltid varit mycket traditionsmedveten. I detta fall står den gamla klostertraditionen mot en enda tendentiös källa, ett kompilat. Kirkinen ansåg det mest fruktbart att tänka sig en teori enligt vilket klostret grundats i flera omgångar allt efter det att det under krig och nödtider emellanåt legat öde. Klosterlivet på Valamo började på 1100-talet, men nyetablerades sålunda t.ex. efter Nöteborgsfreden vilket den s.k. 1329-källan omtalar.

Diskussionen fortsätter.

Thomas Westerborn

Medarbetare i detta nummer

Göran Dahlbäck, fil.dr, docent, lektor, Stockholms universitet; *Knut Drake*, fil.dr, docent, Åbo universitet; *Helena Edgren*, fil.dr, forskare, Museiverket, Helsingfors; *Torsten Edgren*, fil.dr, docent, chef för museiverkets arkeologiska avdelning, Helsingfors; *Max Engman*, fil.lic. (disp.), professor, Åbo Akademi; *Birgitta Fritz*, fil.dr, docent, huvudredaktör för Svenskt Diplomatarium och medeltidsansvarig i Riksarkivet, Stockholm; *C.J. Gardberg*, fil.dr, statsarkeolog em., Helsingfors; *Kenneth Gustavsson*, fil.kand., antikvarie, Ålands Museum; *Monica Hedlund*, fil.dr, docent, Uppsala universitet; *Markus Hiekkänen*, fil.dr, forskare, Museiverket, Helsingfors; *Eino Jutikkala*, fil.dr, professor em., akademiker, Helsingfors; *Jukka Korpela*, fil.dr, docent, Jyväskylä universitet; *Christian Krötzl*, fil.dr, yngre forskare, Finlands Akademi, Tammerfors; *Thomas Lindkvist*, fil.dr, docent, Stockholms universitet; *Ilkka Mäntylä*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Johan Nikula*, fil.lic., byråchef, Åbo Akademi; *Eljas Orrman*, fil.dr, docent, överinspektör, Riksarkivet, Helsingfors; *Kauko Pirinen*, professor em., Helsingfors; *Åsa Ringbom*, fil.dr, docent, äldre forskare, Finlands Akademi, Åbo; *Tapio Salminen*, fil. mag., Tavastehus; *Per Olof Sjöstrand*, doktorand, Uppsala universitet; *Jan Swanberg*, fil.dr, professor, Oslo Universitet; *J.-P. Taavitsainen*, fil.dr, äldre forskare, Finlands Akademi, Helsingfors; *Lena Törnblom*, fil.lic., Helsingfors universitetsbibliotek; *Jouko Vahtola*, fil.dr, bitr. professor, Uleåborgs universitet; *Horst Wernicke*, professor, Greifswald universitet; *Thomas Westerborn*, fil.mag., Helsingfors.

Kommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av följande bidrag i detta nummer: uppsatser av Markus Hiekkänen (övers. Max Engman) och J.-P. Taavitsainen (övers. Rainer Knapas) samt recensioner av Christian Krötzl och Jouko Vahtola (övers. Max Engman).

SVENSKA LITTERATUR SÄLLSKAPET I FINLAND

Patrick Bruun (utg.):

Vardagsslit och sjuårskrig

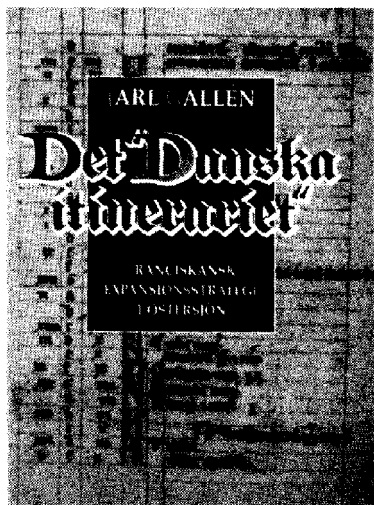
Upplivet och beskrivet av den nyländske
dragonen Carl Johan Aminoff

Boken är en utgåva av en unik 1700-talshandskrift, som består av dragonen Carl Johan Aminoffs (1733–1809) memoarer 1750–1808.

... mig Je mågon av de starkhetter, der hvilka
... krafter medgav, Solide jag tergit det ad Cäs
... Herrand Stinnar min Refa: i från mitt
... gersboru till Håll... Med können, ut
... för min hävaras... I Guds Majest:
... e Chemoica... I Liffhänd och
... v derkuv hon...
... Han blev... gade hvad mitt
... hon at Refa sig... a krig, hvacka
... de at ing... edelmoda slada,
... g ledt om... I det Seta och hon
... ic det hvad han kunde giva, at konst Värdin om
... de biträda mig med. → Det detta Liffh
... m det förbi. Han gjorde och almbudet till mig iborn
... t. Helt krig: uban at beta, om, eller när jag kunde
... Gont at utverka den. Denne Man sat en jti
... eckigora Off. Coppen va mycket oratt som Vite
... ha vilte han sig Ggma någon av Ragsmetat
... is Vindade. SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND, s. 41. Livet.

Vi får följa dragonen på hans väg ut i världen från korpralbosället i västra Nyland då han söker sig till den franska armén och regementet Royal Suédois just när sjuårskriget 1756–1763 på den europeiska kontinenten började. Öppenhjärtigt berättar han om såväl militära insatser som amorösa eskapader.

De självbiografiska anteckningarna har försetts med en diger kommentar av utgivaren, professor Patrick Bruun. Inb. Rikt ill. 446 s. Ca 280 mk.

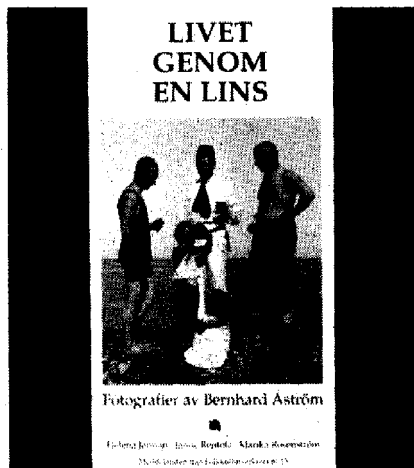

Jarl Gallén:

Det "Danska itinerariet"

Franciskansk expansionsstrategi i Östersjön
Inb. Ill. 134 s. Ca 150 mk.

Försäljning: Vetenskapsbokhandeln,
Kyrkogatan 14, 00170 Helsingfors,
tel. 90-635 177.

Livet genom en lins

Bernhard Åströms fotografier

Den västnyländske veterinären, amatörfotografen och fotopionjären Bernhard Åströms (1884–1959) fotografier omspannar ett halvt sekel. Redan de tidigaste bilderna ger en uppfattning om hans konstnärliga mångsidighet, han inte enbart iakttog, utan deltog i skeendet. – Utgivare är Helena Jerman, Janne Rentola och Marika Rosenström. Meddelanden från Folkkultursarkivet. 190 s. Ca 180 mk.

Innehåll

Medeltidens renässans.....	383
Eljas Orrman: Bebyggelsekontinuitet eller diskontinuitet.....	385
J.-P. Taavitsainen: Östra Tavastland som samfällid erämark	391
Jukka Korpela: Gravis admodum. Korstågsbulla eller episod i den västeuropeiska diskussionen om suveräniteten i världen.....	413
Markus Hickkanen: Stenkyrkorna i Åbo stift under medeltiden.....	429
Åsa Ringbom: Dateringen av Ålands kyrkor	459
Kenneth Gustavsson: Franciskanerklöstrer på Kökar. Nytt ljus över medeltiden i Skärgårdshavet.....	494
Eljas Orrman: Om territoriella organisationsprinciper i Sveariket vid övergången från förhistorisk tid till medeltid	519
Per Olof Sjöstrand: Den svenska tidigmedeltida statsbildningsprocessen och den östra rikshalvan.....	530
C. J. Gardberg: Borgbacken i Borgå.....	574
Översikter och meddelanden	
Birgitta Fritze: Svenska Riksarkivets medeltidssamlingar. En orientering.....	593
Monica Hedlund: Nya vägar in i medeltiden. Om C-samlingen i Uppsala universitetsbibliotek.....	602
Horst Wernicke: Stadsböckerna. Källor till Hansahistoria i stadsarkivet Greifswald.....	621
Tapio Salminen: Dateringen av några urkunder rörande Kastelholm och Raseborg.....	631
Knut Drake: Medeltidsarkeologin expanderar	642
Granskningar	
Norman F. Cantor: Inventing the Middle Ages. Av Max Engman	648
Tarja Formisto: An Osteological Analysis of Animal Bones from Levanluhta. Av Torsten Edgren	652
Birgit & Peter Sawyer. Medieval Scandinavia. Av Thomas Lindkvist	656
Peter Sawyer: När Sverige blev Sverige. Av John Lind	658
Stefan Brink: Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden. Av Eljas Orrman	662
Stefan Söderlind: Leding och härad, gård och by. Av Eljas Orrman	666
Birger Winsa: Östligt eller västligt? Det äldsta ordförädet i gallivarefinskan och tornedalsfinskan. Av Jouko Vahtola	668
Jarl Galén & John Lind: Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns 2-3. Av Max Engman	675
Birgitta Roeck Hansen: Township and Territory. A study of rural land use and settlement patterns in Åland. Av Eljas Orrman	679
Peter Norman: Medeltida utskärsfiske. En studie av fornlämningar i kustmiljö. Av Torsten Edgren	684
Jarl Gallén: Det "Danska innerariet". Franciskansk expansionsstrategi i Östersjön. Av Göran Dahlbäck	688
Eva Österberg: Mentalities and Other Realities. Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History. Av Lena Törnblom	691
Christian Krötzel: Pilger, Mirakel och Alltag. Av Kauko Pirinen	694
Helena Edgren: Mercy and Justice. Miracles of the Virgin Mary in Finnish Medieval Wall-paintings. Av Jan Svanberg	698
Anders Fröjmark: Mirakler och helgonkult. Janken Myrdal & Göran Bäärnhielm: Kvinnor, barn & fester i medeltida mirakelberättelser. Anna Götlind: Technology and Religion in Medieval Sweden. Av Christian Krötzel	705
Jan von Bonsdorff: Kunstproduktion und Kunstverbreitung im Ostseeraum des Spätmittelalters. Av Helena Edgren	710
Ole Jorgen Benedictow: Plague in the Late Medieval Nordic Countries. Av Eino Jutikkala	714
Communitas et dominium. Festschrift zum 75. Geburtstag von Johannes Schildhauer. Av Johan Nikula	718
Knut Drake (ed.): Castella maris Baltici. Av Lena Törnblom	720
C. J. Gardberg & P. O. Welin: Finlands medeltida borgar. Av Lena Törnblom	722
Eljas Orrman, Thure Malmberg, Bertel Rosenström m.fl., Emsålboken I. Av Ilkka Mäntylä	725
Från filtet.....	727

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Berggatan 6 A 9, 00100 Helsingfors

Prenumerationspris 1994: Mk 125,- Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 60,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.